

V I S N Y K
OF THE LVIV
UNIVERSITY

**Philosophical
Political studies**

Issue 30

Scientific journal

Published since 2011

Ivan Franko
National University of Lviv

В І С Н И К
ЛЬВІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

**Філософсько-політологічні
студії**

Випуск 30

Збірник наукових праць

Видається з 2011 року

Львівський національний
університет імені Івана Франка

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

ЗАСНОВНИК: ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Включено до переліку наукових фахових видань України (категорія «Б»)
з філософських та політичних наук (спеціальності: 033 «Філософія», 052 «Політологія»)
відповідно до Наказу МОН України від 14.05.2020 № 627 (Додаток 2).
Друкується за ухвалою Вченої Ради
Львівського національного університету імені Івана Франка
№ 87/9 від 01.09.2020 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща).

Висвітлено актуальні проблеми методології політичної науки, проаналізовано стан розвитку політичної науки та сучасні теоретико-методологічні напрями дослідження політичних процесів та інститутів в Україні.

The current problems of the methodology of the Political Science were highlighted. The development of the Political Science and modern theoretical and methodological approaches of the research of political processes and institutions in Ukraine were analysed.

Редакційна колегія:

Андрущенко Т. В., доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної психології та соціально-правових технологій, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова; Дорош Л. О., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка» (головний редактор); Батрименко О. В., доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Івасечко О. Я., кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політології та міжнародних відносин, Національний університет «Львівська політехніка»; Карівець І. В., доктор філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, Національний університет «Львівська політехніка»; Мельник В. В., доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та психології, Горлівський інститут іноземних мов, ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»; Неліпа Д. В., доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри державного управління, Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Глухман Василь, доктор філософських наук, професор, Інститут етики і біоетики, Пряшівський університет (Словацька Республіка); Макарієв Пламен, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Софійський університет Святого Климента Охридського (Болгарія); Прокоп М. В., кандидат політичних наук, доцент, інститут міжнародних відносин та публічної політики, факультет права та суспільних наук, Університет Яна Кохановського в Кельцах (Кельце, Польща); Шипунов Г. В., доктор політичних наук, доцент, в. о. завідувача кафедри теорії та історії політичної науки, Львівський національний університет імені Івана Франка (голова ред. ради).

Адреса редколегії: Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, кім. 204, 79000, Львів, Україна, тел.: (38) (032) 2394462

Editorial office address: Ivan Franko National University of Lviv, Universytetska Str., 1, room 204, 79000, Lviv, Ukraine, tel.: (38) (032) 2394462

Редактор Д. КАРПИН
Редактор (англ. анотацій) С. БЕКАР
Технічний редактор С. ВОЗНЯК
Комп'ютерний макет С. БЕКАР
Коректор Д. КАРПИН

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.

Підписано до друку: 08.09.2020 р.
Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 20,31.
Тираж 100 прим. Зам. 0920/238

© Львівський національний університет імені Івана Франка, 2020

ISSN 2307-1664

ЗМІСТ

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

<i>Галина Балута, Андрій Абдула</i> ПРИНЦИП РОЗУМІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПЛАТФОРМА ЕКОЛОГО-ДИСКУРСИВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ.....	9
<i>Світлана Бондар</i> СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ЛОБІЗМУ У ВЛАДНИХ СТРУКТУРАХ.....	16
<i>Володимир Капіца</i> НООСФЕРНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРОГРАМНО-НОМОНОЛОГІЧНІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ НООСФЕРНОГО ЗРОСТУ ЗНАНЬ.....	23
<i>Ірина Карпань</i> ФІЛОСОФІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЯК ОСНОВА ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ.....	33
<i>Мирослава Карпенко</i> ПРО «КРУГЛЕ МИСЛЕННЯ» П.О. ФЛОРЕНСЬКОГО.....	40
<i>Andriy Kobetyak</i> CANONICAL PRINCIPLE OF AUTOCERHALY IN THE RESOLUTIONS OF ECUMENICAL COUNCILS.....	47
<i>Ірина Коляда</i> КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ КРІЗЬ ПРИЗМУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	55
<i>Валентина Куриляк</i> КОНЦЕПТ СЛОВА «ШАЛОМ» У КОНТЕКСТІ ЗАКОНІВ КНИГИ ЛЕВИТ.....	63
<i>Андрій Куций</i> ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ КООПЕРАТИВНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....	70
<i>Ірина Ломачинська, Богдан Ломачинський</i> ФУНКЦІОНАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ.....	77
<i>Алла Макарова</i> СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ АРХЕТИПНО-ЦІННІСНОГО ПІДХОДУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ.....	84
<i>Ruslana Mnozhynska</i> PHILOSOPHICAL RETROSPECTIVE OF THE GENDER ISSUE.....	91
<i>Остан Моравецький</i> ВИТОКИ РАНЬОГО РАЦІОНАЛІЗМУ В МЕДИЦИНІ ГАЛЕНА.....	96
<i>Ганна Ніколенко</i> КОНЦЕПЦІЯ «ВІДКРИТОГО» СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ТЕОРІЯХ.....	102

<i>Ольга Рилова</i> КОНЦЕПЦІЯ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ХОСЕ ОРТЕГІ-І-ГАСЕТА.....	109
<i>Galyna Rozbytska</i> FEATURES OF THE FORMATION OF THE VIRGIN DOGMATS IN CATHOLICISM.....	116

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

<i>Андрій Гарбадин, Анна Сабара</i> ПРИНЦИП РАЦІОНАЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ УХВАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У СУСПІЛЬСТВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ.....	125
<i>Руслан Демчишак</i> ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНСТВА РЕДЖЕПА ЕРДОГАНА.....	130
<i>Віталій Дяків</i> ЗАСНУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЧИННИЙ СТАН РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА У ФРАНЦІЇ.....	137
<i>Юрій Копинець</i> ІНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЇХ РОЗВИТКУ.....	146
<i>Любов Корнійчук</i> РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ.....	154
<i>Сергій Костючков</i> НЕЙРОКОГНИТИВНИЙ ХАКІНГ ЯК ЕЛЕМЕНТ «ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНОЇ ЗМІЇ» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ.....	161
<i>Ольга Кравченко</i> РОСІЙСЬКА ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ ТА СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ.....	170
<i>Євген Магда</i> ПАНДЕМІЯ COVID-19 ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЙНІ КАМПАНІЇ: КЕЙС УКРАЇНИ.....	176
<i>Віктор Мельник</i> ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МАЗДАКІЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ.....	183
<i>Наталія Мельничук</i> ЗАДАЧА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ ІЗ ЦІЛЬОВИМИ АУДИТОРІЯМИ.....	191
<i>Наталія Стеблина</i> ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМАТІВ ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТІВ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ОФІЦІЙНИХ ДИСКУРСІВ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ).....	199
<i>Ольга Тіхонова</i> СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	207

<i>Олександра Федунь, Ольга Шаран</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ.....	212
<i>Олександр Чубатенко</i> ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ».....	220
<i>Христина Юськів</i> НАРАТИВИ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ.....	226
<i>Мирослав Яворський</i> ФРАГМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПОПУЛІСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДАНІЇ В 1950–1970-Х РР.....	233
<i>Дмитро Ягунов</i> ПАНОПТИЗМ І ПЕНАЛЬНІ ПРАКТИКИ СУСПІЛЬСТВА ПОСТМОДЕРНУ.....	240

CONTENTS

PHILOSOPHY SCIENCE

<i>Halyna Baluta, Andrii Abdula</i> THE PRINCIPLE OF UNDERSTANDING AS A METHODOLOGICAL PLATFORM OF ECOLOGICAL-DISCURSIVE EDUCATIONAL PARADIGM.....	9
<i>Svitlana Bondar</i> SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF LOBBYING IN GOVERNMENT AUTHORITIES.....	16
<i>Volodymyr Kapitsa</i> NOOSPHERIC-METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS OF INNOVATIVE RESEARCH IN PROGRAM-NOMONOLOGICAL IMPLEMENTATION OF NOOSPHERIC GROWTH OF KNOWLEDGE.....	23
<i>Irina Karpan</i> PHILOSOPHY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS A BASIS OF OPEN EDUCATION.....	33
<i>Miroslava Karpenko</i> ABOUT P. A. FLORENSKY'S "ROUND OF THINKING".....	40
<i>Andriy Kobetyak</i> CANONICAL PRINCIPLE OF AUTOCEPHALY IN THE RESOLUTIONS OF ECUMENICAL COUNCILS.....	47
<i>Iryna Koliada</i> CONSTRUCTION OF SOCIAL REALITY THROUGH THE PRISM OF EDUCATIONAL ACTIVITY.....	55
<i>Valentyna Kuryliak</i> THE CONCEPT OF THE WORD "SHALOM" IN THE CONTEXT OF THE LAWS OF THE BOOK OF LEVITES.....	63
<i>Andriy Kutsiy</i> PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF COOPERATIVE APPROACH IN EDUCATIONAL ACTIVITIES.....	70
<i>Iryna Lomachinska, Bohdan Lomachynskyi</i> FUNCTIONAL ORIENTATION OF INFORMATION CULTURE.....	77
<i>Alla Makarova</i> SOCIO-CULTURAL PRINCIPLES OF ARCHETYPIC-AXIOLOGICAL APPROACH TO ACTIVITY.....	84
<i>Ruslana Mnozhynska</i> PHILOSOPHICAL RETROSPECTIVE OF THE GENDER ISSUE.....	91
<i>Ostap Moravetskiy</i> SOURCES OF EARLY RATIONALISM IN GALEN MEDICINE.....	96
<i>Hanna Nikolenko</i> CONCEPT OF "OPEN SOCIETY" IN MODERN SOCIAL THEORIES.....	102

<i>Olha Rylova</i>	
MASS SOCIETY CONCEPT BY JOSE ORTEGA-Y-GASSET.....	109
<i>Galyna Rozbytka</i>	
FEATURES OF THE FORMATION OF THE VIRGIN DOGMATS IN CATHOLICISM.....	116

POLITICAL SCIENCE

<i>Andriy Garbadyn, Anna Sabara</i>	
THE PRINCIPLE OF RATIONALITY IN THE PROCESS OF POLITICAL DECISION-MAKING IN SOCIETIES OF TRANSITIONAL DEMOCRACY.....	125
<i>Ruslan Demchyshak</i>	
THE MAIN DIRECTIONS AND PRIORITIES OF TURKEY’S FOREIGN POLICY DURING ERDOGAN’S PRESIDENCY.....	130
<i>Vitaliy Diakiv</i>	
FOUNDATION, EVOLUTION AND CURRENT STATE OF DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PRESIDENT IN FRANCE.....	137
<i>Yurii Kopynets</i>	
INSTITUTIONAL CRISIS OF POLITICAL PARTIES IN THE EARLY XX CENTURY AND CHARACTERISTICS OF CURRENT TRENDS IN THEIR DEVELOPMENT.....	146
<i>Liubov Korniiichuk</i>	
DEVELOPMENT OF POLISH GEOPOLITICAL THOUGHT INTERWAR PERIOD.....	154
<i>Serhii Kostyuchkov</i>	
NEUROCOGNITIVE HACKING AS AN ELEMENT OF THE “DESTABILIZATION SNAKE” IN THE CONTEXT OF MODERN HYBRID WARFARE.....	161
<i>Olha Kravchenko</i>	
RUSSIAN ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE: THE PRESENT AND SCENARIOS OF THE DEVELOPMENT.....	170
<i>Yevhen Mahda</i>	
COVID-19 PANDEMIC AND DISINFORMATION CAMPAIGNS: CASE OF UKRAINE.....	176
<i>Viktor Melnyk</i>	
THEORY AND PRACTICE OF MAZDAKISM: SOCIO-POLITICAL ASPECT.....	183
<i>Nataliya Melnychuk</i>	
PROBLEM OF POPULARISATION OF E-SERVICES IN UKRAINE IN THE CONTEXT OF WORKING WITH TARGET AUDIENCES.....	191
<i>Nataliia Steblyna</i>	
DIGITALIZATION INFLUENCE ON FORMATS OF POLITICAL TEXTS TRANSFORMATION (COMPARATIVE ANALYSIS OF UKRANIAN AND BELARUSSIAN OFFICIAL DISCOURSES).....	199
<i>Olha Tikhonova</i>	
FORMATION OF THE IDEA OF CIVIL SOCIETY.....	207

<i>Oleksandra Fedun, Olha Sharan</i> ACTIVITY OF THE UNITED NATIONS ORGANIZATION REGARDING THE SUPPRESSION OF SEPARATISM IN THE EUROPEAN STATES.....	212
<i>Oleksandr Chubatenko</i> MAJOR CONCEPTUAL APPROACHES TO THE NOTION OF “ELECTION TECHNOLOGIES”.....	220
<i>Khrystyna Yuskiv</i> NARRATIVES OF RUSSIAN PROPAGANDA IN UKRAINE.....	226
<i>Myroslav Yavorskyi</i> FRAGMENTATION OF POLITICAL PARTIES AND THE ORIGIN OF POPULIST TENDENCIES IN DENMARK IN 1950–1970.....	233
<i>Dmytro Yagunov</i> PANOPTISM AND PENAL PRACTICES OF THE POSTMODERN SOCIETY.....	240

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 141.7:316.3]:37.013(410+477)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.1>

ПРИНЦИП РОЗУМІННЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ПЛАТФОРМА ЕКОЛОГО-ДИСКУРСИВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПАРАДИГМИ

Галина Балута

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

Андрій Абдула

*Криворізький державний педагогічний університет,
кафедра філософії
просп. Гагаріна, 54, 50086, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна*

У статті здійснено спробу обґрунтування філософсько-методологічних засад еколого-дискурсивної парадигми – універсальної комплексної світоглядної платформи – з метою включення її в освітній простір як базової. Здійснюється огляд ідей Г. Йонаса, А.Н. Уайтхеда, М. Хайдеггера, демонстрація їх теоретичної перспективи. Окреслюється завдання поєднання етичних настанов щодо людини і стосовно природи в контексті етики турботи про світ. Екологічна антропологія розглядається як така, що формує новий етичний образ, відповідно до якого моральність людини не може бути реалізована за межами усвідомлення екологічних імперативів у ситуації морального вибору. Досліджується поняття «композиції» А.Н. Уайтхеда як ключового освітнього конструкта культури мислення та діагностичної оцінки явищ. Аналізується проблема освітніх сенсів у контексті екологічної антропології й екологічної етики, яка включає моральні константи у практичний освітній горизонт, формує уявлення про людину як частину природного цілого. Здійснюється перегляд концепцій «розуміння» як філософське доповнення принципу «композиції» А.Н. Уайтхеда, що полягає в дослідженні системостворювальних чинників, які конституюють цілісність речі; у розгляді об'єкта як єдності елементів, його впливу на оточення. Переглядається «піраміда знання» з метою доведення значущості ціннісно орієнтованого знання у структурі компетентності. Концепт раціональності інтерпретується в горизонті відношення «людина – природа» крізь призму моральності, доцільності. На основі класичних постулатів проводиться думка, що раціональність як інваріант порядку властива як людині, так і природі. З метою обґрунтування «етики збереження» як універсальної освітньої платформи здійснюється перегляд пізнавальних моделей із посиленням на теоретичні реконструкції метафізичних програм і актуальних когнітивних навичок. Аргументується, що постійна апеляція до чуттєвого пізнання є обмеженою. Цінність знання у структурі компетентності вимірюється з урахуванням цілісної картини реальності.

Ключові слова: розуміння, пізнання, дискурс, композиція, етика, метафізика, цінності, мораль, екологічна антропологія, парадигма, компетентність.

Сучасна філософія освіти зважає на необхідність включення в освітній простір екологічної культури як базову освітню платформу. Питання стосовно того, якою має бути сучасна освіта, стає приводом для міркувань, які враховують глобальні сценарії розвитку подій. Парадигми освіти, задіяні в освітньому просторі, не сконцентровані на глобальних

проблемах, бо по суті не мають єдиного методологічного базису, залишаються спеціалізованими. Вони не розраховані на формування ситуативних компетентностей, які відповідають випадковим, нелінійним соціальним конфігураціям. А. Єрмоленко в контексті соціально-етичних дискусій актуалізує універсальний принцип екологічної відповідальності – імператив сьогодення, сформований етикою Г. Йонаса, який у міркуваннях про виклики техногенної цивілізації включив у горизонт природничого дискурсу метафізичний елемент [1]. Погляди Г. Йонаса можна визначити як спробу спростування дуалізму філософської класики на ґрунті аргументів «філософської біології» – оцінки феномену організму як онтологічного інваріанту. Філософ акцентує увагу на тому, що природа людської діяльності кардинально змінилась, відтепер її предметом постає вся біосфера планети, за яку людина має відповідати, оскільки має над нею владу [1, с. 20]. На цьому тлі обмеженість ближнім і одночасним поступається місцем усвідомленню масштабності перетворень, визнанню рухливості та кумулятивності умов буття та діяльності [1, с. 21]. Етика Г. Йонаса була сформована під впливом ідей А.Н. Уайтхеда, які змінили світогляд філософа. А.Н. Уайтхед намагався вийти за межі картезіанського онтологічного проекту, мислив буття як органічну єдність і цілісність, наділену атрибутами внутрішнього життя. Провідною категорією спадщини А.Н. Уайтхеда виявилось поняття свободи, яка зі зростанням проявляється в людині – вершині буттєвої піраміди: моральні константи як сфера належного вивищуються над сущим. Г. Йонас наголошує, що актуальність філософії в наш час полягає в її практичному сенсі, коли йдеться про благо, цінність «збереження» як реальні значущості, пов'язані із ситуацією морального вибору.

Отже, екологічна етика мислиться як важливий аспект онтології й антропології. А. Єрмоленко в монографії «Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи» зауважує: «Кантове запитання *що я повинен робити?* не втрачає актуальності, доповнюючись запитанням *що ми повинні робити разом?* як обґрунтувати нашу спільну відповідальність, в якій була б ідентифікована й індивідуальна відповідальність» [2, с. 25]. Екологічна проблематика «турботи про себе» постає комплексом, який каталізує зміну вектора соціальної дії, ціннісних інтенцій освіти на ґрунті розуміння пріоритету етичного екологічного дискурсу, тлумачення моралі як онтологічного осередку. Успіхи освіти на ниві знань не є достатніми без сформованих моральних засад, зберігається недооцінка етичних знань у системі освіти. Тенденція до спеціалізації в освіті негативно вплинула на філософське мислення освічених людей і на розвиток інститутів, покликаних сприяти освіті, як уважав А.Н. Уайтхед. Прогрес науки спричинив предметне відмежування університетів, їхню автономію, сприяв звуженню широти мислення. Розвиток науки, спеціалізація призвели до «закритого» мислення, націленого на конкретний результат, безвідносно до його сенсу, наслідків. XIX ст. було століттям великих досягнень, але дослідження і критика, притаманні цій добі, витіснили розуміння, як зазначає А.Н. Уайтхед [3, с. 372]. Освітня ситуація, описана мислителем, не змінилася і у XXI ст. Що ж має на увазі філософ, коли міркує про «розуміння» як головну освітню цінність, мотивує підсилити увагу до «розуміння»? «Якщо цивілізація збирається вижити, тоді поширення розуміння є першим завданням», – пише А.Н. Уайтхед [3, с. 373]. Філософська методологія А.Н. Уайтхеда ґрунтувалася на ідеї єдності природи, розуміння життя як впорядкованого процесу, у якому людина, її моральність мають бути вписані в загальний порядок буття. У зв'язку з вищезазначеним пропонуємо розглянути і виокремити еколого-дискурсивну освітню платформу, її методологічні кореляції як актуальний універсальний освітній сценарій сьогодення.

Становлення екологічної парадигми пов'язане з іменами А. Леопольда, А. Швейцера, Д. Коллікотта, Г. Піхта, О. Одума, Г. Йонаса, К. Лоренца й інших, активною місією

діячів Римського клубу. Важливим є також момент комунікативної етики, яка актуалізує комунікативну парадигму як універсальний фундамент екологічної етики. Учасники дискурсу повинні розуміти один одного, як уважає Ю. Хабермас, виходячи з того, що соціальна дія є можливою як осмислена за умови спільності розуміння ситуації [4]. У вітчизняній традиції екологічна тема в освіті представлена у працях І. Попової, С. Клепка, А. Єрмоленко й інших. У зазначеному контексті є актуальним дисертаційне дослідження І. Попової «Освітня парадигма екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства», у якому «екологізація» освітнього простору розглядається як головне завдання модернізації освіти XXI ст. [5]. Наголошується, що аксіологізація освітнього простору сприяє конструюванню екозберігаючої освітньої моделі як надзвичайно цінної. «Наукове значення має екологічна проблематика трансформаційного суспільства в ретроспективі філософського дискурсу, яка пов'язана з дослідженням взаємозалежності між людиною, конкретним суспільством і просторово-соціальним середовищем», – підкреслює автор дослідження [5, с. 11]. Водночас філософська платформа, її методологічні аспекти, ціннісні виміри представлені не повною мірою. Спробуємо доповнити актуальний аналіз вищезазначеної проблеми філософськими аргументами.

Екологічна антропологія й освіта. На ґрунті ідей М. Шелера, Г. Плеснера, А. Гелена започаткував свій розвиток антропологічний дискурс. Методологічним був висунутий принцип цілісної людини – носія біологічної та культурної програм. М. Шелер, А. Гелен переосмислили поняття «довкілля» (Umwelt), розуміючи під цим увесь світ, на відміну від функціонального поняття, яке запропонував Я. фон Юкскюль, за яким «будь-яка жива істота має своє довкілля, пов'язане з її конституцією» [2, с. 206]. Г. Піхт обґрунтував принцип «гуманної екології», вважаючи, що ідентичність людини міститься не в самій людині, а за її межами [2]. Отже, стає зрозумілим, «<...> що сьогодні природне середовище, земля, представлена як спільнота, біоетичне співтовариство; і що, отже, екологічна або земельна етика можливі» [6, с. 83].

Виникає завдання поєднати дві етичні настанови: щодо людини і щодо природи, керуючись етикою турботи про світ як гармонійну єдність людини і природи. Екологічна антропологія формує новий етичний образ: моральність людини не може бути реалізованою за межами усвідомлення екологічних імперативів.

М. Хайдеггер уважав, що метафізика притаманна природі людини. Дуалізм свідомості і тіла із часів Декарта вже містив суперечність. «У подальшій теоретичній еволюції раціоналістична метафізика Нового часу заходить у глухий кут штучних дефініцій, оскільки пов'язана з невизначеним у філософському дискурсі, тому незрозумілим розрізненням між сущим і буттям. Тому проблема людини, на його думку, має вирішуватися на іншому рівні її постановки, а саме – що таке сама природа? Що таке сама метафізика? Хто така, всередині цієї природної метафізики, сама людина?», – пише Б. Головка [7, с. 97].

Погоджуємося, що критика традиційної освітньої культури, спостережувана сьогодні, є небезпідставною. Серед освітніх проблем найбільш гостра проблема розриву між освітою і соціальними траєкторіями. Освіта формує зразки спрощеного, «відірваного» мислення, без розуміння актуальних життєвих проблем, серед яких проблема збереження екосфери в модусі розуміння «сімейної спорідненості» людини і природи, їх органічного зв'язку. Ні особистий успіх, ні успіх окремо взятої країни не може мислитися як можливий на тлі планетарних викликів і загроз, які демонструють помітну системність і непередбачуваність. Отже, екологічна освіта як обов'язкова компонента освітніх програм, незалежно від їхньої парадигматичної специфіки, етнокультурного контексту розгляда-

ється нами як один з уповільнених, однак надійних та цілком реальних чинників позитивних екологічних зрушень.

Чи має шанс освіта такого змісту бути реальною без стійкої методологічної платформи, яка забезпечить глибину усвідомлення екологічної етики відповідальності? Даріо Салас Соммер – автор концепції «фізики моралі», яка ґрунтується на ідеї всезагального порядку буття у взаємодії всіх його частин і моральнісних засад, доводить, що натепер «фізика моралі» є надійним інструментом практики осмисленого навчання. Ураховуються глобальні перспективи: гострота і неминучість глобальних проблем, наявність еволюційних кутів, помилкових стратегій у зв'язку зі знеціненням, поверхневим розумінням значущості моралі. Даріо Салас Соммер значно розширює горизонт звичних уявлень про мораль, міркує в руслі антропологічної педагогіки, сконцентрованої на формуванні глобального мислення. Дослідник порушує тему «ноосферного» розуміння моралі, на відміну від тлумачення моралі як норми соціальної взаємодії, сфери автономії, свободи, відірваної від природи [8]. Пізнання і розуміння природних законів у їхній єдності з людиною, усвідомлення моралі як вітальної цінності є універсальним освітнім сенсом, який стирає мовні, соціальні та культурні бар'єри.

Проблема розуміння. Проблема розуміння є класичною проблемою, найбільшою мірою вирішуваною у феноменології та герменевтиці. У герменевтичній традиції розуміння було показано як онтологічний принцип. М. Хайдеггер у «Бутті і часі» розглядає тлумачення і розуміння як складники замкненого буття, яке стає відкритим завдяки смислу. Розуміння не може бути визначеним, «проявленим» без смислу як інформаційного інструменту «відкриття» буття. Отже, розуміння – не ідеал пізнання, а радше його позитивні можливості [9]. Герменевтичну модель пізнання взяли до уваги представники радикального конструктивізму, які обґрунтовують пізнання як атрибут традиції, інструмент адаптації до життєвого середовища (У. Магурана, Ф. Варела). У лінгвістичній філософії розуміння було обґрунтоване як універсальна платформа спільних практик, незалежно від різності мовних схем (Л. Вітгенштейн, Ю. Хабермас). Також у соціальних науках береться до уваги підхід М. Вебера, за яким розуміння визначає смисл соціальної дії, її ціннісну спрямованість. Набуває методологічної вартості інтерпретація соціального світу як конструкції його агентів (А. Шюц, П. Бурдьє, Е. Гідденс та ін.). «Що ж таке розуміння?», – запитує А. Уайтхед. «Наприклад, у математиці, у звичайному її розумінні ідеальний факт виокремлюється як самоочевидний», – пише він [3, с. 374]. Для характеристики розуміння як базового конструкта філософ вводить поняття «композиція», яка розкладається двома шляхами: а) дослідження системотворчих чинників, які конституують річ, її цілісність, очевидність; б) аналіз речі як єдності компонентів, її впливу на оточення. «Перший спосіб розуміння може бути названий внутрішнім, а другий – зовнішнім» [3, с. 374]. У першому річ пізнається як результат, у другому – як каузальний чинник. Відчуття розумності, доцільності співвідносне зі зростанням розуміння. На нашу думку, принцип розуміння може вважатись актуальним методологічним нарисом модернізованої освіти, сконцентрованої на проблемі екозбереження й ековідтворення.

«Екологічна» епістемологія. Останнім часом в освітній теорії і практиці спостерігаються помітні перетворення, пов'язані з переглядом традиційних освітніх пріоритетів, зорієнтованих на тлумачення знання як суми достовірних фактів. Освіта стає важливим стратегічним ресурсом, який не тільки описує реальність, а й зберігає і трансформує її, а саме знання набуває статусу «інструментальної цінності». Будь-які проблема, ідея чи явище корелюють із системою знань, що їх викликала, що вимагає прояснення, удосконалення чи заміни попередньої епістемологічної системи. В історії філософії існуювали:

споглядальна, репрезентативна, герменевтична, проєктивно-конструктивна й інші моделі пізнання, які характеризували пізнання як операції зі смислом, відкидали біологічну сторону пізнавальної активності. Пізнання розглядається як вихідна даність, функція універсальної еволюції, а з іншого боку – ефективна дія, яка дозволяє живій істоті продовжувати своє існування в навколишньому середовищі. Включення мислення в картину реальності формує уявлення про мислення як адаптаційний процес – аутопоезис. Про це пишуть У. Матурана і Ф. Варела [10]. На наш погляд, відірваність знання та мислення, що відкидає розуміння, не враховує системні аспекти реальності, може спричинити і зворотний процес – руйнування, у його різних формах, зокрема руйнацію середовища. Отже, суб'єкт-об'єктне відношення у структурі пізнання включає етичний, практичний рівень: наскільки безпечними, прогнозованими, корисними можуть виявитися реальні наслідки епістемологічних програм. Поліфонія філософських дискусій концентрує увагу на питанні, чим є знання в його альтернативних формах, що встановлює актуальність герменевтичного дискурсу в екологічній епістемології.

Як зауважує А.Н. Уайтхед, «видимість є надзвичайно спрощеним вираженням реальності» [3, с. 615]. Водночас раціональність людини як її незмінний атрибут доповнюється моральним критерієм, який є проблематичним із позиції наукового доведення. Постає питання: як поєднати раціональність, її критерії з етикою, що не підлягає верифікаційній оцінці? Єдність людини і природи може бути зрозумілою як буття, світовідношення крізь призму порядку – «системи синергії». Класичні філософські постулати: Платона – «сутність існування полягає у причинно-наслідковій взаємодії з іншими існуваннями» [3, с. 518]; Сократа – «людина – мікрокосмос у макрокосмосі»; І. Ньютона – «книга природи написана мовою математики», підводять нас до висновку, що все, що є у психофізичному базисі людини, властиве природі, але в неявній формі. Можливо, природі також притаманна раціональність – її «космічне» моральне право. А.Н. Уайтхед уважав, якщо еволюція є творчістю природи, то не складно визнати й сам факт природної доцільності. Якою може бути конструкція раціональності нового типу? Якщо людина як природна істота є носієм моралі, чи може бути моральнісною сама природа? Чи існують асиметричні і симетричні кореляції між моральністю людини і «моральністю» природи, коли саме існування людини та його наслідки можуть бути проявлені як недоцільні для існування природи, чи, навпаки, сприятливі, позитивні? На відміну від раціональності як доцільності дії з позиції самої людини, така конструкція раціональності охоплює горизонт природи і людини з позиції «природної раціональності» – вторинності інтересів людини. Зрозуміла таким чином раціональність означатиме первинність «природного права». Однак набуває актуальності і симетрична «екологічна раціональність», яка гармонізує «право людини», її обов'язок і право природи, отже, і її обов'язок – збереження і захист людини, продовження її життя у просторі і часі.

Дослідження відношення освіти, її цінностей, змістів сформувало нове розуміння світовідношення. Конфлікт між глобальними викликами і традицією-знанням є чинником, який руйнує укоріненість традиції, є причиною її якісних змін. Зростання ризиків, збільшення неординарних ситуацій, руйнування звичних сценаріїв перебігу подій потребують конструювання актуальної епістемологічної традиції: її компетентнісних вимірів і характеристик мислення. Чи є реальною заміна традиційної освіти на «диверсифікаційну», сформовану на морально-екологічних засадах? Епістемологічна піраміда освіти, яка визначає відокремлені факти як основу, компетентності та цінності як її вершину, може бути трансформована у формі аксіологічного базису морально-екологічних цінностей, що пов'язують факти і компетентності, надають їм екозберігаючої сили. Зростає роль діагностичного

мислення, яке, на відміну від інших типів пізнання, здебільшого спрямованих на видиме, охоплює горизонт як видимого, так і неочевидного, вірогідного. Діагностика як процес розпізнавання завжди передбачає деяку непрозорість (неочевидність) об'єкта, який у різних ситуаціях – модальностях може змінювати параметри або залишатися прихованим [11]. Формування такого типу мислення є комплексною проблемою. Як повідомляє В. Чернікова, на IV Міжнародній конференції з когнітивної науки були висловлені пропозиції стосовно розширення спектра актуальних когнітивних навичок у системі освіти, серед яких не лише опис, моделювання, експеримент але й прогноз, оцінка, діагноз, планування, переговори або вміння домовлятися, вплив, командна робота [12, с. 107].

Отже, багатоманітна єдність світу, його зв'язків не вичерпується суто емпіричною сферою. Цінність знання у структурі компетентності вимірюється врахуванням цілісної картини реальності, яка включає фактичний емпіричний, теоретичний і над-емпіричний (моральнісний) горизонти відношення «людина – природа». Вищезазначені аргументи окреслюють: необхідність зміни епістемологічної традиції на ґрунті розуміння: урахування системної природи реальності, на відміну від «чистого» емпіричного пізнання фактичного відтворення; перспективу включення універсальної еколого-дискурсивної парадигми в контексти освітньої теорії і практики; орієнтованість освітніх технологій на диверсифікацію актуальних когнітивних навичок.

Список використаної літератури

1. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
2. Єрмоленко А. Соціальна етика та екологія. Гідність людини – шанування природи : монографія. Київ : Лібра, 2010. 416 с.
3. Уайтхед А.Н. Избранные работы по философии / сост. И. Касавин ; общ. ред. и вступ. ст. М. Кисселя. Пер с англ. Москва : Прогресс, 1990. 716 с.
4. Хабермас Ю. От картин мира к жизненному миру. Москва : Идея-Пресс, 2011. 128 с.
5. Попова І. Освітня парадигма екобезпечного розвитку трансформаційного суспільства : автореф. дис. ... докт. філософ. наук: 09.00.10. Київ, 2016. 36 с.
6. Callicott J. Baird In defense of the land ethic : essays in environmental philosophy. New York : State University of New York Press, 1989.
7. Головки Б. Філософська антропологія. Київ, 1997. 239 с.
8. Соммер С.Д. Мораль ХХІ века. Москва : Кодекс, 2013. 480 с.
9. Хайдеггер М. Бытие и время. Харьков : Фолио, 2003, 503 с.
10. Матурана У., Варела Ф. Древо познания: биологические корни человеческого понимания. Москва : Прогресс-Традиция, 2001. 224 с.
11. Коротков Е., Носова Т. Диагностическое познание. *Эпистемология и философия науки*. 2006. № 4. С. 36–53.
12. Черникова В. Когнитивные науки и когнитивные технологии в зеркале философской рефлексии. *Эпистемология и философия науки*. 2011. № 1. С. 101–117.

THE PRINCIPLE OF UNDERSTANDING AS A METHODOLOGICAL PLATFORM OF ECOLOGICAL-DISCURSIVE EDUCATIONAL PARADIGM

Halyna Baluta

Kryvyi Rih State Pedagogical University,

Department of Philosophy

Gagarin aven., 54, 50086, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine

Andrii Abdula

Kryvyi Rih State Pedagogical University,

Department of Philosophy

Gagarin aven., 54, 50086, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine

The article attempts to substantiate the philosophical and methodological foundations of the ecological-discursive paradigm – a universal complex outlook platform in order to integrate it into the educational space as a basic one. The ideas of G. Jonas, A. Whitehead, M. Heidegger are reviewed in order to demonstrate its theoretical perspective. The article outlines the prospect of combining ethical guidelines concerning a person and nature, in the context of the ethics of caring for the world. Ecological anthropology is considered as a conception, forming a new ethical image, according to which, morality cannot be implemented without people's awareness of environmental imperatives in the situation of moral choice. The concept of "composition" A. Whitehead as a key educational construct of the culture of thinking and diagnostic evaluation of phenomenon is investigated. The problem of educational meanings in the context of ecological anthropology and ecological ethics is analyzed. There is a revision of philosophical concepts of "understanding" as a philosophical complement to the principle of "composition" by A.N. Whitehead, which consists in the study of the systemic factors that constitute the integrity of things; exploring an object as a unity of elements, its effect on the environment. The "pyramid of knowledge" is being revised in order to prove the value of value-oriented knowledge in the competence structure. The concept of rationality is interpreted in the horizon of the relation "man-nature" through the prism of morality, expediency. On the basis of classical postulates the idea is that rationality as an invariant order is inherent in both man and nature. It is argued that there is limited appeal to sensory perception as a source of cognition. In order to substantiate the "ethics of conservation" as a universal educational platform, the authors revise cognitive models, refer to theoretical reconstructions of metaphysical programs, and review current cognitive skills. The value of knowledge in the structure of competence is measured by taking a holistic picture of reality.

Key words: understanding, cognition, discourse, composition, ethics, metaphysics, values, morality, ecological anthropology, paradigm, competence, understanding.

УДК 316:328.184:101
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.2>

СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ ЛОБІЗМУ У ВЛАДНИХ СТРУКТУРАХ

Світлана Бондар

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
історичний факультет, кафедра філософії та суспільних дисциплін
Садова вулиця, 2, 20300, м. Умань, Черкаська область, Україна
ORCID: 0000-0001-6159-2159*

З погляду соціальної філософії аналізується процес поширення зв'язку лобіювання з інтересами великої політики. Стверджується, що лобісти навчаються важливості бути політично активними та допомагають зазначити (а іноді навіть створити) нові можливості для подальших адвокацій.

Соціально-філософська категорія лобізму визначає його пріоритет над суверенітетом, адже сам суверенітет стає мінливою ознакою владних повноважень і за рівнем політико-соціальних можливостей, і за практичною ефективністю.

Серед вітчизняних авторів, які фахово досліджували соціально-філософські аспекти лобізму у владних структурах, можна простежити зазначену проблематику у працях таких науковців, як: Ю.С. Ганжуров, Г. Джордан, О.А. Мітчук, О.О. Одінцева, О.А. Стівпець. Проблему лобізму також розкрито у працях закордонних науковців, серед яких К.Т. Berg, M. David Hart, P. Kotler, С.Е. Lindblom.

Стаття має на меті з'ясувати ключові особливості лобізму як цілеспрямованої технології впливу на представників центру ухвалення рішень із метою реалізації власних цілей, які не завжди збігаються із загальносоціальними і загальносуспільними інтересами. Об'єкт статті – лобізм у владних структурах. Предмет статті – соціально-філософські аспекти такого лобізму.

Соціально-філософський концепт лобіювання полягає в тому, щоб переконати цільову спільноту ухвалити не ті рішення, які на користь суспільним інтересам, а ті, які хоче адвокат меншої групи людей. Лобіювання не обмежується лише політичними колами, оскільки також може мати ознаки намагання переконати людину або групу людей у суспільстві підтримати ідею, яка згодом буде суттєво впливати на суспільні зміни. Замовники лобіювання отримують більше комфорту та впевненості у своїй здатності впливати на результати, і вони починають бачити участь як більш доцільною, так і ціннішою.

Соціально-філософська сутність лобіювання владних інтересів полягає в тому, що політикум стає все більш упевненим, ініціативним і агресивним у своїх лобістських зусиллях, а суспільство все частіше бачить урядову політику як не просто загрозу, але і як інструмент зневажання інтересів громадян. Соціально-філософський аспект лобіювання передбачає також, що в широкому контексті лобістом може виступати будь-яка людина – ідеться, зокрема, і про самодопомогу в нарощуванні власного потенціалу та професіоналізм. Будь-яка людина може лобіювати свої інтереси як акт добровільності або як частину свого бачення нормалізації процесу чи роботи.

Ключові слова: влада, інтерес, лобі, опозиція, соціальна філософія, суспільство.

Постановка проблеми. У районі офісу Європейського Союзу в Брюсселі важко знайти будівлю, яка не була б орендована не лише регіональними чи професійними офісами, а й лобістськими та консультаційними фірмами. Під час формування політики спільноти лобісти намагаються переконати ключових гравців ухвалювати вигідні для них рішення, які ґрунтуються на інтересах окремих груп людей (політики, фінансисти, менеджери PR, журналісти тощо).

Після ухвалення Єдиного європейського акта 1986 р. та з розширенням повноважень наднаціональних інституцій – Європейської комісії та Європейського парламенту – кількість лобістів у межах Європейського Союзу збільшилася, особливо це стало відчутним із моменту набуття чинності Єдиним законом про голосування за кваліфіковану більшість. Цей Закон відкриває абсолютно нові горизонти для інтересів лобістів та є гарним прикладом можливостей успішного лобіювання.

Соціально-філософська категорія лобізму визначає його пріоритет над суверенітетом, адже сам суверенітет стає мінливою ознакою владних повноважень і за рівнем політико-соціальних можливостей, і за практичною ефективністю. З більшим авторитетом і більшою відповідальністю процес ухвалення пролобійованих рішень стає все складнішим, і все складніше зрозуміти логіку таких рішень. Лобізм передбачає зацікавлення сторін у прямому чи опосередкованому впливові на рішення щодо заміни наявних підходів та стратегій на більш вузькі, які задовольнятимуть локальні групи замовників цих змін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вітчизняних авторів, які фахово досліджували соціально-філософські аспекти лобізму у владних структурах, можна простежити зазначену проблематику у працях таких науковців, як: Ю.С. Ганжуров, Г. Джордан, О.А. Мітчук, О.О. Одінцева, О.А. Стівпець. Проблему лобізму також розкрито у працях закордонних науковців, серед яких К.Т. Berg, М. David Hart, Р. Kotler, С.Е. Lindblom.

Постановка завдання. Стаття має на меті з'ясувати ключові особливості лобізму як цілеспрямованої технології впливу на представників центру ухвалення рішень із метою реалізації власних цілей, які не завжди збігаються із загальносоціальними і загальносуспільними інтересами.

Об'єкт статті – лобізм у владних структурах.

Предмет статті – соціально-філософські аспекти такого лобізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціально-філософський контекст лобізму полягає в тому, що аспект лобіювання передбачає індивідуальний вплив на соціальні інститути: отже, маємо парадокс впливу меншості на більшість із метою досягання меншістю власних інтересів усупереч інтересам більшості. Соціально-філософський концепт лобіювання полягає в тому, щоб переконати цільову спільноту ухвалити не ті рішення, які на користь суспільним інтересам, а ті, які хоче адвокат меншої групи людей. Лобіювання не обмежується лише в політичних колах, оскільки це також може мати ознаки переконання або людину, або групи людей у суспільстві підтримати ідею, яка згодом буде суттєвим чином впливати на суспільні зміни.

Діалог з лобістами – це інститут адвокації конкретних інтересів. Сам лобізм як феномен адвокації перетворюється на бізнес-центр, що процвітає, у Європі. Лобісти, чи то група чи одна особа, як представники компанії з ключової позиції чи ключової галузі надають неоціненну допомогу у вирішенні конкретної проблеми, що сприяє роботі багатьох чиновників.

Українська дослідниця лобізму О.О. Одінцева пише, що «лобізм – явище багатопланове, як і всі явища людського життя, а лобістська діяльність є не більш ганебною, ніж інші види суспільної діяльності. Більшість дослідників сходяться на думці, що лобізм – невід'ємне і повноправне явище демократичної політичної системи, неминуча приналежність суспільства, що допускає економічний і політичний плюралізм як норму своєї життєдіяльності. Одне з головних достоїнств лобізму полягає у створенні легітимних можливостей для участі у виробленні й ухваленні рішень як найбільш зацікавлених суспільних груп, так і висококваліфікованих фахівців» [5, с. 8].

Лобізм проявляється у можливості реалізації інтересів меншості на рівні більшості. Але лобізм має свої регіональні відмінності: скажімо, у Франції це явище не толерується публічно, часто є синонімом корупції, але у Великій Британії коріння лобізму та його легальність сильніші (не випадково більшість лобістських груп у штаб-квартирі Європейського Союзу були засновані та керовані англійцями). У 40-х рр. XVII ст. термін «лобі» означав хол та коридори в будівлі Палати общин Парламенту Великої Британії, адже саме ці приміщення використовували британські парламентарі під час голосування. Та й узагалі, як про це пише український дослідник О.В. Стівенс, «терміни «лобі», «лобізм», «лобіювання» англійського походження (від англ. “lobby” – «подвір’я», «кулуари»)» [6, с. 155]. Потім автор зауважує, що «найбільш відома й у минулому найпоширеніша форма впливу на законодавців із боку зацікавлених груп – матеріальне лобіювання» [6, с. 156].

У зв’язку із цим твердженням варто згадати думку Джорджа Джордана, який писав, що «у тих, хто вивчає зацікавлені групи, немає інструмента, еквівалентного критерію «великих гравців», який так ефективно окреслює сферу досліджень політичних партій. Зацікавлені групи значно різноманітніші, і тут не існує єдиного способу відсікти маргінальні утворення» [2, с. 83].

Більш чітко соціально-філософське осмислення процесу лобізму подає український дослідник Ю.С. Ганжуров. Він вважає, що «цей процес являє собою особливу систему представництва групових інтересів в органах влади, що доповнює і у різноманітних напрямках акредитує політичне та регіональне представництво інтересів <...> Лобізм є своєрідним політичним механізмом ухвалення рішень» [2, с. 216].

У ключі лобізму збільшується сфера впливу на зміну певних політичних досягнень на цю, конкретну мить, на не ситуативні, а на стратегічні структурні зміни. Причина будь-якого лобіювання полягає в тому, що в конкретному секторі життя все йде не так, на офіційну думку лобістів, тоді як суспільні цілісні одиниці інфраструктури проблеми, яка лобіюється, не застраховані від сумнівних наслідків.

Характеристика лобіста, який провадить не стратегічно планувальну, а тактично корисну акцію, є соціально-комунікаційним чинником процесу ухвалення рішень. Лобіст знає елементарні факти, він гарний мережевий аналітик, він фінансово потужний і знає, що рухає інших людей, яких хоче зробити своїми однодумцями. Уважаємо за коректне підкреслити важливість лобіювання для ефективності надання насамперед інформаційних чи комунікаційних послуг, тому що лобіювання включає вплив на осіб, які ухвалюють рішення, насамперед за допомогою комунікаційних технологій.

Будь-які проекти, пов’язані з лобіюванням, допомагають показати важливість об’єкта лобіювання через інформаційні точки, в яких перетинаються зусилля людей, пов’язаних із втіленням вузькоспеціалізованих бажань тіньових осіб. Лобісти походять з усіх галузей життя, володіють навичками комунікування та філософським підходом до життя. Вони оперують знаннями законодавчого процесу, специфікою організації справ у галузі, інтереси якої вони представляють.

Лобіювання передбачає переконання. Необхідність заглиблення у проблему передбачає і навчання соціально-філософського осмислення проблеми – таке навчання охоплює принцип ефективного лобізму, який включає власне бачення оцінки поточної ситуації та визначення логіки її зміни на таку, яка буде задовольняти інтереси лобістів.

Може визначитись і зворотний процес – процес потреби в лобізмі й адвокації. Українська соціальна сфера, наприклад, вітчизняна наука, страждає від відсутності захисту, вона не має своїх лобістів, вона не може дозволити серйозну адвокатурську діяльність, скеровану на підтримку власної практики. У даному контексті філософське тлумачення

проблеми лобізму полягає в тому, що відбувається зміна рефлексії світогляду від загального до локального: група соціуму (наприклад, громада) цілком може контролювати як терміни власної лобістської діяльності, так і кількість інакодумців (наприклад, представники системної влади), які опираються лобізму. Водночас прикриття лобізму комунікацією та будь-якими іншими пов'язаними із лобізмом зв'язками із громадськістю споріднено з елементами адвокації, з відсутністю стратегії підготовлених лобістів та, можливо, з високим рівнем абстракції та фахівців серед лобістів або посередників.

Соціально-філософське бачення лобізму визначає і високий рівень тривожності щодо проблеми етики та моральності явища лобіювання. Американський філософ Берг Тусінські припускає, що лобісти використовують сумнівну тактику, щоб мати першість у законодавчих ініціативах для особливих інтересів, тим самим позначають їх зловісними зображеннями [8]. Американський дослідник Філіп Котлер, навпаки, уважає цей образ несправедливим, цей учений заявляє, що лобісти виконують законні та необхідні функції, представляють різноманітні не стільки загальнофілософські, скільки конкретні соціальні погляди та суспільні навички, а це допомагає підлаштувати законодавство під інтереси вузького соціуму [11].

Вузький доступ до обмеженого кола представників соціуму, які зацікавлені в лобіюванні власних інтересів, обмежений доступ до політичних чи правничих характеристик проблеми, яка лобіюється, пов'язані з тим, що простодушне ставлення більшості представників соціуму зумовлене відсутністю будь-якого уявлення про лобіювання [11]. Тим користуються засоби масової інформації, які проводять медіакампанії, адже будь-яка медіакомпанія виробляє такий інформаційний продукт, який поширює контент і отримує дивіденди – не лише у грошовому, але й передусім у репутаційному, лобістському еквіваленті.

Програма лобіювання стане ефективною за умови, що кожен з учасників процесу усвідомить: він гвинтик єдиного механізму просування інтересів замовників та безпосередньо лобістів. Перемога лобістів – це лише епізод в історії вирішення проблеми.

Головна передумова популярної критики лобізму полягає в тому, що лобіювання у принципі не в інтересах суспільства. Критики участі лобізму в будь-якій суспільній чи соціальній сферах стверджують, що лобіювання принципово орієнтоване на приватний інтерес політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо. Тотальні критики лобізму зазначають, що, оскільки замовники лобізму зосереджені на виключності власних інтересів і максимізація цієї опції зазвичай передбачає екстерналізацію зусиль та приватизацію вигод (політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо), суспільний добробут порушується, коли замовники лобіювання і лобісти мають успіх. Якби замовники лобізму і лобісти по-справжньому максимізували свої суспільні прагнення в руслі справедливості, то, на думку скептиків, громадськість втратила б контроль над ситуацією взагалі, що призведе до того, що суспільство загалом зазнає небезпеки. Резюмуючи, скажемо: на думку скептиків, захищатимуться інтереси не громадськості, а небагатьох заможних лобістів політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо [13].

Наприклад, американський теоретик філософії бізнесу Чарльз Ліндблом зазначає, що існує щось принципово несумісне між відкритими, брудними, але, зрештою, вирівнюючими цілями демократичного управління та централізуючими, ієрархічними тенденціями корпоративної форми, суворими реаліями політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо [12, с. 356]. Ч. Ліндблом вводить поняття «корпоративні лобісти» і вважає, що саме вони наполегливо стверджуватимуть, що те, що вони роблять, є в інтересах суспільства: вони прагнуть, щоб економіка розвивалася, і що державна політика, яку вони підтримують,

спрямована саме на це, і що та технологія політики, яку вони лобіюють, сприяє демократії та процвітання.

Такі лобісти мають аргументи «громадського» інтересу для всієї політики лобіювання, яку вони пропагують. Такі лобісти підкреслюють, що саме прозорість сучасного лобіювання через комунікаційні технології робить ці аргументи важливою частиною успішного лобізму. Зазвичай складно визначити, яке насправді лобіювання перебуває в рамках «суспільних інтересів». Це передусім робота не стільки соціальної філософії, скільки емпіричної суспільної науки, адже суспільний інтерес є занадто безладним поняттям, щоб визначити його будь-яким узгодженим чином.

Однак одне, на що ми можемо відповісти в рамках філософського інтересу, – це окреслення ступеня перевірки лобіювання як суспільної компенсаційної потужності. Філософія середини ХХ ст. взагалі твердила, що за своєю суттю демократія – це безладний процес, але зрештою із цього безладу виходить жорстокий консенсус – мадісонівський ідеал локації (кластер), що протидіє локації (кластер) (дивимось, наприклад, у Роберта Даля [7]). Професійне лобіювання призводить до того, що декілька локацій (кластери) об'єднуються, формуються, компроміси вимикаються, і у процесі лобіювання розростається різноманітна перспектива об'єднання інтересів.

Вірджинія Грей і Девід Лоурі, наприклад, припускають, що такі локації (кластери) заповнюють ніші у процесі, відомому як «розподіл ресурсів» [9]. Американець Девід Харт [10] вважає, що одним із деструктивних наслідків будь-якої схеми категоризації лобізму є те, що сам лобізм залишає декілька категорій поліглотів, які не мають конкретного соціального значення. Ідеться про те, що будь-які категорії лобізму є надто внутрішньо неоднорідними, щоб їх можна було включити до загального аналізу, але занадто малі, щоб розбити їх на більш дрібні соціально-філософські категорії.

І якби насправді існувала опозиція лобіюванню, яка контролювала лобістів політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо та змушувала б їх виправдовувати суспільні інтереси, це було б вагомим приводом почуватися впевнено щодо стану демократії, зокрема української. Отже, ми можемо зробити головний філософський висновок: корпоративні лобісти політики, бізнесу, регуляторних відносин тощо не вважають, що їхні зусилля є суспільно значущими і вони натрапляють на серйозний опір чи опозицію. Лобісти так само є філософами: вони усвідомлюють, що створені ними локації (кластери) протидіють суспільству і суспільним інтересам безладним, але демократичним способом, який передбачає не стільки лібералізм, скільки загальний обсяг знань суспільства. Українська дослідниця Ольга Мітчук у зв'язку із цим пише: «За умови свободи людини загальний тезаурус її знань дає змогу не лише вільно обговорювати все, що відомо людині, щоби сформувати певні думки на основі знань цієї людини та фактичних реалій, не лише висловлювати свою думку вільно, а й створювати конкуренцію знань і переконань на ринку раціонального дискурсу» [3, с. 17].

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Соціально-філософський аспект лобіювання передбачає і те, що в широкому контексті лобістом може виступати будь-яка людина – ідеться, зокрема, і про самопомогу в нарощуванні власного потенціалу та професіоналізму. Будь-яка людина може лобіювати свої інтереси як акт добровільності або як частину свого бачення нормалізації процесу чи роботи. Наприклад, офіційний працівник може зустрітися із представником керівництва для просування власного бачення важливого питання. Соціально-філософське осмислення потенціалу лобізму спрямоване на набуття навичок щодо того, які стосунки є основою зацікавлення сторін, знаходження компромісу в реалізації тих інтересів, які лобіюються.

Компромiс оцiнюється шляхом визначення конкретних цiлей лобiювання, методiв використання конкретних людей чи осiб, якi повиннi вчинити конкретнi дiї.

Щодо можливої перспективи вивчення проблеми, то, як нам видається, науковцям варто дати відповідь на запитання: чи є все ще що-небудь щодо плюралістичного бачення грубого і суттєвого процесу лобіювання, в якому щось, як суспільний інтерес, виникає з яскравих конфліктів? Гадаю, що в цій площині перетнуться інтереси філософії конфліктів та соціальної філософії, що може дати цікавий дослідницький результат.

Список використаної літератури

1. Ганжуров Ю.С. Парламент України в політичній комунікації. Київ : Україна, 2007. 352 с.
2. Джордан Г. Группы давления, партии и социальные движения: есть ли потребность в новых разграничениях? *Мировая экономика и международные отношения*. 1997. № 1. С. 82–97.
3. Мітчук О.А. Феномен ліберального контенту в соціальних комунікаціях : дис. ... докт. наук із соц. ком.: 27.00.01. Запоріжжя, 2015. 437 с.
4. Одінцова О.О. Правове регулювання лобізму в сучасній Україні : загальнотеоретичне дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2008. 21 с.
5. Стовпець О.В. Соціально-філософський погляд на лобізм як один із факторів впливу на культуру законотворчості в інформаційному суспільстві. *Наукове пізнання: методологія та технологія*. 2014. № 2 (33). С. 154–161.
6. Цыганков А.П. Политология Роберта Даля. *Социально-политические науки*. 1990. № 10. С. 90–91.
7. Berg K.T. Finding connections between lobbying, public relations and advocacy. *Public Relations Journal*. 2009. Vol. 3 (3). P. 1–9.
8. Gray V., Lowery D. To lobby alone or in a flock: Foraging behavior among organized interests. *American Politics Quarterly*. 1998. Vol. 26. № 1. P. 5–34.
9. Hart D.M. Political Representation in Concentrated Industries: Revisiting the “Olsonian Hypothesis”. 1. This paper was originally prepared for the 2002 Annual Meeting of the Midwest Political Science Association, Chicago, IL. Thanks are due to Scott Ainsworth, Jacob Hacker, Burdett Loomis, and Neil Mitchell for their comments. *Business and Politics*. 2003. Vol. 5. № 3. P. 261–286.
10. Kotler P., Keller K.L. Marketing Management. New Jersey : Apprenctice Hall, 2006. P. 1–19.
11. Lindblom C.E., Bimbaum P.H. Politics and markets: The world’s political-economic systems. *Business Horizons*. 1979. Vol. 22. № 5. P. 80–81.
12. R & D intensity, firm performance and the identification of the threshold: fresh evidence from the panel threshold regression model / M.L. Yeh et al. *Applied economics*. 2010. Vol. 42. № 3. P. 389–401.

**SOCIO-PHILOSOPHICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF LOBBYING
IN GOVERNMENT AUTHORITIES****Svitlana Bondar**

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
Faculty of History, Department of Philosophy and Social Sciences
Sadova str., 2, 20300, Uman, Cherkasy region, Ukraine
ORCID: 0000-0001-6159-2159*

From the point of view of social philosophy, the process of growing lobbying with the interests of big politics is analysed. Lobbyists are said to be learning the importance of being politically active and helping to identify (and sometimes even create) new opportunities for further advocacy.

The socio-philosophical category of lobbying determines its priority over sovereignty, because sovereignty itself becomes a changing feature of power both in terms of the level of political and social opportunities and practical effectiveness.

Among domestic authors who have specially and professionally studied the problems of socio-philosophical aspects of lobbying in government authorities, the works of the following scholars are worth noting: Yu.S. Ganzhurov, H. Dzhordan, O.A. Mitchuk, O.O. Odintsova, O.A. Stovpets. Foreign scholars also reveal the problem of lobbying K.T. Berg, M. David Hart, P. Kotler, C.E. Lindblom.

The article is intended to clarify the key features of lobbying as a purposeful technology of influencing the representatives of the decision-making center in order to achieve their own goals, which do not always coincide with the general social and public interests. The object of the article is lobbying in government structures. The subject of the article is the socio-philosophical aspects of lobbying.

The socio-philosophical concept of lobbying is that the principle of persuading a particular target community to make not those decisions that are necessary for the public interest, but those solicited by an advocate of a smaller group of people. Lobbying is not limited to political circles, as it can also show signs of persuading either a person or a group of people in society to support an idea that will later have a significant impact on social changes. Lobbying promoters gain more comfort and confidence in their ability to influence results, and they begin to see participation as both more appropriate and more valuable.

The socio-philosophical nature of lobbying for government interests is that politicians become more confident, proactive and aggressive in their lobbying efforts, and the public increasingly sees government policy as not just a threat but also as a tool to ignore their interests. The socio-philosophical aspect of lobbying also means that, in a broad context, anyone can act as a lobbyist – it is about, in particular, self-help to build their own potential and professionalism. Anyone can lobby their interests as an act of voluntariness or as part of their vision of normalizing the work process.

Key words: authorities, interest, lobby, opposition, social philosophy, society.

УДК 101(075.8)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.3>

НООСФЕРНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ІННОВАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У ПРОГРАМНО-НОМОНОЛОГІЧНІЙ РЕАЛІЗАЦІЇ НООСФЕРНОГО ЗРОСТУ ЗНАНЬ

Володимир Капіца

*Криворізький національний університет,
кафедра філософії і соціальних наук*

вул. В. Матусевича, 11, 50027, м. Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна

У статті розробляються ноосферно-методологічні засади інноваційних досліджень, що здійснюються на основі авторської концепції ноосферного світорозуміння і ноомислення. Проблема набуває актуальності за створення інноваційних пізнавальних онтологій, на основі яких можна розробити і реалізувати найбільш ефективну науково-дослідницьку стратегію, що має гносеометрику інноваційних знань. Їх продукування та постійне оновлення забезпечуються відповідним програмно-номонологічним механізмом безперервного зросту та доведення до вищого рівня ноосферного знання з потенціалом епістемологічного конструктивізму у створенні ноотехнологій. У цьому аспекті репрезентується і мета даної статті, а саме – розробка відповідних ноосферно-методологічних засад проведення інноваційних досліджень на методологічному підґрунті ноонауки, що відкриває можливість розширеного і системного генерування ноонаукових знань з їх подальшим втіленням у ноотехнологіях. У такому аспекті виявляється і наукова новизна. Вона представлена в оновленні традиційного регулятивно-методологічного базису сучасної науки й утворенні системно-програмуєної номонології, за якою розробляються інноваційні науково-дослідні програми та проводяться ноосферні дослідження практикологічного значення.

Ноосферна методологія дослідних програм та інноваційних досліджень набуває програмно-номонологічного контексту в разі наявності в них «фундаментальних одиниць – номосів» законопокладеного розвитку науки, що зорієнтовують напрями розробки наукових програм та проведення інноваційних досліджень. На цих підставах формується номонологічно законопокладена методологія, на основі якої інноваційність наукової програми і дослідження виявляється у здібності до самоорганізації, самокорегуванні, самооновленні та саморегуляції, набуває якості номонологічно програмуєної методології. В інформаційно-ресурсному значенні вона характеризується як креативно-синергетична методологія. Системне продукування ноосферних знань реалізується у кластерах дії відповідних логономосів (КЛН). В авторській концепції це 5-етапний цикл (з відповідних п'яти кластерів логономосів) «ноосферного виробництва» знань на основі багатоциклової кластерно-номонологічної методології.

Ключові слова: ноосферно-методологічний підхід, ноосферна методологія, інноваційне дослідження, ноосферне знання, програмуєная номонологія, номонологічна програма, ноосферні технології, ноосферна дослідна програма, ноосферно-виробнича система.

У статті розробляються ноосферно-методологічні засади інноваційних досліджень, що здійснюються на основі авторської концепції ноосферного світорозуміння і ноомислення. Проблема набуває актуальності в разі створення інноваційних пізнавальних онтологій, на основі яких можна розробити і реалізувати найбільш ефективну науково-дослідницьку стратегію, що має гносеометрику інноваційних знань. Їх продукування та постійне оновлення забезпечуються відповідним програмно-номонологічним механізмом безпе-

рервного зросту та доведення до вищого рівня ноосферного знання з потенціалом епістемологічного конструктивізму у створенні ноотехнологій. У цьому аспекті репрезентується і мета даної статті – розроблення відповідних ноосферно-методологічних засад проведення інноваційних досліджень на методологічному підґрунті ноонауки, що відкриває можливість розширеного і системного генерування ноонаукових знань з їх подальшим втіленням у ноотехнологіях. У такому аспекті виявляється і наукова новизна. Вона представлена в оновленні традиційного регулятивно-методологічного базису сучасної науки й утворенні системно-програмуючої номології, за якою розробляються інноваційні науково-дослідні програми та проводяться ноосферні дослідження практиологічного значення. За авторською концепцією, таке здійснюється «за класифікаційною типологією ноознань» та номосами їх зросту в дослідних програмах ноонауки [1, с. 629–630]. А це приводить до структурного розвитку самої науки, прискорення її динаміки методами задіяння «номології епістемологічного руху безперервно зростаючого ноознання» у різних класах науки та у вищому модусі ноонауки.

У таку методологію дослідних програм та наукових досліджень І. Лакатос вкладав саме «номологічний сенс». Тобто коли в наукові програми і дослідження методологічно інсталюються деякі «фундаментальні одиниці» як номоси законопокладеного розвитку науки. Із цим розвивається програмована номологія наукових досліджень, у яких забезпечується «безперервність науки» без «парадигмального розриву» знань, а також детермінаційно зумовлений зв'язок з іншими номосами «конкуруючих дослідних програм» і наукових досліджень [2, с. 147]. На цій основі здійснюються розвиток наукофери «раціональних основоположень науки», розробка інноваційних теорій і методів зросту знань у їх безперервній континуальності, генеруванні інновацій, акумуляції інноваційного знання і технологій в епістемосфері науки. Надалі в цьому тренді епістемологічного конструктивізму розвиваються інфосфера та ноосфера «наукової реальності» і формується ноонаука. Якщо, за К. Попером і Т. Куном, такий розвиток приводить до зміни наукових теорій, коли стара теорія може відторгатись цілковито (у К. Попера – за принципом фальсифікації і спростування, у Т. Куна – шляхом зміни наукових парадигм), то в І. Лакатоса зріст знань є неперервним і не дискретно-безперервним. На його думку, у дослідних наукових програмах між теоріями і новим знанням здійснюється лише «критичний діалог» в єдиній структурі дослідних програм. Тому він замість «розривних парадигм» Т. Куна вводить до структури «безперервних» дослідних програм такий структурний компонент, як «нормативні методологічні правила». Вони або «предписують, що є «позитивна евристика», або ці «методичні правила» забороняють («негативна евристика»), на основі чого методологічно регулюється напрям подальших наукових досліджень уже з позицій «евристичної біполярності» [2, с. 148]. Головне – це утримати баланс між «прогресивністю» і «регресивністю» дослідної програми. Програма «прогресує», коли її «теоретичний зріст» передвизначає її «експериментальний зріст». Програма «регресує», коли складається зворотна ситуація і маються запізнілі роз'яснення новим науковим фактам, а тому теоретичний зріст відстає від експериментального зросту, у разі чого відбувається «регресивний зсув проблеми». Ось чому потрібний *«єдиний зсув проблем»* за певною «логікою відкриття» та її представлення в *«низці теорій»*, *«низці або послідовності теорій»*, а «не однієї ізольованої теорії». Така «безперервність» у розвитку теорій предстає як *«чудова безперервність»* у створенні *«низки дослідних програм»*, у яких наявна «діалектика позитивної та негативної евристики», номологічно виникає діалектична «єдність філософії і науки» [3, с. 73–74]. За К. Поппером (до філософської школи якого належав І. Лакатос), «філософія переплітається з пізнанням взагалі», а наука виступає «важливим фактором філософського осмис-

лення пізнання». А у зворотному порядку саме «наукове пізнання дає змогу «переосмислити філософську традицію» та побудувати нову «філософську концепцію», що служить творчою основою для всієї епістемології» [4, с. 55–56]. Із цим виникає «конвенційність філософії» у з'єднанні філософії та науки, яка починає базуватись на «методологічних правилах як конвенціях», які задають відповідні «методологічні рішення» в єдності філософсько-наукових проблем [5, с. 46, 50]. Якщо методологію дослідної програми представити на підґрунті сучасних «теорій наукового методу», то це буде «постдисциплінарний рівень» у методології. У ній «інтеграція знань потребує взаємної спільної інтерпретації об'єкта» в інноваційній перспективі.

У сучасній науці це призводить до «методологічного конфлікту» наукових фактів і методологічних підходів, бо останній «береться в одному вимірі», а предстає як «форма дезорганізації у другому вимірі». На думку Ю. Курносова, на цих підставах і виникає «інтегративна методологія, яка базується на об'єктивній єдності всіх проявів реального об'єкта» [6, с. 167]. Це така законопокладена **методологія, що має номологічну «здібність до самоорганізації»**, тому вона може бути автономною, функціонувати в автономному режимі як «властивості системи (методологічної – ред.) оптимізувати, нарощувати і множити підсистеми і процеси». Надалі Ю. Курносов розшифровує, що це є, за А. Пригожиным, найбільш досконала в сучасній науці **синергетична методологія** [6, с. 167, 198]. За його концепцією, «основний посыл даної методології – у розділенні явищ, які ми споглядаємо, на системи і процеси та допущення того, що *поза системами і процесами не існує явищ*». Тобто «всі методологічно пов'язані процеси мають системно-законопокладений, номологічний характер». І тоді вони володіють системно діючим «інформаційним, енергетичним і речовим ресурсом», до якого входить і «методологічний інструментарій», а також усі здійсненні «розробки науково-методологічного інструментарію» **інноваційного спрямування** [6, с. 167, 196]. До цих інноваційних розробок входять і такі, що дозволяють методологію науково-дослідних програм (далі – НДП) розвинути на підґрунті ноонауки, «технологізувати» НДП у напрямі створення ноосферних технологій (далі – НТ НДП). Вони номологічно задають **єдиний технологічний цикл** (далі – ЄТЦ) у пов'язаності «мислення – знання – методи технопізнання – процес технадослідження». У своїй єдності і безперервності та подібний ЄТЦ утворює **багатоциклову методологію розробки інноваційних досліджень за програмуємими номосами – номологією ноосферного зросту знань і створення ноотехнологій**. За авторською концепцією, на основі такої «методологічної рефлексії ментально-технологічного з'єднання знань» і розвивається «інноваційно-методологічна номологія здійснення науково-дослідних програм за дискурс-логістикою ноосферного мислення і ноопізнання» у процесі ноосферно орієнтованого дослідження [7, с. 413, 469]. Це відбувається в такій дискурсивно-методологічній послідовності:

(1) розвиток методології (або методологічних складників), що «імітує мислення»; це така «загальна логіка руху мислення», яка дозволяє здійснити «опис загального проблемного поля», а саме «вузьких місць», «больових точок», конфліктних ситуацій; це можна *вважати першою «описовою стадією мисленнєвого представлення предмета мислі і (мисленнєвих операцій) в імітаційній, аналоговій, моделюючій методології мислення;*

(2) ментально-методологічна операція, що дозволяє логічно, аналітично і методологічно «сформуванати проблему»; це друга «формулююча стадія», на якій проблема «означається», треба методологічно показати «всесторонність проблеми», «охарактеризувати проблему», «вскрити сутність проблеми» – онтологічну, гносеологічну, наукову, соціальну й «інших коренів», що збуджують до мислення і «вирішення проблеми» [6, с. 196, 198];

(3) методологічне визначення «дослідного об'єкта»; це третя «характеризуюча стадія», на якій здійснюється репрезентації предмета мислі (проблеми) як дослідного об'єкта, коли його можна дослідити методологічно або інструментально-методичним способами: «структуризувати проблему» (структурний метод), «визначити шляхи вирішення проблеми» (підходи), здійснити «вибір підходів», а далі – «встановити принципи» і визначити «наявний методологічний арсенал» із конкретних прийомів, методик і категорій та «змодельювати проблему» [6, с. 198–199];

(4) методологічна фаза «оволодіння суб'єктом об'єкта»; це є четверта інструментальна стадія» мисленнєвого процесу в технологічній фазі вирішення проблеми; вона характеризується як *фаза опанування об'єкта суб'єктом із можливістю «управління об'єктом» від його конструктивно-технічного втілення до технологічного використання за різним логіко-аналітичним призначенням;*

(5) підключення до методів дослідницької діяльності форм організації дослідження і мислєдіяльності: це такі «форми організації засобів нашого мислення і мислєдіяльності», під якими в науковому пізнанні розуміються наукові факти, наукова проблема (що виникає від невідповідності нових фактів застарілим знанням), які системно організуються в єдиний комплекс як наукові цілі і завдання наукових дослідів, наукові ідеї (вирішення дослідних проблем), наукові рішення та докази тощо; серед основних «засобів мислєдіяльності» можна визначити їх організуючі і регулюючі методи, способи і форми мислення в науковому пізнанні, а саме: індукції – дедукції, аналізу – синтезу, аксіом і аналогій, теоретичні методи пізнання та його форми [6, с. 196]; у нашому контексті – це всі зафіксовані ноометоди наукового дослідження: інформаційно-семантичні паттерни (далі – ІСП), або «метод паттернів», «метод матриць» (інформаційно-семіотичних матриць ІСМ), метод ІС-імпрінтингу, духовно-тензометричний та інтенційно-імпульсний методи, резонансний метод інтенційно-ментальних імпульсів (далі – ІМІ), метод інформаційно-семантичного (і семіотичного) ІС-програмування і декодування, методи номос-таксономії та нооепістемологічного руху знань, метод утворення ноостандартів раціональності тощо;

(6) до інноваційної методології науково-дослідних програм, що розробляється, входять визначальні принципи і «набір принципів з організації знань і уявлень про об'єкти, що вивчаються»; серед них пріоритетне значення має «система гносеологічних принципів і способів організації та побудови теоретичної і практичної діяльності», а також «вчення про цю систему» [6, с.196]; у нашому контексті до них додаються і кладуться в основу всеєднісно-гносеологічні принципи «гносеологічного руху» [8, с. 372–375], «науково-онтологічні принципи» наукових досліджень [9, с. 463–468], а також метасистемної реалізації науково-дослідних програм у «ноонаукових дослідженнях реальнісної «повноти буття»» [10, с. 391, 454];

(7) до даного методологічного єдиного технологічного циклу (далі – ЄТЦ) також входить уся «сукупність підходів (системні, діяльнісні, пізнавальні) у конкретній організації знань, операцій, моделей і онтологічних картин» реальної дійсності, що стають науковими об'єктами для інноваційного дослідження [5, с. 196];

(8) створення «синтез-аналітичних методологій»; до них входять усі «принципи і процедури формування та застосовування методів пізнання, вчення про «структуру, логічну організацію, методи і засоби теоретичної діяльності» [5, с. 196]; вони також охоплюють «загальні принципи вирішення складних практичних завдань і методів дослідження», «положення про структуру, функції і методи наукових досліджень» тощо.

Увесь єдиний методологічний цикл інноваційного дослідження, у якому реалізується єдиний технологічний цикл зі створення інновацій, можна представити як синтезис-

но-інноваційну методологію (далі – СІМ). Вона реалізується у повному технологічному циклі методологічної рефлексії (далі – ТЦМР) інноваційного дослідження. Як деякий «стандартизований цикл» він може бути інваріантно використаний у більшості інноваційних наукових досліджень за програмою НДП (СІМ-ТЦМР) і становити відповідний інформаційно-семантичний паттерн ІСП-ТЦМР операційного застосування в інноваційних науково-дослідних програмах НДП (СІМ). Як операційно-методична ноограма (далі – ОМН) такий паттерн як нескладна 9-ікрокова «смарт-ноограма» може закладуватись (інстальовуватись) у нооси внутрішньої структури ноосферної свідомості творчих суб'єктів, а у процесі функціонування в ментальності особистої суб'єктосфери перетворюватись на креативно-синтезуючі акти ноомислення в номоси ноосферно-методологічного пізнання. Таке й показано на методологічній ноограмі з визначенням «методологічних номосів» пізнавального процесу (далі – МНПП) зі створення ноотехнологій (далі – НТ) на підґрунті інноваційних науково-дослідних програм (далі – ІНДП-НТ) (рис. 1).

Таким чином наукова методологія дослідних програм може бути рефлексивно «розширена» від висхідних наріжних принципів і теоретико-методологічних підходів до конкретних методів і *операційно-технологічних процедур із конструктивно-технічного втілення висхідних ідей і наукових положень*. Тоді на цьому суттєво розширеному та поглибленому «методологічному базисі» може бути створений **єдиний суб'єктно-об'єктний методологічний комплекс аналітично-синтезуючого характеру у складі ІСП**. Дослідні методи в цьому комплексі виконують роль регуляторів практичного задіяння сумісних (і несумісних) способів та прийомів виконання дослідних робіт (операції, пізнавальні процедури) у їх паралельно-послідовному, синхронно-асинхронному, регулярно-періодичному (аперіодично-нерегулярному) виконанні в напрямі досягнення визначеної мети. А на основі цих операційних практик уже можуть розроблятися конкретні методики, зокрема й на кшталт ІСП-ТЦМР. За сучасною технічною теорією, так здійснюється перехід від «абстрактних об'єктів» до «технічних об'єктів» і технічних операцій, що з різнорідних і різнотипових перетворюються на однорідні і взаємопов'язані. У своїй конструктивній пов'язаності в «реальному технічному об'єкті» вони представлені як «стандартизовані конструктивні елементи реальних технічних систем», у яких виділяються (або додаються) такі техніко-методологічні компоненти, як: технічні об'єкти (предмети), технічні методи і засоби, функції і топологія (місце) технічних наук у загальній системі наукового знання [4, с. 203]. Усі вищезначені «технічні компоненти» повинні «задаватися» у науково-дослідних програмах та в усіх інноваційно-програмуючих методологіях. У нашому контексті – це **інноваційна методологія ноосферних науково-дослідних програм**. Така інноваційна розробка починається «стандартно» – з методологічних компонентів «моделювання мислення» (перша складова частина) і «методологічні форми організації засобів нашого мислення і мислєдіяльності» (друга складова частина). В авторській розробці це представлено як **інноваційна методологія створення стандартів наукової раціональності** в ноосферному розумінні і ноомисленні (перший компонент), а також як методологія креативного синтезу наукових ідей і поняттєвих конструктів у різних «формах організації» засобів нашого мислення (другий компонент).

Відомий дослідник методологічних проблем в їхньому інноваційному значенні Г. Щедровицький уважав, що це повинні бути «найбільш передові форми мислення», у яких «культивується синтетичне аналітичне мислення», на основі чого складається відповідна **«методологія <...> формування синтетичного аналітичного мислення, що підкріплена ідеями ефективної організації управління»** [11, с. 203]. Таке мислення потребує для своєї ефективної пізнавальної діяльності застосування методів «перетво-

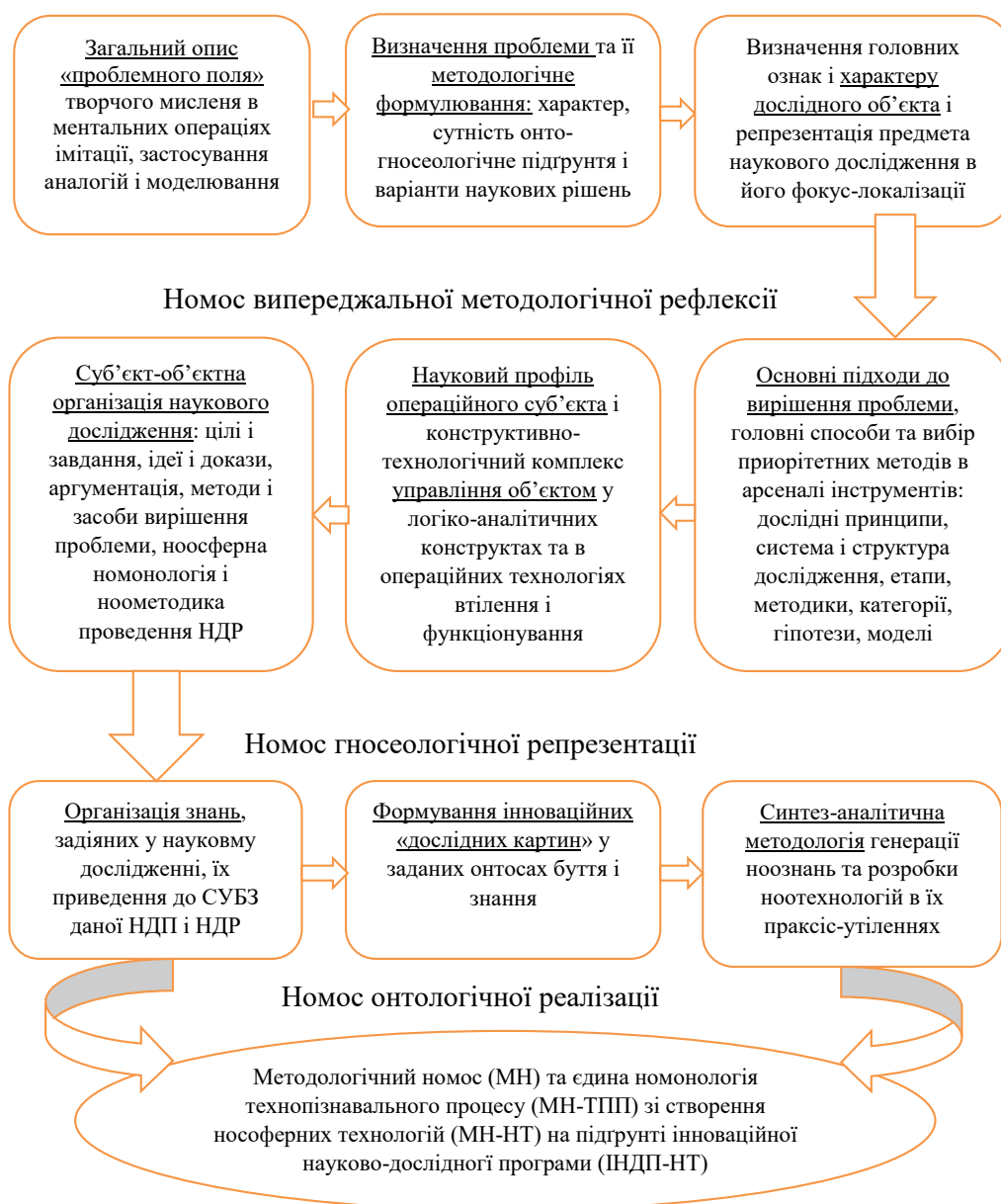

Рисунок 1. Методологічна ноограма: інформаційно-семантичний паттерн технологічного циклу методологічної рефлексії (ІСП-ТЦМР) із виявленням методологічних номосів зі створення ноотехнологій (МННТ) на підґрунті інноваційних науково-дослідних програм (ІНДП-НТ)

рення функціонального аналізу на функціонально-генетичний аналіз», на основі чого можна отримати генетичне знання, що вже є каузально «заданим» у своєму «передіснуванні» і «даним» у реальному існуванні. У нашій концепції – це поглиблення мислення і знань, а у зворотному напрямі мається «висхідний» функціонально-генетичний «креативний синтез» мислення і знань, що веде до безперервного зростання наукових знань. У Г. Щедровицького таке здійснюється на висхідних «принципах аналізу мисленевих операцій», що тісно корелюються і генетично пов'язані з «нисхідним» аналізом поглиблення знань, а потім – з їх «висхідним генетичним виведенням» зі знаходженням «генетичних зв'язків, завдяки яким усі одиниці й елементи, отримані в розложені, можна пов'язати в єдину систему». У такій своїй «з'єднаній цілісності» ця система повинна «задовільняти вимоги роз'яснення емпірично даних явищ» за схемою: «низхідне розложення → одиниці й елементи розложення → генетичне виведення → моделі емпірично зафіксованих процесів мислення (у зворотному зв'язку) → тексти процесів мислення» [11, с. 399, 560–561]. Цей процес закінчується визначенням «засобів методів конструктивно-нормативного представлення діяльності і мислення», а також «схем мислєдіяльності, їх системно-структурної побудови, смислу і змісту» [12, с. 591, 709, 770]. Щоби розробити і задіяти цінні засоби і методи мислення їх «конструктивно-нормативного представлення» у нових «схемах мислєдіяльності» (у нас – це «стандарти раціональності ноомислення»), «потрібен інший тип мислення», методологія якого «культивує граничні форми регулярного знання» (Ю. Курносов). Це мислі, що «народжені регулярним мисленням» (у нашій концепції – «регулярне знання»), які необхідно «культивувати» у «граничній інтелектуальній діяльності» на межі з «регулярним мисленням». Наприклад, за методологією регулярно-скеровуючого «управління проектами», це відбувається на граничній «регулярності і розрахунковості в організації життя і зовнішнього світу» [6, с. 201, 202–203]. Тому інноваційна методологічна рефлексія у складанні науково-дослідних програм може відбуватись за логікою отримання «проектного знання» та відповідного «управління проектами» у «генетично з'єднаній цілісності» висхідного родовидового сущезнання, що «розгортається» у каузально-детермінованому тренді. Такий тренд, у нашій концепції, репрезентує себе на двох органічно пов'язаних рівнях – інноваційно-випереджальної методологічної рефлексії (аферентивно-рефлексивна методологія) і практичної розробки інноваційних науково-дослідних програм із подальшим проведенням інноваційних досліджень (далі – ІНДП-ІД). На першому рівні встановлюється загальна номонологія виявлення та реалізації латентного знання («сущезнання») у відповідних «методологічних номосах знань», а на другому рівні встановлюється «конкретно-логістична номонологія» через практичну дію «логономосів знань» у своїх кластерах-розділах під час розроблення і здійснення ІНДП-ІД. А саме:

А. Перший рівень інноваційно-методологічної рефлексії (рефлексивно-аферентивна методологія). Вона представлена в такій послідовності:

«Поглиблююче знання (низходить до сутності «сущезнання») → генетичний зв'язок знань (ноосферно-родове) → знання, що піднесено зростає (підноситься у вищі виміри) → стандарти раціональності → паттерн-матричне представлення знань → ноосферний тип мислення (ноомислення) → методологічні номоси знань».

Б. Рівень розробки науково-дослідних програм (проектів) і проведення інноваційних досліджень. Відповідна гносеометрика представлена в номонології 5-и кластерів

і в контенті 5-и розділів НДП-ІД, що утворюють логістичну і номонологічно-детерміновану послідовність. В її логономосах практично і реалізується програмований зріст знань в їхній епістемологічній безперервності. А саме:

I. Кластер логономоса КЛН-1. У його функціоналі розробляється перший розділ «*Методологічні інновації в розробці науково-дослідних програм*»: аналіз досягнутого рівня за темою дослідження, нові ідеї, гіпотези, запропоновані тези і пропозиції, характер інновацій, нові методологічні підходи й інноваційні методи вирішення наукової проблеми тощо.

II. Кластер логономоса КЛН-2, у функціоналі якого розробляється другий розділ НДП-ІД «*Інновації ноосферно-наукового світорозуміння, репрезентовані в ноосах методологічної рефлексії*».

III. Кластер логономоса КЛН-3, функціонал якого орієнтований на розробку третього розділу НДП-ІД «*Інноваційні способи і форми організації інноваційного дослідження в конфігураторах ноосферного мислення (паттерни і матриці) у номосах ноознань*».

IV. Кластер логономоса КЛН-4. Його функціонал охоплює розробку проблеми «*Ноосферно-пізнавальна методологія розвитку інноваційно-дослідних здібностей*» на основі суб'єктно-творчої самореалізації.

V. Кластер логономоса КЛН-5. Цей функціонал має переважно методичний контент: «*Операційно-аналітична і процедурно-регулятивна методика складання НДП-ІД у ноосферно-технологічних НТ-практиках проєктних інновацій*».

Тоді за вектором дії першого логономоса у кластері «методологічних інновацій» визначаються НДП, у яких розробляються необхідні наукові програми для проведення інноваційних досліджень (НДП-ІД). Вектор дії другого логономоса у КЛН «ноосферно-наукової методологічної рефлексії» – здійснюється методологічний пошук для створення необхідних інновацій на другому етапі НДП-ІД. На третьому етапі розробляються релевантні методи, способи і форми, що активують дію логономоса в конфігураторах ноосферного мислення і ноопізнання. Дія 4-го логономоса розгортається в напрямі розробки інноваційної методології із цільовою стратегією її реалізації в ноосферно-технологічних НТ-практиках творчих суб'єктів у відповідному «кластерно-номонологічному комплексі» (далі – КНК). За дією 5-го логономоса у КНК розробляються і реалізуються ноосферні проєкти і ноопрограми зі створення ноосферних технологій, що виходять за межі кластерного означення і мають характер ноосферно-виробничих систем (далі – НВС).

Отже, на репрезентованих двох рівнях створення методологічних засад інноваційного дослідження номонологічно здійснюється ментально-технологічне «з'єднання знань» як у їх передвизначеній ретроспективі, так і в інноваційно визначеній футуроспективі. Методологічно це зв'язується, об'єднується й інтегрується в універсальні ноознання, що перебувають у безперервному і всеєднісному епістемологічному русі з можливістю утворення наукової епістесфери знань, їх зростання до рівня ноосферного знання і ноопізнання.

У висновку можна стверджувати, що на основі інноваційної методологічної рефлексії змінюються характер, логіка і законоположення людського мислення, номонологічні способи, тип і організація наукового знання з метою його технологічного використання у вигляді інновацій. Тому надалі потрібна розробка інноваційної методологічної номонології з ноосферною гносеометрикою науково-дослідних програм за дискурс-логістикою ноосферного мислення, ноопізнання та безперервного зростання наукових знань на засадах ноонауки.

Список використаної літератури

1. Капіца В. Філософія науки : інноваційна методологія та епістемологія ноосферного зросту знань. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2018. Кн. 3. 731 с.
2. Лакатос И. Методология научных исследовательских программ. *Вопросы философии*. 1995. № 4. 356 с.
3. Лакатос И. Методология исследовательских программ. Москва : АСТ, 2003. 380 с.
4. Философия науки / под ред. Ю. Крянева, Л. Моторина. Москва : Альфа-М ; Инфра-М, 2011. 416 с.
5. Поппер К. Логика научного исследования. Москва : Республика, 2005. 447 с.
6. Курносов Ю. Аналитика как интеллектуальное оружие. Москва : Ритм, 2015. 613 с.
7. Капіца В. Філософія і методологія ноонауки: дослідні програми з ноосферних технологій та їх НТ-праксіси у проєктних нооінноваціях. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2019. Кн. 4. 939 с.
8. Капіца В. Гносеологічні перетворення знання і ноуменальне пізнання. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2011. 387 с.
9. Капіца В. Онтологічні виміри буття і філософія онтогенезису. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2012. 491 с.
10. Капіца В. Філософія науки як ноосфера інноваційного мислення іноо-пізнання. Кривий Ріг : Видавничий центр ДВНЗ «КНУ», 2018. Кн. 2. 797 с.
11. Щедровицкий Г. О методе исследования мышления. Москва : Фонд «Инст. развития им. Г.П. Щедровицкого», 2006. 600 с.
12. Щедровицкий Г. Мышление – Понимание – Рефлексия. Москва : Наследие ММК, 2005. 800 с.

**NOOSPHERIC-METHODOLOGICAL FUNDAMENTALS
OF INNOVATIVE RESEARCH IN PROGRAM-NOMONOLOGICAL
IMPLEMENTATION OF NOOSPHERIC GROWTH OF KNOWLEDGE****Volodymyr Kapitsa***Kyvy Rih National University,**Department of Philosophy and Social Sciences**V. Matusевич str., 11, 50027, Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine*

The article develops noosphere-methodological principles of innovative research, carried out on the basis of the author's concept of noosphere worldview and noo-thinking. The problem acquires its relevance in the creation of innovative cognitive ontologies, on the basis of which you can develop and implement the most effective research strategy that has the epistemology of innovative knowledge. Their production and constant updating is ensured by an appropriate program-nomonological mechanism of continuous growth and bringing to a higher level of noosphere knowledge with the potential of epistemological constructivism in the creation of noo-technologies. In this aspect, the purpose of this article is represented, namely – the development of appropriate noosphere-methodological principles of innovative research on the methodological basis of noo-science, which opens the possibility of extended and systematic generation of noo-scientific knowledge with their subsequent implementation in noo-technologies. In a similar aspect is the scientific novelty. It is represented in the renewal of the traditional regulatory and methodological basis of modern science and the formation of system-programming nomonology, which develops innovative research programs and conducts noosphere research of praxiological significance. The noosphere methodology of research programs and innovative research acquires a program-nomonological context in the presence of “fundamental units – nomos” of the lawful development of science, orienting the directions of development of scientific programs and conducting innovative research. On these

grounds, a nomonologically legitimate methodology is formed, on the basis of which the innovativeness of the scientific program and research is manifested in the ability to self-organization, self-adjustment, self-renewal and self-regulation, acquiring the quality of nomonologically programmed methodology. In the information-resource sense, it is characterized as a creative-synergetic methodology. Systematic production of noosphere knowledge is realized in clusters of action of the corresponding logonomos (KLN). In the author's concept, it is the 5th stage cycle (of the corresponding five CLN) of "noosphere production" of knowledge on the basis of a multicycle cluster-nomonological methodology.

Key words: noosphere-methodological approach, noosphere methodology, innovative research, noosphere knowledge, programming nomonology, nomonological program, noosphere technologies, noosphere research program, noosphere-production system.

УДК 130.122:37.013

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.4>

ФІЛОСОФІЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ЯК ОСНОВА ВІДКРИТОЇ ОСВІТИ

Ірина Карпань

*КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради,
Навчально-науковий інститут педагогіки,
кафедра соціально-гуманітарної освіти
вул. Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна*

У роботі на основі міждисциплінарного підходу з використанням системного аналізу здійснено дослідження ролі філософії сталого розвитку в комплексних трансформаціях освітньої сфери сучасного суспільства. Показано, що освіта виступає основним механізмом формування суспільного інтелекту як основи управління в «суспільстві знання». Реалізація цієї функції вимагає перебудови освіти на засадах імперативів, що випливають із концепту сталого розвитку – ноосферної свідомості, екологічного виховання, соціоприродної системи цінностей тощо. В основі методології такої трансформації лежать принципи синергетики, які активно освоюються філософією освіти. Побудована на основі синергетичних принципів система освіти для сталого розвитку набуває вигляду відкритої освіти. Відкрита освітня система розглядається як філософська категорія, впливає на визначення сучасного світогляду, в основі розбудови має кібернетичний принцип відкритих систем, має всі передумови для того, щоб посідати провідне місце на ринку освітніх послуг, розширити й оптимізувати традиційну систему освіти, адаптувати водночас її до нових вимог у розрізі концепції сталого розвитку суспільства. Показано, що основна системостворююча функція філософії освіти стосовно освіти для сталого розвитку реалізується через вплив на формування цілей та цінностей освітньої діяльності. Акцентовано взаємозв'язок становлення і розвитку синергетики в контексті концепції сталого розвитку та відкритої освіти. На основі дослідження дано узагальнюючий аналіз філософсько-методологічних та світоглядних характеристик відкритої освіти. Зроблено висновок, що остання може розглядатися як інструмент глобальної трансформації освітньої діяльності в напрямі реалізації засад сталого розвитку відповідно до потреб сучасного суспільства. Отже, завдання освіти полягає в тому, щоб у сучасних умовах подолати стереотипи індивідуальної і суспільної свідомості, змінити ціннісно-мотиваційну парадигму, що повинно стати основою нової освітньої концепції для створення умов виживання людства.

Ключові слова: філософія освіти, освіта для сталого розвитку, відкрита освіта, синергетика, мережна взаємодія.

Постановка проблеми. У межах суспільства знання імператив виживання людства має означати імператив переходу до нової сталості соціоприродної еволюції, у механізмах якої доміганта у процесах гармонізації переходить до суспільного інтелекту, що є новою філософською категорією і в інституціональному плані бачиться як єдність науки, культури й освіти, єдність суспільної свідомості і знань, яка забезпечує реалізацію функцій управління майбутнім, отже, стає частиною соціоприродного гомеостазу, трансформується в ноосферний суспільний інтелект. Механізмом формування відтворення суспільного інтелекту, субстанція якого – знання, є освіта як соціальний і цивілізаційний інститут. В основі цього процесу лежить імператив глобально-цивілізаційного виховання людини, поєднаний із морально-ноосферним імперативом, що спирається на нову некласичну моральність, у системі цінностей і пріоритетів якої здійснюється глибинний синтез моральності, духовності й інтелекту, а також ноосферно-екологічний імператив як основа нового світогляду.

Стан дослідження проблеми. Натепер філософські засади концепції сталого розвитку, насамперед у межах синергетичної методології, добре розроблені. Роботи таких науковців, як Е. Морен, В.С. Стьопін, В.О. Лекторський, Л.О. Мікешина, В.І. Аршинов, В.Г. Буданов, Г.Г. Малинецький, М.С. Каган, А.Ю. Лоскутов, О.М. Князева, О.М. Астаф'єва й інші, містять не тільки систематизацію накопичених методологічних і теоретичних напрацювань, описують технологічні способи їх використання в різних сферах знання шляхом вироблення стандартних прийомів вирішення дослідницьких завдань, а й указують шляхи розроблення механізмів навчання цих прийомів. Є спроби використання синергетичної методології для дослідження проблем розвитку сучасної освіти. Це, зокрема, стосується і концепту відкритої освіти. За концепцією провідних фахівців у цій галузі Джона Сіла Брауна, Тору Іїюсу, Віджая Кумара, Стівена Лермана, Річарда Баранюка й інших, відкрита освіта характеризується як система, що саморозвивається в умовах соціальної невизначеності та постійних змін. Однак водночас залишається малодослідженим той аспект проблеми, який стосується світоглядно-методологічної детермінації відкритої освіти з боку філософських засад концепції сталого розвитку.

Мета дослідження. Визначення напрямів впливу засад концепції сталого розвитку через настанови філософії освіти на розвиток відкритої освіти.

Виклад основного матеріалу. Сталість розвитку суспільства в інформаційну епоху залежить від рівня та ступеня розвитку відповідальності морального характеру науки як соціального інституту. На жаль, нині наука більше асоціюється з руйнуванням, шкодою, ніж із процесом творення. Не ефемерною виявляється небезпека знищення культури народів засобами масмедіа. Сучасна наука, і це більш, ніж очевидно, уже давно стала технонаукою, набула технократичного характеру. Загроза полягає в тому, що розум, позбавлений духовно-моральних цінностей, може повести суспільство у глухий кут. Тому необхідна зміна ролі і суті науки, яка повинна «рефлектувати соціально детерміновані цілі сталого розвитку <...> Наука про природу повинна стати наукою про людину, і навпаки, що передбачає духовно-моральне її наповнення» [6].

«Нове бачення» сучасної людини у світі (синергетика І. Пригожина, вчення В. Вернадського про біосферу, термодинаміка реальних процесів Б. Гал-Ора й А. Вейника, антропний космологічний принцип Б. Картера) вимагає переінтерпретації в науці суто людських проблем. До таких проблем доцільно віднести:

– запровадження порядку в соціальних системах через флуктуації, звертаючись до конструктивності хаосу, що організовує структуру, за умови можливості спілкування (комунікації);

– забезпечення відповідальності людської особи, яка здійснює вибір можливого в «точках біфуркації»;

– гарантування «повнокровності», значущості соціальних процесів і тенденцій за активної, творчої діяльності окремих людських «Я»;

– укорінення свободи в соціальних системах як легітимності різноманітних, розмаїтих інтересів, потреб, вольових прагнень і дій окремих особистостей і суспільних груп.

«Нова картина світу» виявляється органічно пов'язаною і цілковито зумовленою духовною природою самої людини, її призначенням у цьому багатовимірному світі. Вирішального значення в ньому набувають не фізичні закони, а духовні та моральні настанови [2, с. 44].

Імператив виживання людства XXI ст. має означати імператив переходу до нової сталості соціоприродної еволюції, у механізмах якої домінанта у процесах гармонізації переходить до суспільного інтелекту. Управління майбутнім із боку суспільства здійсню-

ється саме засобами суспільного інтелекту як новою суспільствознавчою та філософською категорією у функціонально-еволюційному плані. Суспільний інтелект в інституціональному плані бачиться «як єдність науки, культури й освіти, єдність суспільної свідомості і знань, яка забезпечує реалізацію функцій управління майбутнім або його створення: прогнозування, проектування, планування, програмування тощо <...> Суспільний інтелект <...> стає частиною соціоприродного гомеостазу, трансформуючись у ноосферний суспільний інтелект» [6].

Механізмом відтворення суспільного інтелекту, субстанція якого – знання, є освіта як соціальний і цивілізаційний інститут. Перехід до ноосфери потребує формування нового світогляду, із чим пов'язують необхідність вироблення ноосферно-екологічного імперативу, який, у свою чергу, має стати основною умовою коеволюції людини і природи, законом підтримки соціоприродної цілісності людиною. Необхідна умова отримання позитивних результатів полягає у прийнятті цього імперативу всім світовим співтовариством. На сучасному етапі розвитку людства істотно не вистачає освоєння гуманістичного потенціалу національної, світової культур, сприйняття і використання на практиці нових парадигм у науці, освіті та культурі, які зорієнтовані на становлення універсальної освіченості, яка дозволить людині брати відповідальність за соціоприродну гармонію [4, с. 274].

Отже, стратегія сталого розвитку має на меті перехід від матеріальної цивілізації, яка заохочує і культивує систему матеріальних, споживчих цінностей до цивілізації духовної, яка потребує наслідування означеним вище імперативам. Це принципово змінює характер освітньої діяльності, і освіта для сталого розвитку є механізмом здійснення цих змін, адаптування системи освіти до потреб «суспільства знання».

Для реалізації нової цивілізаційної стратегії необхідно докорінно змінити свідомість населення (і особливо активної його частини, що впливає на решту соціуму) і головним механізмом цих кардинальних перетворень стане освіта. Але не в сучасному вигляді, а нова, зорієнтована на стратегію сталого розвитку, на майбутнє країни. Освіта, яка відстає від життя, освіта, не націлена на перспективи розвитку, сприяє наближенню глобальної катастрофи. Ось чому необхідно всій світовій освітній системі переходити на нову концептуальну модель і принципи навчання, мета яких – забезпечити майбутнє людства.

Ця проблематика актуальна і для нашої країни. Укладанням документів ЮНЕСКО Україна взяла на себе серйозні зобов'язання, постало безпрецедентне завдання – реалізувати модель сталого розвитку. Комісія ООН із навколишнього середовища і розвитку висунула 27 принципів, що визначають права й обов'язки країн у справі забезпечення такого розвитку.

Завдання нової системи освіти полягає в тому, щоб змусити величезну кількість людей задуматися над перспективою розвитку людини і природи, передбачати наслідки своїх дій. Для цього необхідно екологізувати свідомість, це можливо тільки за допомогою найбільш масового соціального інституту – системи освіти [5, с. 127]. Спроби пізнати сучасний складний, відкритий, суперечливий мінливий світ призвели до потреби в нових світоглядних концепціях, які могли б стати філософським підґрунтям для системи освіти. Провідне місце серед таких концепцій належить теорії універсальних закономірностей еволюції та самоорганізації складних систем як природних, так і соціальних, зокрема системи освіти – синергетиці.

Введенню синергетики в освітній процес присвячено багато наукових наробок, виокремлюються три вже досить поширені напрями:

1. Синергетика для освіти, що передбачає інтегративні курси синергетики в середній та вищій школі.

2. Синергетика в освіті: упровадження у приватні дисципліни матеріалів, які ілюструють принципи синергетики.

3. Синергетика освіти: синергетичність самого освітнього процесу та становлення особистості.

Синергетична рефлексія системи освіти надзвичайно важлива, оскільки освіта перебуває в зоні біфуркації, випробовує водночас такі різноспрямовані впливи, як: вимоги ринку праці, що ведуть до комерціалізації освіти і диверсифікації освітніх структур; адміністративно-політичні вимоги переходу до Болонських угод; необхідність переходу до мережових віртуальних форм навчання, які відповідають вимогам нового суспільства знань; тенденція до збереження сформованих традицій освіти. Синергетика перебудовує звичний світогляд людини, сприяє відкриттю дещо інакших, незвичних сторін світу, як-от нестабільність, нелінійність, відкритість тощо.

Синергетика в освіті – логічно очікувана тема, що відображає новий етап розвитку синергетичного знання – етап вступу у фазу «нормальної науки». У самій науковій картині світу знання і дотримання синергетичних принципів є основою розуміння холистичної картини світобудови. Отже, синергетика виступає у трьох іпостасях: як наука, як міждисциплінарна методологія, як ядро постнекласичної картини світу.

Філософія освіти, підійшовши близько до вивчення і дослідження синергетичної парадигми, визначає проблемне поле на перетині декількох методологічних підходів, як-от:

1. Соціальний – проблема взаємодії освіти і суспільства.
2. Культурологічний – освіта і цінності культури.
3. Антропологічний – становлення людини в освіті.
4. Онтологічний – освіта як світовий процес [1].

Кожний із підходів має на меті виявлення певної цілі освіти, яка, у свою чергу, повинна виражатися через набір завдань і педагогічних методів. Цілісну картині цілей і цінностей освіти можна отримати через їх сукупність, що допоможе виявити проріхи для підтримки сталого розвитку суспільства.

Найбільше значення для становлення сучасної освіти для сталого розвитку в контексті синергетичної методології має формування відкритої освітньої системи. Шлях істинної освіти полягає в тому, щоб особистість учня була відкрита різноманітним просторам сенсу і цілей життєдіяльності, де особистість сама створює собі власні цілі й сама досягає їх. Це актуалізує завдання підвищення ефективності способів і механізмів управління інноваційним розвитком відкритої освітньої системи на основі формування єдиного інформаційного простору в умовах міжнародного співробітництва, інтенсивного обміну інформацією та продуктами інтелектуальної праці, з метою взаємодії за допомогою розвитку спільних науково-дослідних, виробничих, культурних проєктів.

Характерною рисою сучасності є процес зміни системних властивостей освітньої галузі, підвищення її сприйнятливості до інновацій у науково-технологічній сфері, який пов'язаний із процесами інформатизації світової спільноти. «Знімаються просторово-тимчасові бар'єри й обмеження, що служили, деякою мірою, перешкодами для вільного «відкритого» освітнього процесу, формуються матеріальні, соціальні і психологічні передумови для утворення відкритого типу. Освіта стає «відкритою системою» [8].

Відкрита освітня система характеризується системними перевагами, що концептуально пояснюються в межах понять нелінійності, хаосу, нестабільності, самоорганізації. Якщо сучасна наукова картина світу ґрунтується на теорії відкритості світу, то цілком доцільно говорити про відкритість системи освіти. Відкритість людини походить від від-

критості світу, людина сама постає як відкрита, складна, самоорганізуюча система і сама виступає світорозумінням [3, с. 11].

Суттєвий недолік традиційної системи освіти полягає в тому, що через однобокість розвитку стратегії мислення, спираючись на жорсткий диференціальний спосіб пізнання світу все далі відводить освіту від реалізації пізнавального призначення людини. Отже, відповідно до вимог сучасності, завдання освіти полягає в тому, щоб в нинішніх умовах подолати стереотипи індивідуальної та суспільної свідомості, змінити ціннісно-мотиваційну парадигму, що має стати основою нової освітньої концепції для створення умов виживання людства. На нашу думку, слушним є визначення суті і поняття освіти як системи М. Шелером. Якщо освіту розглядати як «дещо ідеальне, завершене, то воно виступить передусім як індивідуально-самобуття форма, образ, ритміка, у межах яких і пропорційно до яких відбувається вся вільна духовна діяльність людини <...> Такий універсам, який зосереджує себе в одній людській істоті, і є світ освіти» [7, с. 21].

У дослідженнях сучасних науковців поступово виписується сучасний ідеал освіти, пов'язаний не із професією, а із «трансфесією», тобто практикою, що виводить людину за межі навчальних предметів і являє собою відкриту мережеву структуру. Головний результат освіти – уміння користуватися мережами знань і добудувати останні [1].

Надання системі освіти якостей відкритої системи привело до кардинальної зміни її властивостей у напрямі більшої свободи під час планування навчання, вибору місця, часу і темпу, у переході від принципу «освіта на все життя» до принципу «освіта протягом усього життя», у переході від руху учня до знань до зворотного процесу – знання доставляються людині. Під відкритою освітою розуміють систему, у якій реалізується процес навчання і здійснюється індивідуумом досягнення і підтвердження освітнього цензу. Основу освітнього процесу становить цілеспрямована, контрольована, інтенсивна самостійна робота у зручному місці, за індивідуальним розкладом, з можливістю контакту з викладачем, за допомогою сучасних засобів комунікації та технологій. Традиційні форми здобуття освіти: очна, заочна, екстернат, у системі відкритої освіти інтегруються в єдиний освітній простір.

Відкрита освіта не дорівнює відкритому доступу і не зводиться до відкритого доступу до навчальних матеріалів для всім охочих, хоча відкритий доступ є важливою передумовою її розвитку. Вона не є синонімом дистанційної освіти, хоча її технології та системи відкритої освіти можуть використовуватися в дистанційному навчанні. Головний об'єкт застосування ідей, технологій і технічних систем відкритої освіти – це освітні установи, навчальний процес у них та забезпечення різноманітних горизонтальних зв'язків між викладачами одного чи різних навчальних закладів. Якщо дистанційна освіта покликана забезпечити зростання рівня доступності освіти для людей, то ідеї та інструменти відкритої освіти, поряд із забезпеченням доступності, спрямовані на поліпшення якості освіти. Поліпшення якості освіти і сьогодні, і завтра, і, очевидно, ще й післязавтра легше досягати через стаціонарне навчання. І останнє, відкрита освіта немає нічого спільного з поняттям «альтернативна освіта». Відкрита освіта з усіма її технічними й організаційними новаціями має традиційну мету: передавати накопичені й отримувати нові знання в рамках традиційних освітніх соціальних систем, за допомогою нових технологій має на меті поліпшити традиційний навчальний процес, відкрити для нього нові можливості, а не знаходити альтернативу традиційній освіті.

Правильно і грамотно застосовані можливості відкритої освіти можуть скласти міцний фундамент для неперервного навчання протягом усього життя, стати важливим кроком у творенні культури навчання XXI ст. Застосування синергетичного підходу дозволяє роз-

ширити рамки освіти, наповнити моральним змістом; освіта постає як безкінечний процес осягнення людиною себе і навколишнього світу.

Висновки. Отже, синергетична рефлексія системи освіти в межах філософії сталоного розвитку надзвичайно важлива, оскільки освіта перебуває в зоні біфуркації, випробує водночас різноспрямовані впливи соціуму. Філософія освіти визначає проблемне поле синергетичної методології як проблеми взаємодії освіти і суспільства, освіти і цінностей культури, становлення людини в освіті й освіту як загальнопланетарний феномен. Найбільше значення для становлення сучасної освіти для сталоного розвитку в контексті синергетичної методології має формування відкритої освітньої системи. Оскільки сучасна наукова картина світу ґрунтується на теорії відкритості світу, цілком доцільно говорити про відкритість системи освіти. Відкритість людини походить від відкритості світу, людина сама постає як відкрита, складна, самоорганізуюча система і сама виступає як світорозуміння. У дослідженнях сучасних науковців поступово виписується сучасний ідеал освіти, пов'язаний не із професією, а із практикою, що виводить суб'єкта за межі будь-якого навчального предмета. Застосування синергетичного підходу дозволяє розширити рамки освіти, наповнити її моральним змістом; освіта постає як безкінечний процес осягнення людиною себе і навколишнього світу. Це актуалізує дослідження практичних аспектів становлення відкритої освіти на основі традиційних освітніх інститутів.

Список використаної літератури

1. Бирич И.А. Синергетические задачи образования. URL: http://pravmisl.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=549&Itemid=75 (дата звернення: 05.11.2019).
2. Братаніч Б.В. Освіта та культура: взаємодія у постсучасному просторі. *Філософські проблеми освіти* : збірник наукових праць. Дніпропетровськ : Інфодніпро, 2011. № 1. С. 40–49.
3. Годзь Н.Б. Філософські підстави екологічної футурології : автореф. дис. ... докт. філос. наук : 09.00.09. Київ, 2019. 32 с.
4. Матвійчук А.В. Екологічна деонтологія : філософсько-методологічне осмислення наукових перспектив : монографія. Рівне : О. Зень, 2014. 399 с.
5. Мелаш В.Д., Молодиченко В.В., Олексенко Т.Д. Безперервна екологічна освіта : теорія і практика. Мелітополь : Вид. будинок ММД, 2012. 209 с.
6. Некрасов С.И., Некрасова Н.А., Кутоманов С.А. Современные проблемы коэволюции. Москва : Академия естествознания, 2010. 456 с.
7. Шелер М.М. Избранные произведения. Москва : Гнозис, 1994. 490 с.
8. Ярошенко А.О. Розвиток освіти як «відкритої системи» в умовах інформаційного суспільства. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»*. Серія «Філософія. Психологія. Педагогіка». 2007. № 3. Ч. 1. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/VKPI_fpp/2007-3-1/13_Yaroshenko.pdf.

PHILOSOPHY OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT AS A BASIS OF OPEN EDUCATION

Irina Karpan

*Communal Institution of Higher Education “Dnipro Academy of Continuing Education”
of Dnipropetrovsk Regional Council”,
Institute of Pedagogy, Department of Humanitarian Education
Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine*

In the work on the basis of the interdisciplinary approach with the use of the system analysis the research of a role of philosophy of sustainable development in complex transformations of educational sphere of a modern society is carried out. It is shown that education is the main mechanism for the formation of social intelligence as the basis of management in the “knowledge society”. The implementation of this function requires the restructuring of education on the basis of imperatives arising from the concept of sustainable development – noosphere consciousness, environmental education, socio-natural value system and more. The methodology of such transformation is based on the principles of synergetics, which are actively mastered by the philosophy of education. The system of education for sustainable development, built on the basis of synergetic principles, takes the form of open education. Open education system is considered as a philosophical category, influences the definition of modern worldview, is based on the cybernetic principle of open systems, has all the prerequisites to occupy a leading position in the market of educational services, expand and optimize the traditional education system, adapting it to new requirements. In the context of the concept of sustainable development of society. It is shown that the main system-creating function of the philosophy of education in relation to education for sustainable development is realized through the influence on the formation of goals and values of educational activities. The relationship between the formation and development of synergetics in the context of the concept of sustainable development and open education is emphasized. On the basis of the research the generalized analysis of philosophical-methodological and worldview characteristics of rejected education is given. It is concluded that the latter can be considered as a tool for global transformation of educational activities in the direction of implementing the principles of sustainable development in accordance with the needs of modern society. Therefore, the task of education is to overcome the stereotypes of individual and social consciousness in the existing conditions, to change the value-motivational paradigm, which should be the basis of a new educational concept to create the conditions for human survival.

Key words: philosophy of education, education for sustainable development, open education, synergetics, network interaction.

УДК 140.8:929 Флоренський
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.5>

ПРО «КРУГЛЕ МИСЛЕННЯ» П.О. ФЛОРЕНСЬКОГО

Мирослава Карпенко

*Одеський національний університет імені І.І. Мечникова,
факультет історії та філософії, кафедра філософії
вул. Дворянська, 2, 65000, м. Одеса, Україна*

Досліджується «кругле мислення» П.О. Флоренського, на якому ґрунтується його «конкретна метафізика». Показано, що «кругле мислення» суттєво визначає не тільки концепцію духовної реальності П.О. Флоренського, але й засіб її пізнання. Розкривається актуальна проблема пізнавального засобу, адекватного «круглому мисленню» П.О. Флоренського.

Показано, що в «конкретній метафізиці» П.О. Флоренський прагне конкретизувати духовну реальність, представити її як феноменально-ноуменальну двоєдність. У розробленні концепції конкретної духовної реальності, яка ґрунтується на ідеї двоєдності, він спирається на поняття символу. Проте його роз'яснення суті символічного розуміння духовної реальності як феноменально-ноуменальної двоєдності демонструє, що поняття символу не покриває собою реальність «конкретної метафізики».

Релігійний символ орієнтований виключно на трансцендентність духовної реальності (її потойбічність, чисту ноуменальність). Він унеможливує доступ до духовної реальності як конкретної, тобто такої, що містично споглядається. З огляду на особливості «круглого мислення» П.О. Флоренського, визначено його провідні складники, як-от: міфологізуюча уява (засіб пізнання, на який спирається міфологічна свідомість) та містико-символічне споглядання (характерне для релігійної свідомості). Показано, що ані міф, ані символ самі собою не можуть адекватно визначити духовну реальність як двоєдність. Формою містичного споглядання конкретної духовної реальності є міфосимвол. На відміну від міфу та символу, міфосимвол відкриває доступ до духовної реальності через її містичне споглядання в конкретно-чуттєвому, у феноменах.

Обґрунтовано положення про те, що міфосимвол є принципом пізнавальної настанови П.О. Флоренського, адекватним його стилю «круглого мислення», таким, що висвітлює особливості його містичного споглядання духовної реальності.

Ключові слова: «кругле мислення», «конкретна метафізика», конкретна духовна реальність, двоєдність, феномен, ноумен, містичне споглядання, міфосимвол.

В основі «конкретної метафізики» П.О. Флоренського лежить ідея форми як «творчого початку реальності». Відродження інтересу до форми як «джерела думки» означає, за П.О. Флоренським, «кризис аналітичного мировоззрення и новый расцвет платоно-аристотелевско-гёте-шеллинговского генеалогического древа» [1, с. 31]. Спосіб мислення, спрямований на осягнення форми як «творчого початку реальності», П.О. Флоренський називає «круглим». На ньому він ґрунтується, створюючи «конкретну метафізику», у якій фрагментарно викладає свою концепцію духовної реальності.

Розробляючи «конкретну метафізику» і зіставляючи її з іншими філософськими вченнями, П.О. Флоренський відкидає як позитивістські теорії, так і всі конструкції «чистої метафізики», підкреслює, що йому «претил позитивизм, но не менее претила и отвлеченная метафизика» [1, с. 793]. «Конкретна метафізика» з її ідеєю конкретності протиставляється ним «абстрактній метафізиці», тоді як «кругле мислення» – спекулятивному філософствуванню і «науковому догматизму».

«Конкретна метафізика» П.О. Флоренського продовжує викликати глибокий інтерес у дослідників. Як і раніше, актуальною залишається проблема пізнавального методу, який використовує П.О. Флоренський у її розробці, а також питання про його ставлення до символізму. Історик російської філософії Н.К. Бонецька в монографії «Между Логосом и Софией. Работы разных лет» [2] переосмислює традиційне уявлення щодо П.О. Флоренського як про представника філософського символізму. Вона не тільки визначає його філософію як гетеманство, але й показує, що особистість мислителя цілком відповідає тому духовному типу, який Й. Гете втілює в образі Фауста. Книга сучасного італійського філософа Н. Валентіні «Павел Флоренский» являє собою біографічний нарис, у якому розкриваються світоглядні аспекти творчості П.О. Флоренського. На відміну від Н.К. Бонецької, Н. Валентіні вважає П.О. Флоренського символістом. Він підкреслює, що релігійна філософія П.О. Флоренського, заснована на «конкретній метафізиці», радикально відмінна від метафізики західної філософської традиції, пов'язана із «християнським реалізмом» і символізмом. У передмові до російського видання Н. Валентіні пише: «В современной русской культуре общепризнано, что Флоренский в поисках новых моделей разума и рациональности одним из первых мыслителей XX века разработал теорию познания, исходя из обновленной эпистемологии символа и радикальной критики абстрактного рационализма» [3].

Останні дослідження, які належать до «конкретної метафізики», показують, що сьогодні проблема пізнавального інструментарію, особливо того, що П.О. Флоренський називає «круглим мисленням», залишається дискусійною. Проте аутентичне розуміння того, що в «конкретній метафізиці» називається духовною реальністю, неможливе без урахування метода її пізнання, який ґрунтується на «круглому викладенні думок» П.О. Флоренського.

Розкриваючи свій задум «конкретної метафізики», П.О. Флоренський пише: «Итак, тут не дается единого построения, а закрепляются лишь **некоторые** узы конкретного философского разума, конкретная метафизика, которая есть философская антропология в духе **Гёте**» [1, с. 27]. «Кругле мислення» означає для нього здатність мислити і прийом «викладати споглядально». Роз'яснюючи специфіку побудови «конкретної метафізики» з її набіжними одна на одну темами, він відзначає, що організовані таким способом теми діалектично розкривають «своими связями и перекликами единство первичного созерцания» [Там само]. Це «первісне споглядання» у нього подібне до гетевського способу споглядального пізнання природи, тому що, як і у Й. Гете, відкриває доступ до її таємниці.

Й. Гете свій спосіб пізнання називає синтетичним, він має вирішальне значення для його теорії, оскільки дозволяє вбачати загальне й одиничне, тобто ідею в одиничному і множинному, у феномені. Й. Гете був певний, що тільки у спогляданні нескінченна природа відкриває нам у мінливому вічне, являє свій протофеномен. Тому в дослідженні природи ми маємо виходити не з окремих її елементів, складових частин цілого, а із самого цілого, тобто із синтетичного зв'язку фактів. Свій спосіб пізнання Й. Гете протиставляє як науковому експерименту, що розкладає цілісність природи на окремі складники, так і філософському абстрактному спогляданню, що підноситься над живими і конкретними природними явищами. І в цьому гетевське світосприйняття також близьке світогляду П.О. Флоренського, який підкреслював, що в його «круглому викладенні думок» відсутня «логічна єдність схеми», у ньому немає жодної системи, але чується «**иное** единство, несравненно более связное, жизненно более глубокое, чем гладкий план, наложенный поверхностно и своим лоском прикрывающий убожество внутренних невязок и рассыпающихся представлений» [1, с. 27].

П.О. Флоренський характеризує «кругле мислення» як «до-системне» і «до-наукове», тобто таке, що звернене до первісної інтуїції, «коріння думки», до її витоків. «Как

в риманновском пространстве всякий путь смыкается в самого себя, – пише він, – так и здесь, в **круглом** изложении мыслей, продвигаясь различными дорогами все вперед, снова и снова приходишь к отправным созерцаниям» [1, с. 25]. Таке живе, «органічне», мислення з його виразами й «потоками думки» є, за П.О. Флоренським, життєвим. І його життєвість визначається його конкретністю. Воно дозволяє, згідно з П.О. Флоренським, «бережно собирать конкретную мысль, сгоняя в один затон подмеченные нами водовороты первичных интуиций: верность факту» [1, с. 27].

Конкретність духовної реальності у П.О. Флоренського означає втіленість ноумену у феномені, одвічну явленість ноумена у феномені, їхню невід'ємність одне від одного, що і позначається ним поняттям двоєдності. У нього двоєдністю зумовлена як ноуменальність феномену, так і феноменальність ноумена. Він пише про те, що хотів бачити душу втіленою, і пов'язує це своє бажання не із прагненням до матеріалізму, а з потребою в конкретному, а саме в конкретній, живій духовності, наданої як двоєдність феномену та ноумена.

Для П.О. Флоренського не існує такого явища, крізь яке неможливо було би споглядати «духовну єдність» в її безпосередності і конкретності, «со своею плотью и со своею душою» [1, с. 792]. Будь-яке явище (феномен) він розглядає як зриму подобу ідеальної сутності (ноумен), тобто як двоєдине, «духовно-речовинне». «В каждой жилке его плоти, – пише він про явище, – я видел и хотел видеть, искал видеть, верил, что могу видеть, – душу, единую духовную сущность; и сколь тверда была моя уверенность, что плоть не есть только плоть, только косное вещество, только внешнее, столь же тверда была и обратная уверенность – в невозможности, ненужности, самонадеянности видеть эту душу бестелесной, обнаженной от своего символического покрова» [1, с. 792].

Із цього висловлювання П.О. Флоренського видно, що конкретність духовної реальності передбачає її наочність. Він підкреслює: «С наиболее самодовлеемой четкостью стоят пред духом образы **зримые**. То, что созерцается глазом, оценивается как данное ему, как откровение, как открываемое. Это – воистину явление, ибо *φανόμενον* есть именно являемое глазу – зримое» [1, с. 32]. У наскрізній, або «тонкоматеріальній», структурі духовної реальності ноумен наочно виражений у феномені, першообраз – в образі, першо-явлення – у явищі.

«Кругле мислення» П.О. Флоренського, виявляючи цей внутрішній зв'язок і взаємну зумовленість форми та її змісту, дозволяє прозрівати у чуттєвому надчуттєве, в емпіричному – трансцендентне. Особливість останнього полягає в тому, що в П.О. Флоренського воно не є цілковито трансцендентним, оскільки з необхідністю передбачає чуттєво-наочну форму свого існування, тобто свій чуттєвий образ, а значить, характеризується як іманентне. Інакше кажучи, трансцендентне присутнє в чуттєвому образі як іманентне. На це вказує П.О. Флоренський, коли пише про те, що вже з раннього дитинства йому вважалося, що явище «єсть именно явление, объявление, проявление вещи, от вещи не отделяется, и потому – столь же «здесь», как и «там»» [1, с. 793]. І навпаки, річ йому здавалась «являющей себя своими явлениями, и потому пребывающей столь же «там», как и «здесь»» [Там само]. Тому духовна реальність визначається ним як двоєдина: двоєдність іманентного (феномен) і трансцендентного (ноумен). Вона явлена з усією очевидністю у сфері «пограничної активності», до якої він відносить не тільки культ із його таїнствами, обрядами і «знаряддями» або феномен сновидіння, містичного екстазу й «усніння», але й виробу людської творчості, а також місця викривленості простору, його «складки» та «вузли».

Згадуючи своє дитинство, П.О. Флоренський зізнається, що вже тоді вважав визначальними для свого світорозуміння пошуки таких місць, «где мировой пульс нащупывается отчетливее, где внятнее говорят потусторонние голоса природы» [1, с. 797]. Грун-

туючись на такому ставленні до світу, він докладно досліджує всі сфери «пограничної активності», детально описує «мистецтво смерті», яке представлено не тільки у православному культі, але і в архаїчних ритуалах. Водночас він відзначає, що у православ'ї духовний рівень смерті іменується «успінням» і означає стан, подібний до сну, у якому уможлиблюється безболісне «переставлення», «захоплення душі» людини із видимого світу в невидимий план буття.

За допомогою прийому сновидіння П.О. Флоренський показує, яким чином можливий перехід з однієї реальності до іншої. Він пише про символічні видіння, образи сновидінь, які виникають на хиткій межі сну і пильнування, викликані проривом свідомості в іншу, потойбічну сферу буття. Звернення до цих феноменів у нього пов'язане із прагненням до такого пізнання «невідомого» світу, яке не порушує його таємниці, тобто пізнається саме як «невідоме» і таємниче.

На цей момент звертає увагу і Н. Валентіні, коли досліджує «конкретну метафізику». Він пише: «Іменно в этой «пограничной зоне» между конкретным и абстрактным, между наукой и поэзией, между видимым и невидимым, именно там, где заметным образом нарушается спокойное и линейное движение жизни, где разрывается привычная ткань причинности, Флоренскому удавалось усмотреть очертания подлинного, духовного бытия. За толстой стеной рациональных и естественных законов, за плотным барьером разума и природы он видит узкие щели, сквозь которые просачивается тайна» [3, с. 86]. І доступ до цієї таємниці в П.О. Флоренського відкриває тільки така пізнавальна здібність, як містичне споглядання.

«Конкретна метафізика» являє собою філософсько-релігійне вчення. У духовній реальності П.О. Флоренського таємниця – це онтологічна характеристика всього трансцендентного духовного, ноуменального, яке існує тільки через свою явленність у матеріальному, феноменальному, і водночас завжди лишається «іно-природним», «іно-світним», таємничим. У роботі «Общечеловеческие корни идеализма (философия народов)» П.О. Флоренський пише: «Все, – все, что ни видит взор, – все имеет свое тайное значение, двойное существование и иную, за-эмпирическую сущность. Все причастно и н о м у миру, во всем и н о й мир отображает свой оттиск» [4, с. 153]. За допомогою якого пізнавального засобу П.О. Флоренський досягає, містично споглядаючи, у чуттєво наданому, природному, – надприродне, у явищі (феномені) – першоявлення (протофеномен)? Таким засобом П.О. Флоренський називає символ. Однак даний пізнавальний засіб не відповідає завданню, яке він поставив перед собою: розробити концепцію духовної реальності як двоєдності феномену та ноумена. Поняття ноумена означає інший світ і духовну істоту, що вічно перебуває в ньому, не має фізичної подоби, яка по своєму слову створила світ і людину в ньому за своїм образом і подобою. Надприродну сутність цього невидимого Бога виражає вічна таємниця. Як пише П.О. Флоренський, усе ноуменальне пізнається у своїй природі, а саме як таємниця. Для цього людина має використовувати не розум із його поняттями та логікою, не змоглядне, інтелектуальне, а позапонятійне, містичне споглядання. Воно, на відміну від умоспоглядання, продукує не поняття – логічну форму знання, а релігійний символ: форму, яка співвідносить людину з надприродним у його власній природі – як із таємницею.

Оскільки П.О. Флоренський не отожднює духовну реальність цілком із ноуменальним – із трансцендентним надприродним, а мислить її в єдності з феноменальним, чуттєво наданим, то для вираження духовної реальності як двоєдності феномену та ноумена неможливо обійтися лише одним символом. Ця двоєдність означає, що трансцендентне надприродне з необхідністю виражається емпіричним, природним, тобто воно являє себе

як іманентне йому. Як відомо, саме міфообраз є формою вираження надприродного, іманентного в матеріальному світі. Адже в міфології надприродне не належить іншому світу, міфологічна свідомість не припускає поділу світу на потойбічний та поцейбічний. Уживане П.О. Флоренським поняття «тонкоматеріальне» і виражає іманентність надприродного в поцейбічному світі. Із цього виходить, що адекватною формою вираження духовної реальності як двоєдності є не символ, а міфосимвол. Він виражає двоєдність іманентності, що робить духовне конкретним, і трансцендентності. Отже, він глибше за все висловлює те, що П.О. Флоренський називає «круглим мисленням».

«Кругле мислення» П.О. Флоренського має схожість як із міфосвідомістю, що інтуїтивно ототожнює зміст із формою, внутрішню із зовнішнім, сутність з явищем, так і з релігійно-символічною свідомістю. На паралелі, наявній між мисленням П.О. Флоренського і міфосвідомістю, вказує О.М. Паршин. Він пише: «Рассмотренная нами вторая часть *Водоразделов* заканчивается главой *Макрокосм и микрокосм*, в которой вполне серьезно обсуждаются мифологические параллели между строением человека, его тела, и строением космоса» [6, с. 238].

П.О. Флоренський, коли розробляє «конкретну метафізику», звертається і до міфу, і до символу як формам пізнання. Проте, як уже було зазначено, ані міф, ані релігійний символ самі собою не можуть бути формою вираження духовної реальності, що мислиться як двоєдність феноменального та ноуменального. Міфосимвол, однак, адекватно виражає єдність уяви в її історично первісних актах – продукуванні сакральних міфообразів, споглядання позачуттєвого в чуттєвому, – і містичного бачення: споглядання надчуттєвого самого собою, незалежно від чуттєвого, безобразного, а саме містично осягненого. На засадах останнього виникає нова чуттєва реальність, тотожна чуттєвій реальності надчуттєвого (слово й ім'я, лик, ікона й іконостає тощо).

Так, слово в П.О. Флоренського являє собою двоєдність феномену та ноумена, яку можна ототожнювати як із самим явищем, так і зі змістом. Бог по своєму слову створює світ, а іменуючи слово, персоніфікуючи його – Боговтілюється. Слово, що стало Людиною, є Слово, що стало Ім'ям, тоді як Слово, що стало Ім'ям Людини, є Ім'я Бога. Слово втілилось в Імені – Ісус Христос. Втілення Бога-Слова – першоявлення трансцендентного, унікальна подія явлення духовного світу.

Ім'ям, за П.О. Флоренським, самовизначається особистість, виявляється тип її особистісної будови. Воно передбачає особистість, намічає її ідеальні життєві межі. В інваріантності імені закладено три межі її духовної висоти, три вектори її морального розвитку. Вибір напрямку руху залежить від власне носія імені, визначається його свободою волі. Верхній полюс імені представлений святим, який є носієм даного імені. П.О. Флоренський пише: «По своему происхождению имя – небесно. Оно – божественная сущность, приобщаясь которой тотемистическое животное делается бого-животным, а небесное животное, – созвездие, – бого-созвездием, человек же – истинным человеком, *animal religiosum*» [4, с. 162].

Те саме можна сказати і про лик. Наочним проявом імені в особистості, за П.О. Флоренським, є обличчя, а здійсненою в обличчі ідеєю – лик. Лик, обличчя і личина – це три межі здійснення ідеї в людській подобі. Лик є Прообразом, явленим у конкретній людській подобі, з її індивідуальними ознаками й особливостями. Він – «осуществленное в лице подобие Божие» [1, с. 358].

Ікону П.О. Флоренський наділяє онтологічним статусом, вона як феноменально-ноуменальна двоєдність є «свидетельство о горнем мире» [1, с. 369], явлення духовної сутності. Ікона є наочною онтологією. У ній зримо висловлена «онтологическая связь между образом и первообразом» [Там само]. Тому через іконописне зображення можливе «онто-

логическое соприкосновение» [1, с. 370] людини з горнім першообразом. Про це П.О. Флоренський пише так: «Где бы ни были мощи святого <...>, воскресшее и просветленное тело его в вечности есть, и икона, являя его, тем самым уже не и з о б р а ж а е т святого свидетеля, а е с т ь самый свидетель» [1, с. 448]. Він називає іконостас у храмі явленою нашому спогляданню «агіофанією та янгелофанією», «живою стіною», яку утворюють не зображення Христа, Богородиці чи святих, а самі Христос, Богородиця і святі. Отже, П.О. Флоренський підвищує гносеологічний статус зображуваного образу, підносить його до трансцендентного ідеалу, до свого першообразу, який відкривається містичному спогляданню «в своей подлинной сущности, т. е. как тайна» [1, с. 797].

На переконання П.О. Флоренського, «воззрение на двойственную природу в с е г о в мире – воззрение всечеловеческое» [4, с. 153]. Оскільки «кругле мислення» передбачає звернення до сакрального досвіду предків, з ним пов'язано бажання П.О. Флоренського надати цьому досвіду загальнолюдського сенсу і універсальності. Загальнозначуща сутність його може бути розкрита у витворах людської культури, до яких П.О. Флоренський відносить, серед іншого, і продукти сакральної першодіяльності людини – знаряддя культу. Прагнучи віднайти загальнолюдську форму священнодійства в сакральному досвіді «цілісної народної души», він звертається до дослідження давніх ритуалів, магії, фольклору і пантеїзму, називає православний культ «бутоном культури», «зерном истинной человечности» [5, с. 58], підносить його до теургії. Він пише: «Теургия и магия столь же стары, как и человечество. Вера в силу заклęcia и переживание своего миро-образующего творчества простирается так же далеко, как и человек» [4, с. 160]. Дослідженням культу він розкриває ідею теургії як загальнолюдського сакрального досвіду, що лежить в основі духовної культури.

«Кругле мислення» в П.О. Флоренського утворює основу загальнолюдського світогляду. Можна сказати, що на ньому ґрунтується та «первісна філософія», про яку він згадує в «Общечеловеческих корнях идеализма». Мислення, що лежить в основі цього «первісного» світогляду, він характеризує як безпосереднє і ясне, що оперує ні «бедным содержанием», «сухим» і «атомистически-обособленным» поняттям, а «живыми, сочными, полными красок и запахов образами», які сплітаються один з одним, утворюють одне ціле, «ткань сущего, а не нить; поэму, а не полиссилогизм» [4, с. 161].

Можна було б визначити концепцію духовної реальності П.О. Флоренського як пантеїстичну, але вона створена ним у рамках теїзму. Проте теїзм у ній імпліцитно містить пантеїзм, який втратив свій концептуальний характер і набув інструментального характеру. Адже без пантеїзму в «конкретній метафізиці» неможливе існування «тонкоматеріального» феномену, «прозорого» для ноумена. Інструменталізація пантеїзму неминуче приводить до міфосимволу, який врівноважує міфообраз і релігійний символ, механізми уяви і містичного споглядання. У міфосимволі ці дві пізнавальні здібності взаємодіють. У «круглому мисленні» П.О. Флоренського, що спирається на загальнолюдський досвід, міфосвідомість зустрічається з релігійною свідомістю, міфообраз – з релігійним символом. Воно поєднує в собі міфологічну і релігійну світоглядні картини.

Отже, «кругле мислення» П.О. Флоренського визначає не тільки його духовну онтологію, але і спосіб її пізнання. Його специфіку виражає містичне споглядання духовної реальності як двоєдності. Головними складниками цього мислення є міфологізуюча уява, що виражає надприродне в чуттєвих образах, і містико-символічне споглядання, що прозріває надприродне у природному. Ці способи пізнання і продукують таку форму містичного споглядання трансцендентного в чуттєво-конкретному феномені, як міфосимвол, що виражає принцип пізнавальної настанови П.О. Флоренського в «конкретній метафізиці» і відповідає його стилю «круглого викладення думок».

Список використаної літератури

1. Флоренский П.А. Имена : Сочинения. Москва : Эксмо-Пресс ; Харьков : Фолио, 1998. 912 с.
2. Бонецкая Н.К. Между Логосом и Софией. Работы разных лет. Москва : Центр гуманитарных инициатив, 2018. 576 с.
3. Валентини Наталино. Павел Флоренский. Пер. с ит. Москва : Издательство ББИ, 2015. 191 с.
4. Флоренский П.А., священник. Сочинения : в 4-х т. / сост. и общ. ред. игумена Андроника (А.С. Трубачева), П.В. Флоренского, М.С. Трубачевой. Москва : Мысль, 2000. Т. 3 (2). 623 с.
5. Флоренский П.А. Собрание сочинений. Философия культа (Опыт православной антропологии). Москва : Мысль, 2004. 685 с.
6. Паршин А.Н. Лестница отражений (от гносеологии к антропологии). *Историко-филологический ежегодник*. 2005. № 12. С. 269–286.

ABOUT P. A. FLORENSKY'S "ROUND OF THINKING"**Miroslava Karpenko**

*Odessa I.I. Mechnikov National University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Dvoryanska str., 2, 65000, Odessa, Ukraine*

P.A. Florensky's "round thinking" is studied, on which its "concrete metaphysics" is based. It is shown that the "round thinking" significantly determines not only the P.A. Florensky's spiritual reality concept, but also the mode of cognition. The actual problem of the cognition modes adequate to P.A. Florensky's "round thinking" is revealed.

It is shown that in "concrete metaphysics" P.A. Florensky seeks to concretize spiritual reality, to present it as a phenomenal-noumenal duality. In developing the concept of the concrete spiritual reality, based on the idea of duality, he relies on the concept of symbol. However, his explanation of the essence of the symbolic understanding of spiritual reality as a phenomenal-noumenal duality demonstrates that the concept of symbol does not cover the reality of "concrete metaphysics". The religious symbol is focused exclusively on the transcendence of spiritual reality (its otherworldliness, pure noumenality). It makes it impossible to access spiritual reality as concrete, that is, mystically contemplative. Taking into account the peculiarities of P.A. Florensky's "round thinking", its leading components have been determined: the mythologizing imagination (the modes of cognition on which the mythological consciousness is based) and the mystical-symbolic contemplation (peculiar to religious consciousness). It is shown that neither the myth nor the symbol alone can adequately express spiritual reality as a duality. A mythical symbol is a form of mystical contemplation of a concrete spiritual reality. In contrast to myth and symbol, the mythic symbol throw open access to spiritual reality through its mystical contemplation in the concrete-sensuous, in phenomena.

The position is substantiated that the mythosymbol is the principle of P.A. Florensky's cognitive guidelines, adequate to his "round thinking" style, highlighting the peculiarity of his mystical contemplation of spiritual reality.

Key words: "round thinking", "concrete metaphysics", concrete spiritual reality, duality, phenomenon, noumenon, mystical contemplation, mythosymbol.

UDC 1.27-31

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.6>

CANONICAL PRINCIPLE OF AUTOCEPHALY IN THE RESOLUTIONS OF ECUMENICAL COUNCILS

Andriy Kobetyak

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The article analyzes the influence of the Ecumenical Councils on the historical and legal aspects of the proclamation of autocephaly and the autonomy of the church as an object of study. It is established that in the pre-conciliar period the teachings of Christ and the apostles were transmitted mainly through the sermons of the holy fathers. The lack of a fixed canon and dogma gave rise to the first theological debates on attitudes toward the Church, the Scriptures, and Christian teaching. It is proved that it was during the Ecumenical Councils that all the dogmatic and canonical works of the early church were framed in specific rules in the form of Council resolutions.

We believe that the Ecumenical Council was the reaction of the whole church to a problem that the church community had not encountered before. It is a panacea to heal a particular wound on the church body that has manifested itself in bias or a distorted interpretation of certain passages of Scripture. Fathers and representatives of all the then Local Churches gathered together to resolve the problem that troubled the church. It is established that during this period the autocephalous principle of the existence of individual churches, which was borrowed from the Byzantine-Roman Empire, was finally enshrined in the resolutions of several Second and Fourth Ecumenical Councils. It has been proven that the highest level of church organization is the ancient patriarchates, which united several metropolitanates. A “pentarchy” is being formed, the theory of the management of the Ecumenical Church by the five most influential departments. Such a structure of administrative-church division in the structure of the Ecumenical Church is preserved today. Each of the Local Churches, regardless of its status, is independent and autonomous in its own inner life.

We believe that the example of resolving church disputes and combating church divisions during the Ecumenical Councils should be used by modern hierarchs. Today the Ecumenical Church is on the verge of a great schism. Several local churches broke off the Eucharistic communion, which symbolizes common unity. Therefore, further detailed research of the Nicaea period and the institutionalization of the autocephalous church system of that time will serve to establish a tolerant dialogue between the hierarchs of the Local Churches in the XXI century.

Key words: Ecumenical Council, patriarchy, diptych, autocephaly, canon, metropolitan, political influence.

The crisis of Ecumenical Orthodoxy, which became clear after the Great Council of Crete in 2016, negatively affected the intra-church life of most Local Churches. The next event of world importance, which became the dividing line in the Ecumenical Church, was the proclamation of the autocephaly of the Ukrainian Church, which took 15th place in the diptych. Due to the lack of a unified and generally agreed mechanism for the proclamation of a new autocephalous church (The document “Autocephaly and methods of its proclamation” was to be adopted at the Council of Crete, which was not attended by representatives of the four Local Churches), the hierarchs of world churches have radically opposite approaches to the non/recognition of the Orthodox Church of Ukraine as their sister church. Discussions about the primacy and powers of the Ecu-

menical Throne, including the issue of granting autocephalous status, have always taken place in church history. However, they became especially acute in connection with the declaration of independence of the next Local Church (Such events took place due to the granting of autocephaly to the Bulgarian OC, the Polish OC, the Church of the Czech Lands and Slovakia, and others). And the theological discussion is connected with the formation of diptychs and the prerogative of granting autocephalous status (conciliar, from the Mother Church or the Patriarch of Constantinople) in connection with the proclamation of independence of the Ukrainian Church. Thus, the surrounding autocephalous issues are not new. This problem has repeatedly seriously exacerbated relations between the Local Churches. Several national churches, such as the Montenegrin and Macedonian, are still awaiting universal recognition. Therefore, the issue of autocephaly of the new Local Church on a universal scale is extremely relevant today.

All modern church life, as well as the very principles of Christ's existence, was finally fixed during the Ecumenical Councils, when the canon of Scripture was clearly formed, church dogmas, which the church uses today, and regulated major issues of church life and organization. All the church teachings of the early period are certainly relevant today, because the highest body of church government is the Ecumenical Council. Thus, the study of the problem of autocephalous formation of the first ancient patriarchates during the Ecumenical Councils is not just relevant, but basic for any autocephalous discussions. After all, the resolutions and rules of the Ecumenical Councils are binding and have no statute of limitations. Thus, for a scientific discussion on the possibility of autocephaly in the XXI century, it is necessary to study the problem of church independence in the rules of the Councils.

The state of scientific development of the chosen topic is patchy. On the one hand, there are numerous scientific, both secular and ecclesiastical, studies of the decisions of the Ecumenical Councils and the historical epoch in the formation of Christianity in general. Unequivocally, this is the "golden", the fundamental period of formation of church life. On the other hand, autocephalous issues have been little studied, because in the period of IV–VIII centuries it was not acute. Five ancient patriarchates were clearly formed, which governed the life of the Ecumenical Church. That is, there is a lot of research on cathedral art, but the selection of material on the research topic is meager.

Among the important sources of research are the numerous statements and official appeals of most modern hierarchs and theologians who try to appeal to canons and rules, but there are radically opposite interpretations of the same position depending on the position of the Local Church.

Valuable today are the works of researchers of Ukrainian church history and the canonical structure of the Orthodox Church I. Vlasovsky, O. Kyridon, O. Lototsky, Y. Mulyk-Lutsyk and others, who repeatedly drew attention to the period of canonical church creativity of Christianity and the formation of the institution of autocephaly. Among the scholars who studied the Conciliar period of the formation of Christian dogmas, it is necessary to single out world-renowned researchers of church history: V. Asmus, A. von Harnack, J. Robertson, A. Kartashev, E. Caesarea, N. Milash, E. Smirnov, S. Smirnov, K. Skurat, F. Uspensky and many others. The works of the mentioned authors reveal the main periods of development and objective-situational conditionality of the autocephalous principle of the church's existence. The scientific work of the world-famous theologian Archimandrite Kirill (Govorun) is a thorough scientific work. In particular, a dissertation on ecclesiology, in which much attention is paid to the period of the Ecumenical Councils and the problem of autocephaly. A fundamental study of the period chosen for study is V. Bolotov's four-volume book on the history of the ancient Church, which gradually reveals the external church growth of the parish network and the internal structure of Orthodoxy

of that time. In general, the works of leading researchers A. Aristova, D. Gorevy, O. Gorkusha, V. Yelensky, S. Zdioruk, A. Kolodny, P. Kraliuk, O. Sagan, P. Saukh, A. Smirnov, L. Filipovich, Y. Chornomorets, A. Yurash, P. Yarotsky and others are devoted to the religious and philosophical understanding of the processes of autocephaly in Orthodox canonism.

Despite the significant scientific interest of both secular and ecclesiastical science in the chosen topic of research, the problem of autocephaly and the possibility of its provision during the Ecumenical Councils remains unsolved. In addition, the autocephalous principle of the existence of the Ecumenical Church during the formation of church canons is not covered. The presence of a number of unresolved scientific problems concerning the autocephalous structure of the Ecumenical Church in the early Christian period significantly actualizes the chosen topic.

The aim of the article is to study the autocephalous principle of the church-administrative system in the era of the Ecumenical Councils. This is the basic period of formation of church doctrine, which has not lost relevance in the XXI century. Today it is important to establish non/compliance with the mechanisms of governing the church structure, which were formed in the decisions of the Ecumenical Councils, as the highest bodies of church government. The main question of the study is whether the principles of acquiring autocephaly by the new church in the mentioned period were finally formed, and whether their application is possible in practice in the conditions of the existing system of Local Churches.

Historical and religious review shows that the early Christian period was characterized by extremely active spread of the new religion. The apostles preached “in all tongues”, and the Christian martyrs testified to the truth of the new faith with thousands of their voluntary deaths and sufferings for Christ. The foundations of the doctrine and canon of the sacred books were formed. The parish network acquired a systemic distribution. The institution of the church hierarchy acquires a permanent shape. During the first three centuries of its existence, Christianity significantly expanded its church network and became widespread. Gradually, the state administrative division of the Roman Empire passed into the ecclesiastical environment. The first metropolitanates were formed and the role (spiritual and administrative) of the bishops of the capital provinces was increased. Of particular importance is the Bishop of Rome, to whom the clergy turn as the supreme spiritual court and the main instance in the interpretation of church dogmas. As for the church-administrative system, the studies of the early Christian period show that the apostles did not know and did not foresee any principle of existence of the Ecumenical Church other than autocephaly [1, p. 23].

In the first centuries of Christianity, it was the autocephalous status of the communities and entire churches founded by the apostles and their disciples that was self-evident. The autocephalous principle of the church-administrative system was a certain fact of the church arrangement itself. At the same time, the institution of the church hierarchy was clearly formed in the early Christian period. For example, when a new bishop was elected to the local chair, and he was elected from among the local faithful, i.e. it was a candidacy known to the whole community, a blessing or personal participation in the election and ordination of the chief bishop of the central city of the province was required, metropolitan [2, p. 157]. Another example, known in pre-Nicaea times, but recorded in Rule 12 of the Fourth Ecumenical Council, shows that a bishop cannot divide his diocese in two to obtain the title of metropolitan. The rule refers to the frequent abuse of Episcopal power to please secular rulers to artificially elevate the role and influence of local departments [3, p. 408].

The management of the church in the first three centuries is as follows. The main city where the bishop served, and the surrounding settlements where the elders and deacons carried

out church obedience, in fact formed a separate church. This was a minimal autocephalous formation. Such an autocephalous diocese was governed by a bishop, but together with the clergy and laity. In the era of Ecumenical Councils and the formation of ancient patriarchates, the system of government has not changed. But the laity was no longer involved in the management of the church. Their place was taken by government officials.

After the signing of the Edict of Milan in 313, the church-administrative situation gradually changed. The epoch of the Ecumenical Councils (325–787) radically rearranged the church-hierarchical structure. From the category of “persecuted” Christianity is transformed into the category of “state” religion. In the Constantine era, being a Christian becomes an honor. The emperor began to call himself “bishop of foreign church affairs” [2, p. 371]. The new religion received wide privileges, thanks to which it quickly spread throughout the empire. But at the same time, the state is actively trying to subordinate the church to its own interests. Over the next thousand years, the church institution played a key role in shaping the overall imperial ideology. Thus, at the same time as the broad rights, the Church became dependent on state policy and the emperor. Constantine’s successors participated not only in the external spread of Christianity and the arrangement of churches, but also sought to control the internal life of the church. The emperors approved the candidacies of bishops of the capital cities. Later it came to the point that the ruler could independently decide or remove the patriarchs. In disputes over dogmatic truths, the emperor could make the final own decision. The so-called “religious” decrees were formed [2, p. 372]. This determined the basic principles of church life and organization in the Council period. With the spread of Christianity and its introduction into the rank of state religion, autocephaly from the basic institution of church organization is transformed into a privileged state [1, p. 21].

As for the authority of the bishop in the diocese entrusted to him, since the Fourth Ecumenical Council he has gained full authority over parishes, monasteries and diocesan property. The bishop is considered the only full representative of his separate church (diocese) at any general councils and meetings. Nothing happened without his will. Thus, within the diocese, a strict hierarchical dependence on the local bishop was formed.

Gradually, the relations between the individual churches-dioceses were transformed. From the superiority of the honor possessed by the bishops of the apostolic chairs, there is a transition to the superiority of power. This was officially confirmed in the resolutions of the councils of the IV–V centuries, when the church power was unified with the state. The great empire was divided into separate provinces – metropolitan areas, where state power and representatives of the emperor were concentrated. Later, the church-administrative division was formed according to this model. The title of metropolitan is first mentioned in the rules of the Council of Nicaea (325). The decrees stated that the metropolitan had complete control over church life in the territory under his control. Collects and heads the councils of bishops, judges them, and most importantly – elects and ordains the local episcopate [2, p. 387]. After the Fourth Ecumenical Council (451), the capital cities received a special status of patriarchy. Although already at the First Council in 325 the role of the bishops of Alexandria, Rome and Antioch was singled out, before the Council of Chalcedon they had the same powers as the metropolitans. It was at this council that the five main departments with the patriarchal title were finally formed, which divided church administration throughout the empire. All metropolitans were subordinated to a specific patriarch, according to the state-administrative division. Only some of them were guided independently by historical conditions and traditions. Such church formations were called autocephaly. In the East it was the Church of Cyprus, and in the West – the Diocese of Milan, Aquileia, Ravenna, and especially Carthage. These are the first official autocephaly, which appear next to the five ancient patriarchates [2, p. 390].

Thus, in the era of the Ecumenical Councils, there are radical changes in the interior design and church management. Metropolises and patriarchates are formed according to the state model. The autocephalous church system is transformed into the predominance of the largest provinces. At the same time, referring to the period of early Christianity, we have stated that the apostles founded churches (communities) on the basis of autocephaly. This is evidenced by the 34th Apostolic Rule, which is an invariable ecclesiastical imperative: the bishops of each nation need to know the first (main) among themselves. One nation is a one church leader. In the Greek original, the word “people” means ethnic group, i.e. nation. Thus, the apostolic rule requires that each nation know its spiritual leader [4, p. XVIII]. This indicates the autocephalous status of each nation. Each of the Christian nations is independent and self-sufficient. From the independence of the first hierarch inevitably follows the independence, that is, the autocephaly of the national church which he heads. Since the time of the First Ecumenical Council, the bishop of the capital department has been called a metropolitan with the title of bishop (metropolitan) and a certain city, such as the bishop of Alexandria (6th canon of the First Ecumenical Council). Also considered valid was the term bishop of the metropolis, i.e. metropolitan, the bishop who occupies the ancient autocephalous chair.

After the Council of Nicaea, the territorial principle of granting autocephalous status to one or another church was finally established. The church division fully corresponded to the imperial state-administrative system. Therefore, the most ancient autocephalous churches, such as Ephesus, Corinth and other provincial capitals, have disappeared from the church map. In addition, according to the state model, church-administrative units received their own names, such as the metropolis and the diocese [4, p. XIX]. The new administrative division of the church structure contradicted the ancient canons, as it violated the 34th Apostolic Rule. Due to administrative innovations, two or three nations were united into one autocephalous church, which contradicted the apostolic decrees (denies the 34th rule of the apostles). Such a contradiction of state laws with apostolic decrees was enshrined in the most famous legal list of laws of the “Corps of Civil Law” by Justinian I.

Thus, autocephalous formations from national churches gradually transformed into multinational groups under pressure from state rulers. The former autocephalous metropolitan churches merged into powerful patriarchates, which later formed a single system of ecclesiastical administration of the “pentarchic”, which was fixed in the corps of civil law of Justinian the Great. In the same document, the Patriarch of Constantinople was awarded the title of “Ecumenical”. The Patriarchate of Constantinople, as the Mother Church of the “barbaric world”, because the title of the Ecumenical Church meant the registration of all those who wanted the faith of Christ outside the Byzantine Empire, was entrusted with the right and duty to maintain peace and care to prevent church divisions [5, p. 149]. Thus, one way or another, all newly converted nations were to be accountable to the Ecumenical Church, at least until their own autocephalous church was proclaimed there.

The struggle in the East for influence in the ecclesiastical sphere was lost by the Patriarchate of Alexandria and Antioch. The status of the capital’s department was finally enshrined in the decrees of the Council of Chalcedon. Despite the fact that the primacy of the Roman chair was formed historically, and until 1054 officially even the emperors did not question it, the Patriarchate of Constantinople never recognized the supremacy of the Bishop of Rome [6, p. 16].

The powerful Byzantine Empire, due to the vastness of the territory and the heterogeneity of the conquered population, felt a serious threat from national manifestations. Everything that threatened the centralization of power and any ethno-national formations were suppressed. A similar thing was observed in the imperial church policy. Autocephaly, church independence from

the metropolitan patriarch was considered unacceptable. The concept of governing the whole church by five patriarchates acquired a certain mystical justification, especially in the IX and XI centuries in the works of the Patriarchs of Antioch Peter and Michael Psel [7, p. 300].

Ivan Pavlovsky, a well-known fighter for Ukrainian ecclesiastical independence in the early XX century, wrote that nationalism was an instrument for the division of the Eastern Churches. He believes that nationalist selfishness is the biggest factor in the separation of churches at any time. In this case, such a church becomes an instrument for political and state purposes, and in general it plays a divisive role for the United Ecumenical Church [8, p. 102].

In general, the topic of autocephaly was not directly raised during the Ecumenical Councils. The canons and rules of the cathedrals record the existence of autocephalous churches, which were formed under the influence of ancient departments, and especially the state power of the imperial period. Most canons do not directly use the term “autocephaly”, but several fathers of that period in their works and epistles testify to the autocephalous system as the basic principle of the church’s existence. For example, the district message of one of the most famous fathers of the Church of St. Cyril of Alexandria speaks of the order of church piety. St. Cyril explains that in the judgment of the bishop it is necessary to adhere to the truth in financial accountability. The first hierarch (obviously the autocephalous church) should not demand a report on the property. It is important for our study to mention the autocephalous system. The bishop is not accountable to anyone, but to his first hierarch, i.e. the chief bishop of the capital [9, p. 89].

Summing up, we note that the formation of the dogmatic-canonical system of Christianity took place in a fierce struggle for leadership (obviously for influence) between the ancient departments: Roman, Alexandrian, Antioch and Constantinople. The founding of a new capital in the city of Constantine the Great prompted the emperors, and especially Theodosius I, to build a church model on the state model. To do this, it was necessary to raise the role of the capital’s patriarch [10, p. 217], who later received the title of “Ecumenical”. This meant his final victory over the ancient departments of Alexandria and Antioch. The capital of Rome retained the honorable first place in the diptych until 1054, but in fact Constantinople, as the residence of the emperor, never recognized the Roman supremacy.

The problem of autocephaly did not rise directly during the Ecumenical Councils. Over time, the autocephalous, in their internal arrangement and basic principle of existence, dioceses-churches were united into metropolitanate. Several metropolises, such as Cyprus in the East and Carthage in the West, retained their autocephalous status for several more centuries (and Cyprus to this day). However, most of the church’s autocephalous formations were united into powerful patriarchates, and created the so-called theory of governing the Ecumenical Church – “pentarchic” (governing five churches). Mostly such unification took place under pressure from the state authorities. Byzantine emperors after the First Ecumenical Council played a significant, and sometimes decisive, role in church government. Eventually, this will significantly change the church structure and dissolve the church in the state apparatus. Thus, the period of formation of the dogmatic-canonical structure of the church, which is relevant today, does not give us an unambiguous answer to the problem of autocephaly. The rules and resolutions of the Councils only fix the existing system of church-administrative division, and do not offer any algorithm for the formation and proclamation of a new autocephalous church. On the contrary, the imperial government fights in every possible way against any national manifestations. Thus, the ambiguous coverage of the problem of autocephaly during the Ecumenical Councils leaves room for further scientific research on the issue of autocephaly systematization of Ecumenical Orthodoxy.

References

1. Кобетьяк А. Єдність та Соборноправність Православної церкви в контексті формування загального диптиха. *Практична філософія*. 2019. № 2. С. 17–24.
2. Смирнов Е. История Христианской Церкви. 2-е изд. исправл. Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 2007. 768 с.
3. Книга правил Святых Апостол, Святых Соборов Вселенских и Поместных и Святых Отец. Москва : Изд-во святителя Льва, Папы Римского, 2010. 447 с.
4. Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклесія», 1984. Т. 1 : Київська церковна традиція українців Канади. 616 с.
5. Олександр (Драбинко), митрополит. Українська церква: шлях до автокефалії. До дискусії навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української церкви. Київ : Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира ; Дух і літера, 2018. 684 с.
6. Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді. Вінніпег : Видавнича спілка «Екклесія», 1987. Т. 3 : Українська греко-православна церква в Канаді в юрисдикції митр. Германоса. 728 с.
7. Поснов М. История Христианской церкви (до разделения Церквей – 1054 г.). Киев : Изд-во имени святителя Льва, Папы Римского, 2007. 614 с.
8. Ігнатюша О. Православні церкви України (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Джерела з історії* : навчальний посібник. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008. 307 с.
9. Филарет (Гумилевский), архиепископ. Историческое учение об отцах Церкви. Киев : Изд-во имени святителя Льва, Папы Римского, 2008. 533 с.
10. Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. Київ : Світ знань, 2004. 912 с.

КАНОНІЧНИЙ ПРИНЦИП АВТОКЕФАЛЬНОСТІ В ПОСТАНОВАХ ВСЕЛЕНСЬКИХ СОБОРІВ

Андрій Кобетьяк

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

У статті проаналізовано вплив Вселенських соборів на історико-правові аспекти проголошення автокефалії й автономії церкви як об'єкт дослідження. Встановлено, що в до соборний період вчення Христа й апостолів передавалось переважно через проповіді святих отців. Відсутність зафіксованого канону, догматів спричинила зародження перших теологічних дискусій, пов'язаних зі ставленням до Церкви, Святого Письма та християнського вчення. Доведено, що саме в період Вселенських соборів уся догматично-канонічна творчість ранньої Церкви була оформлена в конкретні правила у вигляді постанов Соборів.

Уважаємо, що Вселенський собор був реакцією всієї Церкви на певну проблему, з якою церковний загал раніше не стикався. Це панацея для того, щоб вилікувати певну рану на церковному тілі, яка виявляла себе в упередженості чи викривленому тлумаченні окремих місць Святого Письма. Отці та представники всіх тогочасних помісних церков збирались разом для соборного вирішення проблеми, яка турбувала Церкву. Встановлено, що в цей період було остаточно закріплено в постановах Другого й Четвертого Вселенських соборів автокефальний принцип існування окремих церков, який був запозичений із Візантійсько-Римської імперії. Доведено, що найвищим рівнем церковної організації стають древні патріархати, які об'єднували кілька митрополій. Формується

«пентархія», теорія управління Вселенською церквою п'ятьма найвпливовішими кафедрами. Така структура адміністративно-церковного розподілу у структурі Вселенської церкви зберігається і нині. Кожна з помісних церков, незалежно від статусу, самостійна у власному внутрішньому житті.

Ми вважаємо, що приклад вирішення церковних суперечок та боротьби із церковними розділеннями в період Вселенських соборів необхідно використати сучасним ієрархам. Нині Вселенська церква перебуває на межі великої схизми. Кілька помісних церков розірвали Євхаристичне спілкування, яке символізує загальну єдність. Тому подальші детальні дослідження нікейського періоду й інституалізація автокефального церковного устрою того часу слугуватимуть налагодженню толерантного діалогу між ієрархами помісних церков у XXI столітті.

Ключові слова: Вселенський собор, патріархат, диптих, автокефалія, канон, митрополит, політичний вплив.

УДК 141.7+316.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.7>

КОНСТРУЮВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ КРИЗЬ ПРИЗМУ ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Ірина Коляда

*Дніпровська академія неперервної освіти Дніпропетровської обласної ради
вул. В. Антоновича, 70, м. Дніпро, 49006, Україна*

У статті розглядаються соціально-філософські проблеми конструювання соціальної реальності крізь призму освітньої діяльності. Їхню специфіку визначають маркери, які характеризують глобальні зміни в освітній діяльності, національні освітні трансформації, нові ідентифікаційні орієнтири та зміни особистісного світосприйняття.

Підкреслюється, що, незважаючи на сучасні процеси глобалізації в умовах розвитку інформаційного суспільства та нові загрози, спричинені пандемією COVID-19, процеси конструювання соціальної реальності П. Бергера, Т. Лукмана та концепції соціальної дійсності Н. Лумана. Ці наукові праці становлять теоретичну базу даного дослідження.

Визначено субстанцію соціальної реальності за атрибутами цілеспрямованої освітньої діяльності, здійснено спробу окреслити особливий спосіб існування людей в умовах глобальної цифрової трансформації освіти. З'ясовано, що саме в епоху інформаційного суспільства відбувається перетворення сфери освіти на основну форму життєдіяльності людини. Підтвердженням поглядів автора є статистичні дані останніх років, наведені у статті. Зміни соціальної практики трансформують уявлення, зокрема, наведено приклад зміни наявних уявлень щодо місії університету в сучасному глобалізованому світі. Автор доводить, що зміни в суспільному житті спричинили появу та широкий ужиток таких нових понять, як «гьютор», «фасилітатор», «коуч», «едвайзер», «агенти змін», «покоління Z» тощо.

Стверджується, що конструктором соціальної реальності можна вважати інформаційно-освітній простір як інтерсуб'єктивний універсум.

Особливу увагу приділено процесам, які відбуваються в українському суспільстві як суспільстві перехідного типу. Визначено, що сучасна ситуація характеризується високою динамікою конструювання соціальної реальності в інтересах здійснення освітніх реформ.

Ключові слова: конструювання соціальної реальності, соціальна практика, освітня діяльність, процеси глобалізації, інформаційне суспільство.

Постановка проблеми. Триумфальна хода глобалізації призвела до загострення не лише економічних та політичних проблем, але й соціокультурних. Глобальні дисбаланси, що породжували різноманітні суперечності, набули характеру ризиків, що посилюють невизначеність людського буття. Сучасне суспільство з його природо-екологічними, ринково-економічними, комунікаційно-технологічними, соціокультурними процесами стоїть на порозі системної кризи. Новим викликом глобальних проблем стала пандемія COVID-19, що ставить під загрозу усталений соціальний порядок світу, країн, індивідуумів. У цьому контексті можна погодитись із Генеральним секретарем ООН Антоніо Гутерресом, який на Всесвітньому економічному форумі – 2020 у Давосі у своїй доповіді «Держава світу» наголосив, що ми перебуваємо у світі, у якому глобальні виклики все більше інтегруються, а відповіді все більш фрагментарні, і якщо це не буде зворотним, це рецепт катастрофи [1].

У перехідних державах, до яких належить й Україна, крім описаних загальних проблем, великого значення набувають питання конструювання нової соціальної реальності в інтересах здійснення реформ.

Спираючись на думку Н. Алієвої, що освіта являє собою, у широкому філософському розумінні, найважливіший і атрибутивний феномен культури, який визначається її основними ціннісними, змістовними і світоглядними настановами, а також специфікою соціальних механізмів трансляції культурного досвіду, відповідних конкретному етапу історичного розвитку суспільства [2], ми можемо розглядати освітню діяльність як змістову складову частину буття соціальної реальності в соціокультурному вимірі.

Методологія соціального конструювання дозволяє визначити динаміку формування уявлень суб'єктивного світу й об'єктивної реальності, конструюючи власне бачення повсякденного життя. Теоретичною базою нашого дослідження є наукові праці П. Бергера, Т. Лукмана, Н. Лумана. У книзі «Соціальне конструювання реальності» П. Бергер і Т. Лукман сформулювали теорію соціального конструювання реальності, взявши за основу концепцію «життєсвіту». Реальність розглядається ними як сформована соціумом, кожним окремим життєсвітом дійсність [3]. Автор концепції соціальної дійсності Н. Луман розглядає соціальну дійсність як мережу елементів комунікації та наголошує: «Усі комунікації виробляються тільки комунікацією – саме собою розуміється, що в навколишньому середовищі, яке допускає і витримує це» [4, с. 33]. Зазначене вище дозволяє нам розглядати соціальну реальність у співвідношенні взаєморелативних категорій – діяльності і суспільних відносин. Теоретичний аналіз сучасного розуміння соціальної реальності здійснила також дослідниця О. Прокопек [5]. Близькою до теми дослідження є праця О. Стегнія «Соціальна реальність та глобалізація» [6].

Незважаючи на теоретичне обґрунтування проблеми конструювання соціальної реальності, маємо констатувати, що приділено мало уваги соціально-філософському аналізу конструювання соціальної реальності в умовах глобальної цифрової трансформації освіти.

Тому **мета статті** – дослідити особливості конструювання соціальної реальності крізь призму освітньої діяльності в контексті соціально-філософської проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позиції теорії П. Бергера та Т. Лукмана соціальну реальність можна розглядати як результат повсякденних комунікаційних процесів конкретної соціокультурної ситуації, в основі якої – людська діяльність. Таким способом можна відстежити динаміку буденного й наукового сприйняття та пізнання складових елементів цієї реальності. Детермінантами такої динаміки можуть виступати маркери, що є субстанцією соціальної реальності. Відомий фахівець із соціальної філософії К. Момджян визначає субстанцію соціальної реальності як цілеспрямовану діяльність людських індивідів і груп або будь-яке явище, що набуває статусу соціального, якщо воно потрапило в «силове поле» діяльності [7].

Розглянемо три групи маркерів: маркери глобальних змін в освітній діяльності, маркери національних освітніх трансформацій, маркери особистісного світосприйняття. Будучи охопленими саме під цим кутом зору, індивіди розрізняються нами за їхнім місцем у системі суспільної комунікації та наявністю в них тих чи інших умов для здійснення освітньої діяльності.

Серед маркерів глобальних змін можна визначити появу в 1969 р. Інтернету (Всесвітня система об'єднаних комп'ютерних мереж для передачі та зберігання інформації) як нового транснаціонального «середовища буття». Сьогодні людина, незалежно від її місця перебування, має доступ до необмеженої кількості інформації. Це дозволяє їй актуалізу-

вати себе, формувати власну думку та робити власний вибір, вибудовувати власну стратегію комунікації з навколишнім світом. Реальний стан речей відображається в цифрах: до Всесвітньої мережі залучено майже 60% населення земної кулі. За даними аналітичної агенції We Are Social та платформи Hootsuite, наведеними у звіті про глобальний цифровий ринок "Global Digital 2020", кількість користувачів Інтернету зросла до 4,54 млрд, що на 7% більше (298 млн нових користувачів) порівняно із січнем 2019 р. Мобільними телефонами у 2020 р. користуються 5,19 млрд людей, цей показник збільшився від попереднього на 2,4% (на 124 млн) за останній рік. У всьому світі налічується 3,80 млрд соціальних медіа-користувачів, із цим числом аудиторія зростала більш ніж на 9% (321 млн нових користувачів). Середній користувач Інтернету щодня проводить онлайн 6 годин та 43 хвилини [8]. Такий стан речей диктує нові умови існування світової спільноти. Як зазначає професорка О. Висоцька, «сучасні комунікативні практики відрізняються більшою мобільністю, оскільки для їхнього здійснення необхідна не сама соціальна реальність, а її знаки («віртуальна реальність»), прояв яких залежить від певних інформаційних технологій» [9, с. 202].

Покоління, яке зростало разом із розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, дістало назву «покоління Z», для якого характерний страх бути на самоті і страх щось пропустити. Слідом за ним прийшло «покоління Альфа», для якого інтернет-технології є продовженням їхньої свідомості, а соціальні мережі – стилем їхнього життя. Усесвітня комп'ютерна мережа стала невід'ємною складовою частиною суспільного життя, перетворилась на одну зі структур суспільства, змінила складну ієрархію відносин, встановила мережеву комунікацію як новий порядок взаємодії, підпорядкувала соціокультурні процеси мережевій логіці.

Гасло «навчання впродовж життя» (lifetime learning), яке було введене ЮНЕСКО в 1972 р. як поняття глобальної перспективи, можна також розглядати як маркер глобальних змін. Європейський парламент і Рада Європи взяли цю концепцію за основу нової освітньої політики для створення системи безперервної освіти як «необмежену в часі, щодо строків навчання, ні у просторі, щодо методів навчання; що об'єднує всю діяльність та ресурси в області освіти та спрямовану на досягнення гармонійного розвитку потенційних здібностей особистості та прогресу змін у суспільстві». Концептуальний перехід до навчання впродовж життя створює умови для відкритої освіти, що значно розширює навчальні можливості, залучає велику кількість учасників до навчального процесу, забезпечує відповідність потребам та інтересам особистості, орієнтує освітню діяльність на запити суспільства.

Гарним прикладом такої перспективи є зміни нинішніх уявлень щодо місії університету в сучасному глобалізованому світі. Сприйняття університету як «колективного енциклопедиста», де зберігаються фундаментальні знання та цінності, робить його вищим щаблем освітньої сходинок. Уважалося, що саме університет здатен дати суспільству найбільш кваліфікованих спеціалістів. З розвитком наукової думки й інноваційних технологій університет перетворюється на науково-освітній центр для проведення наукової та освітньої діяльності. Дослідницькі університети мають особливу соціальну спільноту, у якій викладачі та студенти є командою науковців-дослідників, що виконують великі обсяги теоретичних та прикладних досліджень. Дослідницькі університети виступають важливим чинником розвитку регіону розміщення завдяки формуванню навколо них технопаркової структури та скупчення наукової еліти. Сьогодні більшість населення планети розглядає сучасний університет як вищий заклад освіти для отримання універсальних знань, що створює та розвиває інтелектуальний капітал суспільства. На думку 8-го президента Європейської комісії Жака Делора, сучасний університет повертається до своєї початкової

функції – бути гарантом універсальних цінностей і культурної спадщини. Інформаційно-комунікаційні технології змінюють характер діяльності університету. У системі відкритої освіти з'являється університет третього тисячоліття – відкритий університет, інкорпорований у глобальний інформаційно-освітній простір. Такий університет являє собою космополітичний центр, у якому студенти навчаються об'єднувати свої національні, локальні інтереси зі світовими проблемами. Автор книги «Університет третього покоління» Йохан Віссема окреслює дев'ять характеристик сучасного університету, а саме: відкритість, фундаментальні дослідження, міждисциплінарність, співпраця із промисловими компаніями, означеність масштабу діяльності, реалізація творчого потенціалу, англосовне середовище спілкування, виробництво і комерціалізація розроблених ноу-хау, децентралізація [10]. Університет третього покоління за своїми характеристиками є хабом – ядром мережі організацій, що створюють знання й інновації. Отже, університет сприймається як інструмент економічного зростання в суспільстві знань, що створює цінності для суспільства на основі нових технологій і освітніх інновацій.

Так, в умовах карантину та самоізоляції під час пандемії COVID-19 Відкритий університет Великобританії запускає перший загальнонаціональний освітній проєкт “Future Learn”, реалізований через Інтернет. На масові відкриті онлайн-курси (Massive open online course – MOOC) реєструються студенти зі 165 країн світу. Ми є свідками приголомшливого ефекту поєднання можливостей інтернету та концепції освіти впродовж життя в системі вищої освіти.

По суті, поява та реалізація освітніх проєктів є маркером національних освітніх трансформацій. Такі проєкти дозволяють визначити міру залучення громади, рівень особистісного включення в діяльність, якість змін на рівні «життєсвіту». Будь-який проєкт консолідує всіх суб'єктів на цілеспрямовану діяльність, надає їй рис усвідомленості й організованості. Отже, у рамках проєктів формуються нові соціальні відносини й оновлюється зміст діяльності, що відображається на рівні соціальної реальності.

Ураховуючи те, що жодна країна не була готова до умов пандемії, масштаби обмежень у галузі освіти в усьому світі, за оцінками ЮНЕСКО, є безпрецедентними. Глобальна коаліція з освіти, розпочата ЮНЕСКО, ініціює проєкт щодо розгортання глобальної освітньої онлайн-платформи Learning Passport, що забезпечить стабільну передачу інформації за збереження крос-культурної трансляції знань.

Оскільки Україна підійшла до початку пандемічної кризи у статусі країни із широкомасштабними реформами в освітній галузі, вона буде однією з перших держав, де запрацює цей сервіс, покликаний подолати освітню кризу. Для України принциповим є питання, у якому стані освітньої галузі вона інтегруватиметься в нову світову систему освіти. Тому не випадково, що сьогодні українське суспільство долає «проєктний марафон» грантів та фондів. Варто зазначити, що це відбувається на тлі піднесення громадської активності, усвідомлення громадянської відповідальності, залучення широкого кола реципієнтів комунікації. В українському лексиконі з'явився досить часто вживаний термін «агенти змін». Саме ці процеси можна визначити одним із маркерів національних трансформацій. Таке піднесення забезпечується інституціями відповідальності, які соціально визнані та наділені владою (політичною або неполітичною), що підтримують матрицю-образ реальності й усвідомлено її корегують.

Варто навести приклад першої дистанційної платформи громадянської освіти від Відкритого університету майдану (далі – ВУМ) як освітньої громадської ініціативи, яка поширює ідеї і сприяє розвитку громадянського суспільства в Україні. ВУМ створює можливості для самоосвіти та реалізації потенціалу особистості, втілює задекларовану

місію – якісні зміни в українському суспільстві. Громадянське суспільство сьогодні служить каталізатором освітніх реформ: відбувається створення неурядових наглядових рад та дорадчих органів, проведення громадських обговорень та публічних онлайн-консультацій, поширення громадських ініціатив тощо. Це принципово інший вимір соціального життя людей із характерними цінностями відкритого суспільства.

У процесі визначення маркерів особистісного світосприйняття варто звернути увагу на те, що проявлятися вони можуть не в межах однієї особистості, а за умови включення її в мережеву комунікацію. Соціальна реальність виступає таким собі інтерсуб'єктивним універсумом, який підтримується за умов взаємодії та спільної діяльності різних індивідів. За таких умов стає можливою самореалізація суб'єктів дії як в індивідуальній, так і в загально-соціальній перспективі розвитку.

Як один із перших маркерів цього рівня можна розглядати зміну практики вчителя й учня в нових умовах сьогодення. На місце практики лінійно послідовних, часто повторюваних дій учасників навчального процесу прийшла різнорівнева система з багатовекторним набором схем і моделей організації освітньої діяльності.

У цій системі необхідність передачі знань учителем мінімізується, більш прийнятною стає його роль як координатора навчального процесу. Виступаючи консультантом зі створення індивідуальної траєкторії розвитку особистості, вибудовуючи стратегію освітньої діяльності у взаємоінах «учитель – учень», педагог отримує досвід нової соціальної практики. Нові ролі вчителя можна поставити в один термінологічний ряд – тьютор, ментор, фасилітатор, коуч, едвайзер. Нові ролі адаптовано до трудових функцій педагога за новим Професійним стандартом вчителя (2020 р.), а саме: застосування сучасних, відповідних змісту освіти методик і технологій; партнерська взаємодія з учасниками освітнього процесу; управління освітнім процесом. Ефективна діяльність учителя полягає в тому, що він, відповідно до своїх компетентностей, можливостей, уявлень, визначає і пропонує учню цілий спектр упорядкованих форм і способів отримання знань в інформаційно-освітньому просторі.

З боку учня в освітньому процесі важливою є практика рефлексії як джерело внутрішнього досвіду щодо самопізнання. Для учня, якого з учителем розділяє простір, збільшуються вимоги до самоорганізації навчання та навичок самостійної роботи в інтернет-просторі. Навичок відшукати, розмістити, оцінити інформацію і найбільш ефективно її використати. Навичок обрати найбільш ефективний інформаційний канал сприйняття й опрацювання навчального матеріалу (відеофайли, аудіофайли, інтерактивні вправи, тренажери тощо). Навичок створення власного інформаційного продукту (презентація, есе, відеоролік, інтерактивний плакат тощо). Навичок комунікаційної взаємодії з використанням різних технічних засобів, інтернет-сервісів, платформ і мережевих каналів (електронна пошта, Zoom, Skype, соціальні мережі тощо).

Отже, у суб'єктів комунікації у процесі освітньої діяльності формується інформаційна етика, виробляється певна інформаційна поведінка, що надалі переходить на рівень інформаційної компетентності. Перелічені нами ціннісні категорії вбудовані в більш широкий філософський контекст – інформаційну культуру. Будучи особливим аспектом соціального життя, інформаційна культура формується під впливом засвоєних у буденному житті знань і вмінь та є проявом соціальної активності. Вона відображає готовність, характер і рівень діяльності людей в інформаційному суспільстві, тому може розглядатися як специфічна соціальна реальність. Сучасна інформаційна культура висуває певні вимоги як до суспільства, так і до особистості. Здатність самостійно нарощувати й оновлювати знання, готовність змінювати сферу діяльності, уміння регулювати власну поведінку, відповідно

до аналізу ситуації – усі ці вимоги спрямовані на забезпечення життєдіяльності та гарантування соціального захисту особистості.

Смартфони, айфони, айпади призвели до появи нових видів соціальної активності, змінили наш стиль життя. За дуже короткий час вони замінили нам фотоапарат, відеокамеру, аудіоплеєр, телевізор. Буде цілком виправданим визначити поширення «високих технологій» одним із маркерів нових ідентифікаційних орієнтирів та змін особистісного світосприйняття.

Сьогодні ринок мобільних рішень дозволяє будувати навчальний процес за принципом, запропонованим у 2005 р. Р. Белагасом: “BYOD: Bring Your Own Device” (дослівно – «Принеси свій власний пристрій»). Українська освітня спільнота долає шлях від заборони мобільного телефону на уроці до активного його використання. Мобільний пристрій дозволяє працювати з електронним підручником, проводити онлайн-тестування, здійснювати пошук інформації, використовувати QR-кодування, забезпечувати доступ до електронного освітнього контенту, здійснювати лабораторні практикуми у віртуальному режимі, працювати з доповненою реальністю тощо. Але зворотним боком поширення мобільних пристроїв є зниження рівня загальних умінь і здібностей. Наявність у телефоні калькулятора анулює потребу в усному рахунку. Звичка обмінюватися короткими SMS-повідомленнями веде до бідності словникового запасу. Популярність «аватарок» як моделей оцифрування себе збільшує ризик віртуальної ідентичності особистості та веде до втрати суб'єктивної позиції в реальному та віртуальному світі.

Мобільні пристрої змінюють пріоритети існування людини, оскільки долучені до її власного життєсвіту. Найбільш численна група нового покоління – це адаптовані до нових технологій та пов'язаних із ними соціальних практик «активні користувачі». Досить стрімкий розвиток «високих технологій» забезпечує високий рівень проникнення освітньої діяльності в життя людей. Варто зазначити, що в перші тижні карантину спостерігався «освітній бум». Інтернет заповнили пропозиції долучитися до тематичних вебінарів; трансформаційних інтенсивів та марафонів; відео занять, уроків, семінарів. Мало хто втримався від спокуси «прокачати мізки», включивши хоч одну із запропонованих подій у своє «життя в ізоляції». Така соціальна практика не може ототожнюватися лише з освітньою діяльністю та вирішенням суто самоосвітніх завдань. Вона забезпечує вибудову стійких імперативів щодо ідентифікації себе як частини соціальної групи та частини спільноти, що охоплює все суспільство тією мірою, яка є для індивідуума значущою – сім'я, колектив, держава, світ.

Спираючись на думку П. Бергера та Т. Лукмана, що у процесі соціалізації виникає абстрагування від конкретних ролей і настанов до ролей і настанов взагалі [1], варто звернути увагу на те, що особистість ідентифікує себе і з конкретними людьми і із суспільством загалом. Відбувається з'єднання суб'єктивної й об'єктивної реальностей у конструкт соціальної реальності. Таке співвідношення між індивідуальним та загальним має особливе значення. У повному обсязі реалізується у процесі комунікації суб'єктів діяльності, завдяки чому ними усвідомлено конструюється та набуває певної форми соціальна реальність.

Для нашого дослідження такою формою соціальної реальності може виступати інформаційно-освітній простір, що стрімко розвивається на тлі освітніх трансформацій. В інформаційно-освітньому просторі інтернет-користувачі здійснюють власну освітню діяльність, вибудовують комунікативні зв'язки мережевої взаємодії, діють у рамках наповнених культурним змістом норм та принципів. Як слушно зазначає професор М. Романенко, «у рамках парадигмальної освітньої революції епохи інформаційного суспільства

відбувається перетворення сфери освіти на основну форму життєдіяльності людини і суспільства та повна переорієнтація освітньої діяльності на забезпечення умов для саморозвитку особистості, гармонізацію відносин у суспільстві та забезпечення умов виживання людства» [11, с. 153]. Вочевидь, інформаційно-освітній простір є динамічною системою соціально-педагогічних та предметно-інформаційних відносин, у якій відображається важлива складова частина філософського підходу до суспільного життя.

Висновки. Розглянуті нами маркери, імовірно, можна визначити як «події» соціального життя. Самі собою вони не належать до соціальної реальності, але є точкою відліку щодо змін суспільного життя й уявлень людського буття. Маркери визначають лише вектор розвитку повсякденних комунікаційних процесів конкретної соціокультурної ситуації – глобальної цифрової трансформації освіти. Розглядаючи нарізно зміст категорій освітньої діяльності та суспільних відносин, можемо констатувати, що саме на межі їх перетину виникає соціальна реальність, бо лише у процесі їхнього співвідношення відбувається її конструювання.

Трансформація змісту освітньої діяльності, зміна ролі інтерсуб'єктності, поширення «високих технологій» у сфері комунікації, прояви соціальної активності, формування ціннісних маркерів інформаційної культури зумовлюють зміну соціальної практики. Водночас соціальна практика розгортається в декількох напрямках. По-перше, як умова реальності буття, що ґрунтується на практичному мисленні та суб'єктивному сприйнятті «життєсвіту». По-друге, як умова самовизначення та самореалізації, що будується на співвідношенні власних цілей індивіда з більш загальними цілями світоустрою. По-третє, як умова активності, що заснована на ціннісних імперативах та ідентифікації себе як частини цього світу.

У суспільствах перехідного типу, яким є українське суспільство, спостерігаються докорінні зміни в соціальній практиці, що приводять до встановлення нових норм та цінностей в освіті, а також до суттєвого пришвидшення процесів конструювання соціальної реальності. Отже, ключовим конструктом соціальної реальності в сучасних умовах можна вважати інформаційно-освітній простір як інтерсуб'єктивний універсум. Розгляд інформаційно-освітнього простору в такому аспекті вимагає подальшого вивчення та теоретичного обґрунтування з погляду осмислення наслідків його впливу на соціальні процеси.

Список використаної літератури

1. World Economic Forum. Global Risks 2020, Sixth Edition. Executive Summary (Electronic Source) 2020. URL: <https://www.weforum.org/agenda/2020/01/these-are-the-global-priorities-and-risks-for-the-future-according-to-antonio-guterres/>.
2. Алиева Н. Постнеклассическое естественнонаучное образование: концептуальные и философские основания : монография. Москва : Академия естествознания, 2008. 512 с.
3. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. Москва, 1995. 323 с.
4. Луман Н. Понятие общества. Проблемы теоретической социологии. Москва, 1994. С. 25–42.
5. Прокопек О. Трансформація розуміння суспільної реальності на прикладі праць П. Бергера, Т. Лукмана і Н. Лумана. *Мультиверсум* : філософський альманах. 2015. Вип. 1–2. С. 139–140.
6. Стегній О. Парадигмальні зрушення у вивченні соціальної реальності доби глобалізації. *Український соціум*. 2010. № 3. С. 59–71.
7. Момджян К. Введение в социальную философию. Москва, 1997. С. 84–229.
8. Global Digital 2020 от We Are Social и Hootsuite (Electronic Source) 2020. URL: <https://wearesocial.com/blog/2020/01/digital-2020-3-8-billion-people-use-social-media>.

9. Висоцька О. Віртуальна реальність як знаряддя влади. Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність : матеріали Міжнародної наукової конференції, 24–25 травня 2019, м. Дніпро. Дніпро : СПД «Охотнік», 2019. С. 202–204.
10. Йохан Г. Виссема. Университет третьего поколения. Управление университетом в переходный период. Пер. с англ. Москва : Олимп-Бизнес, 2019. 432 с.
11. Романенко М. Освітня парадигма: генезис ідей та систем. Дніпропетровськ : Промінь, 2000. 160 с.

CONSTRUCTION OF SOCIAL REALITY THROUGH THE PRISM OF EDUCATIONAL ACTIVITY

Iryna Koliada

*Dnipro Academy of Continuing Education of Dnipropetrovsk Regional Council
V. Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine*

The article deals with the socio-philosophical issues of constructing social reality through the prism of educational activities. Their specificity is determined by certain markers that characterize global changes in educational activities, national educational transformations, new identification guidelines and changes in personal worldview.

It is emphasized that despite the current processes of globalization in the information society and new threats posed by the COVID-19 pandemic, the processes of constructing social reality are developing in accordance with P. Berger and T. Lukman's theory of constructing social reality and N. Luman's concept of social reality. These scientific works have formed the theoretical basis of this study.

Having determined the substance of social reality according to certain attributes of purposeful educational activity, the author has made an attempt to outline a particular way of human existence in the conditions of global digital transformation of education. It has been found that it is in the age of the information society that the sphere of education is being transformed into the main form of human life. The author's views are confirmed by the statistics of recent years given in the article. Changes in social practice transform perceptions. An example is given at the level of changing the existing ideas about the mission of a university in today's globalized world. The author states the fact that changes in public life have led to the emergence and widespread use of new concepts: "tutor", "facilitator", "coach", "advisor", "change agents", "generation Z" and others.

It is argued that the construction of social reality can be defined as information and educational space as an intersubjective universe.

Particular attention is paid to the processes occurring in Ukrainian society as a society in transition. It is determined that the current situation is characterized by high dynamics of constructing social reality in the interests of educational reforms.

Key words: construction of social reality, social practice, educational activity, processes of globalization, information society.

УДК 22:378.71

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.8>

КОНЦЕПТ СЛОВА «ШАЛОМ» У КОНТЕКСТІ ЗАКОНІВ КНИГИ ЛЕВИТ

Валентина Куриляк

*Національний університет «Острозька академія»,
гуманітарний факультет, кафедра культурології та філософії
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

Ключова ідея дослідження полягає у висвітленні концептуального змісту слова «шалом» у контексті оздоровчих приписів книги Левит. Установлено, що в контексті Святого Письма фізичне здоров'я людини посідає вагомe місце в духовній практиці єврейського народу. Встановлено, що в Біблії слово «шалом» має широке значення, яке охоплює всі сфери життя людини. Доведено, що благополуччя людини складається з фізичного, розумового, духовного та суспільного рівнів, і це є актуальним для людини, колективу та цілого народу. Визначено, що книга Левит містить список оздоровчих законів, які створили базу та сприяли профілактиці й оздоровленню єврейської нації і всіх тих, хто їх дотримувався. Досліджено, що слово «шалом» містить ідею миру між людьми та Богом, водночас свідчить про стан індивідуального та комунального добробуту особистості. На основі вищезазначеного досліджено підґрунтя ідеї здорового способу життя в контексті етимології слова «шалом». Проаналізовано оздоровчі аспекти та приписи книги Левит щодо профілактичних заходів і дій, які були спрямовані на збереження фізичного здоров'я ізраїльського народу. Виявлено, що на сторінках Святого Письма фізичний та духовний стан людини тісно пов'язані одне з одним. Зазначено, що здоров'я людини в контексті Біблії, зокрема книги Левит, слід розглядати як цілісну модель – фізичного, духовного, соціального, економічного тощо благополуччя. Ідея повноти, цілісності або загального добробуту міститься в корені слова «шалом». Це відображається навіть у простому вітанні «добрідень», «зрастуйте», адже таке звернення пов'язане з побажанням, щоб саме життя приносило людині радість і задоволення. Вищезгадані ідеї (цілісність, єдність і достатність) передбачають, що однією з умов благополуччя є також здоров'я, зокрема в сучасному розумінні. Згадані цілісності можна досягти за умови, якщо медична місія й інші філантропічні гілки церкви будуть співпрацювати одна з одною з метою виконання Божої місії щодо ставлення до людей, які постраждали чи страждають внаслідок гріха. Акцентовано увагу на тому, що слово «шалом» у біблійному контексті, крім миру між людьми та Богом, містить ідею фізичного та духовного добробуту особистості.

Ключові слова: «шалом», закони книги Левит, здоров'я людини, цілісність природи людини.

Актуальність теми дослідження. Відповідно до Статуту Всесвітньої організації охорони здоров'я, здоров'я людини визначається «не тільки як відсутність хвороб і фізичних дефектів», але й як «стан повного фізичного, душевного і соціального благополуччя» [1]. Хоча це визначення допускає певну широту, проте воно не піднімається до рівня біблійної повноти, оскільки є світським визначенням, яке не враховує значну роль Бога в питанні фізичного здоров'я. Біблія зображає поняття «здоров'я» як щось абсолютно цілісне, оскільки з біблійного погляду здоров'я виходить за межі суто фізичних аспектів життєдіяльності, є гармонійною складовою частиною життя людини, що об'єднує тілесну, емоційну, духовну і соціальну сфери. Визначення такого роду не вимагає повної свободи від хвороби і не заперечує природного процесу старіння, яке послаблює фізичну витривалість, вимагає врахування багатьох чинників.

Основна мета статті полягає у висвітленні концептуального змісту слова «шалом» у контексті оздоровчих приписів книги Левит.

Виклад основних матеріалів дослідження. Біблійна ідея цілісного здоров'я вдало передається єврейським поняттям «шалом». Біблія не робить розділення між формою та змістом. У життя залучена вся нерозділена особистість, що характеризується словом «шалом». Хоча сьогодні це слово використовується у значенні «мир, спокій», у Біблії його сенс набагато ширший, оскільки вказує на добробут усіх складових частин людської особистості, процвітання, безпеку. Як і споріднений термін «Шалем», слово «шалом» передає таке поняття, як «здоров'я», або «цілісність». «Шалом» уживається в Біблії майже 240 разів. Особливо часто воно вживається у псалмах, книгах Ісаї та Єремії. Із численних випадків його вживання лише 38 разів воно означає мир як протилежність війні [2, с. 542].

Ідея повноти, цілісності або загального добробуту міститься в корені слова «шалом». Це відображається навіть у простому вітанні «добридень», «здрасуйте», адже таке звернення пов'язане з побажанням, щоб саме життя приносило людині радість і задоволення. Вищезгадані ідеї (цілісність, єдність і достатність) передбачають, що однією з умов благополуччя є також здоров'я, зокрема в сучасному розумінні. У Біблії «шалом» як широке поняття охоплює всі сфери життя, отже, таке благополуччя складається з фізичного, розумового, духовного та суспільного рівнів, це актуально для людини, колективу та цілого народу (Буття 29:6; 43:27, 28). Божий дар ізраїльському народу є цілісністю, у якій здорове тіло поєднується з душевною рівновагою.

Біблійне поняття, яке ми розглядаємо, не оминає фізичну сторону людського життя. Слово «шалом» у Біблії вперше вжито у значенні здоров'я, коли Яків запитує про добробут (шалом) Лавана, сина Нахора (Буття 29:5, 6). Історія царя Єзекії, а саме те, як він захворів і одужав, також свідчить про вживання слова у згаданому значенні (Ісаї 38:17). Наслідками послуху Божому Закону є довголіття і шалом – стверджує Книга Приповістей Соломона (3:2). Шалом як дар дається саме Творцем, адже Його задум від початку – щаслива людина у своїй повноті і досконалості. Хоча гріх і порушив Божий задум, але Всевишній готовий дати мир (шалом) кожному, хто служить Йому (Числа 25:12; Іс. 54:10; Єремії 32:40; Єзекіїля 34:25). Водночас Біблія наголошує, що грішники не матимуть миру (шалому), цей дар недоступний для тих, хто діє всупереч Богу (Ісаї 48:22; 57:21; 59:8).

Як вказує дослідник Джонатан П. Сіссон, коментуючи плач у Псалмі 38:4, «прохаючий скаржитья: «немає спокою в костях моїх через мій гріх», згідно із чим описується стан поганого здоров'я. Коли цитується причина цього стану – «через мій гріх», – стає зрозумілим, що хвороба сталася внаслідок порушення заповідей Божих. Таким чином, людські пошуки зцілення від хвороби потрібно розуміти у світлі того ж біблійного терміна «шалом»» [3, с. 432].

Вістка миру (шалом), ґрунтуючись на книгах Старого Завіту, у свою чергу, стала основою християнської віри. «Шалом» із приходом Спасителя набуває ще одного значення, що Христос примиряє нас з Богом і нині ми можемо в Ньому мати справжній спокій. Ісус сказав: «Зоставляю вам мир, мир Свій вам даю! Я даю вам не так, як дає світ» (Івана 14:27). Апостол Павло також торкається цієї теми: «Отже, виправдавшись вірою, майте мир із Богом через Господа нашого Ісуса Христа» (Римлянам 5:1). Тому здоров'я в контексті поняття «шалом» – це повнота, цілісність особистості, усі сторони життя якої перебувають у повній гармонії одна з одною. Внутрішній достаток, що впливає з миру з Богом, іншими людьми і навколишнім середовищем, у поєднанні із прекрасним фізичним самопочуттям стає джерелом справжнього благополуччя [4, с. 134].

Коли людина приходить до розуміння цілісності в усій її повноті, то це має значні наслідки. Здорове життя – це не просто прагнення до фізичного виміру, а й духовне відро-

дження особистості. Зрозуміло, що якщо здоровий спосіб життя не перетвориться на релігійний досвід, християни не зможуть повністю зрозуміти і прийняти комплексний характер цілісності своєї особистості [4, с. 134].

За словами Р. Райса, «християнська теологія зцілення, здоров'я та цілісності розглядає остаточну причину хвороби як гріх, фундаментальний розлад, який впливає на все людське існування, і розглядає спробу подолати хворобу та відновити життя до його повноти [шалом] як один з аспектів спасіння Бога у світі» [5, с. 16]. «Шалом у своїй найкритичнішій формі може функціонувати як теологія надії, бо це може бути засобом як проти відчаю, так і надто настирного прагнення до врегулювання недосконалого світового порядку» [6, с. 59].

Поняття шалому можна простежити до Едему, коли людство жило спокійно і безпечно. Цей мир був відчутний, коли «побачив Бог усе, що вчинив. І ото, вельми добре воно!» (Буття 1:31). Єврейське слово «добро» має в цьому контексті щонайменше двоякий зміст: естетичну й етичну доброту [6, с. 59]. Саме етична частина вимагає морального відгуку людини на те, що Бог їй дав. Однак едемський шалом був заплямований появою гріха (Буття 3:1). За словами Джозефа Майкла Савиджа, «розрив шалому / здоров'я у Псалмах та Єремії є має насамперед духовний характер, і відновлення людини може бути досягнуто лише через послух заповіді Яхве» [7, с. 45].

Відомо, що Церква адвентистів сьомого дня має доктрину про здоровий спосіб життя, в основі якої лежать біблійні принципи. Як уважає Дж. Сіссон, мета медичної місії адвентистів – привести людей не тільки до миру із Творцем (Ісаїя 54:10), а і до дружніх стосунків один з одним (Єремії 20:10; 38:22). На цьому шляху мають велике значення також тілесне здоров'я та добробут (Буття 43:27, 1 Самуїла 17:18), повнота (Єремії 13:19), безпека (Псалом 38:4) [3, с. 432].

Для пророків Старого Завіту Месія-Спаситель, прихід якого вони передбачали, був «Князем миру (шалом)» (Ісаїя 9:6). Отже, Ісус Христос є «Князем Шалому», повнота цього поняття можлива тільки в Ньому. У Біблії підкреслюється, що «Князь миру» принесе нескінченний мир, «щоб поставити міцно його й щоб підперти його правосуддям та правдою відтепер й аж навіки» (Ісаїя 9: 6–7).

Так само, як у Старому Завіті шалом був нерозривно пов'язаний з Яхве, у Новому Завіті центром шалому є Ісус. «Чудеса зцілення Ісуса повинні ясно розглядатися як дарування дару Шалом, який дається в цілісності тим, кому його не вистачало, що приносить не тільки фізичне здоров'я, але й нове членство в суспільстві Яхве» [8, с. 19].

Грецьке дієслово «созо» відображає ідею спасіння та визволення. Від того самого кореня походить слово «сотерія», яке часто перекладається як спасіння чи визволення. Шістнадцять разів слово «сотерія» уживається в Євангеліях у значенні визволення або зцілення всієї істоти (напр.: Марка 5:23, Луки 8:36,48). Воно вживається для опису як зцілення, так і спасіння (Луки 19:9; Дії. 27:34). Отже, «созо» і його похідні в Новому Завіті мають на увазі як духовне і розумове зцілення, так і фізичне [9, с. 110].

Заповіт, встановлений між Богом і Його народом, містив постанови та закони, записані у книзі Левит. Між богословами тривають суперечки про те, вважати ці приписи медичними або обрядовими. Навіть у тому разі, якщо ці закони вважати обрядовими, їх виконання приносило численні блага ізраїльтянам. Так, принципи шлюбу і сексуального життя у книзі Левит за умови їх виконання ставили надійний кордон на шляху захворювань, що передаються статевим шляхом. Соціум став би більш здоровим фізично завдяки дотриманню правил, що стосуються таких категорій, як: чиста та нечиста їжа і вода, повітря, одяг, житло, утилізація відходів, поховання померлих. У разі ж виникнення заразних

хвороб прогресивні наслідки мали заходи з ізоляції та карантину для хворих або тих, у кого є підозра на хворобу.

Однак виконання всіх приписів закону єврейським народом потребувало втручання духовних лідерів, якими й стали священники. Ізраїль мав обіцянку від Господа, що людей не торкнеться «жодна із хвороб», поширених в Єгипті, якщо вони будуть слухатися повелінь Творця (Вихід 15:26). І мова тут не тільки про цілком логічні позитивні наслідки дотримання правил здоров'я, але й про дещо більше – Бог обіцяв Своїм втручанням укріпити імунітет людям, що слухаються Його постанов (Повторення Закону 28: 56–61).

У світлі науки наших днів можна констатувати, що дотримання закону книги Левит Ізраїлем мало би безпрецедентні наслідки: єврейський народ у порівнянні з іншими народами отримав би такі переваги, які почали відкриватися людству лише з XVIII ст. нашої ери, коли за допомогою науки вдалося наново віднайти й підтвердити принципи здорового способу життя. Книга Левит (19:2) проголошує ідею святості: «Будьте святі, бо святий Я, Господь, Бог ваш!». Ця ідея міститься у згаданих вище законах і передбачає тісний зв'язок між тілом людини і служінням Богу. Отже, святість, до якої закликає Господь, піднімає цінність фізичного тіла людини [2, с. 555].

Основна частина кодексу здоров'я, що був даний через Мойсея, викладена у книзі Левит. Деякі історики медицини вважають, що такий гігієнічний кодекс набагато випередив свій час, тож його можна назвати першим у світі. Погоджуються між собою й експерти в галузі охорони здоров'я, які наголошують, що «кодекс здоров'я Мойсея надійний із медичної та наукової точок зору, оскільки заснований на здоровій фізіології і перевірених принципах особистої гігієни».

Яким же чином він спрацьовував? Такі приписи кодексу Мойсея, як ми побачимо нижче, забезпечували профілактику захворювань:

1. Фекалії людей треба було виносити за межі табору і ховати в землі (Втор. 23: 12,13).

2. Для людей, що мали заразні хвороби (як-от проказа), передбачався карантин (Лев. 13).

3. Якщо грибок з'являвся на одязі, цей одяг спалювали або вимивали (Лев. 13: 47–59). Знищували також грибки в будинках, щоби це захворювання не поширилося на людей (Лев. 14: 34–42).

4. У Мойсеєвому кодексі є повеління людям митися в різних ситуаціях (перед їжею, після одужання від хвороби тощо). Цьому присвячені шістьдесят три тексти (Лев. 14:8; 15:13; 17:15; 22:6).

5. Робота повинна чергуватися з відпочинком. Заповідь про суботній відпочинок (четверта в Декалозі) постановляє, що треба працювати шість днів на тиждень, а в день сьомий відпочивати. Для доброго здоров'я однаково необхідні фізичні вправи і відпочинок. Від обох цих складових частин залежить як фізичне здоров'я, так і здорові, щасливі емоції. Отже, відпочинок у суботу – один з основних принципів, спрямованих на підтримку здоров'я і запобігання хворобам.

6. Найбільша кількість заборон в Мойсеєвому кодексі, пов'язаних зі здоров'ям, регулюють уживанням'яса. Цьому є цілком логічне пояснення – тварини, яких вживали в їжу, могли мати захворювання, на відміну від рослинної їжі. Кодекс вимагає не їсти ніякої крові (Лев. 7:26). Зараз ми знаємо, що у крові містяться некорисні продукти життєдіяльності тварини, окрім того, кров мала ритуальне значення в контексті жертвоприношень [9, с. 122].

Харчовий раціон є темою, яка посідає в Біблії одне з важливих місць. Починається ця тема зі створення людей, коли в раю щаслива пара спілкувалася з Богом, маючи ідеальне здоров'я. Першим людям Бог дав фрукти в їжу (Буття 1:29). На жаль, люди порушили

Божий закон, згрішили, унаслідок чого біль, хвороби і смерть стали невід'ємними ознаками життя у світі.

Яким же став раціон людини після гріхопадіння? До фруктів додалися овочі (Буття 3:18), а тіло потребувало виконання додаткових фізичних вправ (Буття 3:19). Незважаючи на порушену гармонію, хвороби, напевно, протягом тривалого часу ще не мали великого впливу на людей і тварин, тому Адам, як стверджує Біблія, зміг дожити до 930 років (Буття 5:5). Така велика тривалість життя частково пояснюється закладеною під час творіння в людину силою. Бог наділив Адама «життєвою силою у двадцять разів більше, ніж зараз мають люди» – стверджувала Еллен Уайт [10, с. 21].

Наступним етапом зміни в раціоні став Потоп. Після нього людині дозволено харчуватися тваринним м'ясом (Буття 9:3). Поступово людське життя скорочується до сімдесяти – вісімдесяти років, як констатує Псалмист (Псалом 90:10). Утім, в Еллен Уайт ми знаходимо згадку про те, що ще до Потопу пожадливі та хтиві люди почали вживати м'ясо тварин. Поступово наповнювалася чаша їхнього беззаконня, аж доки Бог не був вимушений здійснити Потоп заради очищення землі від моральної розпусти.

Тож земля підпала під дію вже третього прокляття. Адже через гріх Адама на його нащадків і на землю було проголошене перше прокляття. Наслідком вбивства Каїном свого брата Авеля стало друге прокляття. Але під час Потопу відбулося третє і найжахливіше прокляття, що люди самі накликали на себе [11, с. 373]. Незважаючи на те, що Бог після Потопу дозволив їжу тваринного походження, Він дав певні перестороги щодо її вживання. Заборонив їсти жир (Левит 7:23, 24). Саме ця речовина, як ми сьогодні знаємо, викликає атеросклероз, хвороби серця, інсульт, підвищує рівень холестерину. Цей перелік був частиною хвороб, від яких страждали мешканці Єгипту.

Бог заборонив їсти тварин, які померли своєю смертю (Повторення Закону 14:21). Від тварини або птиці хвороба може перейти на людину, що з'їла м'ясо. Заборонені для вживання в їжу тварини називалися нечистими (до цієї категорії належали падальники, стерв'ятники, деякі хижаки тощо), саме ці види найчастіше є носіями різноманітних захворювань. Найбільш небезпечною серед усіх видів нечистого м'яса можна назвати свинину, через великий вміст жиру й ураженість трихінельозом. Остання хвороба навіть не одразу може бути виявлена, тривалий період існує в людині непомітно [9, с. 122].

Про людське тіло треба турбуватися, оскільки наше існування належить до фізичної сфери. Усе, що робить життя приємним і не має негативних наслідків, можна назвати добрим самим собою. Біблія не пропагує суворого аскетизму, не забороняє насолоджуватися якісною їжею чи напоями. Сам Творець дав поживу першим людям (Буття 2:9, 16). У Царстві Божому, як обіцяв Ісус, Він буде їсти і пити зі своїми послідовниками (Лука 22:16–18), викуплені ніколи не знатимуть голоду і не відчуватимуть спраги – запевняє апостол Іван (Об'явлення 7:16).

Можна зробити висновок, що християнство не схвалює нехтування природними фізичними потребами. Ідея, що треба штучно збільшувати фізичні труднощі, ігноруючи основні потреби тіла заради духовного вдосконалення, не є біблійною. Як підкреслює Біблія, одужання й здоров'я є благом. Автори Нового Завіту рекомендують піклуватися про своє здоров'я (див.: 1 Коринтянам 6:19), а Ісус Христос, зцілюючи людей, таким чином служив їм [4, с. 272].

Якщо ми звернемося до досвіду зцілення людей Ісусом, то побачимо, що Він зціляв людину в її цілісності – розум, тіло і дух. Згідно із клінічними та науковими дослідженнями, ці три сфери не мають окремого функціонування, вони взаємопов'язані. Дух, розум і тіло впливають одне на одне. Так, дух безперечно, здійснює вплив на розум. Наприклад,

релігійна віра допомагає подолати стрес, пов'язаний із хворобою, сприяє емоційному благополуччю. Саме дух спонукає людей через розум до соціальної підтримки, здорової поведінки, допомагає зрівноважити психічне і соціальне.

Так само можна побачити і зворотний вплив тіла на розум: фізичні хвороби викликають втому, депресію, страх, занепокоєння. У свою чергу, розум також здійснює вплив на організм. Депресія, негативні емоції, стрес, неспокій порушують функції імунної, ендокринної, серцевої і судинної систем. Унаслідок чого організм може бути на фізичному рівні уражений різноманітними інфекціями, злоякісними утвореннями, відбуваються серцеві напади, аритмія, гіпертонія, інсульт, захворювання нирок. Коли ж ми говоримо про вплив духа на тіло, то це насамперед психологічне благополуччя, зменшення стресу завдяки рішенням волі, підтримка людьми один одного. Показником такого впливу є й те, як людина поводить себе зі своїм здоров'ям [4, с. 95–96].

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що у книзі Левит більше ніж 3 000 років тому поміщено вимоги щодо загальних гігієнічних норм, рекомендації щодо харчового раціону, профілактики вірусних та інфекційних хвороб. Дотримання профілактичних вимог книги Левит допомагало ізраїльтянам уберегтися від поширення багатьох небезпечних для здоров'я захворювань.

Висновки. У контексті Святого Письма фізичному здоров'ю людини належить вагоме місце в духовній практиці єврейського народу. Книга Левит містить список оздоровчих законів, які тисячі років були базовою основою для профілактики й оздоровлення тих, хто їх ретельно дотримувався. Слово «шалом» містить ідею миру між людьми та Богом, однак воно також свідчить про стан індивідуального та комунального добробуту особистості. Навіть більше, здоров'я людини варто розглядати в цілісному – фізичному, психічному, духовному, соціальному, екологічному й економічному – відношенні. Згаданої цілісності можна досягти за умови, якщо медична місія й інші філантропічні гілки церкви будуть співпрацювати одна з одною з метою виконання Божої місії з відновлення людей, які постраждали чи страждають унаслідок гріха.

Список використаної літератури

1. Новый доклад ВОЗ демонстрирует неравномерные улучшения в показателях здоровья в Европе и призывает к разработке измеримых показателей благополучия в качестве маркера прогресса 2013. URL: <http://www.euro.who.int/ru/media-centre/sections/press-releases/2013/03/new-who-report-reveals-unequal-improvements-in-health-in-europe-and-calls-for-measurement-of-well-being-as-marker-of-progress> (дата звернення: 02.02.2020).
2. Настольная книга по теологии. Библейский комментарий АСД. Т. 12. 3. : Источник жизни, 2010. 725 с.
3. Sisson J.P. Jeremiah and the Jerusalem Conception of Peace. *Journal of Biblical Literature*. New York : Society of Biblical Literature, 1986. Vol. 105. № 3. P. 429–442.
4. Haffner R. Identification of Seventh-day Adventist health core convictions – Alignment with current healthcare practice : PhD. USA : Andrews University, 2006. 348 p.
5. Rice R. Toward a Theology of Wholeness: A Tentative Model of Whole Person Care. *Spirituality, Health, and Wholeness : An Introductory Guide for Health Care Professionals*. New York : Haworth Press, 2004. P. 15–36.
6. Gabasiane O.O. Adventist Medical Mission in Botswana: Toward an Effective and Appropriate Model : PhD. USA : Andrews University, 2014. 241 p.
7. Savage J.M. Shalom and Its Relationship to Health/Healing in the Hebrew Scriptures : A Contextual and Semantic Study of the Books of Psalms and Jeremiah : PhD. USA : Florida State University, 2001. 227 p.

8. Stinton D. Jesus as Healer: Reflections on Religion and Health in East Africa Today. *Religion and Health in Africa* : Reflections for Theology in the 21st Century Nairobi : Paulines Publications in Africa, 2006. P. 13–35.
9. Vasquez M. New Age Holistic Health: Implications for Seventh-day Adventist Faith and Practice. USA : Andrews University, 1996. 140 p.
10. White E. Conflict and Courage. Washington, D. C. : Review and Herald, 1970. 371 p.
11. White E. Counsels on Diets and Foods. Washington, D. C. : Review & Herald Publishing Association, 1938. 373 p.

THE CONCEPT OF THE WORD “SHALOM” IN THE CONTEXT OF THE LAWS OF THE BOOK OF LEVITES

Valentyna Kuryliak

National University of “Ostroh Academy”,

Faculty of Humanities, Department of Cultural Studies and Philosophy

Seminarska str., 2, 35800, Ostrog, Rivne region, Ukraine

The key idea of the study is to highlight the conceptual meaning of the word “shalom” in the context of the health prescriptions of the book of Leviticus. Thus, in the context of Scripture, human physical health has been found to play an important role in the spiritual practice of the Jewish people. It is established that in the Bible the word “shalom” has a broad meaning that covers all areas of human life. It has been proven that human well-being consists of physical, mental, spiritual and social levels, and this is relevant for the person, the team and the whole nation. It is determined that the book of Leviticus contains a list of health laws that created the basis and contributed to the prevention and recovery of the Jewish nation and all those who followed them. It has been studied that the word “shalom” contains the idea of peace between people and God and at the same time testifies to the state of individual and communal well-being of the individual. Based on the above, the basis of the idea of a healthy lifestyle in the context of the etymology of the word “shalom” is studied. The health aspects and prescriptions of the book of Leviticus on preventive measures and actions aimed at maintaining the physical health of the people of Israel are analyzed. In the pages of Scripture, the physical and spiritual condition of man have been found to be closely related. It is stated that human health in the context of the Bible, in particular the books of Leviticus, should be considered as a holistic model – physical, spiritual, social, economic, etc. well-being. The idea of completeness, integrity or general well-being is at the root of the word “shalom”. This is reflected even in the simple greeting “good morning”, “hello”, because such a message is associated with the desire that life itself brings a person joy and satisfaction. The above ideas (integrity, unity and sufficiency) assume that one of the conditions of well-being is also health, including in the modern sense. This integrity can be achieved provided that the medical mission and other philanthropic branches of the church work together to fulfill God’s mission to treat people who have suffered or are suffering because of sin. Emphasis is placed on the fact that the word “shalom” in the biblical context, in addition to peace between people and God, contains the idea of physical and spiritual well-being of the individual.

Key words: “shalom”, laws of book of Leviticus, human health, integrity of human nature.

УДК 130.122:37.013

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.9>

ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ КООПЕРАТИВНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Андрій Куций

*Дніпровська академія неперервної освіти Дніпропетровської обласної ради,
Інститут педагогіки,
кафедра виховання та культури здоров'я
вул. Антоновича, 70, 49006, м. Дніпро, Україна*

Феномен кооперації є багатовимірним, а значить, кооперація реалізується в організаційно-економічному, соціально-дієвому й особистісно-розвивальному вимірі. В основу дослідження покладено системний підхід, методи структурно-функціонального аналізу, компаративний метод, метод типологізації, історико-генетичний метод. Аналіз проблеми кооперації у філософсько-освітньому дискурсі доводить, що історичний розвиток суспільної кооперації в сучасному суспільстві приводить до перетворення її у внутрішній, необхідний і загальний механізм соціальних дій, що в освіті здійснюються такими суб'єктами, як учні, студенти, викладачі. Відповідні об'єднання індивідів приводять до виникнення «ефекту кооперації» – масової соціальної сили, що діє як цілісний організм, тобто з'являється синергетичний ефект такого об'єднання. Потреба у філософсько-освітньому аналізі кооперації та кооперативного навчання зумовлюється кількома причинами. По-перше, кооперація – фундаментальний засіб практичної участі індивідів у навчальній діяльності, вирішення проблем особистісного зростання та соціальної адаптації. По-друге, провідним принципом кооперативного навчання є співробітництво і взаємодія. Нарешті, ідея кооперативного навчання пов'язана з ідеєю вивільнення (свободи) людини. Практичне застосування кооперативного механізму в освітній діяльності, що діє згідно із правилом «задоволення потреб суб'єкта завдяки цілому, а не одній групі завдяки іншій» відіграє все більш важливу роль у сучасному ускладненому суспільстві. Серед основних концептуальних підходів до розуміння сутності кооперативного навчання найбільш вагомими є теорія соціальної взаємозалежності, когнітивно-розвивальна теорія, біхевіористська та конструктивістська теорії навчання, що в комплексі утворюють цілісне уявлення про феномен кооперативного навчання у філософсько-освітньому вимірі та створюють філософський фундамент його дослідження.

Ключові слова: філософія освіти, історія філософії, кооперація, освіта, інтерактивність, взаємодія, міждисциплінарність.

Постановка проблеми. Актуальність вивчення феномену кооперації пов'язана із прагматичним характером основних ідей світогляду, який у наукових дослідженнях названий кооперативним, що спирається на принцип органічного збігу умов розвитку особистості з фундаментальними імперативами суспільного розвитку сучасної цивілізації. Постійно стикаючись з явищем кооперації, користуючись її результатами, суспільство й дотепер не виробило закінченої теоретичної форми знань про неї, а філософська думка недооцінює перетворення кооперативних дій і систем на важливий і цілісний чинник гуманітарного, духовного та соціального прогресу людства. Поки що залишається незагалюваним суперечливий і різноманітний матеріал, що дає кооперативна співпраця під час комплексних освітянських змін на шляху духовного й інтелектуального оновлення України.

Стан дослідження проблеми. Зважаючи на те, що проблемами кооперації цікавилися в основному економісти, соціологи й історики, конче необхідне здійснення аналізу поняття кооперації та кооперативних процесів у філософсько-освітній думці. Складність і багатогранність проявів кооперації зумовлюють труднощі такого теоретичного узагальнення. Значною мірою недослідженим залишається сучасний стан кооперативних процесів та ідей в освіті, що потребує більш фундаментального і полівекторного філософського вивчення. Водночас у філософсько-освітньому тлумаченні практично немає досліджень освітньої кооперації. Це свідчить про значну потребу в обґрунтуванні філософських засад освітньої кооперації та кооперативного навчання в контексті сучасних перетворень у галузі освіти.

Мета дослідження – визначення філософських засад кооперативного підходу в сучасній освіті.

Виклад основного матеріалу. Сучасні науковці нерідко пов'язують ідеї солідарності із соціальним партнерством, вважають, що концепція соціальної солідарності знайшла своє конкретне втілення в методології та практиці кооперації.

Перші ідеї, що стосуються феномену кооперації, з'являються в роботах філософів античності Платона й Аристотеля. Платон уважав, що «ідеальна держава» заснована на кооперації інтересів рівних і вільних громадян, згода між якими досягається спільним вирішенням проблем шляхом відкритого та раціонального обговорення [14, с. 80]. Аристотель робить акцент на тому, що «ціле може бути щасливим, якщо всі його частини відчують себе такими», «мета людського співжиття не в тому, щоб жити, а в тому, щоб жити щасливо, примножуючи чесноту, красоту і мудрість» [1, с. 378].

У XVI–XVIII ст. з'являються різноманітні концепції «суспільного договору» як форми об'єднання громадян. На думку Н. Макіавеллі, лише поєднання співробітництва з виконанням кожним своїх суспільних функцій (зокрема, державними діячами) може привести до миру та злагоди у відносинах [10, с. 19]. Послідовно ідея «суспільного договору» як форми співробітництва (кооперації) була обґрунтована англійським філософом-матеріалістом Т. Гоббсом, який уважав, що для запобігання хаосу, різноманітним соціальним конфліктам необхідне укладання «суспільного договору», тобто прийняття правил, яких люди згодні дотримуватися [4].

На наступному етапі (кінець XVIII – початок XX ст.) концепція соціальної кооперації розкрилася в ідеї правової держави. Даний етап пов'язаний з іменами А. Сміта, І. Канта, Г.В.Ф. Гегеля, О. Конта, а пізніше Г. Спенсера, К. Маркса, Е. Дюркгейма, М. Вебера. Незважаючи на протилежність теоретичних підходів та ідейно-політичних парадигм, усі вони, кожен зі своїх позицій, зробили значний внесок у конструювання моделі співробітництва як засади соціального буття людини. Великого значення ролі громадської злагоди надавав «батько» сучасної соціології О. Конт, який довів, що конфлікт між робітниками і капіталістами не є продуктивним для суспільства, уникнути його можна шляхом зміцнення і розвитку соціальної солідарності [8, с. 68]. У суспільному розподілі праці за спільного добування коштів для життя Е. Дюркгейм бачив основу для «органічної» солідарності різних верств і станів [7, с. 102].

В основі сучасного розуміння поняття кооперації лежить розвиток концепту соціальної дії, розвинутий спочатку М. Вебером, а потім Т. Парсонсом. М. Вебер визначив кооперацію важливою формою соціальної взаємодії [3, с. 604], а Т. Парсонс наголошував на важливості ідеї рівноваги, консенсусу, впорядкованості суспільства, соціальної системи, об'єднаної спільними соціальними цінностями [12, с. 308].

По-новому поняття співробітництва тлумачиться із середини XX ст. у зв'язку з появою таких теорій суспільного розвитку, як теорії «постіндустріального», «постмодерного»

суспільства, що осмислювалися як новий етап розвитку громадянського суспільства. Цей етап розвитку концепції співробітництва пов'язаний з ідеями Д. Белла, А. Турена, Ю. Габермаса й інших дослідників. Феноменом кооперації, яка «з'єднує учасників дії в єдність, що виникає для досягнення спільної мети», цікавився засновник синергетики Г. Хакен. Він уважав кооперацію способом, який дозволяє вийти на відображення більш широкого контексту шляхом породження моделі ситуації через конкуренцію відображень і відбір параметрів порядку всередині системи [17, с. 78].

Загалом поняття кооперації дуже часто вживається в абсолютно різних контекстах – від суто економічного тлумачення терміна (кооперація як форма трудового об'єднання громадян на основі відповідних організаційних структур – кооперативів) до соціального (кооперація як різновид соціальної взаємодії) та морально-етичного (кооперація як форма співробітництва та міжособистісної взаємодії). З дотриманням принципу «золотої середини» вона зорієнтована на поєднанні духовних, моральних і матеріальних початків, бо містить аксіологічну і праксеологічну складові частини. Кооперація також передбачає свободу особистості, поєднану з дотриманням інтересів всього соціуму. Вітчизняні дослідники вважають її антропологічним феноменом, який потрібен людям для забезпечення не тільки існування у світі, але й гідного життя в ньому, досягнення благополуччя, радості і щастя буття, «кооперація має бути невіддільною від життя, іманентною йому» [11, с. 172–173].

Отже, становлення та розвиток сучасної парадигми «кооперативної філософії» міцно пов'язані з міждисциплінарним пошуком, здійсненням синтезу різноманітних сфер знання з питань кооперативності й кооперативізму. Особливістю такої сучасної парадигми є деяка тотожність її аксіологічних та праксеологічних аспектів, оскільки кооперація виступає способом і кінцевою метою взаємодії, цінністю та принципом діяльності, а також засновується на ідеях соціальної взаємодії, солідарності та консенсусу.

Феномен кооперації в межах суспільної взаємодії представлений у різних формах, зокрема й освітньої взаємодії. Освітня кооперація має свою специфіку і системні засади в межах гуманістичної педагогіки К. Роджерса, педагогіки співробітництва Ш. Амонашвілі, педагогіки взаємодії, педагогіки підтримки. В освіті кооперацію можна розуміти як форму організації навчальної діяльності, за якої певна кількість людей разом беруть участь у тому самому або в різних, пов'язаних один з одним, організованих процесах. Це розуміння йде від засновника технології кооперативного навчання (cooperative learning) професора Е. Аронсона [2, с. 51].

Складність дослідження кооперативного навчання як філософсько-освітнього феномену полягає в його концептуальній невизначеності. На нашу думку, можна визначити кооперативне навчання як спосіб роботи в малих групах, коли учасники процесу навчання несуть самі відповідальність за його результат. Вітчизняні дослідниці В. Стернік і О. Бурачик зазначають такі переваги кооперативного навчання в системі інтерактивної освіти, як:

«– ефективна багатостороння комунікація, постійна взаємодія, взаємонавчання студентів один одного, їх співпраця, кооперована навчальна діяльність, а також мінімальна сконцентрованість на думці педагога;

– відповідність особистісно орієнтованому підходу, сприяння самореалізації студентів, розвитку їхніх пізнавальних інтересів і потреб;

– формування у студентів навичок комунікативної компетентності, критичного мислення, уміння самостійно ухвалювати відповідальні рішення, об'єктивно аналізувати ситуацію, що склалася;

– підвищення результативності освітнього процесу;

– оптимальне використання на різних етапах навчання, поєднання із традиційними формами та методами навчання» [15, с. 52].

Велике значення для становлення методології кооперативного навчання мала концепція розвитку особистості американського мислителя-гуманіста Карла Роджерса, що заснована на протиставленні когнітивного (засвоєння знань, розвиток особистості учня під неухильним контролем педагога) і дослідницького (зорієнтованого на особистісний розвиток і емоційну сферу учня) типів навчання. Сучасні дослідники найбільш цінним вважають твердження К. Роджерса стосовно того, що особистий досвід найцінніший, тому є єдиним критерієм оцінювання життєвих подій. Нині орієнтуються на навчання, у процесі якого особистість самостійно розвивається, яке приносить величезне задоволення, визначально впливає на особистість людини [5, с. 86].

Незважаючи на таке широке коло досліджень різних аспектів кооперативного навчання, натепер не можна говорити про вирішення питань обґрунтування кооперативного навчання як міждисциплінарної, філософсько-освітньої проблеми. До того ж як цілісна технологія ідея кооперативного навчання ще не була втілена в будь-якій моделі, яка б мала чітко відпрацьований нормативно-термінологічний апарат, який є конче необхідним на теперішньому етапі реформування принципів побудови системи освіти України.

Кооперативне навчання «вбирає» у себе різноманітні методики та технології – активне, проблемне навчання, ігрові методики тощо. Кооперативне навчання належить до активних методів. Активне навчання є такою формою організації та ведення навчального процесу, що спрямована на активізацію навчально-пізнавальної діяльності шляхом запровадження різноманітних дидактичних та організаційних засобів. Основу теорії проблемного навчання становить ідея використання творчої діяльності учнів завдяки активізації їхнього пізнавального інтересу. Загалом, як слушно зауважує вітчизняний дослідник С. Деркач, «єдність історичних підходів та сучасних стратегій до реалізації кооперативного навчання забезпечить оптимально вищий рівень знань, умінь та навичок учнів, а також сприятиме їхньому всебічному розвитку, самовихованню, навчанню та здатністю змінюватися, співпрацювати один з одним» [6, с. 350].

Кооперативне навчання об'єднує в собі активні форми та проблемні методи, як форма групової роботи також спирається на такі теорії, що розглядають групову роботу з елементами кооперації з таких основних позицій, як:

- теорія соціальної взаємозалежності (уявлення про взаємозалежність членів групи);
- когнітивно-розвивальна теорія (уявлення про розвиток пізнавальних функцій людини);
- біхевіористська теорія навчання (уявлення про позитивне підкріплення результативної роботи групи);
- теорія конструктивізму (уявлення про характер конструювання знань суб'єктами у процесі їхньої пізнавальної активності).

Теорія соціальної взаємозалежності спирається на дослідження Курта Левіна з вивчення групової динаміки. Згідно з К. Левіним, сутність групи – у взаємозалежності її членів, породженій наявністю спільної мети, де зміни у стані одного із членів автоматично спричиняють зміни всіх інших [9, с. 28]. Внутрішнє напруження є необхідною умовою поступового руху до спільногрупової мети. Позитивна взаємозалежність приводить до взаємопідтримуючої комунікації учасників кооперації, яка надихає їх і полегшує процеси навчання та руху до спільної мети.

Когнітивно-розвивальна теорія спирається на ідеї Ж. Піаже, згідно з якими кооперація – це старанність у досягненні спільних цілей за узгодження власних почуттів

і бажань із почуттями та бажаннями інших людей. Виконання спільних дій (кооперація) зазвичай супроводжується «соціокогнітивним конфліктом». Це приводить до нестійкого когнітивного стану індивіда, що, у свою чергу, стимулює мислення та розвиток пізнавальних здібностей [13, с. 69]. Кооперація в такому розумінні проявляється не тільки як форма взаємодії суб'єктів у групі, але й як форма структурування їхньої свідомості. Серед очевидних переваг кооперації – неминучість розумових дій, які постійно розгортаються, їхня природність.

Прибічники біхевіористського та необіхевіористського підходів (Дж.Б. Уотсон, Б.Ф. Скінер, Е. Толмен) акцентували увагу на групових підкріпленнях та кінцевій винагороді, яка мотивує зусилля для кооперації. Згідно з таким підходом, готовність учасників до кооперації значною мірою визначається завданням, метою, що стоїть перед ними, системою оцінок та заохочень, яка застосовується учителем – модератором кооперації. Отже, традиційний освітній процес підтримує конкуренцію («хто першим зробить – молодець») як структуру взаємодії. Групова ж робота відкриває простір для використання структур, які вимагають кооперації.

Освітня практика, заснована на конструктивістському підході, передбачає включення суб'єктів кооперації в певну діяльність, «конструювання» знань ними самими. Коли проблематичність традиційних поглядів на знання стала очевидною, почала посилюватись зацікавленість до проєктів, що здатні їх замінити. На перший план висувається постійний взаємообмін серед співрозмовників, а значення локалізується всередині партнерів взаємозалежності. Оскільки кожен суб'єкт кооперації певним чином автономний, він здатен творчо інтерпретувати культурні цінності й норми. Конструктивістський підхід спрямований на уникнення традиційного розподілу в освіті на знання і дії. З погляду конструктивізму навчання відбувається через побудову значення в соціальній взаємодії, у культурі і через мову.

Узагальнюючи вказані підходи, нескладно зазначити, що уявлення про природу вчень, які лежать в основі кожного з них, повернені до різних боків дійсності. Когнітивні теорії звертають увагу в основному на ті процеси, які пов'язані з окремим суб'єктом; ідея щодо визначального значення взаємозалежності спирається на уявлення про внутрішню мотивацію, яка породжується самим фактором міжособистісної кооперації, спільними очікуваннями від досягнення загальнозначущої мети; біхевіористська теорія передбачає, що спільні зусилля живить зовнішня мотивація, що визначається груповим заохоченням; конструктивізм має більш прикладний та методологічний характер.

Варто сказати, що натеper швидко розвиваються нові виміри кооперативного навчання, пов'язані з формуванням мережного освітнього простору та взаємодією онлайн-спільнот у ньому [16, с. 120]. Постає нова фундаментальна проблема організації ефективної взаємодії мережових суб'єктів в освітньому просторі на засадах кооперативного навчання, що вимагає додаткових досліджень теоретико-методологічних аспектів даного феномену.

Висновки. Оскільки проблема кооперативного навчання є комплексною, вона потребує застосування різноманітного теоретико-методологічного інструментарію. За кооперації під час навчання стають реальністю загальнолюдські імперативи: свобода мислення і дії, справедливість законів і правил групи, висока ефективність та результативність освітньої діяльності. Ідеться не тільки про процес засвоєння знань, а й про моральні основи у взаєминах індивіда та спільноти, про пріоритет суспільної та освітньої орієнтації на особистість людини. Вивчення передумов та механізмів існування кооперації, її місця, ролі та тенденцій як освітнього феномену вкрай необхідно. Будучи основою кооперативного навчання, кооперація збагачує свої «онтологічні» якості, постає істотним фактором науко-

вого та гуманітарного прогресу. Кооперативні стратегії в освіті дають можливість сподіватися на встановлення такого гуманістичного й демократичного порядку, який відповідає загальнолюдським цінностям сучасної цивілізації. У подальшому необхідно сформувати цілісне уявлення про кооперативне навчання як філософсько-освітній феномен, що спонукає звернення до наробок у галузі філософії, педагогіки, соціології, психології, економіки тощо. Необхідно також проаналізувати основні характеристики кооперації та кооперативного навчання з погляду розуміння їхньої сутності, змісту, різновидів, функцій, структури, мотивації, переваг та обмежень.

Список використаної літератури

1. Аристотель. Политика. Сочинения : в 4-х т. Москва : Мысль, 1983. Т. 4. С. 376–644.
2. Борисова И., Самкова И. Кооперативное обучение как форма индивидуализации образовательного процесса. *Поиск : научно-методический журнал*. 2017. № 1 (57). С. 49–53.
3. Вебер М. Основные социологические понятия. *Избранные произведения / М. Вебер*. Москва : Прогресс, 1990. С. 602–643.
4. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского. *Сочинения : в 2-х т. / Т. Гоббс*. Москва : Мысль, 1991. Т. 2. 731 с.
5. Голованова И., Донецкая О. Об актуальности теории кооперативного обучения. *Образование и саморазвитие*. 2014. № 2 (40). С. 85–88.
6. Деркач С. Методологічні засади кооперативного навчання. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія. Педагогічні науки»*. 2016. № 2 (12). С. 350–354.
7. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. *О разделении общественного труда. Метод социологии*. Москва : Наука, 1990. С. 3–390.
8. Конт О. Дух позитивной философии. Слово о положительном мышлении. Ростов-на-Дону : Феникс, 2003. 256 с.
9. Левин К. Разрешение социальных конфликтов. Санкт-Петербург : Речь, 2000. 408 с.
10. Макиавелли Н. Государь. Москва : Планета, 1990. 80 с.
11. Мовчан М. Кооперація і страх: філософський дискурс. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Серія «Філософія»*. 2011. Вип. 9. С. 169–175.
12. Парсонс Т. О структуре социального действия. Москва : Академический проект, 2002. 877 с.
13. Пиаже Ж. Генетическая эпистемология. Санкт-Петербург : Питер, 2004. 160 с.
14. Платон. Государство. *Филеб. Государство. Тимей. Критий*. Москва : Мысль, 1999. С. 79–420.
15. Стернік В., Буравчик О. Порівняльна характеристика традиційних та інтерактивних методів навчання. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 2 (94). С. 51–53.
16. Фрайссин Ж. Обучение в цифровых сетях: кооперативное обучение, коллаборативное обучение и педагогические инновации. *Непрерывное образование: XXI век*. 2016. № 4 (16). С. 119–135.
17. Хакен Г., Хакен-Крелль М. Тайны восприятия. Москва : Институт компьютерных исследований, 2002. 272 с.

PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF COOPERATIVE APPROACH IN EDUCATIONAL ACTIVITIES

Andriy Kutsiy

Dnipro Academy of Continuing Education of Dnipropetrovsk Regional Council,

Institute of Pedagogy,

Department of Education and Culture of Health

Antonovycha str., 70, 49006, Dnipro, Ukraine.

The phenomenon of cooperation is multidimensional, which means that cooperation is realized in the organizational-economic, social-effective and personal-development dimension. The study is based on a systematic approach, methods of structural and functional analysis, comparative method, method of typology, historical and genetic method. Analysis of the problem of cooperation in philosophical and educational discourse proves that the historical development of social cooperation in modern society leads to its transformation into an internal, necessary and general mechanism of social action in education by such actors as students, teachers. Relevant associations of individuals lead to the “effect of cooperation” – a mass social force that acts as a whole organism, i.e. there is a synergistic effect of such an association. The need for philosophical and educational analysis of cooperation and cooperative learning is due to several reasons. First, cooperation is a fundamental means of practical participation of individuals in educational activities, solving problems of personal growth and social adaptation. Second, the guiding principle of cooperative learning is cooperation and interaction. Finally, the idea of cooperative learning is linked to the idea of liberation. The practical application of the cooperative mechanism in educational activities, which operates according to the rule “meeting the needs of the subject at the expense of the whole and not one group at the expense of another”, is playing an increasingly important role in today’s complex society. Among the main conceptual approaches to understanding the essence of cooperative learning, the most important are the theory of social interdependence, cognitive development theory, behaviorist and constructivist theories of learning, which together form a holistic view of the phenomenon of cooperative learning in the philosophical and educational dimension and create its philosophical foundation.

Key words: philosophy of education, history of philosophy, cooperation, education, interactivity, interaction, interdisciplinarity.

УДК 316.7

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.10>

ФУНКЦІОНАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ІНФОРМАЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ

Ірина Ломачинська

*Київський університет імені Бориса Грінченка,
історико-філософський факультет, кафедра філософії
вул. Маршала Тимошенка, 13-б, 04212, м. Київ, Україна*

Богдан Ломачинський

*Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
Голосіївський просп., 3, 03039, м. Київ, Україна*

Стаття присвячена аналізу функціональної спрямованості інформаційної культури в її антропологічному вимірі – як відображення становлення і розвитку інтелектуального потенціалу матеріальної та духовної культури людства. Філософський аналіз функціональної спрямованості інформаційної культури як динамічного явища, відкритого для постійних змін та інновацій, здійснюється з позицій технократичного, інформаційно-технологічного та культурологічного підходів. Зазначено, що в історичному контексті етапів розвитку інформаційно-комунікаційних революцій (вербальної, друкарської та технологічної) динаміка розвитку технічних новацій завжди випереджала темпи розвитку інформаційної культури, тому ускладнення функцій інформаційної культури ставало відповіддю на глобальні історичні виклики. У дослідженні підкреслюється, що розвиток інформаційної цивілізації призводить до розширення й ускладнення спектра функцій інформаційної культури щодо соціуму, а саме: на письмовому етапі суспільного розвитку це світоглядна, культуротворча, інформаційна та регулятивна; етап книгодрукування розширює функції інформаційної культури – це освітня, комунікативна, технологічна, політична, функція збереження соціальної пам'яті. В умовах становлення глобального мережного суспільства відбувається вдосконалення та подальша диференціація функціональної спрямованості інформаційної культури та її органічне поєднання з організаційною, цифровою та медіакультурою. Необхідність управління знаннями для ефективного ведення бізнесу визначає управлінську функцію інформаційної культури. Інформаційна культура мережного суспільства породжує відчуження соціального досвіду від його носія, формуючи функції: трансформаційну, міжкультурного діалогу та віртуального конструювання соціальної реальності. Визначальним чинником сучасної геополітики є активний розвиток стратегій інформаційних війн, що зумовлює необхідність аналітико-прогностичної функції інформаційної культури як здатності до аналітичної оцінки інформаційної реальності і прогнозування її розвитку. У висновках підкреслюється, що функціональна спрямованість інформаційної культури відображає діалектичну єдність необхідності постійного творення нових засобів і способів освоєння навколишньої інформаційної реальності за умови збереження культурної спадщини та соціального досвіду.

Ключові слова: інформаційна культура, інформація, функції інформаційної культури, інформаційне суспільство, культура віртуальної реальності, організаційна інформаційна культура, медіакультура.

Актуальність дослідження. Аналіз основних теоретичних підходів до проблеми інформаційної культури окреслює два різноспрямовані процеси в її дослідженні: з одного боку, динаміка становлення сучасного інформаційного суспільства, удосконалення розвитку інформаційних технологій, збільшення та ускладнення інформаційних потоків

зумовлюють необхідність комплексних міждисциплінарних досліджень інформаційної культури як визначального чинника подальшого розвитку цивілізації, з іншого – формується необхідність поглибленого дослідження функціональної спрямованості інформаційної культури в конкретних галузях соціальної практики.

Теоретична основа дослідження. Складність і багатогранність проблематики роботи зумовила необхідність залучення ідей представників різних напрямів дослідження феномена інформаційної культури як пострадянського простору, так і світової наукової думки – публікації Н. Гендіної, А. Гончарука, Є. Грязнової, А. Гук, Л. Проніної, Е. Пруднікової, Л. Рябцевої, А. Треушнікова, С.W. Choo, P. Bergeron, B. Detlor, L. Heaton, G. Oliver, M. Yolande тощо.

Мета дослідження полягає у філософському осмисленні функцій інформаційної культури на різних етапах інформаційно-комунікаційних революцій.

Методи дослідження. В аналізі проблеми поєднано здобутки класичної та постнекласичної парадигм наукового мислення, адже проблема функціональної спрямованості інформаційної культури передбачає аналіз соціальних та культурних змін в їх динаміці. У дослідженні використовуються методи системного підходу: структурний, функціональний, системного аналізу – у визначенні змісту функцій інформаційної культури, історичний та компаративного аналізу – в дослідженні особливостей їх прояву в різних формах суспільної практики.

Основний матеріал. Становлення інформаційної культури як об'єкта філософської рефлексії і в зарубіжній науковій думці, і на пострадянському просторі відображає еволюцію основних наукових підходів до її аналізу – від спеціалізованих фахових умінь і навичок роботи з інформацією до антропологічного виміру становлення та розвитку інтелектуального потенціалу матеріальної і духовної культури людства загалом. Формування наукових уявлень про феномен інформаційної культури як логічного результату взаємопов'язаних факторів становлення сучасного інформаційного суспільства – глобального зростання обсягів інформації, розвитку інформаційної техніки і технологій, ускладнення процесів інформатизації суспільства, що вимагають нового аналітичного рівня інформаційного мислення, зумовлює необхідність філософського аналізу функціональної спрямованості інформаційної культури з позицій технократичного, інформаційно-технологічного та культурологічного підходів. Технократичний підхід, що сформувався наприкінці 80-х рр. минулого століття та базується на роботах представників філософії інформації, розглядає інформаційну культуру в контексті інформаційної компетентності. Інформаційно-технологічний підхід розглядає інформаційну культуру як сукупність знань, умінь і навичок пошуку, відбору, аналізу інформації з метою задоволення інформаційних потреб; у зазначеному контексті рівень інформаційної культури виступає як один із критеріїв соціальної стратифікації суспільства. На основі зазначеного напрямку формується комплекс досліджень інформаційної культури в конкретних галузях професійної діяльності – бібліотечно-бібліографічної, педагогічної, правової тощо. Зокрема, одна із засновниць означеного напрямку М. Гінман висловила ідею інформаційної культури як такої, що відкрита для змін та інновацій, а високорозвинена інформаційна культура позитивно пов'язана з організаційною практикою, що призводить до успішного ведення бізнесу. М. Гінман зробила висновок, що інформаційна культура є стратегічною метою і її варто планувати відповідно до стратегій перетворення фізичних ресурсів, а її ідеї стали основою для проведення практичних досліджень взаємозв'язку інформаційної культури й ефективності ведення бізнесу, зокрема, С.W. Choo, P. Bergeron, B. Detlor, L. Heaton [1, с. 2].

Філософський вимір інформаційної культури найбільш комплексно представлений у межах культурологічного підходу, що формує можливість її аналізу як глобального феномена накопичення, збереження і передачі знаннєвого потенціалу людства з урахуванням динаміки засвоєння культурної спадщини окремим індивідом. М. Yolande, аналізуючи різні наукові підходи до осмислення феномена інформаційної культури, визначає її як динаміку інтелектуального капіталу, складеного сумою габітусу, завдяки якому людина може усвідомлювати і використовувати інформаційні системи; означений процес відбувається на двох рівнях: вічна мутація цього капіталу з дотриманням закону швидкості (часовий вимір) і збільшення з часом кількості та складності об'єктів чи систем, якими варто керувати (матеріальний вимір) [2, с. 132].

Спіраючись на ідеї М. Маклюєна [3] щодо трьох етапів розвитку інформаційно-комунікаційних революцій (вербальної, друкарської та технологічної), варто зазначити, що динаміка розвитку технічних новацій завжди випереджала темпи розвитку інформаційної культури, тому ускладнення функцій інформаційної культури ставало відповіддю на глобальні історичні виклики.

На дописемному (вербальному) етапі найважливішими функціями інформаційної культури є світоглядна (формує систему уявлень про навколишній світ із домінантної позиції суспільного інформаційного лідера), культуротворча (здатність до створення матеріальних та духовних артефактів), інформаційна (керування інформаційними потоками відповідно до рівня навичок роботи з інформацією), регулятивна (упорядкування суспільних відносин, забезпечення системи владної ієрархії завдяки доступу до інформації). Користуючись концепцією Г. Гарда щодо засвоєння соціального досвіду за принципом наслідування, можна стверджувати, що інформаційна культура постає як процес діалогу між інформаційним лідером (який формує соціальний досвід) та практиком, що реалізує запропоновані моделі соціальної поведінки.

Формування друкованої культури національними мовами розширює вимоги до інформаційної культури як окремого індивіда, так і суспільства загалом, адже спрямованість потоків соціально значимої інформації є не лише вертикальною (владною, низхідною), але й горизонтальною, в межах окремих членів спільноти – через приватні друкарні, вільний доступ до публічних бібліотек, формування музеїв, архівів. Ускладнення інформаційних потоків у межах суспільства як цілісної інформаційної системи розширює функціональну спрямованість інформаційної культури щодо суспільства як інформаційної системи, а саме: окрім означених, активно реалізується освітня функція (доступ до знань залежить не від соціального статусу, а від особистісних вмінь та навичок), комунікативна функція (шляхом друку книжкових та газетних видань, поширення традиції листування як на міжособистісному, так і на соціальному рівнях), функція збереження соціальної пам'яті (розвиток бібліотечної, архівної та музейної справи сприяє накопиченню та збереженню історичної спадщини).

Цехова кооперація, передача фахових знань, вмінь та навичок у межах конкретної професійно орієнтованої спільноти визначає технологічну функцію інформаційної культури як провідної складової частини професійної культури конкретної соціальної групи. Інформаційна культура постає як генератор зв'язків, що встановлює мости між різними формами знань; відбувається диференціація між науковим і буденним знанням із визначенням різних рівнів інформаційної культури та її подальшої професійної спеціалізації. На певному рівні поступово формується інформаційний світогляд, який визначає систему ціннісних орієнтирів людини у світі інформації, проявляється в інформаційній поведінці як сукупності зусиль, що вживаються для формування з потоків інформаційних повідомлень

нового знання. Таким чином, гуманістичні імперативи епохи Відродження та Нового часу трансформують світоглядну функцію інформаційної культури, її визначальною рисою стає індивідуальний досвід, сформований завдяки освіті та самоосвіті.

Розвиток друкарства дає поштовх до становлення медіакультури та сприяє реалізації інформаційною культурою політичної функції, адже суспільства з найвищим рівнем інформаційної культури отримують домінування і в геополітичному контексті, що проявляється в політичній та культурній колонізації більш освіченими націями народів із низьким рівнем інформаційної культури.

В умовах становлення глобального мережного суспільства відбувається вдосконалення та подальша диференціація функціональної спрямованості інформаційної культури та її органічне поєднання з організаційною, цифровою та медіакulturою. У цьому контексті варто зазначити, що з позицій атрибутивного підходу до сутності інформації інформаційна культура є синонімом культури загалом – сукупності матеріальних і духовних цінностей, створених людством, що постають як його знаннєвий потенціал; із позицій функціонального підходу інформаційна культура – це історично набуті способи та засоби збереження і передачі інформації, що передбачає її диференціацію з іншими видами культури. Зокрема, G. Oliver, вказуючи на розмаїття підходів до визначення сутності інформаційної культури, пропонує два основні критерії: 1) інформаційна культура усвідомлюється як «культура інформації» – середовище ефективного функціонування інформації; 2) інформаційна культура як відображення культурних цінностей, поглядів та поведінки, що стосуються інформації [4, с. 7].

Необхідність управління знаннями для ефективного ведення бізнесу визначає управлінську функцію інформаційної культури та стає стимулом активних наукових досліджень у галузі інформаційно-комунікаційного менеджменту, де цінність та користь інформації стають основою прийняття організаційних рішень, а інформаційні технології використовуються як стимулюючі фактори для ефективних інформаційних систем. C.W. Choo [5] характеризує компоненти організаційної інформаційної культури: комунікаційні потоки; міжорганізаційні партнерства; внутрішнє середовище (кооперативність, відкритість та довіра); управління інформаційними системами; управління інформацією; процеси та процедури. Ефективність інформаційної культури визначається якістю функціонування інформаційних потоків різних рівнів, відповідно, ефективною вважається інформаційна культура, яка демонструє високу відповідність місії, стратегії та переконанням організації в її орієнтації на успіх.

Оволодіння електронною інформаційною культурою забезпечує можливості реалізації функції міжкультурного діалогу як на міжособистісному, так і на груповому (фаховому) рівнях. А створення ресурсів загальноцивілізаційного значення, які є спільним здобутком світової культури, та формування передумов їх ефективного використання визначають можливості міжкультурного діалогу на рівні націй. Спираючись на вітчизняні та зарубіжні дослідження, серед найважливіших чинників забезпечення функції міжкультурного діалогу варто зазначити наявність якісної технологічної інфраструктури та унормовану відповідно до міжнародних стандартів державну інформаційну політику.

В умовах становлення глобального мережного суспільства, користуючись концепцією Л. Проніної [6, с. 252], можна стверджувати про розвиток інформаційної культури за синергетичними законами як самоорганізованої системи, що знаходиться в неврівноваженому стані через безперервні потоки інформації. Домінантні функції інформаційної культури – світоглядна, культуротворча, інформаційна, регулятивна, освітня, технологічна та збереження соціальної пам'яті – у віртуальному вимірі отримують логічне поєднання та новий зміст.

Інформаційна культура мережного суспільства виконує функцію віртуального конструювання соціальної реальності, адже знання, вміння та навички в галузі інформаційних технологій дають змогу створити будь-які віртуальні світи як для окремої особистості, так і для соціуму загалом. Л. Скворцов залежно від рівня володіння інформаційною культурою в сучасну інформаційну епоху вводить два типи її потенційних носіїв: «комп'ютерна людина» – та, що має доступ до глобальних масивів інформації, але водночас зомбована нею, бо втратила здатність до самостійного аналізу і прийняття рішень; «комп'ютерна надлюдина» – та, що здатна створювати інформаційні мережі, формувати інформаційні поля і створювати інформаційну цивілізацію, що діє за особливими правилами, відмінними від історичних форм життя [7, с. 17].

Характеризуючи інформаційну культуру віртуального простору, Є. Пруднікова визначає її спільні та відмінні риси з інформаційною культурою як цілісним соціальним феноменом. До спільних рис авторка зараховує глобальний інтеркультурний характер процесу комунікації, збільшення джерел інформації, швидкості її передачі та обробки, а також полісуб'єктність комунікативно-інформаційної взаємодії; відмінними рисами є антиєрархічність, сюрреалістичність, домінування імпровізаційного першопочатку над організованим, поліконтекстність, анонімність [8, с. 94].

У контексті віртуалізації інформаційного простору виникає, за визначенням А. Гук, нерозривний симбіоз інформаційної та медіакультури як її складника; відмінною рисою А. Гук вважає те, що в межах інформаційної культури вирішуються завдання загальних принципів функціонування інформації, тоді як у межах медійної культури акцент робиться на зв'язку цієї інформації з певною технологією, її креативними можливостями [9, с. 85].

Віртуальний вимір інформаційної культури розширює її освітню функцію, коли інформаційна освіта, за визначенням Н. Гендіної та Л. Рябцевої, з рівня самоосвіти трансформується у процес інформаційного навчання і виховання особистості, поширення інформаційних знань через багаторівневу систему загальної, професійної та додаткової освіти, а також через засоби масової інформації, бібліотеки, громадські організації та професійні асоціації, пов'язані з інформаційною діяльністю та розвитком інформаційного суспільства [10, с. 218]. Як зазначає Р. Drucker, нове суспільство знань вимагає іншого типу освіченої людини, що володіє не лише класичною мудрістю, але й знаннями інформаційних технологій [11, с. 187].

У віртуальному мережному суспільстві, спираючись на дослідження Є. Грязнової, А. Треушнікова та А. Гончарука [12, с. 386], можна визначити трансформаційну функцію інформаційної культури: сучасна інформаційна культура формує інші способи соціалізації, в яких перевага надається непрямій взаємодії соціальних суб'єктів, а соціальний досвід відчужений від його носія. Соціалізація в інформаційній культурі вимагає ущільнення соціального часу та простору, що призводить до знецінення соціального досвіду швидше, ніж він засвоюється людиною, вимагаючи постійних внутрішніх світоглядних та ціннісних трансформацій.

Для суспільства як складної інформаційно-комунікаційної системи соціально значущими є ті комунікаційні повідомлення, які володіють для конкретного соціуму певним аксіологічним змістом, сприяють його консолідації і стають надбанням її соціальної пам'яті. Поведінка складної інформаційної системи визначається наявною в неї моделлю світу, тому варто відкоригувати модель світу, спотворивши цілі, правила, факти, і система слухняно і самостійно стане виконавцем чужої волі, породжуючи загрози інформаційної війни – комунікативної технології впливу на масову свідомість із метою знищення (або реперограмування) складних інформаційних систем; об'єктом інформаційно-комуніка-

ційної агресії в інформаційній війні є певні типи суспільної свідомості, менталітет націй, їхні вірування, ідеологія, історія, культура [13, с. 197–198]. В умовах активного розвитку стратегій інформаційних війн як визначального чинника сучасної геополітики формується нерозривний зв'язок світоглядної, регулятивної та функції збереження соціальної пам'яті як можливості забезпечення інформаційного (відповідно, і геополітичного) панування. За твердженням М. Yolande [14], сила інформації передбачає розподіл ресурсів, можливість організації та використання цих ресурсів (навички) та інформації (знання), відповідно, інформаційна культура є каталізатором змін та забезпечує перспективи розвитку.

Означені передумови зумовлюють аналітико-прогностичну функцію інформаційної культури, здатність до аналітичної оцінки інформаційної реальності і прогнозування її розвитку в контексті інформаційних загроз сучасності.

Висновки. Функціональна спрямованість інформаційної культури зумовлює її аналіз як динамічного феномена накопичення, збереження і передачі знаннєвого потенціалу людства, що відображає діалектичну єдність постійного творення нових засобів і способів освоєння навколишньої інформаційної реальності та збереження соціального досвіду. Темпи розвитку технічних новацій завжди випереджали наявний рівень інформаційної культури, тому вдосконалення її функцій ставало відповіддю на глобальні історичні виклики. Історично зумовлене ускладнення інформаційних потоків розширює функціональну спрямованість інформаційної культури щодо суспільства як інформаційної системи. На різних історичних етапах інформаційна культура є генератором зв'язків, що встановлює мости між різними формами знань; відбувається диференціація між науковим і буденним знанням із визначенням різних рівнів інформаційної культури та її подальшої професійної спеціалізації. Функціональна спрямованість інформаційної культури мережного суспільства актуалізує проблему взаємозв'язку влади над інформаційними ресурсами та владного панування в геополітичному контексті.

Список використаної літератури

1. Choo C.W., Bergeron P., Detlor B., Heaton L. Information Culture and Information Use: An Exploratory Study of Three Organizations. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*. 2008. Vol. 59. Issue 5.
2. Yolande M. Définition(s) de la culture informationnelle. Béguin, Annette (dir.). Rapport final ERTé Culture informationnelle et curriculum documentaire, Lille 3, 2010. Décembre. P. 127–133.
3. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры. Киев : Ника-Центр, 2003. 432 с.
4. Oliver G. Understanding Information Culture: Conceptual and Implementation Issues. *Journal of Information Science Theory and Practice*. 2017. Vol. 5. № 1. P. 6–14.
5. Choo C.W. Information culture and organizational effectiveness. *International Journal of Information Management*. 2013. № 33. P. 775–779.
6. Пронина Л. Информационная культура как механизм саморегуляции общества. *Вестник ТГУ*. 2012. Вып. 3 (107). С. 250–257.
7. Скворцов Л. Информационная культура и цельное знание. Москва : Изд.-во МБА, 2011. 440 с.
8. Прудникова Е. Информационная культура в виртуальном мире: проблемы и перспективы. *Научные ведомости*. 2014. № 16 (187). Вып. 29. С. 94–98.
9. Гук А. Информационная и медийная культуры: грани сопряжения на современном этапе. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусства*. 2013. № 24. С. 79–86.

10. Гендина Н., Рябцева Л., Информационное образование: дефиниция и принципы. *Вестник Кемеровского государственного университета культуры и искусства*. 2014. № 27/20. С. 217–223.
11. Drucker P. *Post-Capitalist Society*, New York : Harper-Collins Publ, 1993. 240 p.
12. Gryaznova, E.V., Treushnikov, I.A., & Goncharuk, A.G. The role of information culture in the formation of a cultural ideal. *Perspectives of Science and Education*. 2020. № 43 (1). С. 379–388.
13. Ломачинська І. Інформаційна війна як фактор реалізації сучасної геополітики. *Вплив глобалізаційних процесів на безпеку держави: економічний, інформаційний, соціальний та культурологічний аспекти*. Київ : Університет «Україна», 2015. С. 196–218.
14. Yolande M. Empowering through information culture: participatory culture, a stepping stone? *A theoretical reflection. European Conference on Information Literacy (ECIL) Istanbul*, Turkey, 22–25 October 2013.

FUNCTIONAL ORIENTATION OF INFORMATION CULTURE

Iryna Lomachinska

*Borys Grinchenko Kyiv University,
Faculty of History and Philosophy, Department of Philosophy
Marshala Tymoshenko str., 13-b, 04212, Kyiv, Ukraine*

Bohdan Lomachynskyi

*National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky
Holosiivskyi ave., 3, 03039, Kyiv, Ukraine*

The article deals with the analysis of the information culture functional orientation in its anthropological dimension – as a reflection of the intellectual potential of the general material and spiritual culture of mankind formation and development. Philosophical analysis of the information culture functional orientation as a dynamic phenomenon, open to constant change and innovation, is carried out from the standpoint of technocratic, information technology and culturological approaches. It is noted that in the stages of information and communication revolutions (verbal, printing and technological), historical context, the dynamics of technical innovations has always outpaced the pace of information culture, so the complexity of information culture functions has become a response to global historical challenges. The study emphasizes that the information civilization development results in the expansion and complication of the spectrum of information culture functions in relation to society, namely: at the written stage of social development it is ideological, cultural, informational and regulatory; the stage of book printing expands the functions of information culture – it is educational, communicative function of preserving social memory. In the conditions of global network society formation, there is an improvement and further functional orientation differentiation of information culture and its organic combination with organizational, digital and media culture. The management function of information culture is determined by the necessity of knowledge management for effective business. The information culture of virtual reality generates the alienation of social experience from its bearer, forming a transformational function, function of intercultural dialogue and a function of virtual construction of social reality. The determining factor of modern geopolitics is the active development of information warfare strategies, which necessitates the analytical and prognostic function of information culture as the ability to information reality analytical assessment and its development prediction. The conclusions emphasize that the functional orientation of information culture reflects the dialectical unity of the need for constant creation of new tools and ways of mastering the surrounding information reality, while preserving cultural heritage and social experience.

Key words: information culture, information, functions of information culture, information society, culture of virtual reality, organizational information culture, media culture.

УДК 111.6+316.43

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.11>

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЗАСАДИ АРХЕТИПНО-ЦІННІСНОГО ПІДХОДУ ДО ДІЯЛЬНОСТІ

Алла Макарова

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

Статтю присвячено обґрунтуванню важливості розвитку в сучасних трансформаційних соціокультурних умовах наукового методу дослідження діяльності, в якому б поєдналися позитиви інституційного та постмодерністського підходів до соціальних явищ. Їїго акцентами мають бути водночас орієнтація на саморозвиток, самореалізацію, комунікацію у відкритому просторі сучасної культури та звернення до історичного досвіду минулого, збереження ціннісних матриць колективного ментального творення смислів. Таким підходом визначено архетипно-ціннісний, однаково сприятливий і для культивування традицій, і для створення інновацій суб'єктами і колективами. Встановлено, що як діяльність у контексті архетипного підходу, так і сам архетипно-ціннісний підхід є об'єктами наукового вивчення багатьох українських спеціалістів у різних галузях соціогуманітарного знання. Аргументовано тезу, що сучасні дослідження діяльності мають реалізуватися в єдності соціально-філософського, соціологічного та культурологічного підходів. На основі аналізу висновків сучасних українських дослідників тематики архетипів, у тому числі в аспекті соціокультурного та ціннісного виміру, висвітлено специфіку трактування культури як архетипно орієнтованої системи різноцільових практик, в яких індивід орієнтується на підставі особливих, особистісно значимих архетипно-ціннісних установок. Ціннісний підхід акцентовано в контексті архетипного підходу до діяльності як його частину, смисловий базис. Підкреслено, що як смислове «ядро» соціокультурних процесів архетип має інтеграційний, націотворчий, ідентифікаційний, прогностичний потенціал. Критеріями свідомої ціннісно орієнтованої діяльності визначаються внутрішні схильності, мотиви, потяги, природжені спонуки, які можуть бути ґрунтовним джерелом для «сродної праці» особистості. Архетипи визнаються засобом збереження соціальної та національної пам'яті, а також категоріями, в яких наука транслює знання про культуру.

Ключові слова: архетипно-ціннісний підхід, діяльність, суспільство, індивід, культура, культурна практика, трансформація, архетипний смисл.

Актуальність теми. Тема соціокультурної трансформації та проблеми соціального розвитку, пов'язані з нею, привертають нині увагу провідних науковців України і світу. Під егідою вітчизняного Міністерства освіти і науки щороку проходять міжнародні конференції, в яких беруть участь делегати великих університетів, фахівці і молоді спеціалісти – представники різних культурних традицій. Такі заходи проводяться заради єднання наукової спільноти, створення інтеграційного освітнього простору, в якому комфортно почуватиметься сучасна молода людина. Серед проблем, які фахівці ставлять нині на порядок денний, – новітній міждисциплінарний статус соціокультурної діяльності, соціокультурне середовище особистісного та професійного розвитку, соціокультурна діяльність як передумова інноваційного та стійкого розвитку регіонів, європейський досвід соціокультурних технологій розвитку спільнот (<https://www.sceges.npu.edu.ua/anonsy-podii>). І ще більш виразно в цьому контексті звучить тема спільних цінностей, які необхідно імпле-

ментувати в культурне середовище для того, щоб інтеграція української спільноти відбувалася якісніше і радісніше. Це теоретико-практичне завдання потребує не лише фундаментальних соціологічних досліджень (які також проводяться в Україні [2]), а й пошуку нових соціально-філософських підходів до аналізу діяльності. А якщо наукові завдання інтегрують кілька актуальних проблем одночасно, то така тематика набуває значення чи не найактуальнішої.

Щоправда, ані тема цінностей, ані тема соціокультурних засад діяльності, ані тема архетипів не є новими для науки. Проблематика архетипного підґрунтя діяльності в її культуротворчому аспекті опрацьована досить ретельно. Серед представників культурологічного підходу до архетипів Л. Белехова виділяє Дж. Вестона, Р. Луміса, М. Міда, М. Мелетинського, Н. Фрая [3, с. 8]. Дослідниця теми цінності в психокультурному бутті особистості О. Морщакова [4] наводить думки з цього приводу А. Здравомислова, С. Кримського, В. Шинкарука. С. Маленко посилається у своїй роботі на доробки А. Аверинцева, М. Бахтіна, П. Гуревича, А. Лобка, В. Лейбіна, Р. Каралашвілі, В. Топорова (взаємодія свідомості та несвідомого в соціокультурному контексті), Є. Бистрицького, Л. Бевзенко, С. Безклубенка, Г. Горак, Є. Головахи, В. Даниленка, І. Жеребкіної, Л. Левчук, А. Некити, Н. Паніної, В. Татенка, Н. Хамітова [5, с. 6]. Протягом останніх десятиліть у цьому напрямі саме українськими науковцями проведено багато семінарів, написано багато монографій і захищено багато дисертацій, що підкреслює важливість такої роботи власне для українського суспільства. Своєю працею архетипно-ціннісний підхід як науковий напрям ствердили визнані знавці сучасної гуманітаристики [6].

Актуальність дослідження, наприклад, Н. Богданової «Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз» зумовлена далеко не лише «потребами практики, насамперед, потребами утвердження людини як особистості у складних і суперечливих економічних, політичних і соціокультурних реаліях XXI століття». Серед чинників, які диктують такі потреби, дослідниця визначає дві групи: 1) внутрішні, «основний зміст яких становлять процеси українського державотворення, відродження і нарощування культурного, наукового, освітнього потенціалу нації, її конкурентне входження в європейський і світовий економічний, політичний і соціокультурний простір»; 2) зовнішні, «сутність яких визначають глобалізація та інформаційна революція, міграційні процеси, поглиблення взаємодії народів і культур тощо» [7, с. 5]. Усі перелічені фактори суттєвим чином впливають на діяльність людини, змінюють її наповнення, а отже, екзистенційний (ціннісний) смисл і подальше спрямування. Якщо не задати вектор такого ціннісного спрямування вдалим методологічним підходом під час соціокультурного діалогу з підростаючим поколінням, то останнє ризикує лишитися наодинці з ціннісним вибором, який приведе до соціальної дезорієнтації. Справді, не можна не помітити процесів водночас «наростаючої конкуренції» освітніх середовищ, створення (нехай і в діалозі) великої кількості персональних культурних продуктів внаслідок зростаючої дезінтеграції інституцій. Кризовим став не лише класичний інституційний підхід, за яким «суспільство складається з певних структурних елементів, що перебувають у взаємодії і взаємозв'язку. Воно функціонує як добре налагоджений механізм. Кожна з підсистем такого суспільства зорієнтована на досягнення певної мети, а всі разом забезпечують функціонування суспільства загалом» (В. Лях) [8, с. 7], кризовим стало саме суспільство. Різні дослідники відзначають різні аспекти таких кризових явищ. Так, О. Кивлюк та І. Мордоус висновують: «Очевидність інституційної кризи в освіті стає незаперечною в умовах глобалізованої соціальності, яка формується завдяки технічній сингулярності, віртуалізації реальності, мережевої комунікації, діджиталізації тощо з урахуванням світової пандемії та запроваджених карантинних заходів. Відбува-

ються практично неконтрольовані зміни, що формують «іншу» новітню модель освіти, як із точки зору функціонування соціального інституту, так і в контексті системи забезпечення її якості» [9, с. 98]. Ці процеси поширюються не лише на освітні практики, але і на сферу наукових гуманітарних зацікавлень взагалі: «Відбувається <...> перехід від дослідження переважно онтологічних та світоглядних питань побудови світу, співвідношення віри і знання, віри і розуму, аналізу таких «вічних» цінностей, як віра, Божественний Абсолют, сакральний світ, релігійно зрозуміла свобода, до постановки актуальних соціально-філософських проблем – співвідношення цивілізації та культури, прогресу та регресу, еволюційних та революційних шляхів суспільних перетворень, ролі в соціокультурному історичному процесі такого життєвого початку, як особистісна індивідуальність тощо» [10, с. 1]. Отже, цінності як соціокультурні засади комунікації знову мають становити сферу особливої уваги. Не оминув процес трансформації смислів і поняття «діяльність». Якщо в методологічному дискурсі другої половини ХХ століття діяльність трактувалася як «суспільно корисна праця» (В. Давидович, М. Каган), то «починаючи з методології дослідницької програми Culture Studies культурні практики стали розумітися як певний очевидний, зрозумілий смисловий горизонт діяльності індивіда. У Culture Studies акцент був перенесений з аналізу панівної культури на дослідження індивіда, який саме завдяки культурним практикам має певну свободу, будучи включеним у загальні структури. Завдяки культурним практикам індивід набуває впевненості в собі, може протистояти тиску панівної культури і вибрати свою траєкторію розвитку. Аналіз смислового горизонту існування індивіда через культурні практики, поворот аналізу до індивідуальної перспективи Стюарт Холл назвав переходом від структуралізму до культуралізму» (Г. Меднікова) [11, с. 32]. Така трансформація означає, з одного боку, дійсно збільшення розмаїття і доступності культурних практик; з іншого – замикання суб'єкта на «власній практиці», своєрідну самоізоляцію в самопрезентації, певне обмеження в зосередженні на конкретному форматі, який буває надто перенасиченим інформацією або, навпаки, надто на неї бідним. Бажання «досягти успіху» в сучасному світі часто виливається в результат поверховості, некритичності, ціннісної необґрунтованості такої практики. Пошук «легких шляхів», виводячи людину за межі практичних завдань, стає стилем життя.

Втім, культура все ще несе в собі якість соціальної інтеграції світів через спільну діяльність у колективі. «Генеральна властивість будь-якого вияву культури – бути як специфічним засобом людської діяльності в контексті становлення особи, так і універсальним засобом суспільного життя. Отже, важливо розглядати культуру як адаптаційний засіб і засіб людської активної діяльності, тоді стануть зрозумілими зміст і функції систем виховання, освіти і науки, які визначає соціокультурна теорія», – нагадує М. Михальченко [12, с. 41]. Аналіз діяльності з позиції **єдності соціально-філософського**, «коли розглядається сенс розвитку суспільства і людини», **соціологічного**, «коли суспільство розглядається як соціум (соціальні структури, інститути, відносини, норми, дії)», та **культурологічного підходів**, за яким «суспільство розглядається як породження загального процесу культуротворення, де системи виховання, освіти, науки відіграють найважливішу роль» [12, с. 38–39], дає змогу зберегти її «цілісність» як таку, що єднає шари індивідуального (соціетального), групового, інституційного (соціального) та культурно-цивілізаційного буття людини. Буття як, зрештою, низка актів діяльності початково постає, зринає як низка актів самопізнання, самовизначення, окреслення та проявів обрисів власної сутності, створення свого характерологічного образу. Як влучно зазначає В. Слюсар, «сучасність передбачає наявність у соціальних процесах особливих особистісних прагнень, поривів, пристрастей, на які здатні задля цілісної самореалізації лише вільні («свободні»)

особистості. Свобода самореалізації, яка донині розумілась передусім як спрямованість на досягнення успіху, в постіндустріальному (інформаційному) суспільстві розуміється як «підкування» індивіда про себе, що утримує в собі безперервний пошук цілісності власного буття» [13, с. 5].

Самопізнання шляхом правильної діяльності та правильна діяльність внаслідок коректного самопізнання в такому ракурсі є для суб'єкта культури певним компромісним виходом із ситуації транзитивності. Збільшення продуктивності культури – спільне і найактуальніше завдання людства; занепад культури виражається в деградації всіх пластів буття – від фізичного до духовного. Пошук ключів до оптимізації усвідомлення потреби в спільній культурі, явленій у різноманітності, потрібно реалізувати як шлях від одиничного до загального, від індивіда до соціуму, вбачаючи у філогенетичному розвитку моделі розвитку онтогенетичного і навпаки. У цьому контексті необхідно знайти концепти, які б дали змогу говорити про спільні корені психології індивіда та колективу, стандартні моделі самоздійснення в певній діяльності, яка, будучи специфічно спрямованою за векторами, видозмінюючись у часі і просторі, лишалася б універсальним законом людського буття, органічно продовжувала б буття індивіда як частини загальнолюдського праксису.

На початку ХХ століття такий термін був знайдений К.-Г. Юнгом, він виявився настільки вдалим, що породив величезну традицію дискурсу, розквіт якого припадає на останнє десятиліття. Сто років розвитку теми архетипів спродукували трансформацію цієї теми в соціально-філософському, лінгвістичному, культурологічному, філологічному, освітньому, екологічному, політичному, економічному, правовому, історичному та управлінському контекстах, уможливили появу тестів на визначення типу особистості, дали змогу вдосконалити методологію соціального аналізу. «Культурні архетипи, – зазначає О. Сушій, – являють собою культурні першообрази, уявлення-символи про людину, її місце в природі та суспільстві, нормативно-ціннісні орієнтації, які задають зразки життєдіяльності людей, «проростаючи» крізь багатомірові шари історії та культурних трансформацій, зберігаючи своє значення та смисл у нормативно-ціннісному просторі сучасної культури. Це – глибинні культурні установки «колективного несвідомого», найусталеніші елементи соціального світу, які «працюють» на збереження культурного генотипу того чи іншого народу. Тому правомірно розглядати культурні архетипи як інформацію, яка має соціально-управлінську цінність» [14, с. 65]. Порівняно з концептом, наприклад, «паттерну» концепт «архетип» акцентує зв'язок індивідуального світогляду з глибинними, а не ситуативними установками колективного несвідомого, вказує на наявність резервуарів творчої сили, джерел натхнення, інформаційних сховищ у системі ноосфери, з яких черпає власну спрямованість конкретний індивід, залишаючись окремою істотою і разом із тим стаючи представником певної спільноти за видом діяльності. Як зазначає І. Стокаліч, «поняттєво-категоріальний апарат дослідження суспільних перетворень складається з таких абстракцій, як культура, цивілізація, трансформація, соціокультурні трансформації, революція, еволюція, реформа, прогрес, суспільний ідеал тощо» [10, с. 2]. Всі вони можуть трактуватися як архетипи соціальної чи національної пам'яті. Такі ментальні структури, як «національна свідомість», «гендерна ідентифікація», «естетичний смак», «релігійне переконання», «моральне відчуття», «професійний профіль», засновані на архетипах – зразках, моделях психологічної налаштованості людини-приймача на ідею-транслятор. Саме остання змушує людину-приймача оцінювати реальність чи її елементи як істинні чи хибні, прийнятні чи неприйнятні, конструктивні чи деструктивні, якісні чи неякісні, шедевральні чи провальні, приємні чи огидні. Адже у процесі спостереження за такими установками свідомості стає очевидно, що вони являють собою елементи логічно узгодженого комплексу,

в якому можна знайти генеральну, магістральну, вихідну, центральну ідею, що організовує і підпорядковує низку сегментарно орієнтованих ідей, формує систему поглядів, в яких один витікає з іншого. У такому ракурсі необхідно знайти центральну ідею, визначити її як основну цінність, ядро світогляду індивіда, щоб спертися на неї як на відправну точку її потенціальної самореалізації. Займатися чимось означає послідовно і постійно втілювати, розгортати у власному житті логіку архетипової діяльності, будуючи ціннісно-сміслові простори для якісного духовного самопочування. Не займатися означає не цікавитися, не утримувати в полі переведення з потенції в акцію цілого сегмента реальності, поступово викреслювати його з буття.

Аксіологічний підхід [4] – за умови належного знаходження правильних архетипових підстав – здатен пояснити спрямування діяльності індивіда впродовж життя, різновиди і форми його творчої активності в бутті. «Духовність пов'язана з укоріненістю людини в самоцінних, творчих сферах осмисленого буття, вона завжди є узмістовленням найвищих «ціннісних інстанцій конструювання особистості», – погоджується з С. Кримським О. Морщакова [4, с. 107]. Індивід, орієнтований на продукування реальності, що являє собою втілену архетипову цінність, сам стає транслятором цього способу буття, перебування у світі. Архетипова орієнтація виявляється як тотальна віра індивіда в правильність реалізації саме визначеної форми буття через власну діяльність. Реалізуючи цю віру у вчинках, індивід проявляє певний *modus operandi*, за яким із-поміж природного визначається, виділяється власне людське буття (*modus vivendi*) – не проста послідовність випадкових подій, а логіка діяльності керують людським життям, надають їй вектор, закладають завдання та формують результати (підсумки), створюють ефект «внеску» індивіда до скарбниці культури людства та досягнення висот ідеалу. Практика розподілу праці набуває не хаотичного, безсмыслово-безсистемного характеру, а слугує задоволенню певного суспільного запиту, формуючи шедеври у виконанні майстрів, які орієнтуються в діяльності на архетипову цінність особливого спрямування. Так, «митець», «науковець», «медик», «мандрівник», «робітник», «керівник», «воїн», «душпастир» є не просто сумою знань, умінь та навичок, що закладаються в людську психіку через механізми раціональності, – простим вивченням; це певні образи, зразки, еталони місій, універсальні ярлики, за якими ховається найвищий рівень оволодіння діяльністю, ірраціональна схильність, легкість опанування та перебування, природний хист, вроджена спонука. Розвинуте суспільство створює мережу соціальних інститутів, які підтримують цю культурну місійність, заохочують передання і формують традиції ремесла, утверджують індивіда у його самовизначенні і бажанні творення, надають йому змогу самореалізації.

Отже, архетипно-ціннісний підхід до діяльності аніскільки не суперечить сучасній соціокультурній матриці, за якою «культура є самоорганізуючою системою і прагне до результату на базі інформаційних програм. Ці інформаційні програми існують у вигляді людського досвіду, систем освіти, виховання, науки, а у більш глибинній формі це – генетично закодовані спадкові програми біологічної популяції, умовнорефлекторні моделі дії організму, тобто програми діяльності, які функціонують як біосоціальні (або соціобіологічні) й орієнтовані на «випереджуюче відбиття» дійсності, на врахування ймовірностей приходу відповідних подій, отже, вони скеровані на пристосування до прогнозованих умов майбутнього» [12, с. 43]. Крім того, він якісно вирішує завдання «усвідомити структуру народної пам'яті, визначаючи ключові риси її ментальності як систему кодів, що передається у спадок від покоління до покоління» (Т. Доній) [15, с. 2]. Саме архетипи, за її виразом, «стають метамотивами, сенсом, який необхідно осягнути для глибшого усвідомлення та відтворення базових естетичних і культурних концепцій» [15, с. 2]. З нею солідарні інші

науковці, зокрема, Р. Поліщук, який досліджує «українську культурну ідентичність, в основі якої стрижень – субстанційне ядро культури, яке визначає місце всіх видимих функцій та інституцій культури. Це ядро – універсалії української культури – архетипи української ментальності. Архетипи як універсалії української культури є не тільки скарбницею культури, а й основою конструювання нових життєвих смислів. Вбираючи в себе найважливіші історико-соціокультурні смисли, вони мають властивість відновлення в потрібний момент для вирішення питань, з якими пов'язана не лише сучасність, а й майбутнє» [16, с. 185].

Висновки. Отже, «поняття «культурні норми», «коди», «культурні, релігійні чи поведінкові практики» фіксують нові форми соціальної та культурної взаємодії, зміну ієрархії цінностей і пріоритетів у масовій свідомості, трансформацію моделей поведінки, спілкування» [11, с. 33]. Ця специфічна взаємодія акумулюється в єдиний дискурс шляхом концептуалізації та категоризації поняття «архетип» як певного транскультурного «вузла», ядра смислів, що єднає пласт усвідомлюваного теперішнього та неусвідомленого минулого в єдину систему самоідентифікації та самореалізації соціальних суб'єктів. Для нашої країни – це шанс подолати негативні процеси соціальної дезорганізації, адже «саме цей архетипний каркас – основа автентичного буття культури українського народу у взаємодії з різними соціально-культурними утвореннями в сучасних глобалізаційних процесах дає змогу вибудовувати майбутнє української спільноти», забезпечуючи «структурну цілісність ідентичності людини та національної культури, що постає чинником формування світогляду українського народу в умовах глобалізації. Субстанційний чинник національно-культурної ідентичності українського народу отримує сутнісне вираження в основних рисах його ментальності, які реалізуються в мові, культурі, традиціях, звичаях, прагненні українського народу до свободи і державної самостійності», – констатує Р. Поліщук [16, с. 186].

Список використаної літератури

1. Сайт SCEGES. URL: <https://www.sceges.npu.edu.ua/anonsy-podii>
2. Савельєв Ю. Соціокультурні виміри модернізації та економічний розвиток європейських суспільств: Україна в координатах цінностей та ідентичності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2016. № 3. С. 18–37. URL: http://nbuv.gov.ua/u/jrn/stmm_2016_3_7
3. Белехова Л. Архетип, архетипний смисл, архетипний образ у лінгвокогнітивному висвітленні (на матеріалі віршованих текстів американської поезії). *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки». Мовознавство*. 2015. № 3. С. 6–16.
4. Морщакова О. Цінність у психокультурному бутті людини як особистості. *Психологія і суспільство*. 2013. № 1. С. 105–114.
5. Маленко С. Феноменологія архетипу в системі соціокультурного освоєння колективного несвідомого (на матеріалах творчості К.Г. Юнга). Рукопис : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. «Соціальна філософія та філософія історії». Інститут філософії НАН України. Київ, 1998.
6. Публічне управління : теорія та практика : збірник наукових праць Асоціації докторів наук із державного управління. Харків : Вид-во «ДокНаукаДержУпр». № 2(18) спеціальний випуск. Червень, 2014. 244 с.
7. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз: наукове видання. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова. 2011. 302 с.
8. Соціокультурні та теоретичні засади філософії постмодерну / Лях В., Йосипенко О., Любвицький Я., Пазенок В., Райда К., Ситніченко Л. Київ : 2017. 312 с.
9. Кивлюк О., Мордоус І. Забезпечення якості вищої освіти в контексті теорії інституціоналізму. *Освітній дискурс. Збірник наукових праць*. 2020. № 22 (4). С. 98–110.

10. Стокаліч І. Соціокультурні трансформації в релігійній філософії кінця XIX – початку XX століття. Рукопис : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 «Історія філософії». Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. Київ, 2019.
11. Меднікова Г. Концепт «культурні практики» та його роль в трансформації сучасної культури. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 7 : Релігієзнавство. Культурологія. Філософія.* 2017. Вип. 37 (50). С. 30–39.
12. Михальченко М. Філософія освіти і соціокультурна теорія. *Філософія освіти.* 2005. № 1. С. 38–51.
13. Слюсар В. Феномен свободи в культурній самореалізації особистості : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. 256 с.
14. Суший О. Міждисциплінарні дослідження державного управління: архетипний напрям. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України.* 2011. № 3. С. 52–71.
15. Доній Т. Архетипи і топоси постмодерністської поезії України та США (кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.05 «Порівняльне літературознавство» / Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України, Київ, 2018.
16. Поліщук Р. Культурна ідентичність як субстанційний чинник формування світогляду українського народу в епоху глобалізації : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.05 «Історія філософії» / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2017.

SOCIO-CULTURAL PRINCIPLES OF ARCHETYPIC-AXIOLOGICAL APPROACH TO ACTIVITY

Alla Makarova

*Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska Str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The article is devoted to the substantiation of the importance of development in modern transformational socio-cultural conditions of the scientific method of research, which would combine the positives of institutional and postmodern approaches to social phenomena. Its accents should be at the same time focus on self-development, self-realization, communication in the open space of modern culture and appeal to the historical experience of the past, preservation of value matrices of collective mental creation of meanings. Such an approach is defined as archetypal-axiological, equally favorable for the cultivation of traditions, and for the creation of innovations by subjects and groups. It is established that both the activity in the context of the archetypal approach and the archetypal-axiological approach itself are the objects of scientific study of many Ukrainian specialists in various fields of socio-humanitarian knowledge. The thesis is argued that modern research should be implemented in the unity of socio-philosophical, sociological and culturological approaches. Based on the analysis of the conclusions of modern Ukrainian researchers on archetypes, including in terms of socio-cultural and axiological dimension, highlights the specifics of interpreting culture as an archetypal-oriented system of multi-purpose practices in which the individual is guided by special, personally significant archetypal axes. The axiological approach is emphasized in the context of the archetypal approach to activity as a part of it, the semantic basis. It is emphasized that as a semantic “core” of socio-cultural processes the archetype has integration, nation-building, identification, prognostic potential. The criteria of conscious axiological-oriented activity determine the internal inclinations, motives, inclinations, innate motives, which can be a solid source for “related work” of the individual. Archetypes are recognized as a means of preserving social and national memory, as well as the categories in which science transmits knowledge about culture.

Key words: archetypal-axiological approach, activity, society, individual, culture, cultural practice, transformation, archetypal meaning.

UDC 141.7 (477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.12>

PHILOSOPHICAL RETROSPECTIVE OF THE GENDER ISSUE

Ruslana Mnozhynska

*Kyiv National University of Technology and Design,
Department of Philosophy, Political Science and Ukrainian Studies
Nemyrovycha-Danchenko str. 2, 01011, Kyiv, Ukraine*

Relationships between women and men have always been the subject of attention of philosophers, historians, theologians, sociologists, culturologists, public figures. New worldview systems and the emergence of gender theory are becoming widespread, and gender begins to be declared the subject of personal choice.

The author considers the concept of “gender”, revealing its socio-cultural significance and analyzing the development in historical retrospect. The multifaceted nature of the concept of “gender” and the variability of accentuations in its interpretations by different researchers are noted. Considering historically gender issues, the author identifies four gender-role types, which are inherent in both men and women: masculine, feminine, androgenic and undifferentiated.

The study of gender issues originates from ancient thinkers, namely: Plato and Aristotle, who in their work begin to consider the relationship between man and woman both within the family and in society. Each historical epoch gives us a model according to which a man and a woman should interact. The Middle Ages were marked by a dual attitude to gender issues: on the one hand, biblical history, and on the other, medieval society with its norms and ideas, where the basic female characteristics are related to the biological and cultural status of women. The article emphasizes that one of the first in the national Renaissance philosophical thought, who considered this issue was Stanislav Orikhovskyy. In the works of socio-political and ethical orientation, he asserted first of all the ethics and ideology of humanism, which gives the individual a higher step in the hierarchy of values, puts forward the ideal of its comprehensive and harmonious development. As a Renaissance humanist, Orikhovskyy considered women a blessing not only in private life. In her opinion, she can be useful for the common good of the state, if she is, for example, a queen.

It is important to understand that gender issues are historical in nature and constantly evolving. The main purpose of the article is to consider the evolution of the formation of gender issues in the historical and philosophical process.

Key words: man, woman, equality, gender, family, society.

Gender is known to be a concept used to define the sociocultural form of the existence of sexes: man and woman act not as natural definitions, but as sociocultural phenomena. If gender is determined on the basis of bodily, organic and psychophysiological characteristics, then, in contrast, gender is derived from the social, cultural and historical features of human existence. Human behavior in society and how it is perceived in it and defines gender as a social sex. Gender, thus, is one of the ways of social stratification of society, which in combination with such socio-demographic factors as race, nationality, class, it organizes a system of social hierarchy. Since gender is not a natural fact, but a social construct, it presupposes self-awareness and self-determination. At the same time, gender has always been and remains an ambiguous term. In the social sciences, “gender” has acquired a narrower meaning, meaning “social sex”, socially determined roles, identities and spheres of activity of men and women, which do not depend on biological gender differences, but on the social organization of society.

Central to gender studies is the problem of social inequality between men and women. Biological sexual differentiation is represented and enshrined in culture through the symbolism of the masculine or feminine (nature, culture, good, evil, and more) associated with the “masculine / masculine” or “feminine / feminine” origins. Thus, there is a symbolic meaning of “feminine” and “masculine”, and “masculine” is identified with God, creativity, light, power, activity, rationality, etc. “Feminine” is associated with opposite concepts and phenomena – subordination, weakness, passivity, etc., which, in turn, symbolize femininity – the feminine principle. Instead, gender equality implies the equal acquisition by women and men of socially valuable goods, opportunities, resources and rewards. At the same time, such equality does not mean that men and women become the same, but that their opportunities and life chances are equal [8, p. 5].

To this end, it is proposed to introduce a quota system, which is that women (and the female population makes up at least half of the population in most countries) hold at least some “critical minority” of seats, for example, in parliament. Gender quotas are a legalized level of representation of women and men in government. The quotas are based on the modern concept of equality between women and men. The main idea of gender quotas is to significantly increase the political representation of women, to involve them in the level of political decision-making and to prevent the isolation of women from political life.

The quota system raises a number of serious issues and in some cases provokes strong resistance. Arguments “for” and “against” the use of the quota system are given, quota methods are studied, the most effective ways of applying the quota system are discussed, the practice of countries that use such a system is analyzed. Based on international experience, it should be emphasized that the quota system, for all its positive and constructive characteristics, is not without certain shortcomings that can respond to negative consequences. Hence the conclusion: the quota system can be used only as a temporary measure, until the barriers to women’s path to politics are removed [7, p. 14].

However, there are many opponents of gender as a socio-cultural phenomenon, who believe that human biology clearly defines male and female social roles, psychological characteristics, areas of occupation, etc., and the word gender is used as “more modern”. The content of the situation does not change even when the authors still recognize gender as a biological fact and gender as a social construct, but the presence of two opposite “genders” (male and female) is perceived as a reflection of two biologically different sexes. It should be noted, however, that women themselves are the most likely to criticize gender, believing that quotas are not a sign of kindness. Here is what Olena Zvarych writes, for example: “Gender is as pragmatic as Hitler – he wants women to plow along with fat men. The only difference is that he [the gender] wants us to get high from it, the thrill of involvement. to the great universal cause, the excitement of labor competition, where Pasha Angelina’s handkerchief is equal to Stakhanov’s caste and no less paid in accounting and at the fair of ambition. “That is, no matter how much humanity progresses in its ideas about humanity, and man, in particular woman, but remains a man, a woman: “You inadvertently submit to this knowledge [that you are a woman], you want to be charming, as long as you have enough intelligence and talent, you wish that thousands of Achaean galleys sailed to you, as to Elena...” [1, p. 20]. “And there is nothing to divide us, to label someone as a leader, and someone as a subordinate, because everything depends on us, on our abilities” – as if summarizes Alena Hrytsenko [1, p. 17].

After all, the theory of gender (social relations of men and women) with its quota system considers only those aspects of life that are not related to love. Gender is a social sphere of life for men and women who are studied separately from each other. And love is an androgyne. Therefore, it is worth knowing our social differences, but understand that they are not in love. So, there

is nothing to divide love into “feminine” and “masculine”, because only false love can be divided, through which alienated feminine nature seems to be reunited with masculine nature, restoring the holistic image of man. That love is “by the ascent of a fallen man to godlikeness” [1, p. 12]. According to the German theosophist Jacob Boehme, who created a coherent mystical doctrine, “androgynous” was the original state of human identity, and only the fall divided the world into two sexes [4, p. 21]. If there were no fall, we would enjoy the fullness of an undivided being. After all, the First Adam was a man and a woman at the same time. And only the fall led to the appearance of Adam and Eve. Thus appeared the division of humanity into men and women – biological sex. However, the fall, which happened once, did not end. The fall continues. This is manifested in the fact that there is a further differentiation of the human race on the basis of sex [4, p. 7].

An example of the extreme manifestation of the protogender approach can be considered, in particular, a brochure with 12 commandments to the revolutionary proletariat, published in the 1920s. in Leningrad, the ninth commandment of which commanded: “Sexual selection must be built on the lines of class revolutionary-proletarian expediency. Elements of flirtation, courtship, coquetry, and other methods of special sexual conquest must not be introduced into amorous relations”. The 12th commandment was no less formidable: The class, in the interests of revolutionary expediency, has the right to interfere in the sexual life of its members; the sexual must obey the class in everything, without interfering with the latter, serving it in everything [6, p. 11].

Despite the fact that gender and gender relations began to be actively discussed only a few decades ago, this problem is long-standing. In different ways, the relationship between men and women in biblical times, in ancient times, the Middle Ages and the Renaissance, but without quotas, women were able to sometimes occupy the highest levels of power, but in all spheres of spiritual life. I. The list of names of prominent women who have gained world fame would take up too much space. Ukrainian humanists did not stand aside from this question, it is interesting to cover the “gender” views of Stanislav Orikhovskiy (1513–1566) – a prominent Ukrainian philosopher, historian, publicist, polemicist and orator of the first half of the XVI century. Who was perhaps the most prominent figure in the Ukrainian and Polish culture of the Renaissance. Thus, he affirmed, first of all, the ethics and ideology of humanism, which assigns the individual the highest step in the hierarchy of values, puts forward the ideal of its comprehensive and harmonious development. At the same time, in his works he paid considerable attention to the ancient ethical virtues, which concerned the moral improvement of the human individual; as well as the religious culture of the Middle Ages, where the problems of the inner mental life of man, freedom of will and divine destiny, the choice between good / good and sin / evil come to the fore. Considering certain ethical categories, he filled them with concrete meaning based on the real situation in his life, in particular, related to marriage, which contradicted the canon of the Catholic Church – celibacy. He wrote a number of journalistic works, where he branded, in particular, the law of the Catholic Church on celibacy (celibacy), substantiates the naturalness of marriage and, at the same time, utters a real hymn to a woman. First of all, these are such works as “The Law on Celibacy” and “Letter to the Pope”, which were repeatedly published in Western Europe during the author’s lifetime. These works testify to the negative attitude of their author to asceticism. Instead, they have a noticeable tendency to rehabilitate the bodily nature of man – and women, in particular [3, p. 106].

One of the greatest causes of evil at that time for Orikhovskiy was the Catholic Church’s law on celibacy. The thinker claimed that this was the reason for the spread of great corruption and lust of the Catholic clergy, and not the guardian of shyness and virtue, and therefore it is avoided by all, like the plague. Considering this law immoral, because celibacy led to debauchery, Orikhovskiy equated the life of the Catholic clergy with Sodom and Gomorrah, from which his wife saved him. After all, it was thanks to marriage that he “freed himself from the excessive

and shameful dirt of Roman prostitutes and began to lead a virtuous life” [3, p. 161]. Orikhovsky is proud that there is no shameful celibacy in his paternal faith, which encourages Catholic priests to lead a shameful life without wives. It was celibacy, in his opinion, that contributed to debauchery, as the absence of his own wife was compensated by casual extramarital affairs. Therefore, the thinker writes, celibacy is not observed by "Greeks, Alexandrians, Antiochians, Germans and my Rusyns [3, p. 28].

Orikhovsky was well aware of the arguments of the Catholic hierarchs, who introduced celibacy, referring in particular to the passage in the Book of Genesis, which speaks of the secondary and sinfulness of women. In particular, the fact that Adam and Eve lived in a state of innocence in the garden of Eden, where they were allowed to eat the fruit of any tree, except the fruit of the “tree of the knowledge of good and evil” [3, p. 2, 17]. Tempted by the serpent, Eve tasted the forbidden fruit and honored Adam with it. By doing this act of disobedience, they realized their guilt and sinfulness and became like gods who knew the difference between good and evil.

In the Middle Ages and the Middle Ages, women did not have an equal position in society compared to men. And only the humanists of the Renaissance loudly declared their equality. Let us recall, for example, Erasmus of Rotterdam, who defended the legal equality of women in society, in particular the right to education, advocated harmony in family life, condemned prostitution, considering marriage the best form of relationship between men and women, opposed unequal marriages [5, p. 266–267, 272]. At the same time, the reader may be surprised to read the following passage about women: “It seems that Plato still doubted which creatures to include a woman – intelligent or unreasonable. By this he meant that stupidity is a characteristic feature of a woman. sex. That is why even intelligent women willingly pretend to be stupid. Thus, a woman’s mind is unnatural and fits no more than a cow’s saddle” [3, p. 28]. First, Plato has nothing like this. On the contrary, he believed that women had the same mental abilities as men. And secondly, we must not forget that these words sound from the lips of Stupidity. Ukrainian humanists of the period in question also defended women’s rights. In particular, Orikhovsky stated that a woman has the right to even take part “together with her husband in the management of state affairs” [3, p. 272]. This tradition, by the way, was continued by Ukrainian thinkers and later, in particular, Ivan Dombrovsky, in his poem “Dnieper Stones”, argued that women have the same virtues as men, leads a whole gallery of heroic women. images of different peoples, especially the glorious Kyivan Princess Olga. And then he calls Semiramids, Tomiris, Penthesilea, Celtic Joanna (Jeanne d’Arc), Libushe – Marcomanni, Polish Wanda [3, p. 106]. Not only men but also women enjoyed individual freedoms in Ukraine and later.

So far, we have considered the basic virtues of women, thanks to which the latter, with great desire and without gender quotas, reached high levels in the social hierarchy, not inferior to men. And if we take into account that in their arsenal there was also such a powerful weapon as beauty (beauty, charm-ness), which no knight could resist, then the question arises: who enslaves whom? Erasmus of Rotterdam also thought about this, writing: “Take at least the external beauty, her women are rightly valued above all in the world and with its help tyrants even tyrants” [5, p. 28].

Finally, I would like to emphasize once again that the problem of gender is as old as the world. It was thought of in ancient times. Proof of this is the poem of the ancient Greek poet of the VII century. B.C. Anacreon called “The Power of Woman”.

Thus, women do not need quotas, which aim to legitimize the level of representation of women and men in government, the allocation of a certain number of seats, for example, in the government or parliament. Nature is a caring and predictable mother. She cared about both biological equality between men and women and gender equality. The main thing is not to rape nature, but to listen to it and live in harmony with it.

References

1. Оріховський Станіслав. Твори. Перекл. Володимира Литвинова. Київ, Дніпро, 2004. 170 с.
2. Українські гуманісти епохи Відродження (Антологія): У 2 т. Упоряд / перекл. з лат. В. Литвинов та ін. Київ, 1995. 200 с.
3. Литвинов Володимир. Ренесансний гуманізм в Україні (Ідеї гуманізму епохи Відродження в українській філософії XV – початку XVII століття). Київ, 2000. 175 с.
4. Беме Якоб. Аврора, или Утренняя заря в восхождении. Москва, 1914. 117 с.
5. Роттердамський Еразм. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / Перекл. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ : Основи, 1993. 319 с.
6. Боннэр А. Греческая цивилизация, т. 1. Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1994. Гл. VII. Рабство, положение женщины. 169 с.
7. Гриценко Алена. Любось и гендер. URL : <http://afield.org.ua>.
8. Зварич Олена. Гендер, милий друг. *Українська правда*. 07.03.2006.

ФІЛОСОФСЬКА РЕТРОСПЕКТИВА ГЕНДЕРНОГО ПИТАННЯ

Руслана Множинська

*Київський національний університет технологій та дизайну,
кафедра філософії, політології та українознавства
вул. Немировича-Данченка 2, 01011, м. Київ, Україна*

Стосунки між жінками і чоловіками завжди були предметом уваги філософів, істориків, богословів, соціологів, культурологів, суспільних діячів. Нові світоглядні системи та поява гендерної теорії набувають поширення, а статева приналежність починає декларуватися предметом особистого вибору людини.

Автор розглядає поняття «гендер», виявляючи його соціокультурне значення та аналізуючи розвиток в історичній ретроспективі. Зазначається поліаспектність поняття «гендер» та варіативність акцентуацій у його тлумаченнях різними дослідниками. Розглядаючи історично гендерну проблематику, автор виділяє чотири статево-рольові типи, які притаманні як чоловікам, так і жінкам: мужній, жіночний, андрогенний і недиференційований.

Дослідження гендерної проблематики бере свій початок від античних мислителів, а саме: Платона та Аристотеля, які у своїх роботах започатковують розгляд питання взаємовідносин між чоловіком та жінкою як в межах родини, так і в суспільстві. Кожна історична епоха дає нам модель, за якою мають взаємодіяти чоловік та жінка. Епоха середньовіччя знаменується подвійним ставленням до гендерної проблематики: з одного боку, біблійна історія, а з іншого – середньовічне суспільство зі своїми нормами та уявленнями, де основні жіночі характеристики пов'язані з біологічним та культурним статусом жінки. У статті акцентовано увагу на тому, що одним із перших у вітчизняній ренесансній філософській думці, хто розглядав це питання, був Станіслав Оріховський. У працях суспільно-політичного та етичного спрямування він утверджував передовсім етику й ідеологію гуманізму, яка відводить особистості вищий щабель в ієрархії цінностей, висуває ідеал її всебічного і гармонійного розвитку. Як ренесансний гуманіст, Оріховський вважав жінку благом не лише у приватному житті. Вона може бути, на його думку, корисною і для спільного блага держави, якщо є, наприклад, королевою.

Важливим є розуміння того, що гендерна проблематика носить історичний характер, який постійно знаходиться у процесі розвитку. Основною метою статті є розгляд еволюції формування гендерної проблематики в історико-філософському процесі.

Ключові слова: чоловік, жінка, рівність, гендер, сім'я, суспільство.

УДК 61:141.132]

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.13>

ВИТОКИ РАННЬОГО РАЦІОНАЛІЗМУ В МЕДИЦИНІ ГАЛЕНА

Остап Моравецький

*Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького,
кафедра філософії та економіки
вул. Шимзерів, 3а, 79010, м. Львів, Україна*

Окреслено роль лікаря Галена у формуванні раннього раціоналізму, що відбилось на філософській традиції Нового часу. У численних наукових напрацюваннях Галена акцентовано: істинне знання про людину є результатом аргументованих логічних роздумів, у чому він наслідує ідеї Платона. Визначено, що у його розвідках й фрагментах текстів відображене прагнення втілити в життя ідеї об'єднання медичного та філософського мислення. На його переконання, медицину одночасно можна розглядати як і науку у широкому значенні, і як мистецтво. Необхідністю для філософського мислення й медицини є практика в логічних умовиводах. Гален під логікою, швидше за все, розуміє теорію доказів, як висновків, зроблених на основі фундаментальних принципів або ж загальновідомої істини як свої посилки. Логіка варта того, щоб її вивчали, оскільки вона сприяє конструюванню доказів у медицині. Філософський погляд Галена на історію медицини має теоретичні й практичні філософські основи медичного знання. Згідно з переконаннями Галена, так само, як і філософи, лікарі намагаються розкрити природу речей, а задля досягнення цієї мети вони мають як розуміти їх, так і моделювати, спираючись на фундаментальні положення і принципи. Гален створює власний образ лікаря, якого він називає другом поміркованості і товаришем істини. Зазначено, що раціональний підхід Галена до лікарської справи проявляється у формулюванні конкретних вимог до рівня набутих тим чи іншим лікарем знань і професійних навичок. У працях Галена окреслено універсальний характер його ідей, що утворюють комплексну теоретико-практичну систему. Вона включає в себе натурфілософські уявлення про людину, анатомо-фізіологічні особливості її організму й втілюється за допомогою природознавчого й філософського інструментарію. Показово, що результат наукових розвідок Галена знайшов продовження у вченні Ф. Бекона, котрий, застосовуючи свою філософську методологію до медичної науки, вважав, що основним у медичній практиці, зокрема хірургії, є досвід, на чому неодноразово наголошував і сам Гален.

Ключові слова: логіка, метод, раціональний підхід, філософія медицини, медицина Галена.

Аналіз формування й становлення наукової раціональності Нового часу беззаперечним чином пов'язані з методами вивчення природи людини, що знайшли відбиття в наукових доробках лікаря-філософа Галена. Його науковий підхід до медицини є чудовим прикладом наукової раціональності, в основі якої є донаукове знання: ставлення до хворого формується за допомогою раціональності думок та дій, складається з етичних норм, які відповідають критеріям мудрості. Також варто наголосити й на тому, що в розумінні лікаря-філософа істинне знання про людину є результатом аргументованих логічних роздумів, у чому Гален наслідує ідеї Платона, викладені ним у відомих діалогах. Ранній раціоналізм Галена має особливість, котра проявляється у філософському ставленні до прикладної науки і ґрунтується на принципах натурфілософії та розрізненні понять «техне» і «епістема». «Техне» в цьому розумінні – мистецтво практичної діяльності, що тісно пов'язане як із прикладними науками, так і з медициною. «Епістема» ж відобразилась в окремому стані знання, пов'язаному із вдосконаленням процесу пізнання.

Мета статті полягає у тому, щоб проаналізувати становлення європейського раціоналізму, виходячи з оцінки методів вивчення природи людини на прикладі наукового доробку Галена.

Видатний римський філософ і лікар Гален, який жив у II–III ст. н.е. залишив вагому спадщину у вигляді письмових джерел і багатьох фрагментів текстів, нові переклади і коментарі яких розглядаються нині як важливе джерело відомостей і знань, як в області медицини, її історії, так і у філософії. Гален неодноразово наголошував на важливості враховувати раціональний підхід як під час здійснення аналізу природи, так й під час дослідження функціонування кожного органу людини. Ця доцільність описує тіло людини як сукупність частин, які перебувають у взаємній згоді, підтримуючи діяльність одна одної, сприяючи злагодженому функціонуванню цілого організму. Вважаємо, що саме в працях Галена відображене прагнення втілити в життя ідеї об'єднання медичного та філософського мислення, які вирішують одну і ту саму проблему, в широкому її сенсі – існування й виживання людства, у вузькому – проблему самовизначення і самопізнання людини як культурної і природної істоти. Інтеграція ідеального і матеріального, теоретичного і практичного, медичного й філософського знання все-таки відбувається, незважаючи на різну спрямованість руху і різні підходи пошуку істини, адже філософія вибирає шлях теоретичної консолідації та рефлексії, тоді як медицина – практичної дії. У творчості Галена спостерігаємо два основні напрями: розвиток теоретичних основ медичного знання і розвиток філософського знання, що засноване на досвіді досягнення істини. Науковий пошук Галена орієнтований на натурфілософію, логіку та етику, а також на вивчення уявлення про метод, що робить надзвичайно вагомим для історії філософії його трактат «Про доктрини Гіппократа і Платона» [2].

Філософський погляд на історію медицини має теоретичні й практичні філософські основи медичного знання. Згідно з переконаннями Галена, так само як і філософія, лікарі намагаються розкрити природу речей, а задля досягнення цієї мети вони мають як розуміти їх, так й моделювати, конструювати, спираючись на фундаментальні положення і принципи. На переконання Т. Тіелмана, Гален не просто мав на увазі те, що лікарі мають керуватись здоровим глуздом у процесі здійснення діагностики пацієнтів чи призначення ліків, аби уникнути лікарської помилки, швидше за все він наголошував на тому, що вміння робити логічні висновки, спираючись на певний минулий досвід і факти, є ознакою справжнього лікаря [8]. Така позиція Галена суттєвим чином відокремлює його напрацювання від медицини, що базується переважно на методичному й емпіричному підходах, й акцентує на раціональному в дослідженнях медицини.

А. Сточкін слушно зазначає: «Гален слідом за Аристотелем вважав, що відправною точкою пізнання є досвід. Підстави досвіду – у відчуттях і спогадах. Якщо немає відповідного предмета відчуття, то немає і відповідного йому достовірного знання» [4, с. 37]. У поглядах Галена дивним чином переплітаються ідеї філософії, медицини й природознавства, що побудовані на принципах евклідової геометрії, за образом якої йому вдалось розробити першу єдину теорію медицини. Ця теорія «включала власний аксіоматичний апарат, який служив основою для виведення доказів, обґрунтування знань шляхом демонстрації цих доказів, і вводила жорстку структуру побудови медичного знання» [4, с. 37]. Тому не випадково є думка, що Гален розробив методологічні основи медицини, що послужило в майбутньому фундаментом цієї наукової дисципліни.

У наукових розвідках, даючи визначення медицині як науці, здоров'ю, хворобі й перехідним між ними станам, Гален, мабуть, суперечить традиційній відмінності, яку свого часу запропонував Аристотель. В контексті своїх напрацювань він говорить,

що слово «наука» має розумітися в загальному, а не конкретному значенні [2], йому не потрібно надавати статус вузькоспеціалізованого смислу, в тому числі й аристотелівського. З іншого ж боку, як влучно зазначає Т. Тієлман, у подальших напрацюваннях Галена можна зустріти ототожнення медицини із мистецтвом й з цього приводу застереження, що медицина як мистецтво виходить за рамки характерних для неї особливостей: її вузькоспеціалізована природа передбачає загальний масштаб – вона має справу не тільки з поняттями «той чи інший», а й з поняттями «такий-то і такий-то» [4, с. 172]. До слова, численні твори Галена вказують на те, що він із раннього віку почав вивчати логіку, відповідно, це суттєвим чином відбилося на його вмінні орієнтуватись у логічних проблемах. Проте, як неодноразово зазначав сам Гален, почав цікавитись логікою він не лише завдяки ерудиції, але ще й тому, що, на його переконання, знання логіки необхідне абсолютно кожному, хто хоче здобути знання будь-якого типу. У наукових розвідках він акцентував: «Якщо будь-хто не лише ознайомиться з методом, але й оволодіє ним, він буде знаходити істину в кожному фактичному матеріалі» [7, с. 59]. Акцентує Гален також на важливості вивчення логіки й для самої лікарської професії, так, у всесвітньо відомій праці «Про те, що кращий лікар – це філософ», він говорить: «Для того, щоб знати про природу тіла, про різноманітності хвороб, а також розуміти на ліках, лікар має практикуватись у логіці» [3, с. 106]. Під логікою, швидше за все, Гален розуміє теорію доказів як висновків, зроблених на основі фундаментальних принципів або ж загальновідомої істини, як посилив, і доходить за допомогою дедуктивних принципів до висновку, який у результаті стає доведеним. Власне, на переконання Галена, логіка варта того, щоб її вивчали, тому що вона сприяє конструюванню доказів у медицині.

Проводячи аналіз біографічної розвідки «Про мої власні книги», Т. Тієлман наголошує, що Гален детально викладає свій ранній досвід вирішення питань правильного підходу до розуміння людини й методу його дослідження. Він вказує, що вивчення логіки дало йому змогу виявити зв'язок між логікою, методологією Аристотеля і мистецтвом геометрії. Синтез цих наук, по суті, дає змогу об'єднати причину і досвід, теорію і практику. Це ж джерело свідчить, що Гален вивчав Платона, зокрема його діалог «Федр», з якого він виділив метод поділу, запропонований Платоном [6, с. 176]. Гален характеризує його як один із кращих методів для будь-якого мистецтва. Такий підхід, сприйнятий вченим із класичної філософії, дає змогу розглядати медичну практику як мистецтво лікування, евристичної стороною якого є здогад лікаря щодо хвороби і способів лікування конкретного хворого. При цьому інтерес до логіки, заняття логікою не тільки допомагають відточувати розсудливість, орієнтуючись на правильне мислення, але й сприяють формуванню особливого дару узагальнення спостережуваних явищ, здатності класифікувати ознаки цих загальних явищ і властивостей їх прояви. Так, у роботі «Про навчання Гіппократа і Платона» [2, с. 28] Гален блискуче застосовує науковий метод як доказ того, що серце не визначає функції дихання і мови, хоч і бере участь у них. Окрім того, Гален неодноразово наголошує на тому, що ідеальний лікар має добре розуміти на кожному з трьох розділів філософії (логіці, фізиці, етиці), оскільки «завдяки теорії доказів Аристотеля і його школи можна було дізнатися і корисні речі» [2].

Отже, Гален цілком раціонально оцінює роль особистості лікаря і формулює конкретні вимоги до рівня набутих ним знань і професійних навичок. Гален створює власний образ лікаря, якого він називає другом поміркованості і товаришем істини. На підтвердження своєї ідеї Гален не тільки говорить про те, яким він бачить цілителя, але й формулює той раціональний шлях, яким має слідувати вчений, готуючись бути майстерним лікарем. Справжній лікар «завжди прагне вибрати розумний шлях дослідження, розрізнити, які існують види і роди хвороб, які для цього є способи визначення хвороб і цілющі засоби для

їх лікування» [3]. Окрім того, у працях Галена проявляється універсальний характер його ідей, що утворюють комплексну теоретико-практичну систему. Вона включає натурфілософські уявлення про людину, анатомо-фізіологічні особливості її організму, використовуючи інструментарій природознавства й філософії.

Варто підкреслити, що лікарська практика того часу забезпечувала затребуваність розрізнених і часом поверхневих знань фізики, хімії, математики та інших розділів природознавства. Ці дисципліни, перебуваючи, на загальну думку істориків і філософів науки, в стані протонаук, об'єднувалися в рамках натурфілософії як комплексу поглядів на живу природу й окремі її частини. Гален також акцентував на тому, що надзвичайно важливою є «необхідність знання і використання в повсякденній лікарській діяльності природничо-наукових дисциплін – астрономії, геометрії, фізики і т.п.» [3, с. 33]. Справа в тому, що від лікаря був потрібний такий самий рівень компетенції і загальнотеоретичної підготовки, як і від науковців, які працюють в області астрономії, геометрії, фізики. За Галеном, знання цих дисциплін відточує пізнавальну діяльність вченого, лікаря, доводячи його професійні вміння до досконалості і наближаючи цю його здатність пізнання до рівня заняття філософією. Медицина для Галена виступала як своєрідна рушійна сила, що поєднувала в собі надбання різних дисциплін і підпорядковувалась єдиній меті – успіху лікування, що своєю чергою забезпечувало цілісний характер системи.

Поряд зі знанням логіки, її законів і любов'ю до філософії, для Галена не менш важливими є моральні принципи, розглянуті ним як природні риси для людської натури. На його переконання, є три людські якості, котрі має плекати в собі кожна людина: цнотливість, помірність, справедливість. Саме поєднання цих трьох чеснот відображає ідеал філософського способу життя людини. Цей «ідеал» розглядається як світоглядна вимога, що застосовується щодо формування особистості лікаря і філософа. Цей підхід можна розглядати і як прояв перших раціональних форм мислення і пізнання, становлення і розвитку яких відбувалося разом із пошуком істини. Такому напрямку в епістемології повною мірою відповідав дослідницький пошук, який здійснював сам Гален, вивчаючи тіло людини, його будову, анатомію, ставлячись до лікування як до практичного мистецтва, формування принципів якого невіддільне від філософського образу світу з його натурфілософськими й етичними підставами. Зауважимо, що «правильне» знання або істинне знання про людину є результатом аргументованих логічних міркувань і демонстрацій. У цьому Гален – послідовник Платона, ідеї якого він сприйняв із його діалогів.

Особливу увагу варто звернути саме на ті положення у філософії Галена, які відрізняли його позицію від школи епікурейців, стоїків, кініків і скептиків. Можна сказати, що щодо хвороби душі римський лікар визначає «пристрасті душі» як безперечне зло, тоді як стоїки ставилися до пристрастей нейтрально, не вважали їх ані проявом зла, ані добра. Тому для Галена дуже важливо в практиці лікування душі позбавити людину від пристрастей, бо це позбавлення, на думку Галена, є істинним благом для людини. Таке уявлення про хвороби формує розуміння людини, хвороба якої є наслідком порушення зв'язку душевного і тілесного. Тому здоров'я людини передбачає позбавлення згубних пристрастей. Таке ставлення до емоційної сфери людини наштовхує на думку про необхідність розвитку в людини навичок, передусім, раціонального характеру. Цілком логічною є й думка, що Гален був одним із перших, хто почав розглядати психосоматичний аспект фізичної недуги. Адже ірраціональне завжди невизначене. Тобто, перебуваючи у хворобі, людина, котра вдається до ірраціональних фантазій, може бути приречена на поганий кінець, у той час як людина раціональна не буде піддаватись емоціям, слідувати правилам і певному розпорядку, а тому матиме більше шансів на одужання.

Одна з найвагоміших тез Галена про те, що основною властивістю душі є наявність у неї розумного начала, яке дає змогу усвідомлено і цілеспрямовано пізнавати світ навколо себе. Осягнення істинного знання є метою раціонально-емпіричної активності. Людина, як вважав давньоримський філософ і лікар, здатна робити усвідомлений вибір стосовно сфери її діяльності, раціонально освоїти технічне мистецтво. Стабільність набутих навичок, основою яких є знання й підкріплення тих знань логічними законами, власне і є результатом послідовної праці щоденних вправ. У першій книзі трактату «Про доктрини Гіппократа і Платона» Гален виступає проти, на його думку, невірної інтерпретації анатомічної будови людини, виходячи із власних спостережень і практичного підходу до дослідження людського організму. На думку Галена, підхід стоїків і Аристотеля до будови тіла людини є занадто умоглядним.

Приблизно про те саме, але вже у XVI ст. і писав Ф. Бекон, коли називав «безплідними дівами» непідкріплені досвідом підходи до природознавства. Як видно з першої книги трактату «Про доктрини Гіппократа і Платона», Гален на прикладі вивчення устрою людського організму передбачив вчення Ф. Бекона. Цей трактат – основний філософський твір Галена, де він міркує, відповідно до навчаннями Гіппократа і Платона, про те, які саме природні сили управляють людиною [2]. Цінність цієї праці полягає також у дослідженні Галеном процесів чуттєвого сприйняття, а також вироблення їм методології для вирішення проблем природознавства. У зв'язку з цим цікаве твердження Галена, що людська душа, крім розумної частини, ще має і несвідому, пов'язану з пристрастями й афектами.

Гален активно розвивав власні ідеї на основі натурфілософських поглядів своїх великих попередників. Так, він вважав дуже важливим уявлення Платона про людський організм як вчення про трикомпонентну природу душі, коли місце розташування розумної її частини визначається в головному мозку. Дотримуючись поглядів Гіппократа, Гален вимагав від себе і своїх опонентів, передусім, емпіричного підтвердження будь-яких теоретичних побудов, власне на емпіричних фактах будувалось і його власне вчення про людський організм, хвороби і методи їх лікування.

У наукових пошуках він неодноразово не тільки звертався до природничо-наукового підходу, вивчаючи функції і будова організму, анатомію людського тіла, а й, як влучно зауважує російська дослідниця А. Маслова, «надавав величезного значення майстерності лікування, успішність якого залежить від того, наскільки ретельно лікар практикувався в цій сфері діяльності» [5]. У праці «Про розпізнаванні і лікуванні помилок будь-якої душі» він пише: «Все кініки (принаймні, ті, яких я бачив у своєму житті), як, втім, і деякі інші філософи-самозванці, не заперечують, що вони уникають розглядати реальність як таку» [3]. Як видно з наведеного фрагмента тексту, Гален вказує тут на необхідність об'єктивної оцінки спостережуваних фактів і явищ, означених розглянутою реальністю. Можна зробити висновок, що метод пізнання в останньому випадку передбачає опору на спостереження як умову розпізнавання і відділення помилкового твердження від істинного. Цей висновок Гален отримує, пов'язуючи помилкові твердження з недостатністю отриманої освіти і вказує на те, що помилкові твердження є причиною помилкових навчань. Як доказ цієї своєї думки Гален наводить софізми, які, на його переконання, є помилковими твердженнями, що не відповідають дійсності, але формально схожі на справжні висновки.

Підсумовуючи викладене, можемо констатувати: філософськими підставами медичних поглядів Галена були ідеї Аристотеля і Платона. Грунтуючись саме на філософських поглядах Платона і медичних концепціях свого вчителя Гіппократа, Гален формує свій ідеал дослідницького підходу, в якому він об'єднує теорію і практику, логіку і практичні навички.

Список використаної літератури

1. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. Москва : Канон+, 2008.
2. Гален. Об учениях Гиппократ и Платона. Вторая книга (часть 1). *Философия, методология и история науки*. 2016. № 1. Т. 2. С. 54.
3. Гален. О распознавании и лечении заблуждений всякой души. Сочинения. Том 1. Москва : Весть, 2014. С. 288.
4. Сточкин А.М., Затравкин С.Н. Учение Галена в свете современных представлений о структуре научного знания. *Проблемы социальной гигиены, здравоохранения и истории медицины*. 2014. № 1. С. 36–39.
5. Маслова А. Рациональность и интуиция в научном познании : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 «Онтология и теория познания». Москва, 2016. 152 с.
6. Тиелеман Т. Гален о медицине как науке и искусстве. *История медицины*. 2015. Т. 2. № 2. С. 172–182.
7. Singer P. Galen: Selected Works. Oxford, 1997.
8. Tieleman T.L. Stoicism and the Natural World: Philosophy and Science. P. Keyser, J. Scarborough (eds.). *The Oxford Handbook of Science and Medicine in the Classical World*. Oxford University Press. Forthcoming 2016.

SOURCES OF EARLY RATIONALISM IN GALEN MEDICINE**Ostap Moravetskiy**

Danylo Halytsky Lviv National Medical University,

Department of Philosophy and Economics

Shymzeriv str., 3a, 79010, Lviv, Ukraine

The Galen's role in the formation of early rationalism, which is reflected in the New Age philosophical tradition is outlined. Galen's numerous scientific works: true knowledge of man is the result of reasoned logical reasoning; in which he imitates the ideas of Platon. It is definitely that his views and fragments of texts reflect the desire to implement the idea of combining medical and philosophical thinking. According to his beliefs, medicine can be considered as a science, in a broad sense, and as an art. One of the necessities for philosophical thinking and medicine is practice in logical reasoning. Galen's logic, most likely, means the theory of evidence as conclusions drawn on the basis of fundamental principles or well-known truth as their messages. Logic worth it to her studying, designing as it provides evidence in medicine. Galen's philosophical view of the history of medicine is based on theoretical and practical philosophical foundations of medical knowledge. According to Galen, as well as philosophers, doctors try to reveal the nature of things, and in order to achieve this goal, they must both understand them and model, based on fundamental principles and principles. Galen creates his own image of the doctor, whom he calls a friend of moderation and a companion of truth. It is noted that Galen's rational approach to medicine is reflected in the formulation of specific requirements for the level of knowledge and professional skills acquired by a particular doctor. Galen's works outline the universal nature of his ideas, which form a complex theoretical and practical system. It includes natural-philosophical ideas about man, anatomical and physiological features of his body and is embodied with the help of natural and philosophical tools. It is significant that the result of Galen's scientific research was continued in the teachings of F. Bacon, who, applying his philosophical methodology to medical science, believed that the main thing in medical practice, including surgery, is experience, which Galen himself has repeatedly emphasized.

Key words: logic, method, rational approach, philosophy of medicine, Galen's medicine.

УДК 316.32-021.68:36.32-025.13

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.14>

КОНЦЕПЦІЯ «ВІДКРИТОГО» СУСПІЛЬСТВА В СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНИХ ТЕОРІЯХ

Ганна Ніколенко

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

Національної академії наук України,

відділ історії зарубіжної філософії

вул. Трьохсвятительська, 4, 02000, м. Київ, Україна

Основні ідеї «відкритості» суспільства проявляються в багатоманітних ракурсах. Це реальна концепція, започаткована А. Бергсоном і К. Попером, що з плином часу перетворюється на методологічну абстракцію, тобто через свою універсальність та популярність стає своєрідною метафорою, яка поєднує різні сфери людського знання. Вони містять новітні дослідження техніки, людського розуму і поведінки, запозичують математичні та статистичні методи, біологічні відкриття тощо. Незважаючи на вихідну предметну відмінність, їх поєднують інтерес до суспільного розвитку та критерії відкритості. Можна сказати, що «відкрите суспільство» стає загальною назвою, властивістю, притаманною сучасним тенденціям розвитку суспільства. А тому суспільні теорії пронизані ідеями «відкритості», вони повторюють основну логіку цієї концепції, і додають інші, специфічні для кожної ознаки. У статті виокремлено такі суспільні напрями, як інформаційне, синергетичне, аутопоетичне суспільство, а також спроби наукового передбачення в концепціях «іншого суспільства» (так зване третьохвильове) та «суспільство ризику». Концепції представлені цілими плеядами відомих вчених (Д. Белл, М. Кастельс, Г. Шіллер, Е. Гідденс, У. Матурана, Н. Луман, Н.Т алеб та ін.), а також українськими вченими, серед яких В. Бех, О. Князева, Я. Любимий, В. Лях, К. Райда, та ін. Було узагальнено підходи суспільних концепцій та виявити ознаки відкритості, що об'єднують кожну з них та доведено, що вони містять ознаки відкритості за поданими критеріями. Розкрито еволюцію поняття «відкрите суспільство» від класичних теорій першої половини ХХ ст. до соціально-філософських досліджень ХХІ ст. Було узагальнено підходи суспільних концепцій та виявлено ознаки відкритості, що об'єднують кожну з них, а також доведено, що вони містять ознаки відкритості за поданими критеріями.

За результатами історико-філософського дослідження концептуалізовано поняття «відкритість» у сучасному розумінні суспільства ХХІ ст., що трансформується.

Ключові слова: відкритість, відкрите суспільство, аутопоезис, синергетика, інформаційне суспільство, «інше суспільство», ризик, суспільство ризику.

«Концепція «відкритого суспільства» – порівняно нова теорія, започаткована в першій половині ХХ ст. як нова форма соціального устрою, яка б могла змінити нагальні проблеми тогочасності і відповідати новим цінностям (гуманізм, демократичність, рівність, верховенство права), які зароджувалися. Ці ідеї отримали бурхливе схвалення як у науковому світі, так і серед широкої публіки. Основні ідеї «відкритості» суспільства проявляються в багатоманітних ракурсах. Це реальна концепція, започаткована А. Бергсоном і К. Попером, що з плином часу перетворюється на методологічну абстракцію, тобто через свою універсальність та популярність стає своєрідною метафорою, яка поєднує різні сфери людського знання. Вони містять новітні дослідження техніки, людського розуму і поведінки, запозичують математичні та статистичні методи, біологічні відкриття тощо. Незважаючи на вихідну предметну відмінність, їх поєднують інтерес до суспільного роз-

виту та критерії відкритості. Можна сказати, що «відкрите суспільство» стає загальною назвою, властивістю, притаманною сучасним тенденціям розвитку суспільства. А тому суспільні теорії пронизані ідеями «відкритості», вони повторюють основну логіку цієї концепції, і додають інші, специфічні для кожної ознаки. У статті виокремлено такі суспільні напрями, як інформаційне, синергетичне, аутопоетичне суспільство, а також спроби наукового передбачення в концепціях «іншого суспільства» (так зване третьохвильове) та «суспільство ризику».

Дослідження «відкритості» як характерної ознаки сучасного суспільства розглянуто концепціями кількох напрямів. Класичну теорію «відкритого суспільства» представлено в роботах А. Бергсона (*Henri Bergson*, 1859–1941 pp.) «Два джерела моралі та релігії» (*“Les Deux sources de la morale et de la religion”*, 1932) та К. Попера (*Karl Popper*, 1902–1994 pp.) «Відкрите суспільство та його вороги» (*“The open society and its enemies”* 1945). Запропоновані ідеї були продовжені багатьма авторами, серед яких можна виокремити таких: Дж. Сорос (*George Soros*, 1930 р.н.) «Відкрите суспільство: реформуючи глобальний капіталізм» (*“Open Society: Reforming Global Capitalism”*, 2010); Дж. Ріфкін (*Jeremy Rifkin*, 1945 р.н.) «Третя промислова революція: як горизонтальні взаємодії змінюють енергетику, економіку і світ загалом» (*“The Third Industrial Revolution: How Lateral Power Is Transforming Energy, the Economy, and the World”*, 2013), в якій автор розкрив важливість відкритих (горизонтальних) зв'язків між людьми для формування сучасного суспільства; Дуглас Норт (*Douglass North*, 1920–2015 pp.) розрізняє суспільства відкритого та закритого доступу в книзі «Насильство та соціальні порядки» (*“Violence and social orders”*, 2009). Варто виокремити представників концепцій інформаційного, синергетичного, аутопоетичного суспільства тощо, які будуть докладно представлені нижче.

Ідея «відкритого суспільства» вперше описується А. Бергсоном в роботі «Два джерела моралі та релігії» 1932 р. Він проводить пошук джерел формування та еволюції людського суспільства, крайні точки яких називає «відкритими» і «закритими». Концепція «відкритого» суспільства розгортається через осмислення здатності людини до еволюції «закостенілого» розуму, що підкорений інстинкту і тяжіє до незмінності, але завдяки інтуїтивним поривам змінює форму свого існування. Концепція А. Бергсона ґрунтується на протиставленні кількох протилежних механізмів, які властиві свідомості людини та відповідно формують типи суспільств. Їх можна умовно поділити на протиставлення відкритих та закритих характеристик: розум – інстинкт, підкорення звичці – творчий порив, прогрес – порядок, справедливість – рівність, розвиток – сталість, динаміка – статика тощо.

Ідея розділити суспільство на «відкрите» і «закрите», а також ті категорії, які лежать в основі цього поділу, запропоновані А. Бергсоном, були схвально сприйняті в науковому світі і отримали розвиток у двох основних напрямках – соціологічних і філософських пошуках. Дослідження доводять, що у ХХ ст. такі представники, як Ф.А. Гайек, Дж. Роулз, Р. Дворкін, Р. Нозік [6, р. 46–48], приділяли увагу питанням справедливості, рівності, пошуку такого морального закону, який би був найкращим для кожного члена суспільства і тієї форми держави, в якій би це реалізовувалося. Інший напрям започатковано К. Поппером [7], він являє собою аналіз закритих і відкритих суспільств на прикладах тоталітарних та демократичних режимів. У його критичному розгляді виділено такі критерії (подані у протиставленні): контроль суспільства/дослідження розвитку (бажання проконтролювати та направити історичний процес/використання наукових методів для прогнозування спадів та підйомів у різних сферах та варіантів реагування на зміни); авторитарний інтелектуалізм / свобода думки і слова; неконтрольований суверенітет / обмеження влади; етика сильного / мораль власної совісті (відповідальності за свої дії); жорсткий традиціо-

налізм / гнучкість щодо розвитку чи зміни традицій; утопічна інженерія / соціальна інженерія (створення єдиного щастя / поетапне вирішення нагальних проблем); принцип безгрішності / принцип спроб і помилок (у втіленні державної політики). К. Попер наголошує, що розвиток суспільства має включати планування одночасно безпеки і свободи, наскільки дає змогу людський розум, при цьому використовуючи метод фальсифікації (права на помилку), а не ідеалізації.

Подальші дослідження часто використовують зазначені характеристики в процесі оцінювання суспільного розвитку, при цьому не обов'язково використовуючи прямо термін «відкритості» або «відкритого суспільства». Втім, ідея відкритості універсалізується, її елементи сприймаються як належне і властиве сучасному людству за замовчанням, а деякі категорії зайняли місце універсальних цінностей. Наприклад, гуманізм у сучасних дослідженнях часто інтерпретується через емпатію, здатність до співчуття (Дж. Ріфкін), а сучасні технології дають змогу об'єднувати людей, розділених континентами і висвітлювати проблеми гуманітарного характеру через відкриті мережі. Такі елементи демократії, як особиста відповідальність за свої дії, верховенство права, плюралізм думок і діяльності, рівність перед законом, нині є не стільки ознакою політичного режиму, скільки системою координації в роботі будь-якої організації (комерційної, політичної, волонтерської), і стосуються не тільки громадян, але й країн (Дж. Сорос). Модель відкритого мислення А. Бергсона «я-людство-Всесвіт», що передбачає відповідальність перед всіма живими істотами, втілюється в синергетичних теоріях. Врахування можливості поправки на помилку, передбачення небезпек при розвитку і використання наукового методу К. Попера знаходять відгуки в дослідженнях суспільства ризику (Н. Луман). Важливість знання, здатності до розвитку, оновлення своїх інструментів і постійної рефлексії підкреслювали всі зазначені автори, що поєднує їх із тим типом аналізу сучасного суспільства, який ґрунтується на постійному навчанні та відкритим обміном інформацією, знаннями та досвідом (концепції інформаційного суспільства).

Концепція інформаційного суспільства є важливим елементом системи дослідження завдяки аналізу впливу нових технологій та унікального поширення знання на умови життя та спілкування людей. Вільний доступ до інформації за допомогою мережі Інтернет, змога спілкуватися на міжконтинентальному рівні створює безпрецедентні умови для обміну та створення безлічі спільних проектів. Інформаційне суспільство є відкритим через широкі можливості доступу до інформації та діяльності будь-якої людини на планеті. Обмін інформацією та постійне оновлення і поширення наукового знання є критеріями відкритості.

Першим про трансформацію суспільства на основі керування інформацією, як джерела і умови успіху, заговорив Д. Белл у трактаті «Майбутнє постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування» 1971 р. Українські дослідники визначають такі основні елементи його концепції: «Д. Белл вважав, що нове суспільство <...> високорозвинутих країн другої половини минулого століття <...> характеризувалося збільшенням кількості та якості інформації. Якісні зрушення <...> відбуваються внаслідок збільшення інформації особливого типу – знання, а не внаслідок збільшення звичайної інформації» [2, р. 248–249]. Нове суспільство виникає на тлі змін у соціальній структурі: сфері зайнятості, економіці та системі стратифікації. Відповідно до цього він визначає типологію соціального устрою в трьох різновидах праці – «здобуваючої», «мануфактурної» та «інформаційної». Через збільшення інтелектуальної праці автор прослідковує певні якісні зміни, таких як наукове планування і гуманізація суспільних відносин.

Авторитетною є теорія М. Кастельса, яка описує інформаційний капіталізм у «мережевому суспільстві». У своїй роботі «Information Age: Economy, Society and Culture»

1996 р. автор робить ґрунтовний аналіз нової епохи. Він зазначає, що це ера інформаційного капіталізму, яка характеризується змінами у трудовій діяльності і моделях зайнятості, індивідуалізації праці. Також важливим є те, що створюється нове середовище на основі інноваційних технологій, основа для виникнення нового типу особистості мусить бути спрямованою на постійну гнучкість. Ознаки формування культури інформаційного суспільства, за Кастельсом, є такими: «розмивання способів життя; реальна віртуальність; постійна миттєвість (ідея позачасового часу); домінування «простору потоків» над «простором місць»; зміна ідентичності різних соціальних групах» [2, р. 265]. Відбувається формування людини «нового типу», в минуле відходять такі цінності, як пошук стабільності, відданість компанії або бюрократичним структурам, громадянським позиціям, необхідність соціальної захищеності. Натомість необхідна здатність до самопрограмування, перенавчання, гнучкості та пристосування до нових (плинних) умов, здатність створювати свої мережеві зв'язки в плинних проектах, а не покладатися на позиції корпоративної бюрократії.

Наступна концепція, запропонована до розгляду, – синергетичне суспільство. Згідно з висновками Я. Любивого, концепції синергетичного суспільства формуються одночасно з основними концепціями інформаційного суспільства. Синергетичний підхід пояснює зв'язок людини та природи і може дати відповіді на екологічні виклики останніх десятиліть: «Збереження екологічного балансу сучасного суспільства з природним навколишнім середовищем залежить від синергії природи й суспільства, від рівня відповідності суспільних патернів (базових суспільних відносин, норм та інститутів), атракторів (соціальних програм, цінностей та ідеалів) і суператракторів (ключових парадигм суспільного розвитку, трансформованих у вигляді цих парадигм найважливіших цінностей та ідеалів) і механізмів їх реалізації та втілення – регульованих суспільством технічних параметрів безпечного самовідновлення природи» [2, р. 282]. Синергетичний підхід тісно пов'язаний із механізмами самоорганізації. Зокрема, О. Князева та С. Курдюмов [3] вважають, що це мають бути системи певного виду – відкриті та нелінійні, в широких колах досліджень (фізичних, соціологічних, психічних тощо). Досліджуючи цю концепцію, Я. Любивий зауважує, що синергетичні закономірності розвитку систем найяскравіше проявляються в неврівноважених станах, однак хаотичність теж має межі [2, р. 293].

Термін «аутопоезис» (autopoiesis) походить від грец. слів *autos* і *poiein* «побудова чи відтворення». Введено аутопоетичну теорію чилійськими вченими У. Матураною та Ф. Варелою 1973 р. в роботі «Аутопоезис: організація живого». За їх твердженнями, ознакою будь-якої живої системи є аутопоезис: «<...> це самовиробництво системою компонентів, що реалізують її організацію (процесуальну конфігурацію), а живою системою вважається будь-яка система, яка здійснює аутопоезис <...> для опису феномена життя як явища, властивого відкритим, самовідтворювальним системам» [8, р. 15]. Автори вважали, що первинним у будь-якій системі є біологічне начало, в тому числі здатність опрацювати необхідну для самоорганізації базу даних.

У науковому світі є практика запозичення категорій з інших дисциплін, і аутопоезис з'являється в німецькій соціології. П. Хайл разом із Ф. Бенселером та В. Коком [1] використовують його для характеристики соціальних систем: «В аутопоетичній теорії спостерігач (людина) – це складна система, що розвивається і має здатність не тільки до самовиробництва і відтворення, але й самореферентності, працюючи з власними описами як із незалежними сутностями».

Розглядаючи концепцію «відкритості» в аутопоетичному контексті, варто згадати німецького автора Н. Лумана. У роботі «Самоопис» (2009 р.), він використовує такі поняття,

як «аутопоезис», «біфуркація», «комунікація», «інформація» тощо, для опису динаміки еволюції всіх соціальних сфер, аналізує виникнення світового суспільства. «Вже на рівні операцій система суспільства вимушена спостерігати процес своїх комунікацій і в цьому сенсі – примушена до самоспостереження <...> Система рефлектує свою власну єдність як точку віднесення спостережень <...> Культура в сучасному сенсі завжди є культурою, яка рефлексує саме як культура, тобто являє собою опис, який спостерігається всередині системи» [4, р. 23].

Іншою концепцією, яка розвиває ідеї «відкритого суспільства», є концепція «суспільства ризику». Вона розвивалася окремо від ідей відкритості, але використовувала схожу методологію: еволюція поняття ризику відбувалася через трансформацію від спроби врахувати, проконтролювати і перебачити все до розуміння, що абсолютний контроль, як і абсолютне передбачення, неможливі. Відповідно до вищезазначених критеріїв відкритості, ми спостерігаємо еволюцію гнучкості мислення, права на помилку і відмови від контролю, а замість нього використання наукового методу з метою прогнозування можливих наслідків.

Суспільство ризику являє собою концепцію, яка розглядає розвиток соціуму з точки зору умов підвищеного фактора ризику, наявності глобальних загроз. Ризик стає однією з основних характеристик сучасності, і в статті буде розглянуто концепції У. Бека, Н. Лумана та Е. Гідденса.

У. Бек вважається засновником поняття «суспільство ризику». Він наголошує, що в новому сучасному суспільстві ризику мають глобальний позачасовий характер. Поняття «ризик» виступає як соціальний фактор, у формуванні якого беруть участь різноманітні соціальні групи (політики, ЗМІ, підприємці, представники громадянського суспільства тощо). Введення категорії ризику у сферу соціальних досліджень було сприйнято і продовжено іншими відомими вченими. Окрім досліджень аутопоетичних систем у суспільстві, як зазначено вище, Н. Луман також досліджує природу ризику, прослідковує еволюцію поняття у статті «Поняття ризику», опублікованій у журналі «Thesis» (1994 р.). Окрім статті, автор проводить дослідження також в інших роботах і наголошує, що оцінювання ризику і готовність прийняти ризик – це проблема не тільки ментального характеру, але передусім соціальна: «Поведінка в цих випадках відповідає або очікуванням відносно поведінки релевантних референтних груп, або характеру соціалізації (незалежно від того, чи була вона такою, якою прийнято вважати, або іншою) <...> соціальні науки краще відчують масштаби проблеми ризику, бо бачать тут, передусім, технологічні та екологічні проблеми сучасного суспільства» [5, р. 136–137]. Н. Луман вихідними вважає питання, хто приймає рішення або що видається вирішальним у визначенні, що вважати ризиком і в яких часових чи предметних горизонтах. Важливими також є врахування, сприйняття, оцінка ризику та згоди на ризик, питання про відбір ризику (якийсь ризик враховується, а якийсь ні). Тільки дослідження, специфічне для цієї дисципліни, може з'ясувати, що це не питання випадку, але що цим відбором керують певні соціальні фактори. Автор вважає, що вихідним пунктом дослідження ризиків є індивід, саме його поведінка модифікує майбутні події. Н. Луман доходить висновку, що чим більшими раціональними, складними є обчислення ризику, тим більше нового знання ми отримуємо про проблему. Таким чином, сучасне суспільство ризику є розширенням можливостей знання і досліджень, а не результатом дії техніки. Концепція зазнала трансформації з визначення ризику як прорахованої, контрольованої небезпеки для страхової діяльності до прогнозування можливих небезпек або неотримання прибутку/досягнень за допомогою статистичних і соціологічних методів. Використання наукового методу для прогнозування можливого розвитку подій, а не для

контролю будь-якої діяльності, схильність до гнучкості і прийняття того, що не все можна передбачити, на противагу страховки як всебічного передбачення відповідають зазначеним у статті критеріям відкритості.

Е. Гіденс вважає «ризик» атрибутом епохи «високої сучасності», для якої характерними є, передусім, експертні знання, масова свідомість. Автор зазначає, що громада реалізує себе в категоріях ризику, невизначеності та потреби у виборі. Можна прослідкувати, що, слідом за У. Беком, він розрізняє ризики як продукти людської діяльності та зовнішні загрози, а також доповнює тези про глобальні загрози, підкреслюючи, що суспільні інститути створюють ризики не тільки через динаміку в суспільстві на національному рівні, але також у контексті глобалізації. Реакцією на невизначеність завжди є тривога, тобто певна зупинена дія. Для вирішення ситуацій невизначеності необхідні конкретні дії, наслідки яких важко передбачити. Для вирішення соціальних проблем, особливо глобального масштабу, необхідно йти на ризики, проявляти творчість (створення чогось принципово нового) та гнучкість мислення, оскільки нові виклики не мають перевірених алгоритмів і при цьому мали б всезагальне схвалення. Тут перед нами постає проблема вибору, яке рішення буде найбільш оптимальним. Таким чином, свобода вибору, один із критеріїв відкритості, тісно переплітається з відповідною потребою суспільства ризику.

Ще одним відомим дослідником ризиків є Н. Талеб. Він будує свою теорію навколо неймовірних, непередбачених подій, які є ризиками, що не можна передбачити, і називає їх «чорними лебедями». Цю назву він обрав через те, що довгий час науковці були впевнені, що лебеді бувають лише білого кольору, і суспільне переконання було таким сильним, що «білий, як лебідь» стало загальним поняттям. Відкриття птахів чорного кольору створило певний переворот в усвідомленні звичного нам світу, і саме такі події, які неможливо передбачити чи до яких підготуватися, стають центром його теорії. Він використовує свою концепцію в економічній сфері, а також для аналізу різних соціальних та технічних зрушень.

Узагальнюючи вищесказане, було доведено, що концепція «відкритого суспільства» властива багатьом напрямкам сучасних суспільних теорій. Її головні категорії, такі як доступ до інформації, гнучкість і саморозвиток індивіда і системи, можливість відкритого доступу до спілкування та обміну, цінності гуманізму та демократичності, є також основними категоріями вказаних суспільних концепцій. Творче мислення, саморозвиток, діяльність (політична і комерційна), що підкорена правовому законодавству і плюралізму, є ознаками відкритості. З іншого боку, окрім світоглядних орієнтирів, пошук альтернатив суспільного ладу спричинені вразливістю ринкової економіки, як показали економічні кризи ХХІ ст. Кожна у своєму напрямі, ці течії розвивають і конкретизують аргументацію, які виклики тепер стоять перед людством і які ціннісні орієнтири та практичні моделі здатні в цьому допомогти.

Список використаної літератури

1. Автопоезис соціальних систем : монографія / за науковою ред. В.П. Беха. Київ : Вид-во імені М.П. Драгоманова 2010. 746 с.
2. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В.В. Лях, В.С. Пазенок, Я.В. Любивий, К.Ю. Райда, В.К. Федорченко, О.М. Йосипенко, О.М. Соболев, Н.А. Фоменко, О.П. Будя, Ю.О. Безукладніков. Київ : ТОВ «ХХІ століття: діалог культур», 2009. 404 с.
3. Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры. Санкт-Петербург : Алетейя, 2002. 414 с.

4. Луман Н. Самоописания Н. Луман / Пер. с нем. А. Ановский, Б. Скуратов, К. Тимофеева. Москва : Издательство «Логос», ИТДГК «Гнозис», 2009. 320 с.
5. Ніколенко Г.С. Витоки концепції «відкритого суспільства» в роботі А. Бергсона «Два джерела моралі та релігії». *Мультиверсум* 2017. Випуск 3-4 (161-162). С. 46–48.
6. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Пер. з англ. О. Коваленко. Київ : Основи, 1994. 444 с.
7. Українське суспільство: міграційний вимір : нац. доповідь / Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 396 с.
8. Autopoiesis, Communication, and Society: The Theory of Autopoietic Systems in the Social Sciences Frank Benseler, Peter M. Hejl & Wolfram K. Kock. URL: <http://philpapers.org/s/Peter%20M.%20Hejl%20%26%20Wolfram%20K.%20Kock>
9. Varela, Francisco J. Autonomy and autopoiesis, in Roth, Gerhard, and Helmut Schwegler (eds.) *Self-organizing Systems: An Interdisciplinary Approach*, Frankfurt / New York: Campus Verlag, 1981. P. 14–23.

CONCEPT OF “OPEN SOCIETY” IN MODERN SOCIAL THEORIES

Hanna Nikolenko

*H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Department of Foreign Philosophy
Tryokhsvyatitelska str., 4, 02000, Kyiv, Ukraine*

The main ideas of the “openness” of society manifest themselves in diverse perspectives. This is a real concept founded by A. Bergson and K. Popper, which over time turns into a methodological abstraction, that is, due to its universality and popularity, it becomes a kind of metaphor that unites various spheres of human knowledge. They contain the latest research techniques, human reason and behavior, borrowing mathematical and statistical methods, biological discoveries etc. Despite the initial substantive difference, they are united by an interest in social development and criteria of openness. It can be said that the “open society” becomes a nominative feature inherent in modern trends in the development of society. Therefore, social theories are imbued with the ideas of “openness”, they repeat the basic logic of this concept, and add other specific features. The article highlights such social areas as informational, synergistic, autopoietic society, as well as attempts at scientific foresight in the concepts of “another society” (the so-called “third wave society”) and “risk society”. Concepts are represented by such famous scientists as D. Bell, M. Castells, E. Giddens, U. Maturana, N. Luhmann, N. Taleb and others, as well as Ukrainian scientists, including V. Bekh, O. Knyazeva, I. Lyubiviy, V. Liakh, K. Raida and others. Approaches of public concepts were summarized and openness criteria were named, combining each of the theories. It is proved that they contain signs of openness on the presented criteria. The evolution of the concept of “open society” from the classical theories of the first half of the XX century to socio-philosophical research of the XXI century is revealed. The approaches of social concepts were generalized and the signs of openness that unite each of them were revealed, and it was also proved that they contain signs of openness according to the presented criteria. According to the results of historical and philosophical research, the concept of “openness” in the modern understanding of a transforming society of XXIst century is conceptualized.

Key words: openness, open society, autopoiesis, synergy, information society, “another society”, risk, risk society.

УДК 141.7:316.62

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.15>

КОНЦЕПЦІЯ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА ХОСЕ ОРТЕГІ-І-ГАСЕТА

Ольга Рилова

*Черкаський державний технологічний університет,
факультет гуманітарних технологій,
кафедра філософських і політичних наук
бул. Шевченка, 460, 18000, м. Черкаси, Україна*

У статті розглянуто концепцію масового суспільства відомого іспанського філософа Хосе Ортеги-і-Гасета, який розвиває думку про занепад сучасного суспільства у зв'язку з пануванням бездуховної, позбавленої будь-яких прагнень «пересічної людини». Метою статті є проведення історико-філософської реконструкції проблеми масового суспільства та здійснення порівняльного аналізу поглядів ученого з ідеями К. Маркса, Ф. Енгельса, О. Шпенглера та Ф. Ніцше. Прослідковується зв'язок між появою «масової людини» та розвитком європейської історії починаючи з часів Римської імперії, котра, на думку Х. Ортеги-і-Гасета, занепадала внаслідок «повстання мас», до початку ХХ століття. Однак, на відміну від К. Маркса та Ф. Енгельса, філософ розглядає «повстання» не як революцію, а як бунт. Демонструється, що зовсім не «класові» установки і не «підступність імперіалізму», а саме антигуманістичні ідеї, нав'язані мільйонам людей у тоталітарних суспільствах, стали причиною трагедій минулого століття. Визначаються причини виникнення, закономірності розвитку та наслідки, до яких призводить формування масового суспільства, а також місце і роль «сучасного варвара» в цих процесах. Стверджується, що катастрофічне зниження рівня культури, соціальної активності і творчості може призвести до загибелі західної цивілізації. Акцентується на руйнуванні демократичних ідеалів та розвитку дегенеративних процесів у сучасному світі, зупинити які може тільки об'єднана Європа. Дається вичерпна характеристика «масової людини», наголошується на відсутності в неї традиційної культури, що призводить до духовної деградації та падіння моралі. Для Х. Ортеги-і-Гасета «людина маси» – це не знедолений та експлуатований трудівник, готовий до революційної боротьби, а перш за все середній індивід, котрий відчуває себе таким як всі. Накреслюється проблема витіснення «духовних еліт» із традиційних для них галузей – політики, науки, мистецтва. Знеособлена маса замість того, щоб дотримуватися рекомендацій «елітарної» меншості, виступає проти неї. Робляться висновки про зв'язок сучасних історичних та соціальних трансформацій із виходом маси на авансцену ХХ століття.

Ключові слова: масове суспільство, маса, більшість, меншість, масова людина, пересічна людина, варвар, бунт мас.

Масове суспільство є предметом дослідження в багатьох галузях знання, зокрема, філософії, соціології, культурології, політології, психології тощо. Серед авторів, які здійснювали аналіз масового суспільства, варто згадати Г. Лебона, Г. Тарда, Е. Фромма, Г. Арндт, К. Мангайма, А. Тоффлера, С. Маклюєна, Р. Міллса, К. Ясперса, Г. Маркузе та інших. Особливе місце в цій плеяді займає відомий іспанський філософ, соціолог, есеїст Хосе Ортега-і-Гасет (1883–1955). Він присвятив проблемі масового суспільства цілу низку творів, найбільш відомим з яких є «Бунт мас». Ця праця являє собою аналіз конкретних явищ та ситуацій початку ХХ століття, з яких поступово формується теорія «масового суспільства». Есе було опубліковано у 1930 році і поступово стало, без сумніву, однією з найвпливовіших книг сучасності. Як стверджує сам автор, ця книга є свідченням «трі-

юмфу гіпердемократії» [1, с. 20]. Крім того, її можна вважати першою спробою створити цілісну теорію «масового суспільства» в її найбільш завершеному вигляді.

Мета статті – аналіз та історико-філософська реконструкція проблеми масового суспільства у творчості Х. Ортеги-і-Гасета. Для цього варто розв'язати такі завдання: проаналізувати роботу Х. Ортеги-і-Гасета «Бунт мас», присвячену проблемі масового суспільства, а також провести порівняння поглядів іспанського філософа з ідеями К. Маркса, Ф. Енгельса, О. Шпенглера та Ф. Ніцше, чії роботи виступили основною джерельною базою.

Хід розгляду проблематики, визначеної у статті, зумовлений теоретико-методологічними напрацюваннями зарубіжних та вітчизняних авторів. Зокрема, вагомий внесок у дослідження ідеї масового суспільства здійснили такі зарубіжні науковці, як П. Андерсон, В. Асакавічюте, С. Бюхлер, І. Мюрберг, Р. Рауті, М. Хаас та ін. Деяких аспектів масового суспільства і творчості Х. Ортеги-і-Гасета торкалися у своїх працях такі сучасні українські дослідники, як А. Бойко, Л. Васильєва, І. Вегеш, Р. Войтович, Н. Доній, Л. Дротянко, О. Марущак, І. Михайлин, Ю. Омельченко, М. Петрушкевич, Ю. Серова, О. Терешкун, М. Чабанна та ін.

Розглядаючи масове суспільство, Х. Ортега-і-Гасет характеризує його як світське, плебейське та вульгарне, засноване на особистих інтересах, дешево та неякісне, неоригінальне, урбанізоване тощо. Ключове питання, яке ставить філософ у своєму есе: чи може розвиватися суспільство, що спирається на маси? І дає негативну відповідь на нього.

«Бунт мас» Х. Ортега-і-Гасет писав у роки, які ознаменувалися політичною та економічною кризою в Європі та Америці, у час, коли Іспанія стояла на порозі громадянської війни, в Італії зароджувався фашизм, у Німеччині – нацизм, а у Радянському Союзі – сталінізм. На початку ХХ століття суспільні настрої в розвинених країнах поступово змінювалися, стаючи дедалі більш песимістичними. На зміну відчуттям піднесення та безпеки, які панували протягом майже усього ХІХ століття, прийшли похмурі передчуття глобальних катастроф. Зникла віра в подальший прогрес.

Усе це вказувало на руйнування демократичних ідеалів та принципів і, можливо, на руйнування європейської цивілізації загалом. І відповідальність за це філософ покладає на маси. По всій Європі неосвічена більшість узурпувала місце компетентної меншості. «Для сьогоденного дня характерично, що простий ум, знаючи, що він простий, наслідують проголошувати своє право на простацтво і, де хоче, накидає його» [1, с. 21].

Ця нова більшість, «пересічна людина», звільнилася від гніту традиційної влади, пішла на пошуки нових «героїв» і знайшла їх у Франко, Муссоліні, Гітлері та Сталіні. Ситуація в Європі початку ХХ століття – це нестабільність та занепад, спричинені індустріалізацією та урбанізацією, демографічним вибухом, зростанням бюрократії та майже всеохопною грамотністю, котра, однак, не підвищувала інтелектуального рівня звичайних людей, а лише робила їх більш уразливими для пропаганди. Х. Ортега-і-Гасет вважає, що нова диктатура є далекою від створення нового суспільства, вона лише знищує старе. Новий тип пересічної або «масової людини» «не репрезентує якоїсь нової цивілізації, що бореться із старою; він є голим запереченням, за яким криється чистий паразитизм» [1, с. 150]. Ідеї, норми та принципи як основи традиційного суспільства можуть створюватися та підтримуватися лише освіченими елітами. «Коли бракує всіх цих речей, немає культури, а є, в найвужчому сенсі слова, варварство» [1, с. 59]. На думку філософа, бунт мас є «вертикальною навалою варварів» зі сторони середнього та нижчого класів, що траплялося і раніше, особливо в Римській Імперії. Таким чином, на початку ХХ століття людство вкотре опинилося «під брутальною владою мас» [1, с. 21].

Х. Ортега-і-Гасет констатує, що людство живе в період «межичасся, прогалини між двома історичними епохами» [1, с. 144], період хаосу, що почався у IV столітті; воно переживає смертні муки Римської Імперії перед більш тривалими темними століттями. Причому падіння Риму філософ пояснює піднесенням мас: «Історія Римської Імперії – це також історія повстання та влади мас, що засмоктують та розкладають правлячі меншини і самі займають їх місце. Тоді також виникає явище накопичення, пересичення» [1, с. 21]. Це відсилка до ідеї бруталності «мас», чим сповнений весь твір Х. Ортеги-і-Гасета.

«Бунт мас» можна вважати свого роду антиподом «Маніфесту комуністичної партії». Хоча іспанський філософ бачив тиранію там, де К. Маркс та Ф. Енгельс бачили звільнення, він приймав і підтримував основну ідею марксизму: ідею повстання, що здійснюється масами (пролетаріями) проти правлячих класів. Звичайно, К. Маркс та Ф. Енгельс пророкували майбутню «революцію», у той час як іспанський філософ писав про «бунт». «Бунт» – це метафора дегенеративного процесу або хвороби, яка охоплює суспільство на усіх рівнях, це майже метафора сучасності. Але, мабуть, найбільша відмінність між К. Марксом та Х. Ортегою-і-Гасетом полягає в тому, що останній не розглядає економічні причини ситуації, що склалася, як пріоритетні. Він вважає, що в конфлікті демократичних ідеалів рівність перемогла свободу, але має на увазі не економічну рівність. «Пересічна людина» – це не працівник заводу, не вантажник, навіть не представник певного соціального класу. Це просто середньостатистична людина, в якій відсутня індивідуальність. Її єдині характеристики – неосвіченість, вульгарність та відсутність ідентичності. Свого часу К. Маркс сподівався, що численні принижені та розлучені, іноді організовані пролетарії повстануть проти своїх гнобителів. І нині ми з легкістю можемо пригадати такі ситуації, адже у XIX та XX століттях класова боротьба проявилася в багатьох страйках, заворушеннях, масових рухах, радикальних організаціях та революціях. «Збунтована маса» Х. Ортеги-і-Гасета, яка є деструктивно авторитарною, навпаки, означає загибель марксистських сподівань.

Таким чином, масова людина Х. Ортеги-і-Гасета схожа на відчужену людину, яка фігурує в марксистських творах. Вона – та сама порожня оболонка, що й «одновимірна людина» Г. Маркузе або «авторитарна особистість», діагностована М. Хоркхаймером та Т. Адорно. Але, на відміну від Х. Ортеги-і-Гасета, в них «масова людина» – це, перш за все, експлуатована жертва елітарних груп.

Головним авторитетом у проблемі мас для Х. Ортеги-і-Гасета був, звичайно, не К. Маркс. Іспанський філософ перебував під впливом О. Шпенглера з його «Присмерком Європи» (1918). Поряд із такими ідеями, як «стадність» та «варварство» технічної спеціалізації, О. Шпенглер підштовхнув Х. Ортегу-і-Гасета до ідей перетворення демократії на масову тиранію та суїцидальних тенденцій прогресу і цивілізації. О. Шпенглер стверджує, що всезагальною стадією розвитку усіх культур наприкінці їх життєвих циклів є «цезаризм», тобто такий спосіб управління, котрий, незважаючи на всі державно-правові формулювання, є абсолютно безформним за своєю внутрішньою суттю [2, с. 459].

На вершині кожної цивілізації стоїть «світове місто», жителі якого дуже схожі на «пересічних людей» Х. Ортеги-і-Гасета: замість розмаїття форм народу, що зростав на землі, з'являється новий кочівник, паразит, мешканець великого міста, чиста, відірвана від традицій, породжена безформною масою людина фактів, іррелігійна, інтелігентна, безплідна, сповнена глибокої антипатії до селянства (і до його вищої форми – сільської шляхти) [3, с. 165]. У руках «безплідного паразита» висока культура минулого, про яку більше не дбає «сільська шляхта», гине, як вирвана з коренем квітка: до світового міста належить не народ, а маса. Її безглуздість щодо будь-якої традиції, що означає боротьбу

проти культури (шляхти, церкви, привілеїв, династії, конвенції в мистецтві, меж пізнавальних можливостей науки), її гострий та холодний розум, що перевищує селянську тямущість, її натуралізм абсолютно нового зразка, який у своєму прагненні назад далеко випереджає Сократа та Ж.Ж. Русо і спирається у всьому, що стосується сексуального та соціального, на первісні інстинкти та стани, те саме *panem et circenses*, яке нині знову з'являється під виглядом боротьби за збільшення заробітної плати, – усе це означає порівняно з остаточно завершеною культурою певну виключно нову, пізню та безперспективну форму людської екзистенції, якої разом із тим неможливо уникнути [3, с. 166].

Очевидно, що Хосе Ортега-і-Гасет заперечує фаталізм Освальда Шпенглера, можливо, вважаючи його занадто оптимістичним (зрештою, О. Шпенглер переносить занепад Західної Цивілізації на XXII століття), але в будь-якому разі він застосує свою ідею занепаду до сучасного суспільства, трансформуючи негативні погляди О. Шпенглера відповідно до власних цілей.

Відлуння «цезаризму» О. Шпенглера у Х. Ортега-і-Гасета має іронічний характер у контексті схвалення діяльності Цезаря наприкінці «Бунту мас». З одного боку, він називає державу найбільшою небезпекою, яка нині загрожує цивілізації, вбачаючи в її звеличенні та зростанні її впливу тінь римського гноблення та стверджує, що «такою була жалюгідна доля античної цивілізації... Вже за часів Антонінів (II століття) держава мертвою зверхністю тяжіє над суспільством. Суспільство впадає в рабство і вже не вміє жити інакше, як на службі держави. Усе життя бюрократизується. Що тоді робиться? Бюрократизація життя приводить до його занепаду, і то в усіх ділянках» [1, с. 94]. З другого боку, відхід від «імперії мас» Х. Ортега-і-Гасет бачить саме в омолодженні, відродженні чогось на зразок державної організації в європейському масштабі. Тому він і звертається до Цезаря як до однієї з двох «ясних голів» античного світу (другим був Темістокл). Як Цезар колись вказав шлях до сучасної держави, так і якась нова харизматична особистість має нині вказати шлях до об'єднання Європи. «Ледве європейські нації заокруглились у сучасних зарисах, як довкруги них і під ними виринула, наче тло, Європа» [1, с. 142]. Іншими словами, тільки проект об'єднаної Європи може протистояти її «занепаду». З цієї причини, на думку філософа, необхідно повернутися до досвіду Цезаря, у той же час не сильно зважаючи на його випадки проти державної влади Республіки, котра стала корумпованою унаслідок розширення та масовізації: «Тому, що справжні вибори були неможливі, довелося їх фальшувати, і кандидати організували боївки – з військових ветеранів та циркових атлетів, – що мали тероризувати виборців і розбивати урни».

Без правдивого голосування демократичні інституції висять у повітрі. «Республіка – це пусте слово», – сказав Цезар» [1, с. 126]. Він як людина, яка має «найбільший дар», дивиться за межі класичного полісу в нову інтернаціональну державу. Таким чином, сама Імперія виступає образом майбутнього об'єднання Європи, хоча вона також є образом гноблення, занепаду та варварства мас. Х. Ортега-і-Гасет нічого не робить, щоб подолати цю суперечність. Тільки у посланні він заявляє: «Загальновідомо, що імперія Августа є протилежністю того, що хотів створити його названий батько» [1, с. 156]. Однак, очевидно, що Цезар із нетерпінням чекав того кошмару, який Х. Ортега-і-Гасет називає «найбільшою небезпекою».

Важко зрозуміти, яким чином позитивний тип держави, ідеал Цезаря, може врятувати нас від негативного типу, встановленого Августом, особливо якщо центральна проблема «мас» пов'язана з певними недоліками природи пересічної людини. І Х. Ортега-і-Гасет, і О. Шпенглер багато чим зобов'язані іншому «ворогу повсякденності», Фрідріху Ніцше, котрий, хоча у нього і не було Франко, Міссоліні, Гітлера та Сталіна, на яких можна

було б посилатися як на докази некомпетентності «пересічної людини», все ж багато знав про націоналізм та соціалізм як про прояви «стадного інстинкту»: «Загальна деградація людини аж до тієї «людини майбутнього», в якій туполобі й порожньоголові соціалісти вбачають свій ідеал, – звиродніння і здрибнення людини до рівня досконалої стадної тварини (або, як вони кажуть, людини «вільного суспільства»), перетворення людини на карликову тварину з рівними правами і домаганнями можливе, в цьому немає жодного сумніву! А хто колись продумав цю можливість до кінця, той, на відміну від інших, знає на одну огиду більше...» [4, с. 203].

Х. Ортега-і-Гасет описує не стільки «огиду» Ф. Ніцше, скільки подив розчарованої людини, яка зіштовхнулася з жахливим парадоксом, що лібералізм у момент свого тріумфу виглядає як поразка. І хоча стадна тварина Ф. Ніцше вмотивована неповагою до того, щоб терпіти все, що добре і «шляхетне», «масова людина» Х. Ортега-і-Гасета здається більш самовдоволеною, ніж мстивою, вона дивиться у дзеркало, нічого не бачить, озираючись назад, і вірить, що є вищою істотою. «Вона задоволена з себе такої, якою вона є» [1, с. 52].

Голос Ф. Ніцше був лише одним із багатьох в останні десятиліття XIX століття, хто допоміг закріпити песимістичний погляд на людську природу, що лежить в основі міського натовпу О. Шпенглера та пересічної людини Х. Ортега-і-Гасета. Натуралізм у літературі, який О. Шпенглер сприймав як символ занепаду, зображував звичайну людину пішаком навколишнього середовища та спадковості, а часто і жертвою великих колективних сил: економічної кризи та безробіття, заворушень, революцій та війни. Символізм та декадентський рух запропонували подивитися на проблему з іншого боку: пересічна людина не могла мати ніякого відношення до високого мистецтва, недоступного для розуміння всіма, крім посвячених. Хоча Х. Ортега-і-Гасет не дає розширеного аналізу «нових інтелектуалів» або більш складного парадоксу культури, що породжує анархію, він дає йому загальну характеристику: «Не варто ідеалізувати сучасну кризу, пояснюючи її як конфлікт між двома кодексами моралі чи двома цивілізаціями – однією, що хиріє, і другою, що світає. Маса просто обходить без будь-якої моралі... Як можна було повірити в аморальність життя? Без сумніву, лише тому, що вся сучасна культура і цивілізація приводить нас до цього переконання. Тепер Європа пожирає болючі наслідки своєї духовної поведінки. Вона без застережень прийняла блискучу, але позбавлену коріння культуру» [1, с. 149–150].

Свої уявлення про духовну поведінку Європи Х. Ортега-і-Гасет резюмує у главі «Варварство спеціалізації». Там він стверджує, що масова людина є прямим творінням цивілізації XIX століття, котра своєю чергою походить із необмеженого поступу науки і техніки. Потім з'ясовується, що «прообраз маси» – це не неграмотний бандит, а «сучасний науковець». Через спеціалізацію «сама наука – база нашої цивілізації – обертає його автоматично в масу; себто робить з нього примітива, модерного варвара» [1, с. 85]. Таким чином, найбільш типовий різновид масової людини – це «учений неук», який «прекрасно «знає» свій маленький закуток всесвіту» і тому у всіх інших питаннях вважає себе «знавцем» [1, с. 87].

«Цей стан «глухоти», непокірності супроти вищих інстанцій, який я повторно вивів як характеристику маси, досягає свого вершка в оцих частинно кваліфікованих людях. Вони – символи і у великій мірі носії сучасної влади мас, а їхнє варварство – це безпосередня причина деморалізації Європи.

З другого боку, це найясніший і найконкретніший приклад того, як цивілізація минулого століття, покинута на самоплив, відразу пустила цей паросток примітивізму і варварства» [1, с. 88]. У той час як «Римська імперія зліквідувалася через брак техніки» [1, с. 72],

проблема сучасного суспільства майже протилежна. Нині технічний прогрес реальний і Х. Ортега-і-Гасет цінує його. «Але тепер банкрутує людина, бо вона не може тримати кроку з поступом своєї власної цивілізації» [1, с. 72]. Тобто у варварського спеціаліста є тільки власний інтерес та інтерес до його особливої галузі у збиток загальній культурі: «Суспільне керівництво попало в руки людини, байдужої до засад цивілізації» [1, с. 65].

Есе іспанського філософа містить також його погляди на історію, засновані на уявленнях про нелегітимність будь-якої великої держави та циклічність соціального регресу, якого неможливо уникнути. Хоча він стверджує, що не є детерміністом і що в історії все можливе.

У своєму творі Х. Ортега-і-Гасет зазначає: «Як загально відомо, я обстоюю радикально аристократичне тлумачення історії» [1, с. 22]. Звичайно він не був першим, хто дотримувався такої думки про історію, про загальні закони, що визначають долю людства, і про те, що сама природа людської реальності робить структуру соціального існування людей неодмінно ієрархічною. У різні часи та в різних регіонах завжди існувала впевненість у тому, що люди поділяються на кращих та гірших. Дійсно, тільки сучасний період проголосив рівність усіх людей в онтологічному плані. Нині немає змоги заглибитися в це питання, суть лише в тому, що воно залишається однією з найгостріших проблем людства і потребує глибокого філософського аналізу. Таким чином, формується враження, що заслуга автора «Бунту мас» полягає в тому, щоб чітко сформулювати цю проблему. Х. Ортега-і-Гасет стверджує: «Людське суспільство, хоч-не-хоч, є завжди аристократичне самою своєю істотою» [1, с. 22], хоча «Європа ціле сторіччя по-страусячому ховала голову в пісок, щоб не помітити такого очевидного факту» [1, с. 89].

Незважаючи на те, що Х. Ортега-і-Гасет ухилився від розвитку та детального пояснення своєї доктрини, «Бунт мас» є серйозною спробою усвідомити феномен масового суспільства, котрий не втрачає своєї актуальності і у XXI столітті.

Ідеї, викладені філософом у цьому творі, можуть бути якнайкраще зрозумілими в контексті глобальних історичних та соціальних трансформацій двох останніх століть. Наш час, котрий починається з Французької революції, характеризується поступовим усуненням юридичної та політичної нерівності між людьми. Егалітаризм став метою багатьох ідеологічних доктрин та політичних рухів. Фактично, демократичні тенденції, сформульовані у цей час, визначають зміст сучасних соціальних процесів. Грандіозні історичні зміни, що охопили Європу та увесь світ, привернули до себе значну увагу багатьох видатних дослідників.

Управління та ідеологія, наука та освіта, мистецтво та література, одним словом, уся сфера духовного виробництва, котра до цього часу завжди перебувала в руках невеликої частини населення, чоловіків та жінок, котрі займали високі позиції в суспільстві, виявилися доступними «брутальній» та «примітивній» більшості. Маса, котра в попередні епохи перебувала на задньому плані суспільної сцени, нині вийшла вперед, до рампи і є головною дійовою особою. Протягом XX століття вона пройшла довгий шлях від некерованого натовпу до цілком зорганізованої спільноти з власною культурою.

Список використаної літератури

1. Ортега-і-Гасет Хосе. Бунт мас. Нью-Йорк : Видання Організації оборони чотирьох свобод України, 1965. 158 с.
2. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологи мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / Пер. с нем. и примеч. И.И. Маханькова. Москва : Мысль, 1998. 606 с.

3. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 1. Гештальт и действительность / Пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна. Москва : Мысль, 1998. 663 с.
4. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / Пер з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2002. 320 с.

MASS SOCIETY CONCEPT BY JOSE ORTEGA-Y-GASSET

Olha Rylova

*Cherkasy State Technological University,
Faculty of Humanities Technologies,
Department of Philosophical and Political Sciences
Shevchenka boul., 460, 18000, Cherkasy, Ukraine*

The article considers the theory of mass society by the famous Spanish philosopher José Ortega-y-Gasset, who develops the idea of the decline of modern society because of the dominance of the average person deprived of spirituality and aspiration. The purpose of the article is to make a historical and philosophical reconstruction of the problem of mass society and carry out a comparative analysis of the scientist's views with the ideas of K. Marx, F. Engels, O. Spengler and F. Nietzsche. A connection between the emergence of the "mass man" and the development of European history is traced from the Roman Empire, which, according to José Ortega-y-Gasset, fell under the influence of the "revolt of the masses" to the beginning of the 20th century. However, unlike K. Marx and F. Engels, the philosopher considers "revolt" to be a rebellion rather than a revolution. It is shown that anti-humanistic ideas imposed on millions of people in totalitarian societies, rather than "class" attitudes and "intrigues of imperialism" have caused the tragedies of the last century. The causes of mass society formation, patterns of its development and consequences, as well as the place and role of the "modern barbarian" in these processes are determined. It is argued that a catastrophic decline in cultural level, social activity and creativity can lead to the death of Western civilization. The emphasis is on the destruction of democratic ideals and the development of degenerative processes in the modern world, which can be stopped only by united Europe. An exhaustive description of the "mass man" is given, the absence of a traditional culture is indicated, which leads to spiritual degradation and a decline of morality. For José Ortega-y-Gasset, the "mass man" is not a dispossessed and exploited worker, ready for a revolutionary feat, but above all an average individual who is like everyone else. The problem of "spiritual elites" ousting from their traditional areas of politics, science, and art is outlined. Depersonalized mass opposes the "elite" minority instead of following its recommendations. The author makes conclusions about the connection of modern historical and social transformations with the emergence of the masses on the footlights of the twentieth century.

Key words: mass society, mass, majority, minority, mass man, average man, barbarian, revolt of the masses.

UDC 2-81-587.6

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.16>

FEATURES OF THE FORMATION OF THE VIRGIN DOGMATS IN CATHOLICISM

Galyna Rozbytska

*Ivan Franko Zhytomyr State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine*

The article analyzes the formation of the cult of the Mother of God in Christianity. It is proved that the formation of the cult of the Virgin Mary took place during the Ecumenical Councils, which laid the fundamental foundations of Christianity in Trinitarian teaching, Christological theology and Mariology. It is substantiated that the Second Ecumenical (First Constantinople) Council, asserting the substantial identity of the Persons of the Trinity, could not put an end to Christological discussions on the question of the union of the divine and human nature of Christ, which remained open.

The main dogmatic dogmas in Catholicism are singled out, which complement the Christological doctrine formed on the basis of the New Testament literature. The sources of formation of ideas about the Blessed Virgin, which belong to the period of early Christianity, are determined. The significance of the Council of Ephesus was established, which laid the foundation for the veneration of the Virgin Mary, proclaiming her the Mother of God. The superiority in the Christological debates of Alexandrian catechetical theology over the Antiochian theological school is proved. Conclusions are formulated, and the theoretical provisions concerning the cult of the Blessed Virgin Mary are generalized by studying historical materials and modern developments in the field of theology and in the field of philosophical sciences. It is substantiated that the Christological conception of the Patriarch of Constantinople Nestorius led to the recognition of two incarnations in Christ and the denial of ontological unity. For Nestorius, both incarnations of Christ are original, independently existing, because each of them forms a Person.

The refutation of Nestorian teaching at the Council of Ephesus enabled Christian theology to get rid of the Christological division of the individual. An important achievement of the council was the proclamation of the theological concept that in human nature Christ as the Word accepted the fullness of mankind. The Catholic doctrine of the role of the Virgin Mary in the work of salvation and her maternal intercession, which leads to the acceptance by all people of Jesus as their Savior and the formation of the image of the Son of God in believers, is analyzed. It has been proved that for the believers of the Roman Catholic Church, Mary is not only the Mother, but also the example of the Christian life and the image of the whole Church.

Key words: Mariology, the Virgin Mary, Christology, Soteriology, apocrypha, Gospel, religious dispute.

Christian culture, as a completely spiritual tradition, removes the divine status of a woman, but leaves behind her the most important functions of the birth of the living God Jesus Christ and protection of the whole human race. Most researchers consider that the cult of the Virgin Mary was formed during long discussions between Christian theologians, which contributed to the official recognition of the Virgin Mary. The most common cult of the Virgin became in Catholicism, where she is called the Madonna. The Roman Catholic Church developed the doctrine of the Virgin Mary Mariology and adopted dogmas about the Incarnation, the Immaculate Conception, the Assumption and the Ascension of the Virgin Mary. The idea of the birth of Jesus Christ from the Virgin Mary, meanwhile, plays a very important role in the ontology and anthropology of Christianity. The atoning sacrifice of Jesus Christ removes original sin from man and radically changes his status. The woman who caused the fall of the human race becomes

the way to its salvation. By becoming the Chosen Mother of the Savior of the world, she gained one and universal glory.

In this context, the Virgin Mary issues become important, the main provisions of which have not only theoretical but also practical application in variations of confessional systems. Therefore, research in the philosophical and religious context and the study of all theological aspects is a necessity due to time. In view of this, the subject of our study will be the history of the formation of the dogma of the Virgin, reflected in the New Testament and apocryphal literature. Analyzing the transformation of Catholic dogmas to understand the figure of the Virgin Mary is important today. Therefore, formulating certain conclusions and summarizing the theoretical provisions of our study, we will use historical materials and modern developments in the field of theology and in the field of philosophical sciences.

The article analyzes the main trends in the study of the formation of the Virgin Mary of Christian patristic on the basis of the works of theologians L. Berkhov, O. Men, L. Pisarev, M. Posnov, which focused mainly on the historical context of the process of Mariology. However, in the works of these researchers, the issue of the Virgin did not take its rightful place, although it is the semantic center of Christian doctrine. Analyzing the literature of the study, we note that mainly theologians deal with the problem of Mariology, which indicates the lack of coverage of this issue in modern religious studies.

In our analysis, we will proceed from the fact that the study of the Holy Father's literature requires two tasks: to trace the sources and development of the ideas of the Mother of God and to systematize the main content of the Mariological doctrine. The difficulty of this task is the lack of a unified methodological approach. It is important to note that most researchers in analyzing the figure of the Virgin Mary of the Apostolic Fathers prefer the historical development of views or use the analysis of the semantics of the Virgin terminology, building on their historical line. The use of these approaches separately leads to the accumulation of all the problems of New Testament theology within a particular topic.

The role and place of the Virgin Mary in the history of mankind and the birth of Jesus Christ is reflected not only in the Holy Scriptures, but in other sources of the period of early Christianity. These, first, include oral traditions, which were recorded in the works of other contemporaries of early Christian history, disciples of the apostles and the first Christian hierarchs, forming the basis of apocryphal literature. Of these works, a special place for our study is occupied by the Proto-Gospel of James, which is not included in the biblical canon, but contains the genealogy of the Virgin Mary and explains the discussion of the history of New Testament events. The work itself was translated into various languages in the early Middle Ages, including Syriac, Coptic, and Armenian, and its early text, "The Birth of Mary, The Revelation of Jacob", was found in 1958 in Egypt on a papyrus named after the researcher Bodmer.

The story of the event of the Annunciation is told on behalf of the son of Joseph and the brother of Jesus James. Thus, the pages of the apocryphal text cover the birth of Jesus, which contained the idea of the Immaculate Conception, causing controversy with those who did not acknowledge the birth of Jesus Christ by the Holy Spirit. Some researchers suggest that this work belongs to one author who tries to build the story with various sources not personally related to the Virgin Mary and the testimonies he borrowed from the Gospels of Matthew and Luke.

In the context of our study, we consider it necessary to shed light on the biography of the Virgin Mary on the basis of which the dogma of the Mother of God in Catholicism about the Incarnation and the Immaculate Conception were formulated. As is known from the Protestant Gospel of James, the parents of the future mother of Jesus Christ, Anna and Joachim, were respectable people because her father belonged to a cohort of priests of the Jerusalem temple.

Mary's mother Anna was a rich and righteous woman, but childless. Her husband did not want to leave his wife, despite the constant humiliation they suffered from the public, because this state of affairs was considered a sign of sin or God's punishment [1, p. 20–23]. Anna suffered from the pressure on her family, so she prayed tirelessly to the Lord with hope and humility, asking for His blessing, and received a great reward by becoming parents. While in different places, Anna and Joachim received a revelation from an angel that God had heard their prayer and would bless them as a child, despite the couple's advanced age. After the birth of her daughter Mary, her parents sacrificed her to the god and brought her to the Temple in Jerusalem. This event is rooted in the Christian tradition and is celebrated as the Entry into the Church of the Virgin Mary, occupying a special place in a number of festive events of the Christian church [2, p. 41].

Having fulfilled their purpose on earth, Mary's parents left her in the care of the Temple. The Gospel of James states that as a teenager, Mary lost her parents, and the rector of the Temple in Jerusalem sought a righteous man to care for her. The apocryphal text describes how a call was made to men of the house of David, who were unmarried or widowed, to come to the temple in Jerusalem. It was then that Joseph's staff flourished and thus he was chosen as a widower as Mary's guardian, despite his advanced age. This decision was unanimously adopted by the council of elders of the Temple [3, p. 105]. Note that the Proto-Gospel of James describes events that are not reflected in the canonical texts. In particular, when Mary was already expecting a child, she and Joseph were called back to the Temple as those who had not kept their vows, even though they had been engaged for a year. However, what exactly the promise was broken in the text is not told.

Instead, the Gospel of Luke contains a passage that suggests that while in hope, Mary and Joseph were not yet married: "And Mary said unto the angel: How shall this be, seeing I know not a man?" (Luke 1:34). In our opinion, the very neglect of the Nazarene tradition by Mary and Joseph led to the indignation of the clergy about their breach of the vow of marriage. The Old Testament book of Numbers describes in detail the cult of the Nazarenes among men and women. It is known that the Nazarenes gave eternal and temporary promises, but they concerned mainly men who went to preach later. Instead, women lived mostly at the Temple and, like men, performed the following duties: "When a man or woman decides to make a vow, he watches to dedicate himself to the Lord" (Numbers 6:2). Samson and his father Manoah followed the traditions of Nazareth: "For, behold, thou shalt conceive, and bring forth a son, and the razor shall not touch his head: for the child shall be a Nazarite from the womb, and he shall begin to save Israel out of the hand of the Philistines" (Judges 13:5). As well as John the Baptist: "And the child grew, and waxed strong in spirit, and was in the deserts till the day that he appeared unto Israel" (Luke 1:80).

We believe that Mary, being in the temple, made a vow of Nazareth, which led to the search for a guardian for her from a cohort of faithful and righteous men who would help her to keep her voluntary commitments. Hence the requirement of the clergy for Mary and Joseph to appear at the Temple when it became known about the future motherhood, which, according to the clergy, took place contrary to the promise of Nazareth.

The Gospel of Luke most fully describes the event of the Annunciation, which in Catholicism formulated the dogma of the Incarnation. According to the evangelist, Mary, being betrothed to the widow Joseph, received word from an angel that she was blessed among women (Luke 1:28), who would soon give birth to the Son of God, Jesus. "The Holy Spirit will be poured out on you, and the power of the Most High will overwhelm you, therefore the Holy One who is born will be the Son of God!" (Luke 1:35). It was a difficult circumstance for Mary to explain to Joseph her mission of motherhood, because in those days, a woman who committed adultery

was stoned, which meant a slow death. In such a difficult situation, Mary did not choose her will for herself, but did the will of God, although she did not know for sure what would await her in the future.

Although the Catholic Church emphasizes the importance of the Virgin Mary's voluntary consent to accept God's will at the time of the Annunciation, this agreement is in fact a formality. Mary was destined to become the Mother of the Son of God before birth and was miraculously prepared and doomed. She is deprived of original sin and protected by God's grace from personal sin; she became a humble servant of God not through a conscious choice of such service, but in a natural way, because this obedience and holiness already constituted her essence. Thus, Mary decided, contrary to all trials, to do not her own will, but God's. All this is also a manifestation of the existing notion of grace in Catholicism, which is considered by Catholic theology as a special gift of the Lord, a certain manifestation and salvation of him as first of all the work of the Lord. It was for the fulfillment of God's prophecy that the Roman Catholic Church called her "New Eve" [4, p. 41].

It is important to note that according to Catholic theology, Mary not only fulfilled the divine will, but also opened the way to fulfill God's promise by interfering with Satan's plans, taking responsibility for the birth of the Son of God. Evidence of this is the fragmentary passages from the Gospels and the Apocrypha in which it is mentioned that Joseph did not believe Mary at first, but later began to help her: "And Joseph her husband, being righteous, and not willing to glorify her, would secretly release her. And when he thought on these things, behold, an angel of the Lord appeared unto him in a dream, saying: Joseph, son of David, do not be afraid to receive Mary your wife, for in her you will receive the Holy Spirit" (Matthew 1:19–20). It is in Mary's special way of becoming the Mother of the Son of God that Catholics see the joint efforts of God and men, namely Mary and Joseph, to fulfill the Lord's promise to give birth to the Son of God. From the point of view of Christian teaching, they did everything in their power to make Jesus grow and later fulfill his purpose on Earth. It is clear from the Gospels that Mary had to raise her son on her own, but in spite of everything she believed in God's promise and helped Him.

The cult of the Virgin Mary was not immediately established and sufficiently developed in Christianity. The first mention of the Virgin Mary is found in the New Testament book "Revelation of John the Theologian". In it, the Virgin Mary is depicted as a cosmic creature with eagle wings, surrounded by sunlight, on her head a wreath of twelve stars. It is not told about the earthly life of the Mother of God in later Christian works.

More than three centuries passed from the first mention of the Christian Mother of God in the second half of the first century to the formation of her cult in Christianity. During this time, Christian theologians endowed the Virgin Mary with increasingly unearthly traits. However, the tendency to glorify Mary was opposed by some Christian writers. In particular, Tertullian believed that Mary, after giving birth to Jesus, lived a married life with her husband Joseph. Origen claimed that Jesus had brothers and sisters. Even John Chrysostom and Augustine the Blessed were not convinced of Mary's virginity, that is, they questioned the doctrine of her immaculate conception for the rest of her life.

In the "Panarion" of Epiphanius, Bishop of Salamis, we are talking about two views of the Mother of God. Thus, anti-decomerians opposed the veneration of the Virgin Mary as a divine person. The Colliridians, on the other hand, adored Mary and worshiped her as the "queen of heaven".

However, in the everyday minds of believers, the teachings of the Roman Catholic Church about the immaculate conception of Mary are often identified with the dogma of the immaculate conception of Jesus Christ. As rightly remarks V. Lossky: "The first of these teachings, repre-

sending the innovations of Roman Catholicism, concerns the birth of the Blessed Virgin herself. While the second, the common theology treasure of the Christian faith, concerns the Nativity of our Lord Jesus Christ, who “for us men and for our salvation came down from heaven, and was incarnate of the Holy Spirit and of the Virgin Mary, and became man” [5, p. 120]. This doctrine was officially approved for the Roman diocese in the 15th century and in the 18th century for the entire Roman Catholic Church. However, the most important for the spread of the new doctrine was the proclamation by Pope Pius IX on December 8, 1854, the dogma of the Immaculate Conception of Mary. In the bull “*Ineffabilis Deus*” the Pope wrote that the Blessed Virgin Mary from the first moment of her conception was saved from original sin. According to Catholic theologians, the preservation of Mary from original sin also means for her freedom from all the consequences of this sin in the moral order, that is, freedom from the propensity to sin.

We note that some theologians and scientists consider it quite reasonable miraculous conception from the standpoint of modern discoveries in the field of universe science [6]. However, the final formation of the cult of the Virgin Mary took place during the Ecumenical Councils, which laid the fundamental foundations of Christianity in Trinitarian teaching, Christological theology and Mariology. Given that the Second Ecumenical (I Constantinople) Council of 381 could not put an end to Christological discussions, asserting the substantial identity of the second Person to the Trinity to the first Person, the question of the union of the divine and human nature of Christ remained open.

The first to attempt to reveal this aspect of Christology at the heart of his theological system was the bishop Apollinaris of Laodicea. The vast majority of researchers point to the extremely high level of theological education and natural abilities of the thinker, who “raised many theological issues and discussed them with completeness, consistency and perseverance” [7, p. 372]. Thus, it is with the name of Apollinaris that the process of shifting the epicenter of theological thought from the field of theology to oeconomy is connected.

Fragments of the works that have come down to us give reason for some researchers to believe that Apollinaris was a follower of the Origen theory of the re-existence of souls. Apollinaris’ Christology is based on the idea of unity, which he called “divine union”. He was convinced that in Christ it is impossible to distinguish two persons or two beings; He is one nature of God. “The existence of two minds in one person is as impossible metaphysically as the physical existence of two bodies in one space” [8, p. 187].

The uncompromising critics of Apollinaris were the Antiochians, who were the first to question his Christological doctrine as incompatible with the teachings of the Antioch school. Antioch theologians believed that true human nature is inconceivable without its freedom, which is absent in the abstract essence propagated by Apollinaris. Note that, arguing with the followers of Arian doctrine, Apollinaris in the Christological concept came to similar conclusions. However, the consonance of Christological models can be called conditional. The teachings of Apollinaris were a prerequisite for the emergence of Monophysitism as a Christological current of Christianity, the basis of the study of which was the doctrine of the one divine nature of Jesus Christ, not double – Divine and human.

The dogmatic basis for the emergence of the Nestorian current was a divergent interpretation of the concept of “Virgin Mary” as a component of Christian doctrine and Christology. “We call the Blessed Virgin the Mother of God because our Logos and Lord were born of Her in human essence. This being of Jesus Christ from the very moment of His Incarnation became part of the incarnation of His Person. Therefore, the state of His conception in the womb of the Virgin, birth, childhood and activity belong to the One who is the true God in the flesh. Thus, despite the fact that the Son of God took from the Holy Virgin not a Divine, but a human being, she nev-

ertheless gave birth to God in the flesh, so she is the Mother of God, without any inconsistency with the concept of Deity” [9, p. 294].

During discussions, theologians often appeal to the term “Virgin Mary” and the concept of “unity”, which express the essence of Christian triadology. Comparing these concepts, researchers note that the word “single” was mainly used in theological environment, not widely used among believers, instead, the term “Virgin” became an expression of the faith of ordinary parishioners [9, p. 296–297]. The word “Mother of God” became part of the Holy Tradition, because “all the Fathers and Teachers of the Church, when they mentioned the Blessed Virgin, directly called Her the Mother of God, or affirmed the birth of God from Her” [10, p. 151–152].

After the proclamation of Nestorius by the Patriarch of Constantinople, a discussion began in his entourage regarding the use of the titles of the Virgin Mary. Commenting on this, he noted for the first time that the correspondence of the definition of the Virgin to the Virgin Mary in theology would be highly questionable. For the moderation of the wording of the title, Nestorius proposed to use the term “gave birth to a man”. However, in order to convey the mystery of the Virgin Mary’s motherhood, he considered the term “gave birth to Christ” to be the most appropriate definition, the use of which would not raise controversial issues. Nestorius confirmed his position in a letter to Pope Caesarius, suspecting the parties to the conflict in the spread of Arian and Apollinarian ideas [11, p. 199]. In this message, Nestorius not only denies the use of the word “Virgin Mary”, but also questions the two births of the God-man and the doctrine of deification.

This position of the Patriarch of Constantinople prompted protests from the church clergy, and the discussion quickly shifted from the Mariological to the Christological plane. Thus, Nestorius’ denial of the use of the word “Virgin Mary” led to the formation of his own Christological concept and dogmatic teaching.

However, the next epistle to John of Antioch contains evidence that Nestorius used the term “Virgin Mary” with caution, trying to avoid Manichaean and Apollinarian statements. He continued to prove his position that “God has no mother and therefore Mary gave birth to a man, not God. He could not suffer, die and be buried” [12, p. 167]. Nestorius asserted that in the definition of Mary as the Virgin Mary is hidden the Arian doctrine, when the Son is a creature, or the Apollinarian idea of the incompleteness of human nature. Nestorius also saw the danger that the use of the term “gave birth to Christ” could lead to the recognition of the teachings of Arius. Thus, the texts of the sources confirm the conclusions of M. Anastos and A. de Alli, according to which Nestorius was wary of the term “Virgin Mary” and criticized the idea of the birth of the Logos from Mary through polemics with Manichaeism, Apollinarianism and Arianism.

By questioning the doctrine of deification, Nestorius finally dissociated himself from the orthodox understanding of Christology, for which “the natural consequence of the hypostatic union of the two beings in Christ is the deification of His human nature. The hypostatic union of the human being in Christ by the Logos was adored to the ultimate limit, without losing its character, limitations and humanity, but at the same time it did not cease to be human and remained within its limits” [11, p. 201]. According to researchers, Nestorius did not fully realize the essence of apophatic theology of the Church Fathers, understanding the Divine and human essence on one ontological level, not understanding that in Scripture the Divine nature is represented above human existence. Therefore, the real reason for denying the term “Virgin Mary” as the most correct for theology is Nestorius’ refutation of the ancient Logos as the Subject of the birth of the Virgin Mary. Thus, the formation of the Christological concept of Nestorius took place when he, denying the principle of mutual exchange of properties, that the Subject of two births is the second Hypostasis of the Trinity. Nestorius agreed with the recognition of the Virgin as the beginning

of human nature, but he did not recognize the hypostatic union with the Logos, as he followed a different scheme of the Subject of Christological predicates.

Thus, by denying the transfiguration of man as a result of communion with God, Nestorius distinguished between two subjects in Christ. However, realizing the weakness of his position and trying to justify previous statements that contradict Christian teaching, he states: “We keep the essences of God indivisible, considering them united by will. Therefore, we celebrate one will, one action and one domination as a manifestation of their equality. The Logos, having accepted a man whom He had predetermined, on the basis of His Divine authority, did not dissociate himself from it, foreseeing a special inner devotion” [11, p. 202]. This statement clearly traces the fundamental thesis of the ontological symmetry of the Divine and human essence in Christ.

Rebutting the principle of mutual exchange of properties, Nestorius uses common (Christ, God, Son) and proper (Logos and Jesus) names to define the Second and Third Persons of the Trinity [13, p. 78]. The birth of the Virgin Nestorius refers to the properties of human nature that cannot be transferred to the Logos. According to the Christological theory of the Patriarch of Constantinople, the combination of two natures in Christ leads to the recognition of two incarnations in Him and the denial of ontological unity. Therefore, the term “gave birth to Christ” Nestorius means the union of two natures in one Person of Christ [13, p. 80]. It is possible to call Mary the “Mother of Christ” because of the union of human and divine nature in Christ. According to Nestorius, the subject of birth from the Virgin is the Person who is not identical with the Logos.

Thus, the Christological formula of Nestorius contains “two natures – two incarnations – two natural persons – one Person of unity”. Confession of two incarnations is a direct consequence of the idea of independently existing nature, which is invariably needed by incarnations [13, p. 80–81]. For Nestorius, both incarnations of Christ are original, independently existing, because each of them forms a Person. It is this feature that allows us to define the Nestorian Christology as two-subject at the level of two incarnations and one-subject at the level of the Person of connection.

The role of the Virgin Mary in the work of salvation corresponds to how the theology of Catholicism determines the end of the world and the destiny of mankind. The eschatology of Catholicism is the expectation of the Last Judgment of God, which will take place according to all canonical rules, and therefore the saints play an important role. Among them, the Virgin Mary occupies an important place as the Intercessor and Mediator. No wonder many images of the Madonna are found in Catholic church art, which protects believers addressed to her with his cloak. Mary’s maternal intercession leads to the acceptance by all people of Jesus as their Savior and the formation in believers of the image of the Son of God. For the Church, Mary is not only the Mother and intercessor, but also the model of the Christian life and the image of the whole Church.

The Catholic Church proclaims that Mary continues to fulfill her maternal task in Heaven, where she is with soul and body. The dogma proclaimed by Pope Pius XII about the Assumption of the Blessed Virgin Mary says that “the Immaculate Mother of God was taken with body and soul to the Glory of Heaven after the end of her earthly life”. This dogma proclaims that Mary died in the company of the apostles and was laid to rest. When it was later opened, it turned out that it was empty. And then the apostles concluded that her body and soul had been taken to Heaven.

Thus, in Catholicism, unlike other Christian denominations, the dogmas about the Incarnation, the Immaculate Conception, the Assumption and the Assumption of the Virgin Mary were formed, which complement the Christological teaching formed on the basis of Scripture and apocryphal literature. They affirm the Christian dogma of the divinity of Jesus Christ, explaining the existence in one person of divine and human nature and divine and human will.

References

1. Окулов А.Ф. Апокрифы древних христиан. Исследование, тексты, комментарии. Москва : Мысль, 1989. 336 с.
2. Генік Л. Історія християнства : Католицизм. У 2-х т. Т. 1: Основні ідеї християнства. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Вид. 2-е доп. Івано-Франківськ : Тіповіт, 2012. 576 с.
3. Гречко І. Великий поділ християнства і його трагічні наслідки. *Київська Церква*. 2000. № 4. С. 104–107.
4. Катехизм Католицької Церкви : Компендіум. Львів : Свічадо, 2008. 200 с.
5. Лосский В. Спор о софии. Статьи разных лет. М.: Издательство Свято-Владимирского Братства, 1996. 196 с.
6. Фурдуй Р. Швайдак Ю. Астральное зачатие. Прелесть тайны. Киев : Лыбидь, 1992. С. 105–130.
7. Поснов М. История Христианской Церкви (до разделения Церквей 1054 г.). Брюссель : Жизнь с Богом, 1964. 614 с.
8. Lietzmann H. Apollinaris von Laodicea und seine Schule: Texte und Untersuchungen. Tübingen : Mohr, 1904. XVI, 323 s.
9. Евагрий Схоластик. Церковная история: [в 6 кн.] : кн. 1-6; пер. с греч., вступ. ст., коммент и прилож. И.В. Кривушина. 2-е изд., испр. Санкт-Петербург : Изд-во Олега Абышко, 2006. 669.
10. Лебедев А. Вселенские соборы IV и V веков : обзор их догматической деятельности в связи с направлениями школ Александрийской и Антиохийской. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург : Изд-во Олега Абышко, 2004. 320 с.
11. Соколовський О.Л. Христологія: еволюція доктрини : монографія. Житомир : Вид-во Євенок О.О., 2018. 472 с.
12. Соколовський О.Л. Ефеський собор у світлі христологічних дебатів. *Гілея: науковий вісник*. 2018. Випуск 131 (№ 4). С. 165–169.
13. Селезнев Н. Несторий и Церковь Востока. Москва : Путь, 2005. 111 с.

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
БОГОРОДИЧНИХ ДОГМАТІВ У КАТОЛИЦИЗМІ****Галина Розбицька**

*Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна*

У статті проаналізовано формування культу Богородиці у християнстві. Доведено, що становлення культу Діви Марії відбулося в період Вселенських соборів, які заклали фундаментальні засади християнства у тринітарному вченні, христологічній теології та маріології. Обґрунтовано, що II Вселенський (I Константинопольський) собор, утверджуючи субстанційну тотожність Осіб Трійці, не зміг покласти кінець христологічним дискусіям у питанні з'єднання божественної та людської природи Христа, яке залишалося відкритим.

Виокремлено основні богородничі догмати в католицизмі, які доповнюють христологічне вчення, сформованого на основі новозавітної літератури. Визначено джерела формування уявлень про Пречисту Діву, які належать до періоду раннього християнства. Встановлено значення Ефеського собору, який заклав початок пошануванню Діви Марії, проголошуючи її Богородицею. Доведена перевага в христологічних дебатах олександрійської катахетичної теології над антиохійською богословською школою. Сформульовано висновки й узагальнено теоретичні положення, що

стосуються культу Пресвятої Богородиці, шляхом дослідження історичних матеріалів і сучасних розробок у галузі теології і філософських наук. Обґрунтовано, що христологічна концепція константинопольського патріарха Несторія призвела до визнання двох іпостасей у Христі і заперечення онтологічного єднання. Для Несторія обидві іпостасі Христа є самобутніми, самостійно існуючими, оскільки кожна з них утворює Особу.

Спростування несторіанського вчення на Ефеському соборі дало змогу християнському богослов'ю позбутися христологічного розділення особистості. Важливим здобутком собору стало проголошення богословської концепції, що в людській природі Христос як Слово прийняв повноту людства. Проаналізована католицьке вчення про роль Діви Марії у справі спасіння і її материнському заступництві, яке веде до прийняття всіма людьми Ісуса як свого Спасителя та формування у віруючих образу Божого Сина. Доведено, що для вірян Римо-католицької церкви Марія є не лише Матір'ю, а зразком християнського життя та образ усієї Церкви.

Ключові слова: маріологія, Богородиця, христологія, сотеріологія, апокрифи, Євангелія, релігійний диспут.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 32.019.5:323.3

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.17>

ПРИНЦИП РАЦІОНАЛЬНОСТІ У ПРОЦЕСІ УХВАЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У СУСПІЛЬСТВАХ ПЕРЕХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ

Андрій Гарбадин

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Анна Сабара

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра теорії та історії політичної науки
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Ключовим питанням дослідження виступає використання принципу раціональності у процесі ухвалення політичних рішень у суспільствах перехідної демократії. Даний принцип апелює до раціональності акторів політичного процесу, об'єктивного аналізу політичної ситуації, яка вимагає ухвалення рішення, вибору найефективнішої та найбільш якісної з альтернатив. Суспільство перехідної демократії характеризується нестабільністю системи. Це спричинено сукупністю інституційних та культурних змін, які впливають на можливість відходу від принципу раціональності.

Розглянуто поняття політичних рішень та його ознаки. Визначено, що принцип раціональності у процесі ухвалення політичних рішень потребує детальнішого збору й аналізу вхідних даних. Досліджується можливість застосування даного принципу в умовах суспільства перехідної демократії. Визначено основні особливості суспільств перехідної демократії. Зазначено велику кількість паралельних процесів у суспільстві, зокрема лібералізацію та демократизацію, які проходять у різних сферах життєдіяльності суспільства, та нестабільність політичної системи. Зазначено умови використання принципу раціональності в ухваленні політичних рішень у таких системах.

Зроблено висновок про ухвалення політичних рішень у суспільствах перехідної демократії як складний процес. Пояснено характеристику процесу збільшення кількості та якості політичних акторів і політичних інститутів. Проаналізовано необхідність побудови якісних раціональних алгоритмів процесу ухвалення політичних рішень, які базуються на принципі раціональності. Визначено дуальність принципу раціональності. Обґрунтовано принцип раціональності процесу ухвалення політичних рішень на всіх його етапах та принцип раціональності безпосередньо поведінки політичних акторів, які намагаються максимізувати свою вигоду в політичному процесі.

Ключові слова: політичні рішення, процес ухвалення політичних рішень, принципи ухвалення політичних рішень, принцип раціональності, суспільство перехідної демократії, політичний транзит.

У політичній науці та практиці одним із центральних понять є поняття політичного рішення. Це обґрунтовано одним із підходів розуміння політичного процесу, який стверджує, що політичний процес – сукупність політичних рішень, оскільки «<...> предмет політики становлять людські рішення, а політична наука – це вивчення таких рішень» [1, с. 17]. Принциповим у контексті нашого дослідження є розуміння, що саме ухвалення політичного рішення – це процес вибору однієї з альтернатив дій, які спрямовані на вре-

гулювання / покращення політичної системи. Коли ми говоримо про врегулювання системи, мається на увазі, що у процесі становлення та реалізації владних відносин політичні рішення прямо чи опосередковано стосуються розподілу ресурсів.

Характеризуються політичні рішення обов'язковістю їх виконання об'єктом, на який спрямовано рішення, та публічністю. Також ознакою у сфері ухвалення саме політичних рішень є чіткий поділ функцій усіх акторів, які безпосередньо чи опосередковано мають стосунок до цього процесу, незалежно від його етапу [6, с. 107–109].

Важливим вважаємо згадати масштабність впливу цього рішення, оскільки воно спрямоване на організацію (управління) усього суспільства або ж великих соціальних груп. Тому в ухваленні рішень спостерігається велика кількість сторін, які зацікавлені в розподілі ресурсів.

Потреба ухвалити політичне рішення завжди спричинена якоюсь проблемою, наявною чи потенційною, тому ми можемо говорити про ситуативність даного явища, і водночас про необхідність його ефективності для вирішення даної проблеми.

Політичним рішенням також притаманна ознака невизначеності як «недостатності релевантної інформації для вибору управлінських альтернатив. Релевантна інформація – це та, яка адекватна змісту виникаючих проблемних ситуацій, характеризує їх зміст і необхідна для вироблення обґрунтованого рішення» [6, с. 105–107]. Це часто спричинено багатогранністю проблем, їхнім масштабом, суперечливістю, особливо в сучасному глобалізованому суспільстві.

Отже, зважаючи на такі ознаки політичних рішень, ми спостерігаємо необхідність використання певних правил та принципів, які допоможуть ухвалити максимально ефективне рішення, для вирішення проблем у суспільстві загалом з урахуванням інтересів усіх зацікавлених сторін.

Одним із ключових принципів, використання якого необхідне в політичному процесі, є принцип раціональності. На цьому принципі базується класична модель ухвалення рішень, яка по суті своїй ґрунтується на позитивізмі. Також на його основі виникли такі концепції, як: концепція обмеженої раціональності (Г. Саймон) та концепція всеосяжної раціональності (Дж. Бьюкенен, К. Ерроу, Е. Даунс) [8, с. 42]. Тут важливе розуміння, що у процесі розвитку поняття раціональності теж дещо модифікується. Так, Г. Саймон пропонує свою модель ухвалення політичних рішень і вказує на раціональні збір і обробку інформації, а також аналіз результатів того чи іншого рішення ще до його ухвалення. Також виокремлював використання структурного та системного методів у процесі ухвалення політичного рішення. Проте дослідник визначав обмеженість розумової діяльності безпосередньо людини, яка реалізує цей процес [8, с. 43]. Водночас прихильники концепції всеосяжної раціональності стверджують, що актор, який ухвалює те чи інше політичне рішення, насамперед намагається максимізувати власну вигоду та мінімізувати витрати. Тут важливо те, що в нього наявні особисті інтереси та цілі, для досягнення яких використовуються оптимальні засоби, необхідна для реалізації вибору інформація про альтернативи та їхні наслідки, а сам вибір здійснюється на основі раціональних правил і особистих преференцій [8, с. 44].

Отже, ми спостерігаємо зміну вектора раціональності. Якщо раніше вона декларувала суто раціональний характер дослідження ситуації і її гіпотетичних наслідків, згодом Г. Саймон визначив, що абсолютна раціональність не є можливою через особливості людського мислення, то в контексті всеосяжної раціональності вектор змінився на раціональність конкретного індивіда, який реалізовує свої інтереси, і його раціональність ґрунтується на аналізі ситуації та виборі вигідної саме для нього альтернативи [8, с. 42–44].

Попри модифікацію трактувань та розуміння поняття раціональності як такої, попри варіативність як самого процесу так і аналізу ухвалення політичних рішень, принцип раці-

ональності є базовим для реалізації тих чи інших цілей політичних акторів у процесі ухвалення політичних рішень. Цей момент важливий у контексті нашого дослідження, зважаючи на те, що суспільства перехідної демократії, нестабільні політичні системи, частіше опираються на поведінку політичних лідерів, ніж на інститути в цій політичній системі, які перебувають у стані знищення або формування.

Власне демократичний перехід містить процеси демократизації та лібералізації, які часто відбуваються паралельно в різних елементах політичної системи і життя суспільства загалом. Ці фази характеризуються зміною балансу сил поміж панівними верхівками, їх деформаціями чи абсолютною заміною [7]. У нашому контексті необхідно згадати А. Пшеворського, який визначав основним завданням правильний вибір стратегії і тактики демократичних перетворень. Зважаючи на те, що демократичні перетворення – це тип політичного процесу, який можна трактувати через сукупність політичних рішень, а стратегія і тактика – це результат раціонального аналізу ситуації та сукупність раціонально спланованої діяльності, ми ще раз повертаємось до необхідності застосування принципу раціональності у процесі ухвалення політичних рішень [4].

Під час проведення аналізу демократичного переходу через фази лібералізації та демократизації варто зазначити, що ці фази проходять у сфері не лише політичного управління, але й економічного та соціально-культурного. Дуже важливе розуміння того факту, що ухвалення рішення про сам перехід від одного режиму до іншого може бути спровоковано різними чинниками. Зважаючи на те, що жодна тоталітарна/авторитарна система не передбачає добровільного переходу, а лише у відповідь на певну кризову ситуацію. Тут варто згадати ознаку політичних рішень, яка описувалась вище, – ситуативність. Тобто рішення – це відповідь на кризову ситуацію або ж запобігання їй. Саме тому, на наш погляд, процес має набувати максимального раціонального характеру на всіх своїх етапах.

Отже, ми доходимо висовку, що сам транзит є продуктом ухвалення політичного рішення про перехід. З іншого ж боку, ми спостерігаємо деяку деформацію суспільства, оскільки перехід, як уже зазначалось, відбувається не лише в межах перебудови політичних інститутів, адже зміни впливають на суспільство. Тут варто зауважити, що під час переходу самого суспільства змінюється тип політичної культури. У разі ухвалення політичних рішень у суспільствах перехідної демократії, які ухвалює безпосередньо суспільство (наприклад, вибори чи референдуми), ми спостерігаємо різку неоднорідність вибору громадян через відсутність базових політичних цінностей та політичної освіченості в широких мас, тобто відсутність раціональності їхнього вибору, а також масові маніпуляції політичних еліт. Це явище – застосування принципу раціональності в ухваленні рішення політичної елітою щодо стратегії виборчих кампаній як маніпулятивних, яке чудово накладається на концепцію всеосяжної раціональності.

З іншого боку, якщо зосередитись на ухваленні політичних рішень поза межами виборчого процесу як такого, зважаючи на економічний перехід (створення чи утвердження ринкової економіки), соціокультурний перехід (формування системи демократичних цінностей у суспільстві й утвердження активістського типу політичної культури), ми бачимо необхідність раціонального аналізу під час ухвалення політичних рішень не лише політичних чинників, але й економічних, соціальних і культурних. Це зумовлено тим, що суспільство перехідної демократії перебуває у становленні себе як політичного гравця, отже, переходить зі статусу об'єкта у статус суб'єкта політичного процесу.

На політичній арені спостерігається збільшення кількості політичних акторів, отже, процес ухвалення політичного рішення ускладнюється збільшенням кількості параметрів аналізу вхідних даних, альтернатив рішень та наслідків цих рішень. Це спричиняє необхід-

ність встановлення чітких алгоритмів обробки інформації та базованого прогнозування. Звичайно, у нестабільній системі чіткі алгоритми дій можуть: а) обмежувати дослідження внаслідок виникнення якісно нових політичних явищ чи створення політичних прецедентів, які можуть не вписуватись у даний алгоритм; б) спотворювати якість дослідження внаслідок нетипової ірраціональної реакції політичних акторів; в) детальний аналіз може затягувати політичний процес, тому політичне рішення може втратити актуальність, його відсутність може призвести до краху системи.

Цих недоліків можна уникнути, якщо створити складний раціональний алгоритм, який включатиме підалгоритми вивчення нових явищ, з одного боку, та формування і використання міждисциплінарних методологій у процесі ухвалення політичних рішень, з іншого.

Зокрема, у такому ключі ми більшою мірою опираємось на дескриптивно-експлікативний підхід до розуміння ухвалення політичних рішень, який базується на емпіричному дослідженні ситуації, яка вимагає політичного рішення, ураховує в аналізі поведінковий аспект діяльності політичних акторів. Адже так чи інакше політичні рішення ухвалюють люди, зі своїми психологічними та поведінковими характеристиками. Тут варто згадати той факт, що чим важливіше політичне рішення, тим менша кількість осіб залучені до його ухвалення, незалежно від політичного режиму та політичної культури в суспільстві (наприклад, оголошення військового стану в державі – рішення, яке ухвалює безпосередньо президент країни, чи ухвалення рішення про реформування тієї чи іншої галузі, яке потребує політичної волі та політичної відповідальності профільного міністра, прем'єр-міністра та президента) [5, с. 31–32].

На наш погляд, за такої складності як системи, так і ухвалення рішень у ній постає потреба побудови правильних раціональних алгоритмів аналізу ситуації, які б мінімізували час обробки інформації. Для цього найлогічнішим є метод моделювання, з урахуванням емпіричних даних міждисциплінарних досліджень політичних систем, які залежно від специфіки політичної системи можуть бути частково формалізованими. Отже, дане моделювання дозволяє проаналізувати нестабільну систему та вивести певний прогноз її розвитку, за умов раціональної поведінки її акторів.

Ми доходимо висновку, що ухвалення політичних рішень у суспільствах перехідної демократії – надзвичайно складний процесом, який є ключовим елементом політичної системи, що трансформується. Зважаючи на збільшення кількості та якості політичних акторів та політичних інститутів, необхідний детальний аналіз проблемних ситуацій, на які спрямовані ті чи інші політичні рішення. Зважаючи на збільшення кількості вхідних даних дослідження, необхідна побудова якісних раціональних алгоритмів процесу ухвалення політичних рішень, які базуються на принципі раціональності. Даний принцип стосується не лише самого процесу ухвалення політичних рішень поетапно, але й безпосередньо поведінки політичних акторів, які намагаються максимізувати свою вигоду в політичному процесі.

Список використаної літератури

1. Порівняльна політологія сьогодення : світовий огляд / Г. Алмонд та ін. Москва : Аспект-Пресс, 2002. 537 с.
2. Дегтярьов А. Прийняття політичних рішень : навчальний посібник. Москва : КДУ, 2004. 416 с.
3. Корнієнко В., Денисюк С., Шиян А. Моделювання процесів у політико-комунікативному просторі : монографія. Вінниця : Універсум, 2008. 184 с.
4. Головка І. Процеси демократизації у трансформаційних суспільствах: сутнісні характеристики та специфічні ознаки. *Гілея : науковий вісник*. 2013. № 75. С. 432–435. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2013_75_182.

5. Кармазіна М. Прийняття політичних рішень: огляд методологічних підходів та моделей процесу. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2009. № 17. С. 30–41. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26624/06-Karmazina.pdf?sequence=1>.
6. Карпов А., Карпов А., Маркова Е. Психология принятия решения в управленческой деятельности. *Метасистемный подход : монография*. Москва : Изд. дом РАО, 2016. 644 с. URL: <http://www.lib.uniyar.ac.ru/edocs/iuni/20160531.pdf>.
7. Марадик Н. Концептуальні моделі та методологічні засади вивчення процесів демократичного переходу у постсоціалістичних країнах. *Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї*. 2010. № 21. С. 246–257. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26811/27-Maradyk.pdf?sequence=1>.
8. Чабанна М. Основні підходи до аналізу прийняття політичних рішень у західній політичній науці. *Наукові записки Національного університету «Київо-Могилянська академія»*. 2009. Т. 95 : Політичні науки. С. 42–46. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3991/Chabanna_Osnovni.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

THE PRINCIPLE OF RATIONALITY IN THE PROCESS OF POLITICAL DECISION-MAKING IN SOCIETIES OF TRANSITIONAL DEMOCRACY

Andriy Garbadyn

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Anna Sabara

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Theory and History of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The study is devoted to the research of rationality principle's usage in the process of decision making in societies of transitional democracy. Present principle appeals to actors of political process rationality, as well as objective analysis of political situation, which requires decision making and choosing of the most effective and the most qualitative of alternatives. Society of transitional democracy is characterized by unstable system. That is caused by a set of institutional and cultural changes, which affect possibility of departure from the principle of rationality.

Concept of political decision and its signs were considered. It was defined that principle of rationality in the process of decision making requires more detailed collection and analysis of incoming data. The possibility of using this principle in terms of society of transitional democracy is studied. Main features of societies of transitional democracy were defined. Great amount of simultaneous processes in such societies were specified, in particular liberalization and democratization, which take place in different spheres of society's vital activities, and instability of political system. The terms of rationality principle's usage in terms of decision making in such systems were specified.

A conclusion was made about the process of decision making in societies of transitional democracy as a complicated process. Characteristic of increasing the number and quality of political actors and political institutions was explained. Necessity of qualitative and rational algorithms of decision making, which are based on the principal of rationality, was analyzed. Duality of rationality principle was defined. Principle of rationality of political decision making on all its levels and principle of rationality of political actor's direct behavior were justified.

Key words: political decisions, political decision-making process, principles of political decision-making, principle of rationality, society of transitional democracy, political transit.

УДК 327.8

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.18>

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ПРІОРИТЕТИ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ТУРЕЧЧИНИ В ПЕРІОД ПРЕЗИДЕНТСТВА РЕДЖЕПА ЕРДОГАНА

Руслан Демчишак

*Національний університет «Львівська політехніка»,
кафедра політології та міжнародних відносин
вул. Митрополита Андрія, 5, 79000, м. Львів, Україна*

Досліджено корекцію зовнішньої політики Турецької Республіки в період президентства Реджепа Ердогана в контексті трансформації системи міжнародних відносин глобального та регіонального рівнів. З'ясовано основні пріоритети та вектори зовнішньополітичного курсу Туреччини, простежено динаміку його змін. Визначено чинники впливу на зміну напрямів зовнішньої політики сучасної Туреччини.

Встановлено, зокрема, що зовнішня стратегія Туреччини передбачає власний послідовний курс на лідерство. Після того, як євроінтеграційний курс було замінено стратегічним партнерством, зовнішня політика Туреччини стала більш амбіційною та незалежною. Політика неприєднання, яка спочатку була заснована на питаннях безпеки, стала для Анкари зручною зовнішньополітичною позицією. Водночас зовнішня політика Анкари зумовлена вимушеним прагматизмом, викликаним низкою несприятливих зовнішніх обставин, зокрема відродженням курдського націоналізму та глобальною зміною позиції мусульманського світу із часів «арабської весни».

З'ясовано, що у зв'язку з відсутністю на даному етапі ісламського регіонального лідера суперництва Туреччини й Ірану за розподіл сфер впливу набуває особливого значення. Незважаючи на те, що історично Анкара побоювалася амбіцій Тегерана в регіоні, Р. Ердоган пішов на зближення з Ісламською Республікою Іран, щоб кинути виклик ліберальному світовому порядку, керованому Заходом.

Констатовано, що за збереженн союзницьких відносин з НАТО, партнерських відносин як з Європейським Союзом, так і з Росією Туреччина головним пріоритетом зовнішньої політики визначає регіональне лідерство (Балкани, Чорноморський басейн і Кавказ; Близький Схід і Східне Середземномор'я; Перська затока, Центральна Азія й Африканський Ріг), а також більш вагомому роль на міжнародній арені як самодостатнього гравця глобального рівня. Помірний ізоляціонізм, націоналізм з апелюванням до власних історичних традицій як доміанти міжнародного розвитку останніх років у Туреччині отримали яскравий прояв. Можемо прогнозувати, що у світі після «коронавірусу» вищеописані тенденції зовнішньополітичного курсу Туреччини лише посиляться.

Ключові слова: Туреччина, Реджеп Ердоган, Ахмет Давутоглу, зовнішня політика, Близький Схід.

У контексті трансформації системи міжнародних відносин актуалізується дослідження зовнішньополітичного курсу держав, у яких найбільш помітні прояви його корекції як реакції на глобальні зміни, та які водночас істотно впливають на формування світового й регіонального балансу сил.

Попри зорієнтованість дослідження на електронну джерельну базу у зв'язку з відсутністю комплексних наукових досліджень зовнішньополітичного курсу Туреччини на сучасному етапі, можна виділити низку наукових статей і публіцистичної аналітики українських [2; 3; 4] та іноземних авторів [11; 12; 13], у яких висвітлюються окремі аспекти проблеми.

Метою даної роботи є дослідження місця сучасної Туреччини на міжнародній арені шляхом з'ясування пріоритетів та визначення напрямів трансформації зовнішньої політики Турецької Республіки в період президентства Реджепа Ердогана.

Творцем концептуальних принципів зовнішньополітичного курсу сучасної Туреччини («неоосманізм») став Ахмет Давутоглу, який спочатку обіймав посаду головного зовнішньополітичного радника тодішнього прем'єр-міністра Туреччини Реджепа Таїпа Ердогана, пізніше посаду міністра закордонних справ і, урешті-решт, керував урядом, як Прем'єр-міністр. За словами А. Давутоглу, «Туреччина має «стратегічну глибину», яка дозволяє їй реалізувати багатовимірну зовнішню політику і претендувати на центральну роль у глобальній політиці. Туреччина має значні історичні і культурні надбання, відповідно одним із головних пріоритетів Туреччини виступає здобуття провідної ролі в міжцивілізаційному та міжрелігійному діалозі. Також сприятливою умовою для того, щоб стати глобальним актором у міжнародних відносинах для Туреччини є вирішення всіх незавершених конфліктів із сусідніми державами» [11].

На думку А. Давутоглу, «Туреччина перебуває в центрі трьох концентричних геополітичних кіл: 1) Балкани, Чорноморський басейн і Кавказ; 2) Близький Схід і Східне Середземномор'я; 3) Перська затока, Центральна Азія й Африканський Ріг. Таке «неоосманське» бачення Туреччини в багатополосному світі окреслює доступ держави до Середземного, Чорного й Каспійського морів та Перської затоки» [17]. З огляду на це, він відкидає сприйняття Туреччини як своєрідного «мосту» між Ісламом і Заходом, оскільки це робить офіційну Анкару інструментом просування стратегічних інтересів інших держав, усупереч національним безпековим інтересам [10].

Зовнішня політика А. Давутоглу дістала назву «неоосманізм». Османізм був ліберальним політичним рухом XIX ст., метою якого було формування громадянської османської національної ідентичності, що складалася з етнічної, мовної та релігійної ідентичності. У її основу було покладене припущення, що сучасний світ руйнується, і Туреччина отримала історичний шанс відновити власні позиції в Північній Африці, на Близькому Сході та Балканах, тобто в основних частинах колишньої Османської імперії. Ахмет Давутоглу позиціонував Туреччину як спадкоємця Османської імперії, країну, яка поєднувала в собі не тільки європейський, азійський та близькосхідний (ісламський) аспекти своєї ідентичності, але була також центром влади, незалежним від Заходу. Проте сам А. Давутоглу назвав нову політику Туреччини «нуль проблем із сусідами» [13].

Панівна в Туреччині Партія справедливості та розвитку з метою зміцнення своєї влади ініціювала введення президентської системи «турецького типу», яка дістала іронічну назву «султанат Ердогана». Ідеологічно глибоко розділена опозиція також значною мірою не заперечувала проти такого розвитку подій, у результаті Реджеп Таїп Ердоган був обраний президентом 10 серпня 2014 р. Це було перше пряме обрання президента в Туреччині, яке, за словами Р. Ердогана, фактично поставило крапку у функціонуванні парламентської системи, передбаченої Конституцією.

Політика турецького президента почала розвивається за двома напрямками. По-перше, це зміцнення президентської влади, посилення авторитаризму всередині країни, боротьба з опозицією і курдським сепаратизмом. По-друге, подальша реалізація претензії Анкари на посилення ролі країни в міжнародній політиці, особливо на Близькому Сході.

Провал липневого путчу у 2016 р. дозволив Р. Ердоганові очистити політичну та бюрократичну еліту країни, розв'язавши руки в реалізації власних внутрішньо- та зовнішньополітичних курсів.

Зовнішня політика Анкари виглядає зараз суперечливо. З одного боку, турецьке керівництво отримало підтвердження правильності своїй ставки на підтримку балансу між курсом на регіональне лідерство, збереженням добрих відносин з усіма сусідами і вірністю «блоковим» зобов'язаннями перед НАТО. Основним програмним документом турецького уряду і Партії справедливості та розвитку (далі – ПСР) є стратегія «Політичне бачення 2023», виголошена під час Четвертого з'їзду ПСР 30 вересня 2012 р. [14]. Вона є продовженням оприлюдненої у квітні 2011 р. передвиборчої декларації ПСР на парламентських виборах. Цей документ детально окреслює перспективи розвитку Туреччини до 2023 р., містить шість розділів, як-от: розвинена демократія, потужна економіка, сильне суспільство, сприятливе для життя навколишнє середовище та всесвітньо відомі міста, країна-лідер. Основною метою реалізації програми визначено виведення Турецької Республіки на рівень найбільш розвинених країн світу [8, с. 28–29].

«Політичне бачення 2023» є ініціативою Президента Р. Ердогана, яка включає такі пункти, окреслені А. Давутоглу. По-перше, Туреччина прагне досягти всіх умов членства в Європейському Союзі (далі – ЄС), стати впливовою державою – членом ЄС до 2023 р. По-друге, вона буде продовжувати прагнути до регіональної інтеграції у формі безпеки й економічного співробітництва. По-третє, вона буде прагнути відігравати важливу роль у вирішенні регіональних конфліктів. По-четверте, вона буде енергійно брати участь у всіх глобальних подіях. По-п'яте, вона буде відігравати визначальну роль у міжнародних організаціях і повинна стати однією з 10 найбільших економік світу [9].

З іншого боку, сучасна зовнішня політика Туреччини на світовій арені надзвичайно прагматична, що і визначає тактичні домінанти. Туреччина концентрує основні зусилля на напрямках, що приносять швидкий результат, причому перевага віддається тим програмам, які дають також і суттєву економічну вигоду. У травні 2016 р. Р. Ердоган звільнив А. Давутоглу, звинувачуючи його в неефективності зовнішньої політики Туреччини. Усунувши свого останнього потенційного конкурента в партії, Р. Ердоган очолив її одноосібно.

Особливий вплив на сучасну зовнішню політику Туреччини спричинили три фактори:

– економічні успіхи і зміцнення позиції Туреччини як країни, яка контролює стратегічно важливі морські і сухопутні маршрути транспорту вуглеводнів;

– невдача зі вступом до ЄС;

– революційна хвиля 2011 р. на Близькому Сході і в Північній Африці [7, с. 72].

Як зазначає М. Воротнюк, «переворот у Єгипті, що усунув від влади «Братів-мусульман» – політичну силу, яка мала підтримку турецької владної ПСР; дворічна громадянська війна в Сирії, в якій Туреччина відверто зайняла сторону опозиції – Вільної сирійської армії; інтенсифікація суперечностей між шіїтами та сунітами в Іраку; загострення відносин з Іраном через підтримку протилежних сторін у сирійському конфлікті – цей калейдоскоп подій створив безпрецедентний вакуум безпеки, що вдарив по регіональних позиціях Анкари» [1, с. 36].

Отже, через непередбачувані наслідки «арабської весни» (особливо в Сирії), зарозумілість і прорахунки у внутрішній і зовнішній політиці Туреччина зіпсувала відносини майже з усіма сусідами за винятком «Регіонального уряду Курдистану» у північному Іраку. Водночас напруженість у відносинах зі Сполученими Штатами, Євросоюзом і Росією помітно посилилася. Якщо сьогодні в Анкари і зберігся вплив, то в основному завдяки її географічному положенню – у безпосередній близькості до Сирії і біженців, а також через її готовність використовувати тактику сильної руки в дипломатичних угодах.

Процес європейської інтеграції Туреччини, який було помітно активізовано після приходу до влади Р. Ердогана внаслідок парламентських виборів 2002 р., фактично зупи-

нився у 2005 р. Ця пауза «була вдало використана турецьким політичним керівництвом із метою переорієнтації громадської думки населення Туреччини в напрямі більш самостійної зовнішньої політики» [3, с. 27]. Наприкінці 2015 р., однак, з'явилася можливість налагодити стосунки між Туреччиною та ЄС. Коли ЄС вирішував проблему масового припливу біженців із Сирії й Іраку через Туреччину до Греції, то тодішній прем'єр-міністр Туреччини А. Давутоглу скористався можливістю представити Туреччину як ключ до врегулювання кризи. У березні 2016 р. ЄС і Туреччина, тоді ще кандидат на членство, уклали договір. За його умовами Туреччина перешкоджає переходу біженців з її території в сусідні Балкани і Грецію (і забирає звідти вже наявних), натомість ЄС за прискороною процедурою розглядає візову лібералізацію для Туреччини, дарує Анкарі вступ до Євросоюзу. Але незабаром Р. Ердоган став використовувати кризу мігрантів для шантажу ЄС, а змінювати законодавство у сфері боротьби з тероризмом, заточене під придушення збройних заколотів курдів у Туреччині та Сирії, узагалі відмовився.

Однак уже у 2017 р. мрії про євроінтеграцію знову розбилися. Р. Ердоган порівняв Європу з «нацистами» і пообіцяв «завалити Європу біженцями», відмовившись від раніше укладеної угоди. У виступі по телебаченню після проведення референдуму в неділю ввечері Р. Ердоган оголосив, що серед перших його кроків буде «розгляд можливості повернення смертної кари». Європейські політики не раз заявляли, що ухвалення такого рішення автоматично дискваліфікує Анкару як можливого члена Союзу [5]. У 2017 р. Президент Туреччини заявив, що його країна більше не потребує членства в ЄС [15].

Водночас відносини Туреччини зі США також зазнали серйозних проблем. США неохоче відреагували на декларативно подану Туреччиною вимогу видати Гюлена (офіційні турецькі засоби масової інформації (далі – ЗМІ) проголосили його духовним лідером путчистів 2016 р.), який проживав у США з 1999 р. Щоб погіршити ситуацію, проурядові турецькі ЗМІ розпочали кампанію зі звинувачення НАТО в тому, що вона надала допомогу рухам-путчистам. Негативно на турецько-американські стосунки вплинули також такі події, як арешт співробітника американського посольства в Туреччині і заборона на видачу віз; уведення турецьких військ в Ідліб; побиття охоронцями Р. Ердогана курдських і вірменських протестувальників у Вашингтоні перед резиденцією посла Туреччини тощо [6].

Сирія і Росія стали ще одним кордоном, що символізує розворот ердоганівської Туреччини в бік від «нульових проблем» (так називали політику відсутності проблем із сусідами). У листопаді 2015 р. Туреччина збила російський військовий літак, який порушив турецький повітряний простір лише на 15 секунд. Знищення відбулося після бомбардування Росією сарафістських і джихадських повстанських груп у Сирії, утворених, фінансованих та забезпечених зброєю Туреччиною. Країні довелося зіткнутися з майже цілковитою втраченою російських туристів, а також блокуванням Росією експорту продовольчих товарів. Тому Туреччина, побоюючись російської помсти, так і не наважилась використати сирійський повітряний простір. Росія, крім того, зміцнила свої відносини із Сирійсько-курдською робітничою партією та надала повітряну підтримку курдській міліції в боротьбі проти «Ісламської держави».

Оскільки Росія також налагодила розвідувальне співробітництво з Іраном та Іраком, Туреччина зрозуміла, що ризикує стати ізольованою в регіоні. Заклики переглянути зовнішню політику, давно озвучені опозицією, тепер лунали навіть у проурядових ЗМІ. Вислів «Туреччина повинна збільшити кількість друзів і зменшити кількість своїх ворогів» стає новим гаслом. У перший тиждень червня 2016 р. Туреччина пішла на поступки у відносинах із Палестиною і відновила дипломатичні відносини з Ізраїлем.

Отже, зовнішня стратегія Туреччини передбачає власний логічно виправданий послідовний курс на лідерство. У зв'язку із призупиненням дипломатичного процесу, спрямованого на євроінтеграцію, уряд країни прогнозовано переглянув головний акцент у зовнішній політиці, змістивши його в бік Близького Сходу. У мусульманському світі Р. Ердоган прагне перехопити ініціативу вирішення гострих і злободенних питань, що стосуються, зокрема, палестино-ізраїльської проблеми, сирійського конфлікту, боротьби з «Ісламською державою» у своїх основних регіональних суперників – Ірану, Саудівської Аравії, Ізраїлю. Водночас уряд Р. Ердогана побоюється загострення ситуації в Турецькому Курдистані, намагається проводити обережний курс, який виглядає часом як відчайдушне балансування між усіма найважливішими гравцями близькосхідної політики.

У зв'язку з відсутністю на даному етапі ісламського регіонального лідера суперництво Туреччини й Ірану за розподіл сфер впливу набуває особливого значення. Оскільки в зовнішній політиці Ірану можна виділити дві довготермінові цілі – «досягнення регіональної гегемонії та поширення ісламу шіїтського напрямку, суперництво між Туреччиною й Іраном в арабському світі можна розглядати в контексті протистояння між прихильниками поміркованості й екстремізму» [4, с. 189]. Незважаючи на те, що історично Анкара побоювалася амбіцій Тегерана в регіоні, Р. Ердоган пішов на зближення з Ісламською Республікою Іран, щоб кинути виклик ліберальному світовому порядку, керованому Заходом. Обидві держави знайшли точки дотику із проблематики курдського сепаратизму, особливо на тлі референдуму про незалежність в Іракському Курдистані. Анкара виступила проти санкцій ООН у зв'язку з ядерною програмою Ірану, а також заявляла про ключову посередницьку роль в іранському ядерному конфлікті. Також Р. Ердоган зробив неодноразові закиди про подвійні стандарти Заходу щодо розповсюдження ядерної зброї на Близькому Сході. Зближення Тегерана й Анкари, які здавна борються за переділ сфер впливу в регіоні, свідчить про настрої турецького керівництва диверсифікувати зовнішньополітичний вектор розвитку держави [16].

Особливий інтерес становить активність Туреччини у країнах Центральної Азії (колишні радянські тюркомовні республіки Середньої Азії). Ще на початку 90-х рр. минулого століття Анкара виступила із пропозицією створення «Великого Турана» – міждержавного об'єднання тюркомовних країн, проте цей проєкт не отримав достатньої підтримки з боку країн Центральної Азії, які не захотіли отримати нового «старшого брата». І лише у 2014 р. плани Туреччини з об'єднання тюркомовних країн у складі міждержавного інтеграційного об'єднання отримали новий імпульс, передусім завдяки посиленню торговельно-економічних відносин.

На Південному Кавказі Туреччина підтримує стратегічні відносини із Грузією й Азербайджаном, з якими активно розвиває політичні, економічні і культурні зв'язки. На цьому напрямку Анкара добилася найбільших успіхів у стосунках з Азербайджаном, що «зумовлено етнічною, мовною та релігійною близькістю цих двох країн, повним або частковим збігом ряду військово-політичних інтересів і навіть наявністю загального історичного суперника і супротивника – Вірменії» [2, с. 67].

Варто зазначити, що Туреччина не обмежує розвиток зовнішньої політики лише зазначеними напрямками. Налагоджуються контакти з Китаєм, Індією, Бразилією, країнами Центральної Азії та Латинської Америки. Погіршення відносин Турецької Республіки з більшістю держав Близького Сходу, конфронтація з Російською Федерацією привели до того, що Анкара розпочала відновлення контактів зі своїми сусідами та пошук нових союзників. Однією зі складових частин цього курсу може бути і зближення з Україною.

Отже, після того, як заявка на вступ до ЄС була замінена політикою стратегічного партнерства, зовнішньополітичний курс Туреччини став більш амбіційним та незалежним.

Політика неприєднання, яка спочатку була заснована на питаннях безпеки, ставала для Анкари все більш зручною зовнішньополітичною позицією. Водночас зовнішня політика Анкари зумовлена вимушеним прагматизмом, викликаним низкою несприятливих зовнішніх обставин, зокрема відродженням курдського націоналізму та глобальною зміною позиції мусульманського світу із часів «арабської весни».

Отже, за збереження союзницьких відносин із НАТО, партнерських відносин як із ЄС, так і з Росією Туреччина головним пріоритетом зовнішньої політики визначає регіональне лідерство (Балкани, Чорноморський басейн і Кавказ; Близький Схід і Східне Середземномор'я; Перська затока, Центральна Азія і Африканський Ріг), а також більш вагому роль на міжнародній арені як самодостатнього гравця глобального рівня. Помірний ізоляціонізм, націоналізм з апелюванням до власних історичних традицій як доміанти міжнародного розвитку останніх років у Туреччині отримали яскравий прояв. Можемо прогнозувати, що у світі після «коронавірусу» вищеописані тенденції зовнішньополітичного курсу Туреччини лише посиляться.

Список використаної літератури

1. Воротнок М. Крымская проблема: Где «красная линия» для Турции? *Независимый аналитический центр геополитических исследований Борисфен Интел*. 16.04.2014. URL: <http://bintel.com.ua/ru/article/krymskaja-problema>.
2. Мавріна О. Стратегічне партнерство в зовнішньополітичній практиці Туреччини. *Сходознавство*. 2012. № 59. С. 48–81. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhodoz_2012_59_8.
3. Машевський О. Вплив європейської інтеграції на формування зовнішньої політики Турецької республіки. *Європейські історичні студії* : електронний журнал. URL: <http://eustudies.history.knu.ua/oleg-mashevskiy-andrij-bojko-vplyv-yevropejskoyi-integratsiyi-na-formuvannya-zovnishnoyi-polityky-turetskoyi-respubliky>.
4. Мощенко О. Пріоритетні напрями зовнішньої політики Туреччини у Близькосхідному регіоні. *Стратегічні пріоритети*. 2013. № 4. С. 183–191. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/spa_2013_4_26.
5. Мустафаєв М. Трансформація зовнішньої політики Турції через призму конституційних реформ. *Военно-политическая аналитика* : інтернет-журнал. 11.03.2018. URL: <http://vpoanalytics.com/2018/03/11/transformatiya-vneshnej-politiki-turtsii-cherez-prizmu-konstitutsionnyh-reform/>.
6. Турецька лихоманка: Ердоган посварився із Трампом і приїхав до Порошенка. *Новое время*. 10.10.2017. URL: nv.ua/ukr/ukraine/politics/turetska-lihomanka-erdogan-posvarivsja-z-trampom-i-prijihav-do-poroshenka-1996081.html.
7. Турция: новая роль в современном мире : доклад Центра ситуационного анализа РАН. Москва : ЦСА РАН, 2012. 80 с.
8. Чубрикова О. Зовнішньополітична стратегія Туреччини до 2023 р. у програмних документах Партії справедливості та розвитку. *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2013. № 29. С. 26–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vchui_2013_29_7.
9. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Turkey : Article by Ahmet Davutoğlu H.E. published in Foreign Policy magazine. URL: http://www.mfa.gov.tr/article-by-h_e_-ahmet-davutoglu-published-in-foreign-policy-magazine-_usa_-on-20-may-2010.en.mfa.
10. Davutoğlu A. Turkey's Zero-Problems Foreign Policy. *Foreign Policy*. 2010. May 20. URL: <http://foreignpolicy.com/2010/05/20/turkeys-zero-problems-foreignpolicy>.
11. Grigoriadis I. The Davutoğlu Doctrine and Turkish Foreign Policy. April 2010. 12 p. URL: <http://www.eliamep.gr/wp-content/uploads/2010/05/%CE%9A%CE%95%CE%99%CE%9>

- C%CE%95%CE%9D%CE%9F%CE%95%CE%A1%CE%93%CE%91%CE%A3%CE%99%CE%91%CE%A3-8_2010_IoGrigoriadis1.pdf.
12. Jones D. Recep Tayyip Erdoğan. Securitising Turkish foreign policy: Turning back the clock. *Qantara*. 20.09.2017. URL: <http://en.qantara.de/content/recep-tayyip-erdogan-securitising-turkish-foreign-policy-turning-back-the-clock>.
 13. Lindenstrauss G. Is Turkey Returning to the “Zero Problems” Policy? *The Institute for National Security Studies*. 2013. URL: <http://www.inss.org.il/publication/is-turkey-returning-to-the-zero-problems-policy>.
 14. Political Vision 2023. *Official site of AK Parti*. URL: http://www.akparti.org.tr/english/akparti/2023-political-vision#bolum_.
 15. Turkey is no longer an EU candidate, MEP says. *Euronews*. URL: <http://www.euronews.com/2017/04/10/turkey-is-no-longer-an-eu-candidate-mep-says>.
 16. Turkey’s Patchwork Foreign Policy. Between Islamism and Pragmatism. *Majalla*. 07.2017. URL: <http://eng.majalla.com/2017/07/article55253999/turkeys-patchwork-foreign-policy>.
 17. Vira V. The Neo Ottomans: Looking East without Looking Back *Foreign Policy Journal*. 2010. June 15. URL: <http://www.foreignpolicyjournal.com/2010/06/15/the-neoottomans-looking-east-without-looking-back>.

THE MAIN DIRECTIONS AND PRIORITIES OF TURKEY’S FOREIGN POLICY DURING ERDOGAN’S PRESIDENCY

Ruslan Demchyshak

*National University “Lviv Polytechnic”,
Department of Political Science and International Relations
Mytropolyta Andreia str., 5, 79000, Lviv, Ukraine*

The correction of the foreign policy of the Republic of Turkey during the presidency of Recep Tayyip Erdogan in the context of the transformation of the system of international relations at the global and regional levels is studied. The main priorities and vectors of Turkey’s foreign policy have been clarified, and the dynamics of its changes have been found out. Factors influencing on the change of the foreign policy of modern Turkey have been identified.

It has been discovered, in particular, that Turkey’s foreign strategy envisages its own consistent course of leadership. After the European integration course was replaced by a strategic partnership, Turkey’s foreign policy became more ambitious and independent. The policy of non-alignment, which was initially based on security issues, has become a comfortable foreign policy position for Ankara. At the same time, Ankara’s foreign policy is predefined by forced pragmatism caused by a number of unfavorable external circumstances, including the resurgence of Kurdish nationalism and the global change in the position of the Muslim world since the Arab Spring.

It is found out, that due to the absence of an Islamic regional leader at this stage, the rivalry between Turkey and Iran for the division of spheres of influence becomes especially important. Although Ankara has historically feared Tehran’s ambitions in the region, Erdogan has moved closer to the Islamic Republic of Iran to challenge the liberal Western-led world order.

It was stated that keeping interallied relations with NATO, partnership relations with both the EU and Russia, Turkey identifies regional leadership as a top foreign policy priority (Balkans, Black Sea Basin and Caucasus; Middle East and Eastern Mediterranean; Persian Gulf and Central Asia Horn of Africa), as well as a more important role in the international arena as a self-sufficient player at the global level. Moderate isolationism, nationalism with an appeal to its own historical traditions as the dominants of international development in recent years in Turkey have been clearly manifested. We can predict that in the world after the “coronavirus” the above-described tendencies in Turkey’s foreign policy will only intensify.

Key words: Turkey, Recep Tayyip Erdogan, Ahmet Davutoglu, foreign policy, Middle East.

УДК 342.511:321.015

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.19>

ЗАСНУВАННЯ, ЕВОЛЮЦІЯ ТА ЧИННИЙ СТАН РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ ПРЕЗИДЕНТА У ФРАНЦІЇ

Віталій Дяків

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті розглянуто аспекти заснування, еволюції та поширення інституту президента у Франції. Автор статті дослідив ознаки президентської республіки та проаналізував її відмінності від напівпрезидентської. Для цього використано доробки як закордонних, так і українських дослідників. У науковій роботі забезпечено порівняльний аналіз інституційно-процесуальних атрибутів інституту президента Франції на різних історичних етапах її розвитку, зокрема на підставі відповідних конституцій цієї держави. Проаналізовано конституції Франції від часів Другої республіки (1848 рік) до чинної конституції П'ятої республіки 1958 року з усіма внесеними поправками. Особливо глибоко автором статті було розглянуто другий розділ чинної конституції П'ятої республіки у Франції, висновки на підставі чого представлено в запропонованій науковій роботі. Також у статті розглянуто етапи розвитку інституту президента у Франції, досліджено його роль у функціонуванні французької держави у XXI столітті. Особливу увагу акцентовано на політичному феномені й інституті когабітації, яка різного часу виявлялась у Франції. Загалом же в науковій роботі виявлено та проаналізовано формальні й неформальні особливості взаємин між президентом й урядом/прем'єр-міністром, а також між президентом та сенатом і Національною асамблеєю Франції (відповідно верхня та нижня палата бікамерального парламенту). Фокус зосереджено на можливості президента розпускати парламент, а також на історичних прикладах, передумовах та наслідках цього явища. У статті подано вичерпну інформацію щодо інституційних і політичних особливостей зародження та розвитку інституту президента у Франції. Для науково-дослідницького середовища стаття цікава головним чином порівнянням повноважень і ролей президента Франції на різних історичних етапах розвитку цієї держави, що дозволяє простежити еволюцію інституту президента і порівняти його формальну та неформальну політичну силу в різних умовах.

Ключові слова: інститут президента, Франція, республіка, централізація, децентралізація, президентська, парламентська та напівпрезидентська республіки.

Роль та функції президента різняться в кожній державі, головним чином залежно від її форми/системи державного правління. Так, у президентських республіках функції і повноваження президентів традиційно є досить широкими, тоді як у державах із парламентською формою/системою правління їхня роль є незначною та здебільшого зводиться до кількох представницьких функцій. У цьому розрізі вкрай цікаві місце та позиціонування президентів у країнах зі змішаною або, якщо коректніше, напівпрезидентською формою/системою правління, наприклад у Франції [1]. Означена проблематика обрана предметом представленого дослідження, що особливо актуально на тлі подібності французького й українського випадків форм/систем державного правління, головним чином на чинному етапі їхнього розвитку.

Для розкриття предмета дослідження в науковій статті проаналізовано та систематизовано особливості заснування, еволюції та чинного стану розвитку інституту президента у Франції. Однак для цього, зокрема в розрізі з'ясування й окреслення ролі та впливу інсти-

туту президента на взаємину поміж центром та периферією у Франції, паралельно проапельовано до історії заснування самого інституту президентства, його запровадження в політичній системі у Франції. Як відомо загальнотеоретично, термін «президент», а заодно й інститут президента як політичне явище виникли у Сполучених Штатах Америки (далі – США) у XVIII ст. Першим президентом в історії світової політики був Дж. Вашингтон. Крім того, саме у США вперше розпочались і відбулись дискусії стосовно ролі й функцій президента у новій (звісно, на той час) республіці. «Батьки-засновники» США врешті вирішили, що повинен бути сильний і один/одноособовий президент і численні законодавчі збори, тобто парламент. Тобто вони підтримали зосередження виконавчої влади в руках президента, а законодавчу владу запропонували віддати парламенту. Щодо цього один із батьків-засновників США А. Гамільтон зазначив, що плюралізм виконавчої влади позбавляє народ двох найпотужніших важелів безпеки, якими він може володіти: 1) важеля стримування з боку громадської думки, яка втрачає свою ефективність у результаті того, що осудження за погані дії або політику потрібно буде розподіляти між декількома особами й незрозуміло, хто саме із них повинен бути засуджений; 2) можливості легко та чітко з'ясувати провину довірених людей, якщо вони того заслуговують [2, с. 123].

Щодо цього можемо аргументувати, що ініціально інститут президента був опцією головно президентської республіки. Дослідники виділяють такі основні параметри президентської республіки: чіткий розподіл законодавчої, виконавчої та судової гілок влади і створення жорсткої системи стримувань та противаг; позиціонування президента як глави держави і глави виконавчої влади; обрання президента шляхом загальнодержавних та всенародних виборів; участь президента у процесі формування свого уряду чи адміністрації, причому без (або за мінімальної) участі парламенту; відповідальність уряду та/чи особи, яка його номінально очолює (якщо така особа передбачена конституційно) винятково перед президентом; відсутність у політичній системі та міжінституційних відносинах процедур контрайсигнування актів різних політичних акторів [3, с. 162]. А це означає, що на зорі існування інституту президента фактично всі чи майже всі перші глави республіканських держав мали окреслений вище, як базовий, набір атрибутів, навіть попри те, що в Конституції США немає згадки про те, що їхній президент є главою держави, а натомість ідеться лише про те, що «виконавча влада надається Президентові США» [4]. Це яскраво відображено на тлі того факту, що означений масив уповноваженості президентів був використаний, починаючи із XIX ст., спочатку в Латинській Америці, а із середини XIX ст. – у Європі. Франція виявилась однією з перших європейських республік, яка запровадила для власного політичного вжитку інститут президента, що, урешті-решт, пройшов досить тривалу й іноді суперечливу еволюцію.

Так, зі встановленням так званої Другої республіки у Франції й ухваленням її Конституції в 1848 р. у державі було не лише започатковано інститут президента, а й регламентовано, що президент вибирається на підставі всенародних (загальних) виборів. Президент мав широкі повноваження, зокрема контролював виконавчу владу, але вибирався лише на чотири роки. У результаті перших президентських виборів, отримавши приблизно 75% голосів виборців, перемогу здобув Луї Наполеон Бонапарт, який і став першим президентом Франції [5]. Цікаво, що вже в 1851 р. Президент Республіки вперше розпустив палату депутатів (нижня палата парламенту Франції), а 1 березня 1852 р. він ініціював зміни до Конституції Франції, у яких було продовжено каденцію президента із 4 до 10 років [6]. Проте вже невдовзі у Франції було відновлено Другу імперію і ліквідовано посаду президента як таку.

Відновлення інституту президента у Франції відбулось разом із поваленням Другої імперії і «народженням» Третьої республіки. Порівняно з повноваженнями президента,

які були за часів Луї Наполеона Бонапарта, важелі впливу в рамках нової держави дуже суттєво скоротились, про що свідчать різні норми нової Конституції та відповідних конституційних законів того часу, ухвалених головно в 1875 р. Крім того, суттєво змінилась і сама природа інституту президента, адже він уже не бути виявом, як раніше, президентської республіки, а натомість суттєво та різноспрямовано «парламентаризувався». Наприклад, згідно зі ст. 2 тогочасної Конституції Третьої республіки у Франції, було констатовано, що президент обирався абсолютною більшістю депутатів Сенату та палати депутатів, які засідали в Національній Асамблеї (спільне засідання обох палат парламенту у Версалі – В. Д.). І це навіть попри те, що президента не всенародно вибирали/призначали на сім років і він мав право на повторне обрання [7]. Таке рішення про зміну всенародного способу обрання президента Франції на не всенародний у двох палатах парламенту було спровоковане острахом республіканців перед можливим реваншем роялістів (прихильники повернення королівської влади/монархії) або ж страхом створення нової імперії. Адже тогочасний політикум чітко розумів, що президент, вираний шляхом всенародних виборів, априорі отримував великий вотум довіри й елементи «культу особи», що неодмінно, принаймні гіпотетично, призводило до процесу його «цезарифікації», тобто перетворення із президента на монарха.

Водночас, як було засвідчено у ст. 3 тогочасної Конституції, президент Третьої республіки у Франції мав право законодавчої ініціативи, причому тією ж мірою, що і члени двох палат парламенту. Він оприлюднював/промульгував закони після їх ухвалення обома палатами, а також стежив і забезпечував виконання законів. Також президент Франції того періоду мав право на помилювання, очолював армію, призначав претендентів на військові посади, головував на національних урочистостях, акредитував посланців і послів інших держав, однак кожен з актів президента мав бути підписаний відповідним/профільним міністром [7]. Отже, президент залишився командувачем військ, із правом призначати людей на військові посади, а також володів правом законодавчої ініціативи. Однак тепер кожний акт президента Третьої республіки візувався прем'єр-міністром тощо. Як було засвідчено у ст. 4 тогочасної Конституції, президент за згодою Сенату міг розпустити палату депутатів до закінчення терміну її повноважень. У цьому разі виборчі комісії скликались для проведення дострокових виборів легіслатури впродовж трьох місяців [7]. Це означає, що президент, порівняно зі своїми повноваженнями в рамках Другої республіки, зберіг право розпускати нижню палату парламенту – палату депутатів, – проте лише за погодженням із верхньою палатою парламенту – Сенатом. Крім того, як і раніше, президент, на відміну від членів урядового кабінету/міністрів, був відповідальний за свої дії винятково в разі державної зради, а не здійснення загальної політики та політичного курсу [7]. А це означає, що президент, як і раніше, залишився політично невідповідальним, хоча його умовна політична відповідальність перевірялась на не всенародних виборах.

У підсумку все це означає, що, відповідно до Конституції Третьої республіки, у Франції президент був досить слабкою політичною фігурою порівняно з тими повноваженнями, які були у президента часів Другої республіки. Річ у тому, що метою тодішніх парламентарів фактично було встановлення парламентаризму, у рамках якого саме парламент і відповідальний перед ним уряд фактично повинні були стати уособлення виконавчої влади та виконавчої вертикалі. Загалом, призначенням/виборами президента, навіть як глави виконавчої влади і, неодмінно, як главидержави, парламент цього досягнув. Причому така конструкція та роль президента у Франції зберігались аж до ліквідації Третьої республіки і встановлення режиму Віші – колабораціоністського уряду та режиму Франції, сформованого після поразки від нацистської Німеччини.

Отже, черговим етапом у розвитку інституту президента у Франції стало встановлення Четвертої республіки в 1946 р., ухвалення Конституції цього державного утворення (того ж року). Так сталось, що період функціонування Четвертої республіки концептуально дуже значною мірою виявився номінальним продовженням системи міжінституційних відносин парламентаризованого типу періоду Третьої республіки, але фактично глава держави був значно сильнішим на практиці, ніж його гомологи в попередній період політичного розвитку Франції. Суто номінально та відповідно до Конституції 1946 р., яка була ухвалена за процедурою всенародного референдуму, президент отримав досить широкий і дещо специфічний набір повноважень і атрибутів. Так, згідно зі ст. 29, президент, як і раніше, залишався не всенародно, а парламентсько виборним, причому терміном на сім років, мав можливість бути повторно переобраним у легіслатурі тільки один раз [8]. Це означає, що інституційно Четверта республіка продовжила досвід попередньої, особливо на тлі того факту, що в новій редакції Конституції парламент і далі складався із двох палат, хоча верхню палату – Сенат – було замінено на Раду Республіки.

Водночас конституційно було регламентовано положення, яких не було в попередніх редакціях та версіях французьких конституцій. Зокрема, у ст. 44 йшлося про те, що члени сімей, «які панували над Францією» – Бурбони або Бонапарті, – не мали права на президентство в Республіці [8]. Така завбачливість конституційних інженерів була спричинена «гірким» досвідом майже сторічної давності, коли Бонапарт із Президента Республіки став імператором Франції. Ще одна особливість тогочасного політичного розвитку Франції полягала в тому факті, що, зважаючи на історичну епоху, а Конституцію ухвалено після завершення Другої світової війни, у суспільстві панували неоднозначні настрої. Підтримка героя війни – генерала Ш. де Голля, поширення настроїв роялістів, які розпочали пропагувати ідею відновлення Третьої імперії, щоб змити «ганьбу Франції», змусили парламентарів перестрахуватись від того, щоб на хвилі ностальгії за часами «Великої Франції» до влади законним шляхом не прийшов хтось із Бонапартів тощо. Усе це означає, що Четверта республіка у Франції продовжила практику Третьої республіки й обстоювала ідею, як висловився перший Президент тогочасної держави В. Оріоль, «слабкого і церемоніального президентства» [9, с. 317–318]. Фактично саме таке «слабке» президентство та зосередження виконавчої влади в руках парламенту й уряду стало першопричиною урядової кризи і розпаду Французької колоніальної імперії, адже парламент не встигав реагувати на блискавичні події в низці колоній і програв чимало битв/війн проти місцевих повстанців. Політична криза стала предтечою інституційної кризи та зумовила занепад Четвертої республіки у Франції, встановлення П'ятої республіки в 1958 р.

Цікаво, що проект нової Конституції Франції був підготовлений близьким до Ш. де Голля міністром юстиції, тому науковці часто вважають, що реальним автором нового Основного закону був саме генерал. Це особливо слушно на тлі дуже частого політологічного іменування нового політичного режиму Франції головню як «голлістського» або як «режиму особистої влади» президента республіки. Проте такий режим був інституціоналізований, конституціоналізований і навіть легітимізований, зокрема внаслідок ухвалення проекту нової конституції П'ятої республіки за наслідками всенародного референдуму в 1958 р. Цікаво, що, згідно зі змістом нової Конституції, у Франції вперше в її історії і однією з перших у всій світовій політичній історії (за винятком чинного досвіду Фінляндії, а також історичної практики Австрії і Веймарської республіки в міжвоєнний період) та історії і практиці світового конституціоналізму було впроваджено нову форму/систему державного правління, яка в західній політичній науці звикли іменувати напівпрезидентською республікою, а у вітчизняній політології – напівпрезидентською або змішаною республікою.

Основними класичними ознаками цієї форми/системи правління М. Дюверже вважає такі атрибути: глава держави/президент вибирається шляхом прямих загальних виборів; глава держави/президент володіє повноваженнями, більшими за повноваження президента в парламентській системі правління (чи, інакше кажучи, президент має досить значні повноваження у сфері виконавчої влади); урядовий кабінет складається із прем'єр-міністра та міністрів і може бути відправлений у відставку в результаті голосування парламенту [10]. Крім того, президент зазвичай, хоча не завжди і це не дефінітивно, може розпустити парламент [11; 12]. Інший дослідник – Дж. Сарторі – виділив такі характеристики напівпрезиденталізму: 1) президент вибирається шляхом загальнонародних виборів – прямим або непрямым голосуванням – на фіксований термін; 2) президент як глава держави ділить виконавчу владу із прем'єр-міністром так, що це призводить до дуалізму влади, який має такі атрибути: президент незалежний від парламенту, однак зовсім не уповноважений керувати самостійно, а тому його воля повинна передаватися та здійснюватися через урядовий кабінет; прем'єр-міністр з урядовим кабінетом є незалежними від президента в тому, у чому вони є залежними від парламенту; структура подвійної/дуалістичної влади в напівпрезиденталізмі допускає різні види рівноваги, а також можливість зміни переваги функцій та повноважень у рамках виконавчої влади за жорсткого виконання умов, що існує так званий «потенціал автономності» у кожного з елементів виконавчої влади [13, с. 125]. Урешті-решт, найпростіше визначення напівпрезиденталізму свого часу запропонував Р. Елгі, який під цією формою/системою правління розуміє таку, яка не наділена такими дефінітивними атрибутами, як: наявність посади всенародно виборного на фіксований термін президента; обов'язкова колективна відповідальність уряду і його прем'єр-міністра перед парламентом (хоча можливо і перед парламентом, і перед президентом) [14].

Екстраполюючи різні визначення напівпрезидентської форми або системи правління на Францію, потрібно зауважити, що ця конструкція міжінституційних відносин сформувалась не одразу з моменту ухвалення нової Конституції П'ятої республіки, а з 1962 р., коли були внесені зміни стосовно процедури і способу виборів президента – з не всенародних на всенародні. Отже, позиціонування глави держави в П'ятій республіці у Франції стало своєрідним синтезом чи коливанням між уповноваженістю президента в умовах президенталізму і парламентаризму. Про це свідчить той факт, що, на відміну від конституції Четвертої республіки, де розділ про президента був наступним після розділу про парламент, у новому Основному законі розділ про президента передувє розділу про парламент. Така незначна, проте символічна зміна є вкрай важливою, адже вона дає зрозуміти чи натякає на роль і важливість у державі тих чи інших органів влади й інститутів. У цьому контексті особливою щодо сучасної Франції є номінальна та/або фактична/реальна уповноваженість президента, що передусім засвідчено текстом Основного закону 1958 р., зі змінами від 1962 р.

Так, відповідно до ст. 5 Конституції, президент Франції спостерігає за дотриманням Конституції. Він своїм арбітражем забезпечує нормальне функціонування публічної влади, а також наступництво в державі, є гарантом національної безпеки, незалежності, територіальної цілісності та додержання міжнародних договорів. Згідно зі ст. 6 Конституції, президент вирається строком на п'ять років на підставі загальних і прямих виборів, причому та сама особа не може бути президентом більше, ніж два терміни поспіль [15, с. 4]. Варто зауважити, що в чинному Основному законі чітко зазначена роль президента як гаранта конституції і загалом французької держави. Крім того, після внесення змін до Конституції у 2002 р. термін каденції президента було скорочено із семи років до п'яти. У ст. 7 Основного закону зазначено, що президент вибирається абсолютною більшістю від поданих

голосів виборців. Якщо в першому турі виборів такої більшості не здобув жодний із кандидатів у президенти, через чотирнадцять днів проводять другий тур виборів. У ньому беруть участь двоє кандидатів, за яких було подано найбільше голосів у першому турі виборів, урахуваючи і випадок, якщо один із кандидатів, які отримали найбільше голосів виборців у першому турі виборів, зняв свою кандидатуру [15, с. 5].

Це означає, що вперше із часів Другої республіки президента Франції почали вибирати шляхом всенародного голосування. Саме ж проведення виборів у державі проголошується урядом, а вибори нового президента проводяться не пізніше, ніж за двадцять, і не раніше, ніж за тридцять п'ять днів до закінчення строку повноважень чинного президента. Якщо посада президента із якоїсь причини буде вакантною або якщо Конституційна рада за запитом уряду абсолютною більшістю голосів її членів ухвалить рішення про наявність обставин, які перешкоджають президентові виконувати свої повноваження, то ці повноваження, крім деяких винятків, тимчасово повинен здійснювати голова Сенату – верхньої палати бікамерального парламенту, – а в разі виникнення перешкод для їх здійснення головою Сенату – уряд. Важливо також, якщо відповідна посада буде вакантною або якщо Конституційна рада ухвалить рішення про наявність обставин, які перешкоджають президентові виконувати повноваження, то голосування на виборах нового президента повинне відбуватись, окрім випадку засвідчення Конституційною радою ситуації форс-мажору, не раніше, аніж за двадцять днів, і не пізніше, ніж за тридцять п'ять днів після відкриття вакансії або після ухвалення рішення про наявність зазначених обставин. Якщо за сім днів до закінчення терміну висування кандидатур одна з осіб, що вже зареєстровані як кандидати, не пізніше, ніж за тридцять днів до відповідної дати була публічно визнана померлою або щодо неї було ухвалене рішення про наявність обставин, які перешкоджають здійснювати повноваження президента, то Конституційна рада може ухвалити рішення про перенесення дати виборів. Також Конституційна рада оголошує про проведення нових виборів у випадках смерті одного з кандидатів або ухвалення рішення про наявність зазначених обставин щодо одного з кандидатів, за яких було подано найбільше голосів у першому турі. Крім того, за відповідних умов теж відбувається і у другому турі [15, с. 17]. Фактично таке розлоге пояснення процедури виборів президента Франції (у запропонованій статті воно дещо скорочене, ніж у нормах Конституції) спрямоване на уникнення незрозумілих ситуацій, у яких одна особа могла б утримувати владу у своїх руках довше, ніж це передбачено Основним законом, а також на унеможливлення у Франції ситуації, коли держава могла б опинитись без президента в разі форс-мажорних обставин.

Що ж стосується політичних та призначальних повноважень, то вони у президента Франції досить широкі та мають потенціал підтверджуватись і розширюватись (що відбувається типово) або ж звужуватись (що в разі так званих когабітацій інколи відбувалось як виняток) залежно від політичної ситуації в державі і розстановки політсил у парламенті, тобто залежать від результатів виборів як глави держави, так і легіслатури. Проте суто номінально, згідно зі ст. ст. 8 та 9 Конституції, саме президент, причому без підтвердження з боку парламенту, призначає прем'єр-міністра та головує в Раді міністрів/уряді, хоча й не уповноважений одноособово відправити уряд у відставку. Також винятковим правом президента Франції є потенціал розпуску парламенту. Так, згідно зі ст. 12 Конституції, президент після консультацій із прем'єр-міністром та головами двох палат парламенту може розпустити Національні збори – його нижню палату. У такому разі дострокові всезагальні вибори відбуваються не раніше, ніж за двадцять, і не пізніше, ніж за сорок днів після розпуску легіслатури [15, с. 16]. Таке право та повноваження вкрай необхідне для президента, зокрема для уникнення когабітації, тобто ситуації, коли президент повинен співіснувати

з опозиційним урядом, який має підтримку опозиційної президентові більшості в парламенті. Як засвідчив французький політичний досвід (до 2002 р.), така ситуація, принаймні щодо Франції, зазвичай негативно впливала і впливає на внутрішньополітичну ситуацію та міжінституційні відносини у країні. Ще одним важливим чинником для уникнення такої ситуації є синхронність виборів президента та парламенту (теж із 2002 р.), яка покликана сприяти уникненню когабітації без розпуску парламенту. Водночас запобіжником зловживань президентом щодо розпуску парламенту конституційно визначено норму, згідно з якою новий розпуск легіслатури не може бути здійснений упродовж наступного року після виборів [15, с. 17].

Також, відповідно до норм ст. ст. 13–16 Конституції, президент має виключне право призначати осіб на низку державних посад – від радників до послів. Крім того, президент є головнокомандувачем збройних сил, головує у вищих радах і комітетах національної оборони [15, с. 19]. За президентом залишено і право амністії на персональній основі, тобто помилування може бути здійснено щодо кожної окремої людини, але жодним чином не щодо групи осіб. Водночас однією зі статей, що викликали найбільші дискусії в період обговорень нової Конституції, стала ст. 16. У ній передбачено можливість необмеженої влади президента за умов, якщо інститутам республіки, незалежності держави, цілісності її території або виконанню міжнародних зобов'язань загрожує серйозна і безпосередня небезпека, нормальне функціонування конституційної влади припинене, адже в цьому разі президент уживає всіх необхідних заходів у зв'язку з такими обставинами після офіційних консультацій із прем'єр-міністром, головами палат парламенту, а також Конституційною радою [15, с. 19]. Унаслідок стурбованості низки політиків стаття була доповнена заборонаю розпускати Національні збори в такий період, а також правом Конституційної ради не раніше, аніж за 60 днів після оголошення такого періоду, розглядати, чи є підстави продовжувати його й надалі.

Проте реальні повноваження президента Франції, як свідчать історія і політична практика, напряду залежать не лише від його інституційної та нормативної уповноваженості, а й від особливостей політичного чи навіть електорального процесу, зокрема від наявності чи відсутності когабітації між президентом і урядом/главою уряду та рівня підтримки того чи іншого президента серед населення. Річ у тому, що в разі, коли президент немає більшості в парламенті, то у Франції вкрай виразно та відчутно імплементується конструкція когабітації між президентом та урядом/главою уряду, який, натомість, має підтримку більшості в легіслатурі. У такому разі президент співіснує «не зі своїм» урядом/прем'єр-міністром, у результаті чого глава держави формально зовсім не втрачає своїх повноважень, проте реально позиціонується значно слабшим, ніж в умовах, коли президент має підтримку «своєї» більшості в парламенті. Зокрема, відповідно до Конституції 1958 р., навіть зі змінами і поправками, прем'єр-міністр подає пропозиції президентові стосовно призначень міністрів уряду, а також подає питання стосовно ймовірної їхньої відставки. Отже, роль президента в П'ятій республіці у Франції досить важлива формально, а його реальна влада, лише за умови відсутності когабітації, є ще ширшою. Хоча, суто теоретично, це зовсім не дивно, навіть є базовою ознакою напівпрезиденталізму, оскільки ця система правління визначає уповноваженість конкретних політичних інститутів на підставі співвідношення партійної афіліації президента й афіліації партій, які формують і підтримують уряд, тобто є парламентською більшістю. А це, своєю чергою, посилює або послаблює президента.

Загалом можна констатувати, що конституція П'ятої республіки Франції надала президентові статусу потужного керівника держави та забезпечила його вагомими функ-

ціями і повноваженнями у сфері виконавчої влади, значну частину яких він може здійснювати, як вважатиме за потрібне, навіть без погодження (або контрасигнування, що було передбачено попередніми конституціями) його актів прем'єр-міністром або конкретними/профільними міністрами. І це навіть попри те, що Франції не є опцією президентської республіки, а є виявом напівпрезиденталізму. З іншого боку, інститут президента у Франції пройшов довгу історію та зазнав суттєвих змін у повноваженнях і функціях, зокрема від найбільшої уповноваженості президента в рамках президентської Другої республіки до найменшої та навіть церемоніальної уповноваженості президента в рамках парламентських Третьої та Четвертої республік, урешті-решт, до збалансованої уповноваженості президента в рамках напівпрезидентської П'ятої республіки.

Список використаної літератури

1. La Vème république: régime présidentiel ou parlementaire? *Cours De Droit*. URL: <http://www.cours-de-droit.net/la-ve-me-republique-regime-presidentiel-ou-parlementaire-a127025260> (дата звернення: 20.06.2020).
2. Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея. Пер. с англ. / под общ. ред., с предисл. Н. Яковлева, коммент. О. Степановой. Москва : Издательская группа «Прогресс» – «Литера», 1994. 592 с.
3. Державний лад країн світу: довідник / В. Шаповал. Київ : Український центр правових студій, 1999. 318 с.
4. Конституція Соединённых Штатов Америки. *Constitutions Facts*. URL: https://www.constitutionfacts.com/content/constitution/files/USConstitution_Russian.pdf (дата звернення: 20.06.2020).
5. Louis-Napoléon Bonaparte: 1848–1851. *Elysee*: Bienvenue sur le site de l'Élysée. URL: <https://www.elysee.fr/louis-napoleon-bonaparte> (дата звернення: 20.06.2020).
6. Lentz T. Napoléon III: Que sais-je. PUF, 1995.
7. Constitution de 1875: III-me République. *Le Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1875-iii-republique> (дата звернення: 20.06.2020).
8. Constitution de 1946: IV-me République. *Le Conseil constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1946-ive-republique> (дата звернення: 20.06.2020).
9. Wiewiorka O. Les Orphelins de la République: destinées des députés et des sénateurs français (1940–1945). Paris : Seuil, 2015. 472 p.
10. Duverger M. A New Political System Model: Semi-Presidential Government. *European Journal of Political Research*. 1980. Vol. 8. №. 2. P. 165–187.
11. Литвин В. До оцінювання класичних і посткласичних та формулювання оновленого і синтетичного визначення напівпрезиденталізму. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2016. № 3. С. 30–46.
12. Литвин В. Інституційно-процесуальні та політично-поведінкові атрибути і різновиди напівпрезидентської системи правління: порівняльний аналіз на прикладі країн Європи. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2018. 815 с.
13. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія : дослідження структур, мотивів і результатів. Київ : АртЕк, 2001. 224 с.
14. Elgie R. *Political Institutions in Contemporary France*. Oxford University Press, 2003. 274 p.
15. Шаповал В., Москаленко О. Конституція Французької Республіки / передм. В. Шаповала. Київ, 2018. 56 с.

**FOUNDATION, EVOLUTION AND CURRENT STATE OF DEVELOPMENT
OF THE INSTITUTE OF PRESIDENT IN FRANCE****Vitaliy Diakiv***Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article is devoted to examination the aspects of the establishment, evolution and spread of the institution of president in France. The author of the article explored the features of presidential republic and analyzed its differences from a semi-presidential one. To do this, the author used the researches of both foreign and Ukrainian researchers. The scientific work provides a comparative analysis of the institutional and procedural attributes of the institution of the President of France at different historical stages of its development, in particular on the basis of the relevant constitutions of this state. In particular, the author analyzed the constitutions of France from the time of the Second Republic (1848) to the current constitution of the Fifth Republic of 1958, with all the relevant amendments. The researcher examined the second chapter of the current constitution of the Fifth Republic of France especially deeply, as a result the conclusions in this regard were presented in the proposed scientific research. The article also considers the stages of development of the institution of president of France and examines its role in the functioning of the French state in the XXI century. Particular attention is paid to the political phenomenon and the institution of cohabitation, which at various times manifested itself in France. In general, the research identifies and analyzes the formal and informal features of the relationship between the president and the government / prime minister, as well as between the president and the Senate and the National Assembly of France (respectively the upper and lower chambers of the bicameral parliament). The focus is on the president's ability to dissolve parliament, as well as on historical examples, preconditions and consequences of this phenomenon. Thus, the article provides comprehensive information on the institutional and political features of the origin and development of the institution of president in France. For the research environment, the article is interesting mainly because of comparison the powers and roles of the president of France at different historical stages of development of this state. This allows to trace the evolution of the institution of president and compare its formal and informal political powers in different contexts.

Key words: institution of president, France, republic, centralization, decentralization, presidential, parliamentary and semi-presidential republics.

УДК 329.1/9-022.326.5 «19»: 329.1/9 «20»
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.20>

ІНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ТА ХАРАКТЕРИСТИКА СУЧАСНИХ ТЕНДЕНЦІЙ ЇХ РОЗВИТКУ

Юрій Копинець

*Ужгородський національний університет,
факультет історії і міжнародних відносин,
кафедра міжнародних студій та суспільних комунікацій
вул. Заньковецької, 89, 88000, м. Ужгород, Закарпатська область, Україна*

Охарактеризовано кризові явища в партійному середовищі упродовж еволюції політичних партій: 1) наприкінці XIX – на початку ХХ століття (М. Острогорський та Р. Міхельс про монополізацію влади партійної бюрократії і перетворення партій на політичні машини); 2) 80-ті роки ХХ століття (зміна панівної організаційної моделі масової партії як наслідок переходу до постіндустріального суспільства); 3) починаючи із 2000 року (протистояння «мейнстримних» партій і партій «нової політики», збільшення впливу останніх на суспільно-політичні процеси).

Вказані причини кризи «мейнстримних» партій, до яких відносимо такі, як: а) розчарування громадян у політиках і політичних партіях, зростання недовіри до них; зниження рівня партійної ідентифікації; проблема з рекрутуванням нових і утриманням старих членів партій; б) зменшення впливу політичних партій на функціонування урядів; в) медіатизація, персоналізація та професіоналізація політики; г) деідеологізація політичного життя; г) ціннісна трансформація суспільств, перехід до домінування «постматеріальних» цінностей; д) патрон-клієнталізм як основа внутрішньопартійної комунікації; ж) антиглобалістські, антиемігрантські та євроскептичні суспільні настрої.

Окреслено модель партій «нової політики», виокремлено їхні характерні ознаки, як-от: а) орієнтація на «нові» цінності та питання постматеріального характеру; б) антиістеблішментська спрямованість політичної діяльності; в) ідеологічна основа таких партій – «харизматичний популізм»; г) децентралізований мережевий характер, відсутність чіткої організаційної структури й ієрархії; г) притаманність їхнім месиджам антимиграційних, євроскептичних, антиглобалістських настроїв; д) низький рівень інституціалізації.

Зроблено висновок, що, незважаючи на кризові явища в партійному середовищі, партії і надалі залишаються тим інституційним механізмом, який забезпечує функціонування представницької демократії.

Ключові слова: інституційна криза, політичні партії, постматеріальні цінності, «мейнстримні» партії, партії «нової політики», мережеві партії.

Сучасні моделі партій тільки віддалено нагадують еталон класичної масової партії з фіксованим членством, розгалуженою організаційною структурою й ідеологією. Тому інколи таку несхожість і трактують як кризу партій. Але варто зазначити, що повернення до класичних моделей партійних організацій не відбудеться. Партії і надалі будуть змінюватись, реагуючи таким чином на нові виклики соціокультурного середовища. А науковці такі зміни знову будуть трактувати як партійну кризу.

Незважаючи на констатацію партійних криз, занепаду партій, вони і надалі залишаються основою демократичного механізму зміни влади та гарантією її легітимності: «політичні партії створили демократію, і сучасна демократія без партій немислима» (Е. Шатш-

найдер). Тому кожна наступна криза – це не що інше, як реакція партій на зміну умов функціонування, отже, виникнення їх нових організаційних моделей.

Мета нашої статті – охарактеризувати особливості та причини інституційної кризи політичних партій на початку XXI ст.

Проблематика кризи партій виникає в політичній науці наприкінці XIX ст. У 1898 р. М. Острогорський на основі аналізу партійних систем Великої Британії і США робить висновок про генетичну несумісність партій як організацій і демократії участі [8]. Як зазначає А. Кулик, положення роботи М. Острогорського про монополізацію влади партійною бюрократією, маніпуляцію масами, перетворення партій на політичні машини і нині залишаються актуальними [6, с. 110].

Тему несумісності партій із масовою політичною участю продовжив у 1911 р. Р. Міхельс у своїй праці «Політичні партії. Соціологічний аналіз олігархічних тенденцій сучасної демократії». На основі аналізу процесів, які відбуваються в робітничих партіях, він обґрунтовує «залізний закон олігархії», сутність якого полягає в тому, що із часом контроль над діяльністю демократичних організацій поступово переходить до олігархічних угруповань. Демократія не може існувати без організації, управлінського апарату, еліти, а це веде до закріплення посад і привілеїв, до відриву від мас, до незмінності лідерів, до вождизму. На думку вченого, олігархічні тенденції притаманні будь-якій організації, що прагне до досягнення певних цілей [17].

Дослідження Р. Міхельса свідчить про те, що чим більш розвинутою структурою володіє організація, тим суттєвіші зміни відбуваються у взаєминах лідерів і мас. Окрім того, учений вбачає деяку закономірність у тому, що зростання влади лідера (вождя) пропорційне ступеню розвитку організації [17, с. 147].

Констатація кризи політичних партій вдруге відбулася наприкінці 1980-х рр. Головні ознаки кризи, на думку вчених, були такі: а) зниження рівня довіри до партій; б) скорочення чисельності партій; в) зниження показників політичної участі громадян. До основних причин кризи партій варто віднести: а) зміни в соціальній структурі суспільства (індустріальні робітники вже не є панівною групою, високий рівень фрагментації соціальної структури); б) розвиток інформаційних технологій; в) формування «держави загального добробуту» / соціальної держави; г) деідеологізацію; ґ) конкуренцію з боку нових рухів і політичних партій [7, с. 5–22; 11, с. 308].

Аналіз кризових явищ дозволив дослідникам зробити висновок, що партійна криза пов'язана з потребою оновлення партій, а не з руйнуванням партій як таких. Наприклад, П. Меєр пов'язує кризу з організаційною відсталістю партій, а не з ерозією їхніх функцій [4]. П. Ігнаці стверджує, що криза торкнулася старого типу партій – масових, і нині ми спостерігаємо перехід від старого типу до нового [3]. Найбільш радикальні критики пов'язували кризу з тим, що партії вичерпали свій потенціал [11, с. 308].

П. Ігнаці у статті «Партії і демократія в постіндустріальну добу» з використанням такого показника, як розмір членства, робить висновок, що з 50-х рр. («золотий вік партій») відбувається зниження кількості членів партій у країнах Європи: на початок 80-х рр. втрати членів партій становили більше 50% попередньої величини [3, с. 52]. Аналогічну тенденцію показує у своєму дослідженні О. Каширських: з 1998 по 2005 рр. кількість членів Соціал-демократичної партії Німеччини (далі – СДПН) скоротилася з 1,02 млн до 529 тис.; кількість членів Християнсько-демократичного союзу (далі – ХДС) з 1990 по 2008 рр. зменшилась із 778 тис. до 529 тис. Аналогічно скорочується і чисельність інших партій [5, с. 108]. «Але поряд зі скороченням чисельності / кадрового складу партій, зазначає вчений, відбувається й інший процес – старіння членів партій. Громадяни молодші за 30 років

становлять менше 5% членів СДПН, старші 60 років – 43%. Натомість у 1975 р. кожний третій член партії був старше 35 років [5, с. 108]. А це вже свідчення того, що молодь не бере участі в діяльності політичних партій. До того ж нами наведений приклад функціонування однієї зі зразкових партійних систем Західної Європи.

Відповідно до даних одного з найбільш авторитетних досліджень, яке охоплює період з 1960 по 2000 рр. таке використовує у своїй статті С. Перегудов, частка членів політичних партій в їхньому електораті скоротилася з 15 до 5%, а в деяких знизилась і до 2% [9, с. 45].

Однак зменшення кількості членів політичних партій, як підкреслює П. Ігнаці, вказує лише на занепад низових організацій на місцях, і з цього не варто робити висновок, що партії витісняються з політики. Вони, навпаки, підсилили свій вплив завдяки представництву у структурах державної влади [3, с. 53]. У даному разі йдеться про зближення партій і держави, і, навпаки, про віддаленість їх від громадянського суспільства. Водночас варто зазначити, що без рядових членів партія існувати не може, тому партійне членство відіграє важливу роль у легітимації партії. Якщо членство в партіях припиниться або існуватиме лише як клієнтура, яка отримує винагороду, партія втрапить зміст існування та свої сутнісні характеристики.

Отже, виникає питання про організаційний профіль таких партій. А тому варто зазначити, що сучасна партія рухається в бік стратархічного типу організації (С. Ельдерсвельд). Будова такої політичної партії складається зі «страт», лідерів і комітетів, які діють на державному, регіональному та локальному рівнях. До того ж на кожному рівні організаційні структури можуть діяти всупереч головному офісу для того, щоб здобути голоси виборців. Такі партії дістали також назву багаторівневих. Д. Мун і О. Бретберг визначають їх як «партійну організацію із множинними лініями підзвітності та розділенням повноважень між відносно автономними підрозділами на субнаціональному та наднаціональному рівнях» [18].

Децентралізаційний тренд у партійному житті, на думку вітчизняного вченого М. Волгова, проявляється у вигляді формування або трансформації сучасних партійних структур у багаторівневі політичні партії, організація та система взаємодії підрозділів усередині яких задовольняє вимоги до можливості продуктивного функціонування на різних адміністративно-територіальних рівнях.

Багаторівневі партійні структури, на його думку, формуються внаслідок дії таких чинників, як: 1) процес регіоналізації в багатонаціональних державах; 2) конкуренція з боку етнорегіональних партій; 3) отримання користі центральним офісом партії за надання автономії регіональним партійним структурам; 4) краща обізнаність локальних партійних структур із місцевими проблемами та шляхами їх вирішення [2, с. 199].

Отже, соціальна трансформація мала суттєвий вплив на сферу політики, на відносини між громадянами і політичними партіями також. М. Дюверже, Х. Даалдер, З. Ньюман та інші підкреслювали роль індустріальної революції в появі масових партій. О. Кірххаймер пов'язував розвиток всеохоплюючих партій із переходом до постіндустріального суспільства, а в постіндустріальному суспільстві (суспільство постмодерну) виникають нові партійні структури, які дістають назви: «картельні партії», «медіапартії», «партії професіоналів», «електорально-професійні партії», «франчизні партії» тощо.

Наступна криза партій датується початком ХХІ ст., а її загострення відбувається після світової фінансової кризи 2008–2010 рр. Виникнення нових організаційних форм партійного життя після кризи 1980-х рр. зовсім не означало подолання кризи, оскільки вона була пов'язана не з організаційними формами партійного життя, а з відчуженням гро-

мадян від партій, а партій від громадянського суспільства. Після виходу із кризи вже не домінують масові партії, яким прийшли на заміну всеохоплюючі та картельні партії, «партії нової політики».

Кризу партій 2000 рр. пов'язують із кризою політики «мейнстриму», яка була результатом формального суперництва правоцентристських і лівоцентристських політичних сил. Як уважає С. Перегудов, поняття «мейнстрим» щодо політичних партій вказує на ту принципову межу, яка розділяє традиційні партії та партійні системи і партії популістського й екстремістського типу, які останнім часом стали активними учасниками політичного процесу [9, с. 45].

Поглиблюється вказана криза до середини 2010-х рр. і визначається розривом як «правого», так і «лівого» крила сил «мейнстриму» з відповідними традиційними електоральними групами (зазвичай представляли середній клас, на який і опиралися «мейнстримні партії»), а також нездатністю ядра «мейнстриму» впоратися з викликами з боку альтернативних партій і політичних рухів, які отримують все більший відсоток голосів на виборах [10, с. 8].

Однією із причин того, що «мейнстримні» партії позбулися лояльності середнього класу, була політика держав, спрямована на збагачення панівного класу. Базуючись на даних Всесвітнього банку, Дж. Стігліц стверджує, незважаючи на те, що ВВП на душу населення збільшився на 75% за період з 1980 по 2010 рр., доходи більшої частини працюючих громадян США продовжують знижуватися. І річ не в тому, що економічні механізми США працюють непродуктивно. Проблема в тому, що ці механізми працюють на збагачення багатих, якщо навіть потрібно відібрати ще більше в бідних [15, с. 84–85]. У результаті відбувається суттєвий розрив у рівні доходів еліти і середнього класу, який тому втрачає довіру до старих партійних лідерів і партійних структур, які вони представляють. Це економічна основа партійного кризису.

Крім економічної, існує й низка інших причин, наслідком яких є криза партійного «мейнстриму». Серед інших причин можна назвати такі, як: а) розчарування громадян в політиках і політичних партіях, зростання недовіри до них; зниження рівня партійної ідентифікації; проблема з рекрутуванням нових і утриманням старих членів партій; б) зменшення впливу політичних партій на функціонування урядів; в) медіатизація, персоналізація та професіоналізація політики; г) деідеологізація політичного життя; г) ціннісна трансформація суспільств, перехід до домінування «постматеріальних» цінностей; д) патрон-клієнталізм як основа внутрішньопартійної комунікації; ж) антиглобалістські, антиемігрантські та євроскептичні суспільні настрої.

Отже, ситуація, у якій опинилися партії «мейнстриму», – це не тимчасова криза, а історична пастка, вихід з якої не може бути знайдений внаслідок їх повернення до попередніх історичних організаційних форм. Вона вказує на глибокі системні зрушення в партійно-політичній сфері. Як наслідок, науковцями взагалі ставиться питання про майбутнє політичних партій [9, с. 48].

Виникнення правих популістських політичних партій було реакцією на новий гострий конфлікт між глобалізованою постмодерністською елітою і простими громадянами національних держав (конфлікт «глобалізовані еліти – антиглобалістично налаштовані маси»). Одна з найбільш глибоких ліній розколу між прихильниками традиційних цінностей і національних держав, з одного боку, і глобалізованими елітами, з іншого, виникає з питання міграційної політики [13, с. 185].

На думку вітчизняного дослідника Г. Шипунова, партії «нової політики» характеризуються такими ознаками, як: 1) орієнтація на «нові» цінності та питання постма-

теріального характеру; 2) політична діяльність, пов'язана з реалізацією ідеологічних настанов, має чітку антиістеблішментську спрямованість. Тобто «нові партії» різко протиставляють себе панівній політичній еліті та контрольованим нею забюрократизованим традиційним партіям «старої політики»; 3) протиставлення традиційним партіям і еліті корелюється з використанням риторики популізму; 4) тісний зв'язок із постматеріальними соціальними рухами та метаполітичними інтелектуальними організаціями, на основі яких відбувається формування партій; 5) особлива організаційна партійна структура, яка відрізняється від традиційних партій. Зокрема: а) децентралізований мережевий характер, відсутність чіткої організаційної структури й ієрархії; б) широке використання принципів та механізмів прямої демократії; в) відмова від вимоги обов'язкового членства; г) існування у формі малих (локальні) угруповань, сконцентрованих на вирішенні конкретної проблеми або проблем постматеріального характеру (партія «однієї проблеми»); г) персоналізація партійної структури й отожднення партії з її харизматичним лідером; б) соціальна база таких партій – новий середній клас: основу становлять молоді освічені люди, зайняті у сфері послуг або безробітні, студенти, які є носіями постматеріальних цінностей і перебувають на антиістеблішментських позиціях [16, с. 216–217].

Також до ознак партій «нової політики» варто додати притаманність їхнім месиджам антиміграційних, євроскептичних, антиглобалістських настроїв та низький рівень їхньої інституціалізації.

Партійна криза призводить до якісної зміни політичного простору, зумовленого виникненням нової лінії партійного протистояння: між системним мейнстрімом і анти-системним популізмом. За підрахунками Г. Вайнштейна, у XXI ст. з'явилося 69 нових популістських партій, які активно беруть участь у політичному житті європейських країн, що свідчить про суттєве оновлення їхнього політичного ландшафту [1, с. 17].

Партії «нової політики» та нові політичні партії, за результатами парламентських виборів, мають суттєву підтримку в усіх країнах Європейського Союзу: «Вперед, Республіка!» (Франція, 2017 р.), «Альтернатива для Німеччини» (Німеччина, 2017 р.), Партія свободи (Нідерланди, 2017 р.), Австрійська партія свободи (Австрія, 2017 р.), «Акція незадоволених громадян» (Чехія, 2017 р.), «Звичайні люди і незалежні особистості» (Словаччина, 2020 р.), «Слуга народу» (Україна, 2019 р.).

«Новою» можна вважати партію, яка виникла з розколу тієї, що вже існує, або є новою по суті, оскільки утворюється новими політиками. До основних ознак «нових» партій Л. Сморгунов відносить такі. По-перше, нова партія відрізняється від історичної. Історична партія вже колись існувала, і її поява – це данина традиції, а не потреба у вираженні якихось політичних інтересів. По-друге, нова партія виникає у проміжку між двома послідовними виборами. Якщо партія колись уже брала участь у виборах, то вона не може вважатися новою. По-третє, нова партія повинна конкурувати за ідеологічну нішу. По-четверте, нова партія має нову назву і новий склад політичних лідерів [12, с. 10]. Досить часто нові партії і є зазвичай партіями «нової політики».

Для прикладу в таблиці 1 ми подали електоральні результати партій «нової політики» на парламентських виборах у країнах Європейського Союзу впродовж 2017 р.

Як бачимо з таблиці, партії «нової політики» здобули перемогу на виборах у Франції (коаліція «Вперед, Республіка!» і «MoDem») та Чехії (партія «ANO 2011»), у Нідерландах «Партія свободи» посіла другу позицію, а в Німеччині («Альтернатива для Німеччини»), Болгарії (коаліція «Об'єднані патріоти»), Австрії (Австрійська партія свободи) вони отримали третій результат. В Австрії (Австрійська партія свободи), Болгарії (коаліція

Таблиця 1

**Електоральні результати «партій нової політики» (ПНП)
за результатами парламентських виборів 2017 р.**

	Країна; к-ть депутатських місць; явка виборців	Переможець виборів, %	К-ть голосів, %, (д. м.*) ПНП	Участь ПНП в урядовій коаліції	Частка голосів ПНП, % (д. м.)
1.	Австрія; 183; 67,6%	–	АПС – 24,7% (53), PILZ – 4,1% (8)	+ АПС	28,8 (61)
2.	Болгарія; 240; 52,5%	–	Коаліція «Об'єднані патріоти» – 9% (27), «Рух за права і свободи» – 8,9% (26), «Воля» – 4,1% (12)	+ Коаліція «Об'єднані патріоти»	22% (65)
3.	Велика Британія; 650; 68,7%	–	–	–	–
4.	Нідерланди; 150; 81%	–	Партія свободи – 13,1% (20), «Зелені ліви» – 8,9% (14), Партія захисту тварин – 3,1% (5), 50 PLUS – 3,1% (4), DENK – 2% (3), Форум для демократії – 1,8 (2)	–	32% (48)
5.	Німеччина; 709; 76,2%	–	Альтернатива для Німеччини – 12,6% (94), Союз 90/Зелені – 8,9% (67)	–	21,5% (161)
6.	Франція; 577; 42,6%	Коаліція «Вперед, Республіка!» і «MoDem» – 350 д. м.	«Нескорена Франція» – 17 д. м.	+ Коаліція «Вперед, Республіка!» і «MoDem» – 350 д. м.	367
7.	Чехія; 200; 60,6%	«ANO 2011» – 29,6% (78)	«Чеська піратська партія» – 10,7% (22), «За свободу і пряму демократію» – 10,6% (22)	+ «ANO 2011»	50,9% (122)

*д. м. – депутатські місця.

«Об'єднані патріоти»), Франції (коаліція «Вперед, Республіка!» і «MoDem»), Чехії (партія «ANO 2011») «партії нової політики» взяли участь у формуванні урядової коаліції.

Отже, успіх партій «нової політики» вказує на суттєві зміни електоральних уподобань виборців, які зумовлені виникненням нових політичних конфліктів та соціополітичних поділів.

Історична еволюція політичних партій неодноразово супроводжувалася кризовими явищами в партійному середовищі. Таких криз учені анонсували принаймні три: 1) наприкінці XIX – на початку XX ст. (М. Острогорський та Р. Міхельс); 2) 80-ті рр. XX ст. (зміна панівної організаційної моделі масової партії як наслідок переходу до постіндустріального суспільства); 3) починаючи із 2000 р. криза проявляється у протистоянні «мейнстрімних» і антисистемних партій, збільшенні впливу останніх на суспільно-політичні процеси.

До сучасних тенденцій розвитку партійних систем можна віднести такі, як: а) зміна їхньої акторної структури, яка пов'язана з електоральними успіхами партій «нової політики»; б) підвищенням рівня персоніфікації і професіоналізації політики;

в) поява мережевих партій як результат використання ними нових можливостей інформаційних технологій.

Традиційні політичні партії нині постали перед викликом нових форм політичної комунікації, які характеризуються персоніфікацією, активним самовираженням, прямою участю, візуалізацією. Традиційні форми організації – членство, централізація, місцеві організації, а також форми рекрутування й отримання ресурсів вже не є актуальними. Тому політичні партії починають активно пристосовуватися до ситуації, що веде до мережевої організації їхньої роботи. Нові віртуальні партії в цьому мають деяку перевагу, але поки вони захоплюють тільки деякі сегменти політики, орієнтуються на одиничні, «гарячі» проблеми суспільно-політичного життя.

Незважаючи на кризові явища в партійному середовищі та пророцтва про остаточний занепад політичних партій, вони і надалі залишаються тим інституційним механізмом, який забезпечує функціонування представницької демократії.

Список використаної літератури

1. Вайнштейн Г. Трансформация западноевропейского политического ландшафта и институционализация антисистемной политики. *Мировая экономика и международные отношения*. 2018. Т. 62. № 5. С. 17–28.
2. Волгов М. Багаторівневі політичні партії та тренд децентралізації: теоретичний аспект у сучасному англomовному науковому дискурсі. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України*. 2013. № 6 (68). С. 198–207.
3. Игнаци П. Партии и демократия в постиндустриальную эру. *Политическая наука: политические партии, демократия и качество государственного управления*. 2010. № 4. С. 49–77.
4. Кац Р., Мэир П. Изменение моделей партийной организации и партийной демократии: Возникновение картельных партий. *Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире*. 2006. № 1. С. 27–45.
5. Каширских О. Политические партии Германии в контексте модернизации политической коммуникации. *Полис. Политические исследования*. 2009. № 2. С. 108–129.
6. Кулик А. Парадокс «заката» политических партий на Западе и его проекция на российскую многопартийность. *Политическая наука: политические партии и партийные системы в современном мире*. 2006. № 1. С. 109–136.
7. Еволюція партійних систем країн Вишеградської четвірки: досвід для України : монографія / Ю. Остапеч та ін. Ужгород, 2014. 256 с.
8. Острогорский М. Демократия и политические партии. Москва : РОССПЭН, 1997. 639 с.
9. Перегудов С. Партии и группы интересов: к новой модели взаимодействия. *Полис. Политические исследования*. 2014. № 1. С. 45–59.
10. Сергеев В., Казанцев А., Петров К. Политика «мейнстрима» и ее альтернативы в современном западном мире: на пути от мирового экономического кризиса к «невозможной политике?». *Полис. Политические исследования*. 2017. № 3. С. 8–29.
11. Сморгунов Л. Современная сравнительная политология : учебник. Москва : РОССПЭН, 2002. 472 с.
12. Сморгунов Л. Феномен новых партий и его влияние на электоральное поведение. *Человек. Сообщество. Управление*. 2008. № 1. С. 4–16.
13. Соловьев Э. Эволюция партийных систем: новая точка бифуркации? *Контуры глобальных трансформаций*. 2018. Т. 11. № 3. С. 185–198.

14. Спасский Е. Трансформация политических партий и их типологическая концептуализация: опыт западной партологии. *Полития*. 2008. № 2. С. 103–111.
15. Стиглиц Дж. 2015. *Цена неравенства. Чем расслоение общества грозит нашему будущему*. Москва : Эксмо, 2015. 512 с.
16. Шипунов Г. Партії «нової політики» як феномен постіндустріального суспільства: ідейно-інституційні особливості. *Панорама політологічних студій. Науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 14. С. 211–218.
17. Michels R. *Political Parties. A Sociological Study of the Oligarchical Tendencies of Modern Democracy*. New York, 1968. 194 p.
18. Moon D., Bratberg O. Conceptualising the multi-level party: two complementary approaches. *Politics*. 2010. T. 30. №. 1. С. 52–60.

INSTITUTIONAL CRISIS OF POLITICAL PARTIES IN THE EARLY XX CENTURY AND CHARACTERISTICS OF CURRENT TRENDS IN THEIR DEVELOPMENT

Yurii Kopynets

*Uzhhorod National University,
Faculty of History and International Relations,
Department of International Studies and Public Communications
Zankovetska str., 89, 88000, Uzhhorod, Zakarpattia region, Ukraine*

There are characterized crisis phenomena in the party environment during the evolution of political parties: 1) in the late nineteenth and early twentieth centuries (M. Ostrohorosky and R. Mikhels on the power monopolization by the party bureaucracy and the transformation of parties into political machines); 2) 1980's (the change of the dominant organizational model of a mass party as a consequence of the transition to a post-industrial society); 3) since 2000 (confrontation of "mainstream" parties and "new politics" parties and increasing the influence of the latter on social and political processes).

There are indicated the reasons for the crisis of "mainstream" parties, which include: a) citizens' disillusionment with politicians and political parties, growing distrust of them; lowering the level of party identification; the problem with recruiting new and retaining old party members; b) reducing the political parties' influence on the functioning of governments; c) mediatization, personalization and professionalization of politics; d) de-ideologization of political life; e) value transformation of societies, the transition to the dominance of «post-material» values; e) patron-clientelism as the basis of intra-party communication; g) anti-globalist, anti-emigrant and Eurosceptical social sentiments.

The model of "new politics" parties is outlined and their characteristic features are singled out: a) orientation on "new" values and issues of post-material nature; b) anti-establishment orientation of political activity; c) the ideological basis of such parties – "charismatic populism"; d) decentralized network nature, lack of clear organizational structure and hierarchy; e) anti-immigration, Eurosceptic, anti-globalist sentiments immanent in their messages; g) low level of institutionalization.

It is concluded that despite the crisis in the party environment, parties continue to be the institutional mechanism that ensures the functioning of representative democracy.

Key words: institutional crisis, political parties, post-material values, "mainstream" parties, "new politics" parties, network parties.

УДК 327(94(438)«1918/1939»)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.21>

РОЗВИТОК ПОЛЬСЬКОЇ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

Любов Корнійчук

*Національний університет «Острозька академія»,
факультет міжнародних відносин, кафедра міжнародних відносин
вул. Семінарська, 2, 35800, м. Острог, Рівненська область, Україна*

У ХХІ столітті посилюється інтерес до вивчення не лише сучасних геополітичних проблем, а й історії геополітичних учень загалом. З'ясування витоків геополітичного мислення, чинників, що на нього впливали, а також характеристика основних геополітичних ідей сприяють кращому розумінню особливостей формування зовнішньої політики держави на сучасному етапі. Геополітичні виклики, що поставали перед Польщею в міжвоєнний період, сприяли появі низки геополітичних ідей, що лягли в основу окремих політичних доктрин і концепцій у її політиці.

Одним з актуальних завдань був аналіз геополітичного розташування держави. Здійснення такого аналізу сприяло пошуку місця та ролі Польщі в регіоні. Джерелом перших польських геополітичних ідей були політико-географічні дослідження, отже, важлива роль відводилася впливу географічного чинника на політику держави. Відчутним був вплив також загальносвітових тенденцій у геополітиці, зокрема соціал-дарвінізму, органістичної концепції держави тощо.

У польській геополітичній думці досліджуваного періоду помітною була тенденція до необхідності використання переваг свого геополітичного розташування, що відобразилося, наприклад, у концепції Польщі як транзитної брами між Сходом та Заходом В. Вакара. Також у цей період були закладені основи до ідеї проєкту Міжмор'я, у якому Польща мала б виконувати роль лідера й об'єднати навколо себе держави, що лежать між Балтійським, Чорним і Адріатичним морями. Створення такої коаліції значно посилює геополітичну могутність держави на міжнародній арені та дозволило б забезпечити себе від експансіоністських зазіхань Німеччини та Росії. Розташування між цими двома державами становило проблему для Польщі, цій темі було присвячено низку праць у досліджуваній період. Також значне місце в геополітичному мисленні займало вивчення ролі державних кордонів, їхніх функцій, а також шляхів посилення.

Загалом низка досліджень, що з'явилися в цей період, значно збагатили польську геополітичну думку і заклали підвалини для подальшого розвитку геополітичних вчень. Аналіз цих ідей дозволяє сформувати цілісну картину розвитку польської геополітичної думки.

Ключові слова: геополітична думка, міжвоєнний період, геополітичне вчення, геополітика, Польща.

Постановка проблеми. Глобальні та регіональні виклики, що постають перед державами у ХХІ ст., змушують їх по-новому подивитися на своє місце у світі чи регіоні та досить часто переоцінити переваги і недоліки свого геополітичного розташування. Такий самоаналіз необхідний передусім для вироблення ефективного зовнішньополітичного курсу, урахувавши як наявну геополітичну ситуацію, так і інтегральний потенціал держави. Закономірно, що в цьому процесі значну роль відіграє історична тяглість певних політичних та геополітичних ідей, які тісно чи іншою мірою впливають на формування геополітичного кодексу держави.

Досі актуальним обґрунтування своєї ролі в Європі лишається для нашого сусіда і партнера – Республіки Польща. Держава має особливу позицію щодо вирішення внутрішньополітичних та зовнішньополітичних проблем у Європейському Союзі, думка керівництва

досить часто не збігається з думкою офіційного Брюсселя. Аналіз витоків польських геополітичних вчень сприяє формуванню більш цілісної картини розвитку польського геополітичного мислення загалом, розумінню ролі польських мислителів на тлі формування світової класичної геополітичної думки, впливу геополітичних традицій на формування сучасного геополітичного мислення Польщі, що особливо актуально для України з погляду досить тісних міждержавних відносин у різних сферах, водночас із наявністю низки дражливих питань.

Аналіз останніх публікацій. Серед польських досліджень варто виокремити праці П. Еберхардта [1; 2], Д. Єнджейчика [3], П. Окулевіча [4], Л. Мочульського [5] та Л. Сиккульського [6; 7], що присвячені характеристиці окремих польських геополітичних концепцій. Серед українських публікацій здебільшого знаходимо аналіз політичної думки Польщі міжвоєнного періоду із традиційним аналізом концепцій Р. Дмовського та Ю. Пілсудського [8], а також публікації, що стосуються вивчення українського питання в польській політичній думці [9; 10]. Дослідження польської геополітичної думки міжвоєнного періоду, на жаль, не було предметом окремих публікацій в Україні, що й зумовлює актуальність докладного аналізу досліджуваної теми.

Мета та завдання статті. Мета дослідження – проаналізувати польське геополітичне мислення міжвоєнного періоду, з'ясувати, якою мірою польська геополітична думка була новаторською чи вторинною на тлі світового геополітичного мислення, а також простежити її вплив на сучасне геополітичне мислення.

Виклад основного матеріалу. Варто підкреслити, що геополітична думка є однією зі складових частин політичної думки і включає в себе міркування щодо обґрунтування передусім зовнішньої політики держави, а також її місця на глобальному, субрегіональному та регіональному рівнях, її географічне розташування та ресурсний потенціал. Варто зважати на те, що геополітична думка включає в себе сукупність поглядів і висновків щодо міжнародного середовища, що стосуються географічного простору, його ролі у формуванні політичних процесів, а також уявлення про політико-географічний простір і його роль у формуванні політичної діяльності. Беручи за основу вищенаведений підхід до окреслення змісту геополітичної думки, розглянемо ключові геополітичні ідеї, що зародилися в польському інтелектуальному середовищі міжвоєнного періоду.

Зауважимо, що імпульс до творення польської геополітичної думки дали дві інтелектуальні суперечки, що точилися ще на зламі XIX – поч. XX ст. і стосувалися перехідного (В. Налковський) або мостового (Е. Ромер) характеру польських земель. Прихильники першого погляду стверджували, що Польщі не вдалося створити природних кордонів, вона є ніби затиснена між Німеччиною та Росією, що впродовж історії мають щодо неї експансіоністські плани, у зв'язку із цим мало місце явище поділів Польщі і падіння держави. Прихильники мостового характеру польських земель стверджували, що її розташування між Німеччиною і Росією є перевагою, а не недоліком, адже може сприяти активізації її ролі як мосту в налагодженні діалогу двох держав, а також вона могла б стати надійним партнером для обох [6, с. 193]. Найяскравішим представником другого підходу, якого іноді називають «батьком» польської геополітики, є Еугеніуш Ромер, який у 1939 р. видав працю «Ziemia i Państwo. Kilka uwag geopolitycznych» [11], у якій виклав концепцію виняткового розташування Польщі на європейському континенті між Балтійським і Чорним морями. Е. Ромер доводив, що Польща має характерні риси, що визначають її географічну індивідуальність, як-от мостовий характер розташування, гідрографічна узгодженість, симетрія та топографічна структура, а також своєрідний клімат [11, с. 55]. У своїй теорії Е. Ромер спирався на погляди німецького вченого Ф. Ратцеля, який уважав територіальну експансію однією з умов розвитку держави, польський учений теж виокремлював історично три шляхи экс-

пансії Польщі: південно-західних, північний, а також т. зв. широтну дорогу в напрямку Бугу [11, с. 67]. Загалом учений обґрунтував важливість природних кордонів держави, а також можливості використання сприятливого розташування Польщі між морями. У його дослідженнях також був помітний вплив органічної теорії держави, яка спричинилася до формування геополітичних теорій загалом.

Про центральне розташування Польщі між морями в міжвоєнний період писав також польський географ Роман Умястовський у працях “Terytorium Polski pod względem wojskowym” [12] та “Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych” [13]. Зокрема, він обґрунтовував той факт, що посилення природних кордонів держави може спричинити в майбутньому те, що агресія супроти неї не буде корисною для інших держав, адже внаслідок цього вони нестимуть значні для себе втрати. Крім того, Польща є свого роду «серцем міжморської зони», тому вона стоїть на сторожі безпеки в регіоні [12, с. 11, 16]. Такі міркування щодо важливості розташування держави висловлював Владислав Семкович, який уважав, що мостове розташування історичної Польщі створює сприятливі умови для виконання політичної й економічної програми під гаслом «Польща від моря до моря» та показує напрями територіального розширення Польської держави [14, с. 55–56]. Також на таке геополітичне положення Польщі звернув увагу Владислав Студніцький і зазначив, що Польща завдяки своєму розташуванню між Чорним та Балтійським морем може вирішити, будуть країни Центральної Європи перебувати в політичній орбіті Франції чи центральноєвропейського блоку. Ураховуючи ж своє розташування, держава повинна прагнути наблизитися до Німеччини, створити спільний центральноєвропейський блок [15, с. 8]. На думку В. Студніцького, до цього блоку, окрім Польщі та Німеччини, мали б увійти Австрія, Угорщина, Чехія, Румунія, Болгарія, Югославія, Греція, Туреччина та держави Балтії. Польщі мало б належати в цьому блоці друге місце після Німеччини, а мир у Європі повною мірою буде забезпечений лише в разі роздробленості Росії [15, с. 233]. Дослідник зазначив, що «Польща, завдяки своєму географічному положенню, є ланкою, що з'єднує країни північно-східної Європи із країнами південно-східної Європи <...> Польща не повинна перетворюватися на інструмент французької політики проти Центральної Європи, адже ослаблення європейського центру – це падіння Європи» [15, с. 18]. Як бачимо, погляди мислителя дещо перегукуються з концепцією Середньої Європи Ф. Наумана, а його акцент на важливості положення між морями став продовженням наявних геополітичних ідей, започаткованих Е. Ромером, водночас його міркування значно доповнили польські геополітичні ідеї досліджуваного періоду.

У міжвоєнний період на противагу концепціям перехідного і мостового розташування Польщі з'явилася концепція транзитної брами Влодзімежа Вакара. Він критикував В. Налковського й Е. Ромера і стверджував, що специфічною географічною рисою польської землі є її транзитність, отже, розташування між Західною та Східною Європою є визначальним елементом, що характеризує цивілізаційно-культурний і економічний розвиток Польщі [16, с. 417]. В. Вакар писав, що за теорією В. Налковського найважливішою є комунікація, але не військова, а торговельна, тому Польща має стати транзитною брамою, яка забезпечує незалежність та процвітання, за одночасного культурного зростання. Що ж до теорії Е. Ромера, наголошував, що мислитель слушно вважав Польщу мостом, але не між морями, а між сухопутними територіями, як транзитна держава, що використовує свої комунікаційні переваги, вона може досягти могутності [16, с. 418]. Цікаво, що вже на той час В. Вакар наголошував на тому, що транзитна країна також повинна приваблювати туристів, завдяки розвитку доріг має зростати вітчизняна промисловість, яка може конкурувати з іноземною промисловістю [16, с. 418]. Висновки вченого були досить цікавими на той час із погляду посилення геостратегічного потенціалу держави.

Не можемо не звернути увагу на працю мислителя “Doświadczenia i błędy naszej polityki zagranicznej wobec zadań chwili” [17], у якій він фактично здійснив геополітичну оцінку сусідів Польщі і дав практичні рекомендації для реалізації зовнішньої політики щодо них. З-поміж обширної характеристики варто вказати на те, що він висловлювався за досягнення порозуміння із Чехією, швидке компромісне розв’язання проблеми Вільна і налагодження відносин із Литвою, а також польська держава повинна прагнути до дезинтеграції Росії, адже від цього залежить її безпека [17, с. 44, 56]. Досить цікаві розмірковування автора щодо налагодження відносин з українцями та білорусами. Якщо в першому разі йдеться про можливість досягнення компромісу шляхом відмови Польщі від Тернопільського, Станіславського та Волинського воєводств, то щодо Білорусі – її існування як незалежної держави може становити загрозу для безпеки Польщі, адже Білорусь може швидко перетворитися на маріонетку Росії і стати буферною зоною на кордоні з Польщею [17, с. 76]. Варто підкреслити, що ідеї вченого фактично заклали підвалини концепції Міжмор’я, він пропагував тезу про одвічну геополітичну проблему Польщі – розташування між Німеччиною та Росією, але водночас наголошував на необхідності використання переваг розташування між Заходом та Сходом, а також вказував на небезпеку з боку Східної Пруссії та ймовірну загрозу в разі поділу України та цілковитої незалежності Білорусі. Його погляди значно збагатили польське геополітичне мислення та заклали підвалини до подальших досліджень і характеристики геополітичного становища держави.

Оригінальну концепцію аналізу геополітичного розташування Польщі запропонував у 1935 р. Міхал Янішевський, що є автором теорії про географічний закон контрастів. Зокрема, він відійшов від традиційного пошуку східних та західних природних кордонів і вказав на те, що варто враховувати взаємозалежність сусідніх земель, щоб вивчити характерні особливості аналізованої країни [18, с. 10]. У результаті проведеного аналізу тектонічної будови Європи, її гідрографічної сітки, мінеральних багатств, структури й особливостей промисловості та торгівлі він дійшов висновку, що континент є досить контрастним і поділений на Західну та Східну частини з різних поглядів, зокрема і в культурному сенсі, отже, природно-географічні особливості значно впливають на формування та розвиток держави. Польща, на думку вченого, перебуває на стику Заходу і Сходу Європи й увібрала в себе кращі риси обох регіонів, отже, «<...> як дві камери серця працюють для людського тіла, так подвійна Польща може стати серцем відродженого європейського життя» [18, с. 57]. Тут бачимо значний вплив ідей соціал-дарвінізму на погляди мислителя. Загалом же, він наголошував на унікальності геополітичного розташування Польщі, оскільки вона складається з контрастних географічних територій і має з максимальною користю для себе використати таке розташування.

Варто підкреслити, що в досліджуваній період рідко мислителями використовувалося поняття «геополітика», однак вони використовували метод опису, що характерний для геополітики як наукової дисципліни. У польській науковій думці визначення геополітики в міжвоєнний період було сформульовано Станіславом Сроковським. На його думку, геополітика – це наука про біологічне й емпіричне значення державних організмів, як дисципліна вона тісно пов’язана з політичною й економічною географією [19]. У цьому визначенні теж бачимо посилення на органічну концепцію держави, що була особливо характерною для німецьких учень, водночас відсутнє покликання до аналізу історичних чинників, які також важливі в геополітиці. Натомість Єжи Смоленський уважав геополітику лише частиною політичної географії, адже вона не розробила власних методів дослідження. Позитивно оцінював порівняння Р. Челлена держави та живого організму, наголошував на тому, що це дозволяє простежити історичні тенденції розвитку держави, а також вивчати не лише державу як територіально-по-

літичну одиницю, а й союзи держави, роль окремих країн у них тощо [20, с. 96]. Поява таких аналізів свідчить про те, що польським дослідникам були відомі класичні праці європейської геополітики, вони намагалися розширити наявні теорії власним баченням проблем.

Варто зазначити, що Є. Смоленський також значну увагу приділив визначенню поняття «геополітичні бар'єри» і вважав, що в більш широкому розумінні ними є будь-яка політична зона, яка закриває доступ країни до іншої території, володіння якою безпосередньо б відповідало її життєвим інтересам, найважливішим типом територіальних та політичних бар'єрів, безперечно, є прибережні, що закривають доступ до моря для певної країни [21, с. 144, 150]. Дослідник фактично зробив спробу докладного аналізу ролі кордонів для держави, що є частиною геополітичного аналізу загалом. Зауважимо, що стратегічній ролі кордонів також значну увагу присвятив уже згадуваний Р. Умястовський [12; 13]. Ще одним цікавим результатом досліджень Є. Смоленського є виділення у світі економічно взаємозалежних районів, як-от: Північна і Південна Америка на чолі із США; Європа, Африка, Австралія та Західна і Південна Азія; Радянський Союз, Північна Азія та Східна Європа [20, с. 95], що можна вважати спробою геоекономічного районування світу.

Розмірковування про державу як природний живий організм містяться і в доробку Станіслава Павловського, який зауважував, що Ф. Ратцель врятував політичну географію від занепаду, позитивно оцінював внесок Р. Челлена у формування геополітики як науки, негативно оцінив перехід німецької геополітики з наукового на політичне поле [22, с. 8–9]. Цікаві міркування автора про географічне положення держави, яке, на його думку, можна розглядати у трьох вимірах: математично-географічному, фізико-географічному, політико-географічному, останній якраз і розглядає положення щодо інших держав [23, с. 17]. Проте, на нашу думку, один із найцікавіших висновків автора пов'язаний із характеристикою могутності держави, зокрема про те, що державою світового рівня можна вважати ту, що може військово протистояти двом державам, важливою також є сила духу [23, с. 20]. Тут бачимо перші спроби проаналізувати чинники, що впливають на могутність держави, визначити, до якого типу за критерієм могутності держав належить Польща.

Серед досліджень окресленого періоду можна виокремити також таласократичні студії, що спиралися на теорію Альфреда Мегена – Адама Шелонговського та Генрика Багінського. Зокрема, перший стверджував, що з об'єктивних причин Польща недостатньо розвинула морський напрям своєї політики і будова *sea power* вимагає значних ресурсів як фінансових, людських, так і часових, а коли немає відповідних історичних традицій, робити це дуже складно [24, с. 38]. Натомість Г. Багінський наголосив на тому, що Польща є морською державою, Балтійське море відіграє для неї надзвичайно важливу роль, що потрібно враховувати в реалізації політики державою [25, с. 429]. Як бачимо, польські науковці приділили увагу також розгляду питання досягнення морської могутності державою, чинників, що на це впливають.

У повоєнний період, а також наприкінці ХХ – на поч. ХХІ ст. польські науковці неодноразово зверталися до ідей міжвоєнного періоду, розширювали окремі міркування або брали їх за основу. Яскравим прикладом цього є концепція Міжмор'я, яка була розвинена у 80-х рр. Л. Мочульським, нині в зовнішньополітичному курсі держави теж спостерігаємо повернення до цієї ідеї. Польський дослідник Я. Потульський вважає, що цю ідею можна вважати польським геополітичним кодом, адже серед вітчизняних геополітичних розмірковувань – це найпопулярніша ідея щодо місця Польщі у світі [26, с. 85].

Висновки. З огляду на геополітичну ситуацію, що склалася після Першої світової війни, у польських наукових колах міжвоєнного періоду з'явилися дослідження, у яких давалося обґрунтування необхідності використання переваг геополітичного розташу-

вання держави, зважаючи водночас на факт розташування між Німеччиною та Росією, їхні експансіоністські плани. Значний акцент робився на розташуванні між морями, отже, на необхідності об'єднання держав цього простору, досягнення лідерських позицій серед них. Варто підкреслити, що у працях польських учених відчутний вплив наявних геополітичних концепцій, зокрема вчення Ф. Ратцеля. У контексті глобального геополітичного мислення польська геополітична думка була дещо вторинною, адже обмежувалася вивченням польської держави і мала менш універсальне значення. Однак це не знижує предметної цінності праць польських учених, які дали поштовх для подальшого розвитку геополітичного мислення в Польщі, дотепер такі ідеї як, наприклад, проєкт Міжмор'я, є предметом наукового та політичного дискурсу в державі. Звісно, в ідеях міжвоєнного періоду деякою мірою гіперболізовано роль географічного чинника в політиці держави, а дещо менше уваги приділено іншим геополітичним чинникам, однак це було ознакою часу.

Перспективним для подальших досліджень є порівняльний аналіз польських учень з українськими геополітичними вченнями, а також з'ясування, якою мірою вони впливали на формування українсько-польських відносин, якою мірою ця традиція відображається в сучасній взаємодії держав.

Список використаної літератури

1. Eberhardt P. Twórcy polskiej geopolityki. Kraków, 2006. 357 s.
2. Eberhardt P. Zasięg terytorialny Polski w koncepcjach badaczy polskich (1864–1921). *Przegląd Geograficzny*. 1999. Z. 1/2 (71). S. 3–25.
3. Jędrzejczyk D. *U źródeł polskiej myśli geopolitycznej. Problematyka geopolityczna ziem polskich*. Warszawa, 2008. S. 15–28.
4. Okulewicz P. Koncepcja “Międzymorza” w ujęciu Włodzimierza Wakara. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*. 2002. № 2. S. 209–219.
5. Moczulski L. Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni. Warszawa, 1999. 648 s.
6. Sykulski L. Geopolityka akademicka w Polsce – zarys stanu badań i perspektyw rozwoju. *Przegląd geopolityczny*. 2009. T. 1. S. 191–204.
7. Sykulski L. Polska myśl geopolityczna w latach 1989–2009. Chorzów, 2015. 316 s.
8. Зелінський М. Постаць Романа Дмовського в польській історіографії. *Молодий вчений*. 2014. № 5. С. 32–37.
9. Кресло С. Еволюція польської й української політичної та публіцистичної думки у сфері польсько-українських стосунків. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2007. Вип. 31. С. 194–208.
10. Маршал М. Польська політична думка про «українське питання» у міжвоєнний період. Нарис проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2013. Вип. 57. С. 115–123.
11. Romer E. Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych. Lwów ; Warszawa. 1939. 384 s.
12. Umiastowski R. Terytorium Polski pod względem wojskowym. Część wstępna i pierwsza. Warszawa, 1921. 270 s.
13. Umiastowski R. Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych. Warszawa, 1924. 373 s.
14. Semkowicz W. Rola czynników fizjograficznych w rozwoju dziejowym. *Przewodnikkongresowy II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce 1927 roku*. Kraków, 1927. S. 46–56.
15. Studnicki W. System polityczny Europy a Polska. Warszawa, 1935. 323 s.
16. Wakar W. Dwie teorie. *Ziemia*. 14.06.1913. Rok IV. № 24. S. 300–301, 415–419.
17. Wakar W. Doświadczenia i błędy naszej polityki zagranicznej wobec zadań chwili. Warszawa : nakł. Biura Społecznego Literackiego, 1926. 168 s.

18. Janiszewski M. Polska w obliczu Europy. Rozważania geograficzne. Warszawa, 1935. 57 s.
19. Macała J. Polska między Wschodem a Zachodem w polskiej geopolityce okresu międzywojennego. Wybrane koncepcje. URL: https://www.academia.edu/18217949/Polska_mi%C4%99dzy_Wschodem_a_Zachodem_w_polskiej_geopolityce_okresu_mi%C4%99dzywojennego._Wybrane_koncepcje (дата звернення: 05.07.2019).
20. Smoleński J. W sprawie ewolucji geografii politycznej. *Przegląd Geograficzny*. 1931. T. XI. S. 93–101.
21. Smoleński J. Geopolityczne bariery Nadbałtyckie. *Jantar. Organ Instytutu Bałtyckiego*. Wrzesień 1937. Zeszyt 3. S. 144–150.
22. Pawłowski S. O renesansie geografii politycznej. Poznań, 1933. 23 s.
23. Pawłowski S. Położenie geograficzne Polski. *Czasopismo Geograficzne*. Lato-jesień 1924. T. II. Z. 3/4. S. 435–440.
24. Szelański A. Walka o Bałtyk. Lwów ; Poznań, 1921. 324 s.
25. Bagiński H. Polska i Bałtyk. Zagadnienie dostępu Polski do morza. Edinburgh ; London. 1942. 324 s.
26. Potulski J. Podstawowe polskie kody geopolityczne – Polska jako Międzymorze. *Gdańskie Studia Międzynarodowe*. 2017. № 15 (1–2). S. 80–96.

DEVELOPMENT OF POLISH GEOPOLITICAL THOUGHT INTERWAR PERIOD

Liubov Kornichuk

National University of "Ostroh Academy",

Faculty of International Relations, Department of International Relations

Seminaraska str., 2, 35800, Ostroh, Rivne region, Ukraine

In the XXI century was increased the interest in learning modern geopolitical problems as well as the history of geopolitical teachings in general. Clarification of the origins of geopolitical thinking, factors that influenced it and the characteristics of the main geopolitical ideas contribute to a better understanding of the peculiarities of the state foreign policy formation at the present stage. Faced by Poland geopolitical challenges during the interwar period contributed to a number of geopolitical ideas that formed the basis for separate political doctrines and concepts in its policy.

One of the main task was analysis of geopolitical location of the state. The implementation of such analysis contributed to find the place and role of Poland in the region. The source of the first Polish geopolitical ideas were political and geographical researches, and the most important role took place in the geographical influence of the State policy. There was also the influence of global trends in geopolitics, including Social Darwinism, the organic concept of the State and so on.

In this studied period the Polish geopolitical opinion had a tendency to use the benefits of its geopolitical location, which was reflected, for example, in the concept of Poland as a transit gate between East and West of V. Vakar. Also during this period the foundations were laid for the idea of Intermorum project in which Poland would act as a leader and unite around the states lying between the Baltic, Black and Adriatic seas. The formation of such coalition would significantly strengthen the geopolitical power of the state in the international arena and would allow to protect themselves from the expansionist attacks of Germany and Russia. Location between the two countries was a problem for Poland and there were quantity of works dedicated this topic. The study of the role of State borders, their functions, as well as ways of strengthening took also a significant place in the geopolitical thinking.

In general, the studies of this period significantly enriched the Polish geopolitical thought and laid the foundations for further development of geopolitical doctrines. Analysis of these ideas allows to form a complete picture of the development of Polish geopolitical thought.

Key words: geopolitical thought, interwar period, geopolitical theory, geopolitics, Poland.

УДК 327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.22>

НЕЙРОКОГНИТИВНИЙ ХАКІНГ ЯК ЕЛЕМЕНТ «ДЕСТАБІЛІЗАЦІЙНОЇ ЗМІЇ» У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Сергій Костючков

*Херсонський державний університет,
соціально-психологічний факультет,
кафедра соціальної роботи, соціальної педагогіки та соціології
вул. Університетська, 27, 73000, м. Херсон, Україна*

У статті розглянуто окремі аспекти застосування методики нейрокогнітивного хакінгу в контексті так званої «дестабілізаційної змії», яку нерідко застосовують в умовах сучасної гібридної війни. Показано, що гібридна війна проводиться із використанням різних форм ведення військових дій – від традиційного, з використанням зброї, до нетрадиційних (економічна, психологічна, інформаційна, ідеологічна, технологічна тощо). Наведено історичні приклади так званих опосередкованих, або проксі-війн. Проаналізовано сучасне військове протистояння України та Росії в контексті застосування Російською Федерацією елементів гібридної війни. Підкреслено, що агресія Росії проти України є елементом прагнення до світової гегемонії для підтримання статусу мегадержави. Зазначено, що концептуальний аналіз специфіки військових протистоянь, характерних для сучасності, треба вибудовувати за принципами, які визначають загальну консенсусну парадигму регулювання процесів, що властиві системі глобальної політики в умовах XXI століття. Проаналізовано методику «дестабілізаційної змії», яка застосовується в гібридній війні для перетворення стійкого однорідно-просторового стану на нестабільний. Авторську увагу акцентовано на тому, що в умовах гібридної війни результативним елементом «дестабілізаційної змії» є нейрокогнітивний хакінг – процес активного впливу суб'єкта на певні ділянки мозку індивіда для формування відповідних форм поведінки. Автором розглянуто застосування так званих «психологічних операцій» (PSYOPs), які проводяться державою або союзом держав у процесі гібридного військового протистояння. Показано, що можливість керувати підсвідомими процесами, у поєднанні зі здатністю контролювати мережі зв'язку, значно розширює арсенал інструментів для підвищення рівня ефективності пропаганди. Встановлено, що нейрокогнітивний хакінг має потужний потенціал для використання у стратегічному, оперативному й тактичному просторах сучасного кіберконфлікту. Зроблено висновок про те, що в сучасному світі відзначається зростання рівня небезпеки нейрокогнітивного хакінгу як однієї з форм кіберзагрози.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна інтервенція, опосередкована війна, дестабілізаційна змія, психологічна операція, кіберконфлікт.

Сучасність висуває людству нові, актуальні в умовах прогресуючої глобалізації завдання, вирішення яких актуалізує продукування принципово нових концепцій, підходів і стратегій в усіх сферах суспільного життя, зокрема у військово-політичній. Одним із чинників оформлення стійкого, системного хаосу в сучасному світі є військовий конфлікт, що являє собою імпліцитно деструктивний феномен суспільного життя. Контрпродуктивний потенціал війни значно зріс у XXI ст.; усвідомлення цього факту світовою спільнотою зумовлює необхідність розглядати війну як безпосередню загрозу подальшому розвитку цивілізації. Отже, нагальною постає потреба змістовного, послідовного й системного дослідження феномена сучасної війни в різних її вимірах і форматах. Історія людства наочно доводить, що військовий конфлікт був невід'ємним атрибутом суспільного життя в різні

періоди історії; однак саме сучасна війна за масштабами, формами прояву й технологіями реалізації ввійшла в комплекс глобальних проблем, як-от кризова економіка, нестабільна міжнародна політика, вірусна пандемія, терористичні атаки, природні катаклізми тощо.

Проблеми гібридної війни, у різних аспектах, відображено в наукових розвідках закордонних дослідників, як-от К. Гаджиев, Р. Glenn, А. Дункан, М. Калдор, А. Кудорс, Б. Ліддел-Гарт, Е. Месснер, Дж. Най, Дж. Перкінс, Ш. Ферстер, Ф. Хоффман та інші; серед вітчизняних учених відзначимо дослідження А. Алімпієва, М. Гетьманчука, В. Горбуліна, О. Лазоренко, С. Магди, Б. Парахонського, Г. Певцова, Ю. Радковця, О. Саєнка, О. Суходолі, Г. Яворської та інших. Проблематику нейрокогнітивного хакингу, у різних аспектах, досліджено в розвідках таких сучасних дослідників, як: Р. Адолфс, А. Асторіно-Кортіс, Дж. Барнес, В. Бохлебер, Н. Бурра, Г. Вейман, А. Голдман, А. Джіані, Р. Кустерс, А. Мартенс, М. Там'єто, Р. Томпсон, Е. Фаухер, А. Хервес-Аделман, Дж. Хеслен та інші.

Мета статті – представити та проаналізувати нейрокогнітивний хакинг як процес активного впливу суб'єкта на психічну сферу індивіда через підсвідомі стимули з метою отримання бажаної поведінкової реакції. Також мета дослідження полягає в розгляді нейрокогнітивного хакингу як елемента так званої «дестабілізаційної змії» в умовах військових дій гібридного характеру.

Стрімкий науково-технічний прогрес актуалізує певний комплекс нових світоглядних проблем, які людству ще належить осмислити. На нашу думку, «<...> переважна кількість сучасних соціально-політичних конфліктів, зокрема збройних, постають як новий системоутворюючий фактор міжнародних відносин в епоху великих змін. І це при тому, що глобалізаційні процеси сучасного світу передбачають встановлення єдиних усепроникаючих зв'язків існуючого світооблаштування, які охоплюють панівні сфери світової співпраці: політику, економіку, інформаційні технології, науку, культуру, освіту тощо. Саме так формується нова реальність – глобалізований світ, у якому кожен військовий конфлікт у соціально-політичному просторі постає свого роду імпульсом, що каталізує та стимулює процеси розвитку новітньої глобальної цивілізації» [1, с. 36].

Варто зазначити, що ймовірність глобального військового конфлікту в умовах сучасності виходить за межі есхатологічної риторики часів «холодної війни». У відносинах великих світових гравців з'являються нові «больові точки», зникають або послаблюються стримуючі чинники, які розглядаються інерційно як такі, що забезпечують відносну стабільність у процесі формування нового порядку або хаосу. У XXI ст. є підстави розглядати військові дії не у форматі капіталізації війни в політичну перемогу, а радше в перемогу економічну: традиційний сценарій війни «на знищення» – не тільки людських ресурсів, військової техніки, мілітарних об'єктів, але й технологічно-виробничих структур цивільного характеру, транспортних, інформаційно-комунікативних структур – бачиться архаїчним та ірраціональним. Деструкція біполярного світу та криза світового господарства ініціювали потужний комплекс суперечностей і контртенденцій – геополітичних, економічних, культурних, цивілізаційних – які щодалі набувають ознак відкритих конфліктів. Понаддержави фрагментують велику війну на значну кількість «маленьких воєн» у регіонах планети, віддалених зазвичай щодо власних територій. Сучасним чинником, як підтверджує російська агресія проти України, є цілеспрямоване використання особливостей сучасного безпекового доквілля для ведення гібридних воєнних дій на буферних територіях (самопроголошені ЛНР і ДНР) між державами з демократичним і авторитарним політичними режимами.

У військово-політичному дискурсі першої декади XXI ст. почали активно використовуватися поняття «гібридна загроза» і «гібридна війна». У 2010 р. робоча група НАТО

(Planification strategique & Concept) визначила гібридну загрозу як потенційно негативний чинник, створений реальним або можливим супротивником (державою, недержавною організацією або терористичним угрупованням), що передбачає реалізовану або заплановану в перспективі можливість застосування традиційних та нетрадиційних військових методів для досягнення поставлених військових цілей. Гібридна війна (англ. *hybrid war*) реалізується з комбінованим використанням різних форматів ведення сучасних військових дій: традиційного – з використанням зброї, а також економічного, інформаційного, ідеологічного, технологічного тощо. Для *hybrid war* поняття лінії фронту, тилу, ешелонування військ не мають такого значення, як у традиційних війнах, – характер військових дій визначається особливостями мережевого простору, імплікацією регіональних і глобальних політичних процесів, інтенсивністю інформаційних потоків, легітимністю політико-правових детермінант у суспільстві тощо. Саме в гібридній війні інформаційні операції можуть бути вирішальним імперативом, під дією якого супротивник втрачає здатність до активного опору. Водночас збройні сили виконують допоміжну або дистрактивну (відволікаюча) функцію, а провайдери інформаційної війни використовують PR-матеріали для цілеспрямованих атак на свідомість та підсвідомість комбатантів і цивільного населення. Водночас варто зважати на те, що сама собою гібридна війна не є винаходом XXI ст.

Як приклад системного регіонального конфлікту з елементами гібридної війни варто пригадати так звану «Велику гру», «Війну тіней» [2]: геополітичне протистояння Росії та Великої Британії за домінування в регіонах Центральної та Південної Азії у XIX ст. Британська імперія, починаючи із середини XVIII ст., розширювала власні колоніальні території на індійському субконтиненті, що призвело до утворення так званої Британської Індії (The British Raj), межі якої простяглися від Афганістану до Бірми. У даній ситуації ключовим мотивом дій Великої Британії було бажання зберегти для себе Індію від зазіхань Голандії, Португалії та Франції; чинником занепокоєння британців була також експансія Російської імперії в бік Кавказу, начебто для захисту закавказьких християн. Англія всіляко намагалася запобігти зміцненню російських позицій на Кавказі шляхом фінансування й озброєння кавказьких повстанців, а також через активізацію потужних інформаційних атак і пропагандистських кампаній. У 60-х рр. минулого століття набуло значної дискурсивної активності словосполучення «опосередкована війна», або «проксі-війна» (англ. *proxy war*). Автором терміна вважається німецький соціолог і політолог К. Дейч, який розглядав опосередковану війну як військовий конфлікт між двома державами, який вони реалізують на території третьої держави та з використанням її ресурсів. Як класичний приклад проксі-війни можна навести турецько-єгипетський конфлікт 1839–1841 рр., коли військово-політичну підтримку конфліктуючим сторонам надали Франція з Іспанією, з одного боку, і антифранцузька коаліція у складі Австрії, Великої Британії, Пруссії та Російської імперії, з іншого.

Підкреслимо, що і у XXI ст. військові дії нетрадиційного – опосередкованого, гібридного характеру формують силові лінії протистояння на політичній мапі світу. Уже шість років триває збройна агресія Російської Федерації (далі – РФ) проти України, водночас військовий конфлікт – фактично війна – спричиняє і продовжує продукувати руйнівні наслідки не тільки для України, але й для європейської та світової безпеки. Агресивні дії РФ проти України стали потужним чинником впливу на українську політичну, економічну, військову та соціальну дійсність: збройний конфлікт не тільки активізував регіональну нестабільність, він провокує та загострює деструктивні чинники в розгортанні геополітичних процесів. Росія застосувала проти України реальну гібридну війну, характерні риси якої набули чіткої експлікації вже в період анексії Криму Росією у 2014 р., а згодом –

у процесі повномасштабної інтервенції російських регулярних військ, підтримуваних місцевими сепаратистські налаштованими елементами на сході України. Під час проведення аналізу військового протистояння України та Росії фахівці вживають, крім вже ординарного поняття «гібридна війна», такі словосполучення, як «неконвенційна війна» (*unconventional warfare*), «нерегулярна війна» (*irregular warfare*) чи «змішана війна» (*compound warfare*), або ж «спонсоровані державою гібридні війни» (*state-sponsored Hybrid*). У змісті цих понять спостерігається певна «розмитість» обрисів традиційного, усталеного століттями, військового конфлікту та включення в нього невійськових засобів, які прямо не стосуються класичного формату військового протистояння.

У широкому сенсі гібридну війну можна визначити як військові дії, реалізовані шляхом поєднання військових або немілітарних, економічних, інформаційних, технологічних, дипломатичних та інших засобів із метою досягнення конкретних політичних цілей. Специфіка такого комплексу засобів полягає в тому, що кожний із вказаних форматів реалізації гібридного конфлікту застосовується у військових цілях та використовується як зброя. Є вагомими підстави стверджувати, що для сучасної Росії геополітичним *maxima negotia* (понадзавдання) є прагнення до світової гегемонії, оскільки для підтримання статусу мегадержави перспективною є політика неупинної експансії з опорою на силу. У своїх імперських амбіціях Російська Федерація намагається переформатувати міжнародні відносини у простір принципів силової політики, однак в умовах експоненціально прогресуючої глобалізації реанімувати архітектуру світоустрою часів холодної війни навряд чи можливо. В окремих аспектах традиційні принципи міжнародного права поступаються позиціями дисгеніальним, міксованим, гібридним формам, отже, норми міжнародної взаємодії зазнають певної змістової дифракції, як наслідок – гібридна війна приходить на зміну холодній війні як нова форма глобального протистояння. Результатом гібридної війни в майбутньому, навіть недалекому, бачиться не знищення «усього та всіх», а реальна перевага в боротьбі за гегемонію, за контроль над військово-політичними «сірими зонами» в умовах ситуації ескалаційного контролю.

Серед сучасних практик гібридних військових дій на особливу увагу заслуговує метод так званої «дестабілізаційної змії», який знаходить відображення в наукових розвідках сучасних вітчизняних учених [1; 3], однак вказаний метод практично не аналізується в контексті російської гібридної агресії проти України. Для підтримки гегемонії методом «дестабілізаційної змії» простір та час розраховуються таким чином, щоб постійно був достатній простір для руху. Активатору «дестабілізаційної змії» для її результативної дії необхідно перетворити стійкий (відносно) однорідно-просторовий стан у нестабільний та забезпечити умови формування нових структур, у яких передбачено розгортання специфічних, далеких від рівноваги, процесів. Рух змії стає непередбачуваним, вона «обвиває» різні сфери і структури суспільства, провокує спочатку хаос, а потім – «хаотизацію хаосу», емансипація від якої вимагатиме від жертви «дестабілізаційної змії» залучення значних ресурсів, що також активізує деструктивні процеси всередині простору дії руйнівного чинника. Подібні до «дестабілізаційної змії» структури є дисипативними, вони мають нелінійний системний характер.

Запускаючи «дестабілізаційну змію», її активатор має на меті забезпечення на конкретній території розколу у владних структурах – легальних / нелегальних, легітимних / нелегітимних; інтегрувати в суспільний простір конгеніальні для певної частини населення ідеологічні нарративи; імплантувати в суспільну свідомість адвентивні цінності, сакралізувати хибні ідеали, символізувати псевдозначущі фетиші тощо. Такий стан речей можна спостерігати в самопроголошених ЛНР і ДНР, де підтримується дисипативний стан доти,

доки будуть відсутні передумови конструктивного врегулювання російсько-українського конфлікту. Держава-гегемон, активізуючи на території іншої країни «дестабілізаційну змію», має за мега-ціль розхитування політичної ситуації, що дасть змогу реалізувати вигідний для гегемона сценарій – путч, переворот, заколот, масові заворушення з подальшим встановленням найбільш прийнятної, керованого, нестабільного режиму, який сам буде сприяти просуванню «дестабілізаційної змії». Стратегічна мета її запуску забезпечується наявністю численних (чим більше, тим швидше досягається поставлена мета) проміжних цілей, для реалізації яких використовується широкий за обсягом і потужний арсенал тактичних прийомів.

Наприклад, проміжна ціль «Формування образу ворога» може досягатись:

а) «вкиданням» через засоби масової інформації (далі – ЗМІ) в інформаційний простір спеціально підготовлених матеріалів, спрямованих на дескредитацію окремих політиків або політичних сил, партій, владних інституцій, світських і релігійних громадських організацій тощо;

б) профанацією усталених у суспільстві символів, ідеалів, ціннісних орієнтирів, моральних норм, ідеологічних парадигм тощо;

в) впливом на конкретні групи населення, зокрема на молодь, через ЗМІ, релігійні структури та систему освіти й виховання шляхом ідеалізації так званих «моральних авторитетів», «жертв злочинного режиму», «борців за свободу народу», переписування та ревізії історії, підміни понять, імплантації в масову свідомість уявлень про «визвольну місію» держави-гегемона, її велич, непогрішимість політичного керівництва, військову могутність тощо [1].

У контексті сучасної гібридної війни дієвим і результативним елементом «дестабілізаційної змії» є *нейрокогнитивний хакінг* – процес активного впливу суб'єкта на певні ділянки мозку індивіда через сублімінальні (підсвідомі) стимули з метою отримання бажаної поведінкової реакції. Ураховуючи динаміку всередині групи або поза нею, нейрокогнитивний хакінг може бути використаним в інформаційних операціях щодо цільових груп населення, особливо ефективно – у країнах багатонаціональних, полікультурних і конфесійно різноманітних. В умовах гібридної війни важливо посіяти страх «по той бік лінії фронту» – цивільна людина боїться смерті не більше, ніж та, яка тримає в руках зброю. Масштабний страх перед, зокрема, смертю, є свого роду катарсисом для великих мас людей, який дає можливість тримати їх у межах ментальної та фізичної покори. Зовнішні стимули (зокрема, деструктивні, пов'язані з уявленнями про смерть), трансльовані через комп'ютерні мережі та спрямовані на конкретну аудиторію, імпліцитно полегшують процес імпування специфічної пропаганди або формування бажаних поведінкових патернів у межах соціальної групи, реалізація яких спрямовується на підтримку, ігнорування або відчуження щодо конкретної політичної сили, у широкому розумінні – наявного в державі політичного режиму.

Серед сучасних дослідників [4] побутує думка, що дискримінаційні афективні реакції, спрямовані назовні групи, тобто відцентрові, являють собою форми так званої автоматичної евристики, що продукуються для захисту організму від зовнішніх стимулів, які становлять певну загрозу для його біологічного виживання. Особливо це стосується стимулів, пов'язаних з уявленнями про смерть, що мають чітко виражений танатологічний контент і каталізують деструктивні процеси у психічній сфері індивіда. У сучасних практиках військового протистояння активно застосовуються так звані «психологічні операції» (PSYOPs – англ. *psychological operations*) та «інформаційні операції», що реалізується державою або групою держав проти опонента у процесі традиційного або гібридного військового протистояння.

Вказані поняття є таксономічно спорідненими, але не рівнозначні за змістовим наповненням, відрізняються насамперед операціональним сенсом. В умовах сучасності інформаційні операції все частіше розглядаються дослідниками як комплексне застосування дедалі розширюваних можливостей електронної війни із застосуванням комп'ютерних мереж, інформаційної інтервенції тощо. Отже, якщо Другу світову війну називають «війною моторів», то сучасні збройні конфлікти можна характеризувати як «війни інформаційних технологій», де тактичний і стратегічний успіх танків, кораблів, літаків, ракет і вогнепальної зброї експоненціально зростає в комплексі з інформаційними «бомбами», активуючи синергетичний ефект у процесі деструктивного впливу на збройні сили та цивільне населення протиборчої сторони. Міністерство оборони США визначає психологічні операції (далі – PSYOPs) як «заплановані операції, які передають вибрану інформацію та показники іноземної цільової аудиторії, щоб вплинути на їхні емоції, мотиви, об'єктивні міркування та, у кінцевому підсумку, поведінку іноземних урядів, груп і окремих особистостей» [5, с. 8].

У сучасних військових операціях одним із результативних інструментів психологічної операції є пропаганда, значення і роль якої у війні були оцінені ще за доби Античності. Методи пропаганди модифікуються та модернізуються з розвитком комунікативних технологій та культури врегулювання військово-політичних конфліктів, а власне пропаганда розглядається як різновид інформаційної операції. Англійський дослідник Філіп М. Тейлор, автор книги «Боєприпаси розуму: історія пропаганди від стародавнього світу до наших днів» [6], наголошує на тому, що інформаційні операції нерозривно пов'язані з війною. Дослідник зауважує, що потужні держави активізують свій вплив, зокрема й особливо – інформаційний, у буферних, «сірих зонах», оскільки бойові дії у форматі кінетичної війни (з імовірністю застосування ядерної зброї) виглядають у перспективі безумовно ризикованими. Тут варто додати, що сучасна пропаганда претендує на максимальну публічність – як у плані простору, так і у плані суспільної уваги: цілеспрямована пропаганда дезорганізує соціальні дії, спрямовані на встановлення активних інтервалентних зв'язків, того самого (за Т. Адорно) «соціального цементу», який з'єднує елементи суспільства. Принциповим у даному контексті є таке: засобами пропаганди одна зі сторін конфлікту прагне експлікувати загальний символічний простір, у якому індивідуальні оцінювальні емоції прораховуються, ідентифікуються та спільно проживаються; саме це, у результаті кумулятивного впливу пропаганди, постає значно важливішим, ніж питання про точність репрезентації ставлення до певних аспектів військового конфлікту, а також до політичної ситуації всередині країни й ефективності державних інституцій у процесі врегулювання або ескалації військового конфлікту. Пропагандистські меседжі – стимули впливу на психіку – це свого роду сюжетні контейнери, які пропонують власні можливості для організації ідивідуальних і групових емоцій. Таргетивна структура, у якій емоція знаходить власне вираження, є досить простою: відтворення емоціональної формули або символічної матриці слугує основою для інтерсуб'єктивної репрезентації.

Розгортаючи галерею прикладів застосування пропаганди в історії людства, Філіп М. Тейлор [6] наводить низку прикладів застосування пропаганди від античної Греції до часів після холодної війни. У Стародавній Греції, зауважує учений, архітектурні дива на кшталт Акрополя використовувалися для того, щоб переконати громадян і негромадян у безумовній величчї грецької культури, її досконалості та неперевершеності. Більш ніж два тисячоліття потому, у розпал холодної війни, американські пропагандисти використовували радіотрансляції проти Радянського Союзу, висвітлюючи в бажаних для себе аспектах соціальні та політичні події в Радянському Союзі та країнах соцтабору, за допомогою переважно інвективних обертонів. А Ватикан активізував пропагандистські заходи в часи

протестантської революції настільки успішно, що навіть нині католики та протестанти виказують взаємну недовіру. Наскільки комунікаційні технології доби панування інформатики будуть розвиватися, настільки вони будуть впливати на поширення пропаганди в нових цифрових форматах для відповідності стрімко розширюваному спектру поляризаційних мемів, фейкових новин у соціальних мережах і викривлених маніпуляцій за допомогою відеокліпів. Утім, підкреслює Філіп М. Тейлор [6], тільки застосування пропаганди недостатньо для перемоги в конфліктах, вона набуває максимальної ефективності за умов об'єднання з іншими інструментами влади, як-от соціальний, культурний, дипломатичний, військовий або економічний.

Варто зазначити, що сучасні PSYOPs базуються на теоріях, у межах яких вивчаються мотивація та переконання, а інструментально подібного роду дослідження підтримуються новими методами обробки візуалізацій, наприклад – магнітно-резонансної томографії для отримання максимально всебічного сканування. Нові інструменти обробки зображень дають можливість поглибити знання щодо малодосліджених нейронних процесів у структурах головного мозку, відповідальних за інтерпретацію соціального світу, зокрема й тих нейронних структур, активація яких може бути вирішальною для формування цільових поведінкових результатів. Сучасні дослідники [7] вказують на те, що стимули, пов'язані підсвідомо зі смертю, здатні активувати нервові компоненти, спрямовані функціонально на обробку стимулів загрози. Можливість керувати підсвідомими процесами, у поєднанні зі здатністю контролювати мережі зв'язку, що підтримуються різного роду електронними пристроями, значно розширює діапазон інструментів для підвищення рівня ефективності пропаганди щодо формування такої поведінки супротивника, яка буде вигідною для тієї сторони, яка здійснює керівництво сублімінальними процесами на індивідуальному або груповому рівнях. Тут варто підкреслити, що вплив на групову або індивідуальну поведінку із застосуванням нейрокогнітивного хакінгу дає можливість «підштовхувати» певні групи людей у запрограмованому напрямі, реалізувати конкретні політичні цілі – від локальних до глобальних. Отже, можна констатувати, що в сучасному високотехнологізованому світі спостерігається значне зростання рівня небезпеки нейрокогнітивного хакінгу як однієї з форм кіберзагрози, зважаючи на його потужний потенціал для використання у стратегічному, оперативному й тактичному вимірах кіберконфлікту.

Як приклад зростання актуальності інформаційних операцій у міждержавних конфліктах можна навести звинувачення російських агентів у втручанні у президентські вибори у США 2016 р. з боку Міністерства юстиції Сполучених Штатів. Російськими агентами було створено численні дескриптори (лексичні одиниці в комп'ютерних інформаційних системах, які слугують для опису рис, параметрів і властивостей об'єктних елементів мови) у соціальних мережах із метою загострення контрадикторного пафосу щодо декількох соціально важливих питань. Створені агентами акаунти в соціальних мережах мали на меті ескалацію в суспільстві конфліктів, які стосуються громадянських прав афроамериканців та мусульман; водночас використовувалися провокаційні назви, неполіткоректні сентенції й антигуманні обертони з акцентом на смисловий формат «свій – чужий». Такого роду пропаганда, безумовно, вплинула на суспільство, цільові аудиторії наповнювалися негативними символами, зокрема й пов'язаними зі смертю («чужинець несе смертельну загрозу»), які викликали активацію нейронних корелятивів, конотованими зі сприйняттям загрози (стимул) та відповіді (реакція). Імовірно, що такого роду таргетивна ментальна атака на конкретні нейронні структури підвищує рівень апропріації пропаганди цільовою аудиторією та, як результат – ампліфікацію та підвищення рівня соціальних контрадикцій у Сполучених Штатах [4].

У 2016 р. Управління стратегічної багаторівневої оцінки Міністерства оборони США оприлюднило офіційний документ із назвою «Програма когнітивних можливостей: багатоетапний підхід для усунення недоліків у когнітивній можливості Департаменту оборони (Department of Defence)». Документом визначено певні рекомендації щодо того, яким чином США можуть «звучити» когнітивні можливості стосовно стратегічних супротивників – Росії, Китаю, Ірану та Північної Кореї. Програмою передбачається збільшення фінансування «дійсних когнітивних досліджень» та розробка «аналітичних інструментів» для інтеграції когнітивного виміру фізичних / кінетичних чинників ведення бойових дій. Використання вказаних когнітивних можливостей у так званих «сірих зонах» характеризується зростанням напруженості щодо традиційного формату ведення війни. Нейрокогнітивний хакінг є тією сферою, у межах якої західні союзники, за умов адекватних інвестицій, набувають можливості значно підвищити власну ефективність за допомогою найсучасніших досягнень науки [8].

Як **висновки** зазначимо таке: а) психологічні операції мають можливість проводити не тільки легальні мілітарні структури, але й терористичні організації – для вербування нових adeptів або ескалації теророфобії в конкретних регіонах; б) PSYOPs будуть, як бачиться, усе ширше застосовуватися в майбутньому, причому деякі когнітивні інструменти, зокрема когнітивний хакінг, здатні суттєво підвищити результативність військового протистояння для тієї сторони, яка буде більш активною в застосуванні PSYOPs; в) розроблення новітніх методів когнітивного хакінгу є перспективним трендом продукування м'яких стратегій (англ. *soft strategies*), які можна використовувати не тільки у практиці військових дій, але й у процесах стабілізації внутрішньої політики, зокрема в питаннях кібербезпеки; г) PSYOPs в умовах прогресуючої глобалізації реалізуються як динамічний активний вплив у політико-часовому континуумі, що розвиває систему деструктивних трансформацій на різних рівнях організації суспільства – від індивіда і соціальних груп до державних інституцій.

Список використаної літератури

1. Костючков С. Застосування практики «дестабілізаційної змії» в умовах гібридної війни. *Українське суспільство в умовах війни: виклики сьогодення та перспективи миротворення* : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Маріуполь, 9 червня 2017 р. Маріуполь, 2017. С. 35–39.
2. Meyer K.E., Brysac S.B. *Tournament of Shadows. The Great Game and the Race for Empire in Central Asia*. New York : Perseus Books Group, 2006. 704 p.
3. Вишневська І. Дикі карти – у грі. *Зовнішні справи*. 2013. № 2. С. 22–27.
4. Heslen J. Neurocognitive hacking. A new capability in cyber conflict? *Politics and the Life Sciences*. 2020. Vol. 39 (1). P. 87–100.
5. U.S. Department of the Army. Psychological operations tactics, techniques, and procedures (FM 33-1-1). 2003. URL: <https://fas.org/irp/doddir/army/fm33-05-301.pdf>.
6. Taylor P.M. *Munitions of the mind: A history of propaganda from the ancient world to the present day*. Manchester: Manchester University Press, 2003. 360 p.
7. Existential neuroscience: A functional magnetic resonance imaging investigation of neural responses to reminders of one's mortality / M. Quirin et al. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*. 2011. Vol. 7 (2). P. 193–198.
8. Astorino-Courtois A. A cognitive capabilities agenda: A multi-step approach for closing DoD's cognitive capability gap. Strategic Multilayer Assessment Office, U.S. Department of Defense. 2017. URL: <http://nsiteam.com/social/wp-content/uploads/2017/10/SMA-Cognitive-Capabilities-Agenda-White-Paper-FINAL.pdf>.

**NEUROCOGNITIVE HACKING AS AN ELEMENT
OF THE “DESTABILIZATION SNAKE” IN THE CONTEXT
OF MODERN HYBRID WARFARE**

Serhii Kostiuchkov

Kherson State University,

Faculty of Socio-Psychological,

Department of Social Work, Social Pedagogy and Sociology

University str., 27, 73000, Kherson, Ukraine

The article considers some aspects of the application of the technique of neurocognitive hacking in the context of the so-called “destabilization snake”, which is often used in modern hybrid warfare. It is shown that hybrid warfare is carried out using various forms of military action – from traditional, using weapons, to non-traditional (economic, psychological, informational, ideological, technological, etc.). Historical examples of so-called indirect or proxy wars are given. The current military confrontation between Ukraine and Russia in the context of the application of elements of hybrid warfare by the Russian Federation is analyzed. Underlined that Russia’s aggression against Ukraine is an element of desire for world hegemony to maintain the status of mega-state. It is noted that conceptual analysis of the specifics of military confrontations, characteristics of modernity, should be built on the principles that determine the general consensus paradigm of regulation of processes inherent in the system of global policy in the XXI century. The technique of “destabilization snake” which is used in hybrid warfare for transformation of a steady homogeneous-spatial state in unstable is analyzed. The author’s attention is accentuated by the fact that in the conditions of the hybrid war the effective element of the “destabilization snake” is neurocognitive hacking – the process of active influence of the subject on certain areas of the brain to form the appropriate forms of behaviour. The author discusses the use of so-called “psychological Operations” (PSYOPs), which are held by the State or the Union of States in the process of hybrid military confrontation. It is shown that the ability to manage the subconscious processes, combined with the ability to control the communication networks, significantly expands the arsenal of instruments to improve the level of propaganda efficiency. It has been established that neurocognitive hacking has a powerful potential for use in the strategic, operational and tactical expanses of modern cyber conflict. It is concluded that in today’s world there is an increase in the level of danger of neurocognitive hacking as a form of cyber threats.

Key words: hybrid war, information intervention, mediated war, destabilization snake, psychological operation, cyber conflict.

УДК 316.773.3:327

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.23>

РОСІЙСЬКА ЗБРОЙНА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ: СЬОГОДЕННЯ ТА СЦЕНАРІЇ РОЗВИТКУ

Ольга Кравченко

*Інститут зовнішньополітичних досліджень
вул. Тарасівська, 21, 02000, м. Київ, Україна*

Російська агресія проти України триває вже понад шість років. Отже, війну на Донбасі можна кваліфікувати як довготривалий конфлікт середньої інтенсивності. Попри спроби надати нового імпульсу зустрічам у Нормандському форматі та переговорному процесу в рамках Тристоронньої контактної групи в Мінську, прогресу в питанні врегулювання конфлікту не спостерігається, а домовленості за результатами зустрічі лідерів України, Росії, Франції та Німеччини залишаються невиконаними. Отже, найближчим часом перспектива врегулювання ситуації на Донбасі та деокупації Криму є маловірогідною та невизначеною.

Так само важкопрогнозований подальший розвиток російсько-української війни. Дана стаття пропонує три варіанти розвитку ситуації на Донбасі, зокрема «збереження status quo», «заморожування» й «ескалація». Кожен із цих варіантів спрямований на дестабілізацію ситуації в Україні та створення перешкод на її шляху європейської та євроатлантичної інтеграції. Кадрові призначення у Кремлі та спроби Росії закріпити за собою статус посередника, а не сторони конфлікту, вказують на те, що в Москві напрацьовують сценарій заморожування конфлікту на Донбасі, як це раніше відбувалося в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії. Передусім такий розвиток подій небезпечний тим, що може призвести до втрати Україною консолідованої міжнародної підтримки, федералізації її території та виведення російських квазіутворень на рівень рівноправного діалогу з офіційним Києвом. Інший сценарій, за яким може піти Росія, передбачає ескалацію в Україні. З огляду на стрімке падіння електоральної рівня підтримки рішень та дій російського керівництва, Кремль може розгорнути нову хвилю ескалації для порятунку політичного рейтингу та перезавантаження режиму. Особливу загрозу для національної безпеки України становить той факт, що проросійські політичні сили мають високий рівень суспільної підтримки в південно-східних областях України, що після проведення місцевих виборів може стати додатковим чинником для підбурювання сепаратистських настроїв у регіоні та дестабілізації ситуації.

Ключові слова: російська агресія, війна на Донбасі, гібридна війна сценарії, окупація.

Російська окупація Криму і воєнні дії на Донбасі тривають уже шість років. За даними ООН, у період з березня 2014 р. по 31 жовтня 2019 р. внаслідок російської збройної агресії загинули приблизно 13 000–13 200 людей, зокрема 298 пасажирів рейсу МН17. У цей час Росія продовжує заперечувати свою присутність на Донбасі, повторює наратив про необхідність «захисту російськомовного населення України від українських націоналістів». У лютому 2020 р. цю тезу вкотре повторив один з ідеологів концепту гібридної війни Владислав Сурков у своєму інтерв'ю виданню «Актуальні коментарі», заявивши, що «примус силою до братських відносин – єдиний метод, який історично довів свою ефективність на українському напрямі» [1]. Тож, як результат російського «захисту», російські воєнні дії на Донбасі продовжують дестабілізувати Україну та європейський континент загалом.

Зустріч «Нормандської четвірки» у грудні 2019 р. не дала бажаних результатів щодо врегулювання російсько-українського конфлікту на Сході України. Зокрема, не було досяг-

нута режиму припинення вогню, про яке йшлося в заключному комюніке зустрічі чотирьох лідерів. Тенденції на фронті свідчать про те, що Росія продовжує ескалацію на Донбасі. Росія не лише постачає озброєння та надає фінансову підтримку незаконним збройним формуванням, а й бере безпосередню участь у збройному конфлікті, посилає на Донбас свій військовий контингент. Зокрема, це було засвідчено Міжнародним кримінальним судом, який визнав, що міжнародний збройний конфлікт між Російською Федерацією (далі – РФ) й Україною триває на Донбасі щонайменше із 14 липня 2014 р. [2].

Попри те, що Київ активно демонстрував бажання досягти миру на Донбасі й намагався вести діалог із Москвою, прогресу в цьому напрямі не спостерігається. Головна проблема полягає в тому, що врегулювання конфлікту не відповідає стратегічним цілям Росії. Оскільки основною метою Росії є присвоєння Донбасу особливого статусу, що де-юре залишить регіон у межах України, але де-факто легітимізує російський контроль і вплив.

Спроби легітимізації бойовиків і зняття санкцій

Ключ до розуміння подальших планів Росії щодо України може критися у призначенні заступника голови адміністрації президента РФ Дмитра Козака куратором українського напрямку. Саме він був архітектором концепції федералізації Молдови й реінтеграції Придністров'я.

У 2003 р. Д. Козак був посередником з урегулювання конфлікту між Тирасполем і Кишиневом, результатом чого став документ, який дістав назву «Меморандум Козака». Документ, зокрема, передбачав збереження російської військової присутності до 2020 р.; федералізацію Молдови; право вето Придністров'я та Гагаузії на основні зовнішньополітичні рішення; надання російській мові статусу державної. Фактично, «Меморандум Козака» ставив Молдову в ситуацію цілковитої залежності від Росії. Проте документ, хоча й був парафований, але не був підписаний [3].

Тенденції довкола переговорного процесу в контексті врегулювання конфлікту на Донбасі дають підстави свідчити про те, що російський представник намагається реалізувати «молдовський» сценарій в Україні. Зокрема, ідеться про домовленість Тристоронньої контактної групи в Мінську створити «консультативну раду», до якої мали ввійти представники України й ОРДЛО. З української сторони підписантом протоколу був Голова Офісу Президента Андрій Єрмак, з російської – Дмитро Козак. Урешті укладання домовленості про утворення консультативного органу, яке було заплановане на 25 березня 2020 р., не відбулося, проте варто зазначити, створення консультативної ради фактично б легітимізувало представників терористичних «ДНР» і «ЛНР» і розмило статус Росії як сторони конфлікту – саме цього й прагне російська сторона. Насамперед ідея утворення «консультативної ради» свідчить про спроби Росії реалізувати свої напрацювання в Молдові щодо України. Слушна в даному контексті думка директора аналітичного Центру «Нова Європа» Альони Гетьманчук, яка відзначає схожість положень «Меморандуму Козака» з документом про створення «консультативної ради: «Там теж про «консультації» з «органами державної влади суб'єктів федерації»[4].

Реалізація проєкту «консультативної ради» сприяла б досягненню Росією щонайменше трьох важливих цілей. По-перше, отримання статусу стороннього спостерігача разом із Німеччиною і Францією. По-друге, Київ був би змушений порушити свою багаторічну стратегію відмови від прямих переговорів із сепаратистами, що призвело б до надання суб'єктності представниками незаконних збройних формувань. Отже, це дало б змогу Росії й надалі просувати свою тезу про «громадянську війну» в Україні. По-третє, створення «консультативної ради», де Росії відводиться роль посередника, а не учасника конфлікту, могло б призвести до пом'якшення накладених економічних обмежень.

Спроби Росії отримати статус посередника сходяться з активним просуванням ідеї про необхідність зняття із РФ санкцій. Зокрема, під час відеосаміту G20 27 березня 2020 р. президент Росії запропонував встановити мораторій на санкції під приводом боротьби з вірусом COVID-19. Також російська делегація при ООН намагалася проштовхнути проєкт резолюції Генеральної Асамблеї «Декларація солідарності Об'єднаних Націй перед викликами, створеними коронавірусом-2019 (COVID-19)», яка, серед іншого, передбачала процес скасування міжнародних санкцій. Постійний представник України при ООН Сергій Кислиця відзначив, що Росія робила спроби використати пандемію для відбілювання своєї агресивної політики: «Санкційний» бій на полях Генасамблеї ООН завершився поразкою Кремля, але це зовсім не означає закінчення війни» [5].

Україна у світовому порядку денному

Очевидним є той факт, що підтримувати увагу міжнародної спільноти до питання російської агресії проти України стає дедалі складніше. Це зумовлено не лише тривалістю конфлікту й збереженням status quo, але й появою нових світових проблем, які стали пріоритетами в порядку денному міжнародної спільноти. Показовою в цьому контексті стала Мюнхенська безпекова конференція у 2020 р.

Щороку перед початком конференції публікується звіт, у якому відомі аналітики дають оцінку безпековій ситуації у світі. Якщо у 2019 р. документ містив 35 згадувань про Україну, то у 2020 р. – лише 8. Також звіт містить рейтинг конфліктів, які впливають на світові тренди. Збройне протистояння в Україні опинилося на останньому 10-ому місці [6]. Ця деталь досить чітко характеризує послаблення світової уваги до російсько-української війни.

Так звана «втома» від українського питання і посилення російських позицій призвели до того, що під час Мюнхенської конференції відбулося порушення правила «нічого про Україну без України». Ідеться про документ «Дванадцять кроків для посилення безпеки в Україні та євроатлантичному регіоні», який підготували три європейські неурядові організації у співпраці з Російською радою міжнародних справ. Серед іншого, пропонувалося створити «дорожню карту» для перегляду санкцій, відновити зближення Європейського Союзу і РФ, запустити діалог для пошуку нової української ідентичності з урахування поглядів Росії. По суті запропонований документ був мирним планом, вибудованим на позиціях Москви.

Про послаблення уваги до українського питання також свідчить колонка колишнього представника Державного департаменту США з України Курта Волкера для журналу «Foreign Policy». Матеріал має промовисту назву – «Як Україна розчинилась в тумані імпічменту?». Американський дипломат звертає увагу на те, що процес імпічменту Президента Дональда Трампа негативно позначився на підтримці України в боротьбі з російською агресією. У цьому контексті Курт Волкер констатує, що «для США й України трагедія полягає в тому, що партійна політика у Вашингтоні, кульмінацією якої став тривалий процес імпічменту, залишила Київ і нового президента Володимира Зеленського відносно ізольованими» [7].

Водночас можна припустити, що Росія, навпаки, активно рухається в напрямі виходу із самоізоляції на міжнародній арені. Зокрема, у червні 2019 р. Росії вдалося повернути собі право голосу в Парламентській Асамблеї Ради Європи (далі – ПАРЄ), якого вона була позбавлена після анексії Криму й розв'язання бойових дій на Донбасі, і, як наслідок, відновити свою повноцінну роботу на полях ПАРЄ. Показовим був той факт, що найбільшими прихильниками виведення Росії з-під санкцій ПАРЄ були Франція та Німеччина – країни, які залучені як держави-посередниці у врегулювання конфлікту на Донбасі в рамках Нормандського формату. Отже, це дає підстави сумніватися, чи не є Париж і Берлін союзниками Москви в питанні тиску на Київ.

Рада Європи стала першим великим трофеєм Росії в питанні згорання санкційної політики. Повернення Росії права голосу продемонструвало бажання окремих держав до діалогу з Росією і витіснення українського питання з порядку денного.

Замороження конфлікту

Попри помітне послаблення інтересу до міжнародного збройного конфлікту на Донбасі, тенденції на фронті вказують на те, що інтенсивність обстрілів українських позицій не йде на спад. Паралельно в експертному й політичному середовищі тривають дискусії про можливість заморожування конфлікту. Особливо така риторика поживалася на тлі призначення Дмитра Козака куратором українського напрямку у Кремлі.

Історія показує, що Росія має великий досвід заморожування конфліктів на територіях незалежних держав, що в минулому входили до складу Радянського Союзу. Сюди можна віднести конфлікти в Нагірному Карабасі, Придністров'ї, Абхазії. Унаслідок замороження виникли самопроголошені республіки, фактичне керівництво здійснюється Росією.

Погоджуємося з аналітиками «Варшавського інституту», які вважають, що війна на Донбасі невдовзі може також перейти у форму замороженого конфлікту, подібного до Придністров'я. Попри те, що конфлікт не вичерпав своєї воєнної фази, збройна агресія Росія припиняє бути перешкодою для нормалізації відносин між РФ і Заходом. Терористичні утворення ДНР і ЛНР, які мають підтримку Москви, продовжують утримувати контроль над українськими територіями на Донбасі, у Криму. Польські аналітики припускають, що мета Росії полягає у виведенні квазіутворень на рівень рівноправного діалогу з офіційним Києвом: «Москва вважає, що більш вигідно підтримувати незалежність самопроголошених республік, надаючи їм необхідні інструменти, які дозволять вести діалог з українською владою про федералізацію» [8].

Хоча замороження конфлікту може покласти край втратам на фронті, цей сценарій є небезпечним для суверенітету України та її суб'єктності. Зокрема, ідеться про здатність держави здійснювати незалежну зовнішньополітичну діяльність. Насамперед мотивація Росії у створенні заморожених конфліктів на території колишніх радянських республік полягає в недопущенні європейської та євроатлантичної інтеграції цих держав. Підтримуючи існування заморожених конфліктів у Грузії, Молдові і здійснюючи військову агресію проти України, Росія перекреслює перспективи цих держав щодо членства в НАТО і Європейському Союзу.

Також заморожування конфлікту може посилити тиск на Україну в контексті виконання Мінських домовленостей. Крім того, припинення вогню стане прямим шляхом до проведення виборів, які, імовірно, легітимізують владу бойовиків. Як влучно відзначається у статті аналітичного центру Atlantic Council, «українці знають історію. Починаючи з Польщі та Чехословаччини наприкінці 1940-х рр., Кремль не програє вибори там, де є його солдати» [9].

Крім того, заморожування конфлікту невідворотно призведе до втрати Україною підтримки міжнародної спільноти. Зважаючи на те, що в Європейському Союзі є кілька країн, які виступають за зняття санкцій, заморожування конфлікту в разі пришвидшить ухвалення такого рішення на користь Росії. Українські експерти сходяться на тому, що скасування обмежень призведе до втрати актуальності конфлікту на Донбасі: «Така ситуація може призвести до таких наслідків, як послаблення підтримки України, зокрема й на міжнародних форумах, а також зменшення програм фінансування для України, зокрема для відновлення Сходу» [10].

Намагаючись спрогнозувати подальший розвиток російсько-українського конфлікту, необхідно передусім виходити зі стратегічного мислення російського керівництва

та природи будь-якої війни. Головна мета воєнного протиборства – капітуляція противника. Очевидним є і той факт, що Росія має на меті залишити Донбас під своїм контролем, тож будь-які спроби встановити гібридний мир будуть дорого коштувати Україні. Як зауважує професор Перепелиця, Мінські домовленості, на виконанні яких так наголошує Росія, є спробою нав'язати гібридний мир. Проте, на думку науковця, «гібридний мир є не чим іншим, як латентною капітуляцією». Досягнення такого миру сприяє легітимізації російської гібридної війни.

Із цього можемо зробити висновок, що будь-які спроби встановити мир мають дуже примарну перспективу. Тож, найімовірнішими є сценарії збереження status quo або замороження конфлікту. Проте заморожування конфлікту за придністровським сценарієм може бути не вигідним Росії, оскільки постійні бойові дії слугують важелем тиску на Україну й інструментом дестабілізації внутрішньої ситуації. Водночас найближчим часом можуть спостерігатися спроби федералізації України й активне просування ідеї про «особливий статус».

Інший сценарій розвитку подій полягає в тому, що Росія може піти на подальшу ескалацію конфлікту. У даному контексті важливо звернути увагу на інтерв'ю російського президента у фільмі «Росія. Кремль. Путін», який був оприлюднений у червні 2020 р., напередодні параду в Москві. На думку російського президента Володимира Путіна, колишні республіки Радянського Союзу, здобувши незалежність, забрали «подарунки російського народу» у вигляді «традиційних історичних територій». Попри те, що його речник Дмитро Песков одразу поквапився запевнити, що Росія не має територіальних претензій до сусідів, слова В. Путіна викликали дискусію про те, чи не готує Кремль нову хвилю агресії. Уважимо, що *можливість ескалації війни не варто недооцінювати*. Передусім російському президенту потрібно рятувати свій рейтинг. Тенденції чітко вказують на те, що російський керівник зараз намагається перезавантажити свій режим і абсолютизувати владу, що не вдається зробити без суспільної підтримки. Окупація Криму свого часу додала очільникові Кремля багато політичних дивідендів, отже, протягом наступних півроку варто бути готовими до можливої ескалації. Водночас спроби дестабілізувати ситуацію можуть спостерігатися не лише на Донбасі і в Криму, але й в інших південно-східних областях України. Турбулентності в регіоні можуть додати місцеві вибори восени, оскільки там значну електоральну підтримку мають проросійські політичні сили. З огляду на це, і керівництво держави, і міжнародна спільнота повинні дати рішучу відсіч у разі виникнення нової хвилі російської агресії. Не менш важливим залишається збереження санкцій, послідовний тиск на державу-агресора аж до повної деокупації Криму і частин Донецької та Луганської областей.

Список використаної літератури

1. Сурков: мне интересно действовать против реальности. *Актуальные комментарии*. 26.02.2020. URL: <http://actualcomment.ru/surkov-mne-interesno-deystvovat-protiv-realnosti-2002260855.html>.
2. Report on Preliminary Examination Activities 2019. *International Criminal Court*. 2019. URL: <https://www.icc-cpi.int/itemsDocuments/191205-rep-otp-PE.pdf>.
3. Двигун федералізації, партнер Додона: чи варто очікувати на зміну стратегії РФ після призначення нового заступника глави адміністрації Путіна. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 27.01.2020. URL: <https://niss.gov.ua/news/statti/dvigun-federalizacii-partner-dodona-chi-var-to-ochikuvati-na-zminu-strategii-rf-pislya>.
4. Меморандум Козака для України. Процес пішов? *Українська правда*. 13.03.2020. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/hetmanchuk/5e6b899a036b7/>.
5. Кислиця С. Пандемія міжнародних відносин. *ZN.UA*. 17.04.2020. URL: https://dt.ua/international/pandemiya-mizhnarodnih-vidnosin-344995_.html.

6. Munich Security Report 2020. *Munich Security Conference*. 2020. URL: https://securityconference.org/assets/user_upload/MunichSecurityReport2020.pdf.
7. Volker K. How Ukraine Vanished in the Fog of Impeachment. *Foreign Policy*. 28.01.2020. URL: <https://foreignpolicy.com/2020/01/28/ukraine-united-states-russia-zelensky-trump-impeachment-trial/>.
8. Lachert Jakub. Post-Soviet Frozen Conflicts: A Challenge for European Security. *Warsaw Institute*. 2020. URL: <https://warsawinstitute.org/post-soviet-frozen-conflicts-challenge-european-security/>.
9. Brooke James. A Frozen Conflict may be Ukraine's best option. *Atlantic Council*. 2020. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/a-frozen-conflict-may-be-ukraines-best-option/>.
10. Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі. *Центр «Нова Європа»*. 2020. URL: <http://neweurope.org.ua/analytics/stsenariyi-vregulyuvannya-konfliktu-na-donbasi/>.

RUSSIAN ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE: THE PRESENT AND SCENARIOS OF THE DEVELOPMENT

Olha Kravchenko

*Foreign Policy Research Institute
Tarasivska str., 21, 01033, Kyiv, Ukraine*

Russian aggression against Ukraine lasts more than 6 years. So, the war in Donbas could be qualified as long-term conflict with medium intensity. Despite the attempts to give a new impulse to the meeting in Normandy format and negotiation process within the Trilateral Contact Group in Minsk, the progress on the issue of resolving the conflict is not achieved, and agreements that were reached as a result of the meeting of Ukraine, Russia, France, and Germany's leaders remain not implemented. Therefore, in the nearest future, the prospect of the regulation of the conflict in Donbas and de-occupation Crimea seems to be unlikely and uncertain.

Russian aggression against Ukraine lasts more than 6 years. So, the war in Donbas could be qualified as long-term conflict with medium intensity. Despite the attempts to give a new impulse to the meeting in Normandy format and negotiation process within the Trilateral Contact Group in Minsk, the progress on the issue of resolving the conflict is not achieved, and agreements that were reached as a result of the meeting of Ukraine, Russia, France, and Germany's leaders remain not implemented. Therefore, in the nearest future, the prospect of the regulation of the conflict in Donbas and de-occupation Crimea seems to be unlikely and uncertain.

Further development of the Russian-Ukrainian War is also difficult to predict. This article suggests three scenarios of the development of the situation in Donbas, in particular, "maintenance of status quo", "frozen conflict", and "escalation". Each of these options is aimed to destabilize the situation in Ukraine and to block its path to the European and Euro-Atlantic integration. Staff appointments in the Kremlin and the attempts of Russia to secure the status of a mediator, but not the side of the conflict, suggest that the scenario of frozen-conflict is also being developing in Moscow, as it had early occurred in Nagorno-Karabakh, Transnistria, and Abkhazia. Primarily, such development of the situation is dangerous because it can lead to the cutbacks and eroding of the consolidated international support for Ukraine, federalization of its territories, and bringing Russian quasi-formations to the level of equal dialogue with official Kyiv. Another scenario that might be implemented by Russia suggests an escalation of the situation in Ukraine. Considering the rapid decline of the electoral support of the policy of Russian governance, the Kremlin can wage the new wave of escalation to rescue its political rate and to reload the regime. One of the biggest threats for Ukrainian national security lays in the fact that pro-Russian political forces have a high social support rate in South-Eastern regions of Ukraine that after local elections might be an additional factor to provoke separatist movements in the region and destabilization of the security situation.

Key words: Russian aggression, war in Donbas, hybrid war, scenarios, occupation.

УДК 327.8(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.24>

ПАНДЕМІЯ COVID-19 ТА ДЕЗІНФОРМАЦІЙНІ КАМПАНІЇ: КЕЙС УКРАЇНИ

Євген Магда

*Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»,
Видавничо-поліграфічний інститут,
кафедра видавничої справи та редагування
вул. Янгеля, 1/37, 03056, м. Київ, Україна*

Пандемія COVID-19 вже змінила і продовжує змінювати навколишній світ. Звична світобудова руйнується, здається, що глобалізація вмирає в глобальному світі, економіка сповільнюється, а економічний спад – наша нова реальність. Зростає загроза обмеження громадянських прав і свобод.

Коронавірус не лише кидає виклик національним системам охорони здоров'я, але й створює сприятливе середовище для численних інформаційних атак. Несподівані та шокуючі виклики вселяють страх, теорії змови та фальшиві новини поширюються набагато швидше, ніж ми могли собі уявити. Глобальна інфодемія – ще один виклик, який вимагає відповіді.

У статті автор показує, кому вигідно поширювати фейкові новини та неправдиві дані в Україні. Один із найбільш очевидних бенефіціарів – Російська Федерація. Ситуація невизначеності та страху є типовою для всього світу, проте низка чинників робить український інформаційний простір більш вразливим до інформаційних атак. Серед цих факторів – тривала війна з Росією, особливий інтерес останньої розхитати ситуацію в Україні та підірвати інформаційний суверенітет, готовність української аудиторії прийняти російськомовний контент та повідомлення, сприятливі для російської сторони. Ці повідомлення різноманітні, але спрямовані на досягнення кількох ключових цілей: погіршення ситуації всередині України, підірив довіри громадян України до західних партнерів та власних державних інституцій.

Ми маємо шукати не тільки вакцину для захисту нашої імунної системи від COVID-19. Ми також маємо звернути увагу на інформаційну вакцинацію щодо коронавірусної інформаційної проблеми – інфодемії. У статті присвячено увагу деяким принципам, на яких ця вакцинація може ґрунтуватися. Серед них – взаємодія з інституціями громадянського суспільства та міжнародними організаціями, подання інформації «єдиним голосом», максимально оперативно з огляду на регіональні/національні особливості сприйняття інформації та показ умовного «світла в кінці тунелю». Розглянуто особливості сприйняття інформації в Україні. Особливо наголошено на важливості академічної та публічної дискусії з проблеми.

Ключові слова: коронавірус, інфодемія, інформаційний суверенітет, дезінформація, російсько-українська війна.

Пандемія COVID-19, яка розпочалась зі спалаху захворювань у китайській провінції Ухань наприкінці 2019 року, схоже, визначатиме життя планети та людства ще принаймні рік-два. Пандемія поставила людство перед низкою викликів у найрізноманітніших сферах – від містопланування до забезпечення доступу до їжі, актуалізувала проблему балансу між дотриманням громадянських свобод та забезпеченням гідного рівня громадської безпеки. Безперечно, цей перелік можна продовжувати. Але в сучасному світі ключовим ресурсом є доступ до інформації, яка є основою прийняття рішень – і на рівні державному, і на рівні особистому. Застосування інформаційних впливів, інфор-

маційної зброї неодноразово довели власну ефективність. Тому цілком закономірно, що в період нестабільності, спричинений пандемією, водночас виникли можливості для здійснення (дез)інформаційних кампаній різними міжнародними акторами з метою досягнення власних цілей на міжнародній арені. Зазвичай серед таких акторів згадують Російську Федерацію та Китай.

Метою цієї студії є аналіз впливу пандемії коронавірусу на зміну інформаційного середовища в Україні, зміну характеру загроз інформаційній безпеці нашої держави, роль РФ у цьому процесі, окреслення результатів відповідних змін і можливих шляхів як протидії самим загрозам, так і подолання руйнівних наслідків російських інформаційних атак.

Безперечно, ця тема вже не є новою для публічної дискусії. Так, проводяться відкриті обговорення проблеми [1], тематичних журналістських публікацій вже нараховуються десятки – і не лише в україномовному чи англomовному сегменті інтернету [2]. Більша частина цього контенту має описовий характер. Умовно кажучи, триває період накопичення фактологічного матеріалу та досвіду, який ще має бути осмислений та проаналізований, зрештою, відрефлексований.

Таким чином, **актуальність** статті полягає в необхідності академічного осмислення впливу пандемії коронавірусу на рівень загроз інформаційному простору України та її інформаційному суверенітету, активізації дискусії щодо протидії цим новим загрозам.

Розглянемо передумови та причини активізації дезінформаційних атак у першій половині 2020 року у світі загалом та з боку РФ щодо України зокрема. Почнемо із загальносвітових трендів:

- руйнування звичної картини світу породжує зневіру та паніку;
- несподіваний характер викликів лише стимулює поширення конспірології та страху. У таких умовах насіння популізму швидко дає свої паростки;
- суттєве гальмування темпів економічного розвитку світу, натомість спостерігається безпрецедентно потужна протягом останніх десяти років рецесія світової економіки. І фактор очікування економічної катастрофи (а у випадку України – відчуття її дихання в спину, образно кажучи) стимулює бажання швидко знайти винуватця;
- відсутній універсальний протокол лікування COVID-19, пошуки вакцини затягуються, питання, чи є стійким імунітет тих, хто вже перехворів, залишається відкритим;
- обмеження прав та свобод громадян сприймається як належний (хоч насправді не завжди ефективний) метод боротьби з поширенням коронавірусу. Тому багато хто готовий віддати частину громадянських свобод в обмін на уявну безпеку. Коронавірусна реальність спричиняє розхитування засадничих основ демократії, створює спокусу жорстких обмежень прав та свобод громадян під приводом захисту їхнього здоров'я. Під ударом опиняються і демократичні процедури: було перенесено терміни проведення парламентських виборів у Північній Македонії [3]. Корекція дати проведення президентської кампанії у Польщі значно змінила її малюнок [4]. Коронавірус у США не лише зруйнував економічні досягнення адміністрації Дональда Трампа, але й перетворився на несподіваного третього гравця президентських виборів.
- хворіють та перебувають у режимі самоізоляції світові лідери. Внаслідок ураження коронавірусом до палати інтенсивної терапії потрапив прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон. Дружини прем'єр-міністра Канади Джастіна Трюдо та президента України В. Зеленського перехворіли на COVID-19. Президент Бурунді П'єр Нкурунзіза помер від наслідків коронавірусу за кілька тижнів до завершення своїх повноважень;
- фейкова інформація про коронавірус поширюється набагато швидше, аніж правдива, і навіть швидше за коронавірус.

Ситуацію у світовому інформаційному просторі можна охарактеризувати як *інфодемію* – активне поширення неперевіреної інформації, фейків, маніпуляцій, яка посилює негативний вплив коронавірусної хвороби на демократичні суспільства; це надмірна кількість інформації про проблему, що ускладнює пошук ефективного рішення. Термін з'явився у публічній площині в середині лютого 2020 року – на Мюнхенській конференції з безпеки. Тоді Тедрос Адханом Гебрейес, Генеральний директор Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), заявив: «Ми не просто боремося з епідемією; ми боремося з інфодемією» [5]. Інфодемія може перешкоджати ефективному реагуванню на виклики системі охорони здоров'я, провокувати розгубленість та недовіру в людей. Бенефіціарами цього процесу виглядають Росія та КНР, лідери яких не залежать від результатів демократичного волевиявлення їх громадян [6].

В Україні ситуація відповідає світовим трендам, з одного боку, та має власну специфіку – з іншого. Ключовою передумовою нового витка дезінформаційних кампаній є те, що територію колишнього СРСР загалом та Україну зокрема у Кремлі вважають зоною власних виключних інтересів, тому вирішили використати кризову ситуацію у власних інтересах. Окрім того:

- в умовах, коли пандемія суттєво збільшує відчуття тривоги, чимало реципієнтів інформації шукають її мовою, яку знають краще. І маємо визнати, відповідного російськомовного контенту є набагато більше;

- спостерігається помітна активізація використання соціальних мереж та різноманітних месенджерів як джерел отримання інформації. Вони становлять конкуренцію традиційним медіа, що використовує, зокрема, Російська Федерація, яка протягом останнього часу поширила на Україні практику використання анонімних телеграм-каналів;

- слабе поширення критичного мислення робить українське суспільство більш вразливим перед різноманітними проявами дезінформації;

- традиційна слабкість українських інституцій;

- хоча війна на сході України вже доволі давно зійшла з перших шпальт та топ-заголовків новинних сайтів, українське суспільство залишається емоційно вразливим.

Як бачимо, ґрунт для поширення дезінформації в Україні – більш ніж сприятливий.

Перелічимо кілька кейсів дезінформації, вочевидь, російського походження. Цей перелік не може бути вичерпним, але допоможе нам проілюструвати кілька загальних трендів:

- співголова партії «Опозиційна платформа за життя» Вадим Рабинович у березні 2020 року заявив, що «Україна постачала протягом 6 років нашими фахівцями країни ЄС, а сьогодні нічого не може отримати від них» [7]. Ця та подібні заяви просувають меседж «Європа не допоможе»;

- представник «ОПЗЖ» Ренат Кузьмін приділив чимало уваги функціонуванню «таємних американських бактеріологічних лабораторій в Україні» [8], його зусилля підтримав і керівник політради партії Віктор Медведчук [9]. Такі висловлювання мають на меті підірвати імідж іншого стратегічного партнера України – США. Також в інформаційному просторі неодноразово зустрічаються тексти про вплив Джорджа Сороса / Білла Гейтса на появу коронавірусу. Фінансова підтримка, яку надають ці підприємці та філантропа інституціям громадянського суспільства, – ось ключова причина таких інформаційних атак. Концепція «відкритого суспільства» Джорджа Сороса глобально суперечить матриці «суверенної демократії», на яку спирається Володимир Путін. Невипадково проросійські медіа надзвичайно активно демонізують Сороса на пострадянському просторі. Проти Білла Гейтса російська пропагандистська машина використала його промову 2015 року [10]. Винахідник та філантроп тоді заявив, що вірусна інфекція є для людства більшою

загрозою, ніж ядерна війна. П'ять років потому протягом лише кількох місяців в інтернеті з'явилося більше мільйона дописів, які пов'язували Білла Гейтса та коронавірус;

– Андрій Пальчевський, якого експерти вважають вірогідним кандидатом від російських сил на роль мера Києва, у квітні 2020 року заявив, що влада обманює українців, оскільки у нас в 100 разів більше хворих, ніж повідомляють органи влади [11]. Об'єктивних підтверджень резонансній заяві Пальчевський не надав. Посіяти сумніви в офіційній статистиці хворих означає також змусити сумніватись в ефективності карантинних обмежень. Просування цієї теми безпосередньо пов'язане з прагненням продемонструвати слабкість внутрішньої структури влади, підважити її легітимність в очах громадян;

– у квітні 2020 року виданням із проросійською позицією «Весті» було поширено фейковий перелік адрес столичних будинків, де начебто було виявлено коронавірус. СБУ спростувала цю інформацію [12]. Такого роду повідомлення спрямовані на провокування потенційної дестабілізації ситуації в районі/місті. Адже приклади агресії проти тих, хто перехворів на коронавірус чи працює у відповідних медичних установах, непоодинокі [13];

– в Україні було проведено ретрансляцію повідомлення представника Російської православної церкви у Молдові про хресну ходу проти примусової вакцинації від COVID-19 [14]. Дещо раніше у Вінниці відбулася хресна хода задля боротьби з коронавірусом [15]. Однак варто зауважити, що Києво-Печерська та Почаївська лаври УПЦ МП виявилися вогнищами зараження коронавірусом. Ці випадки вкотре засвідчують: вплив церкви на суспільство є значним. А в умовах, коли церкви Московського патріархату є фактично осередками антиукраїнської діяльності, українська держава не знайшла ефективного способу нейтралізації такого впливу;

– джерела походження коронавірусу – брак інформації на цю тему спричинив поширення фейку з ореолом охоплення у країнах «Східного Партнерства» [16]. Показово, що російські медіа почали транслювати його ще у січні 2020 року, коли пандемія коронавірусу була поширена, насамперед, на території Китаю. Йдеться про американські лабораторії, націлені на протидію бактеріологічній зброї, можуть бути причетними до поширення коронавірусу на пострадянському просторі;

– поширення коронавірусу завдяки вишкам 5G. Широке охоплення цим фейковим повідомленням пострадянського простору можна пояснити, насамперед, низьким рівнем критичного мислення, притаманного його мешканцям. Нескладно знайти інформацію про країни, де почали розгортати мережу зв'язку 5G, серед них немає Росії, України та інших пострадянських держав, за винятком країн Балтії [17]. Останні наголошують, що не належать до пострадянського простору. Отже, теза про можливе «чипування населення через мережу 5G» завдяки очевидній маніпулятивності могла бути легко спростована.

Наостанок окреслимо низку заходів, які можуть забезпечити ефективне інформаційне щеплення проти коронавірусу як в Україні, так і державах перехідної демократії, яких чимало на пострадянському просторі:

– *врахувати національну специфіку сприйняття інформації.* Формально в Україні заборонено мовлення російських телевізійних каналів, заборонені російські соціальні мережі та навіть фільми. Але потік дезінформації не припинився і найближчим часом не припиниться – побудувати інформаційну залізну завісу в принципі неможливо, та й розуміння потреби захищатись від російської інформаційної агресії присутнє далеко не завжди;

– *максимально оперативно реагувати на виклики.* Щоденної інформації Міністерства охорони здоров'я про кількість виявлених хворих на коронавірус об'єктивно замало, відеозвернення Володимира Зеленського не стали ефективним комунікаційним проривом у спілкуванні зі співгромадянами;

– подання інформації «Єдиним голосом». На жаль, після обрання Володимира Зеленського Президентом України програма «Єдиний голос» для органів виконавчої влади була згорнута. Розгорнення її в умовах коронавірусу видається проблематичним. Відсутність «Єдиного голосу» спричиняє зростання недовіри до владних меседжів на тему як протидії пандемії коронавірусу, так і внутрішньої політики загалом;

– *револьверний принцип виступу VIP-спікерів*. Падіння авторитету української влади унеможливує ефективне використання цього кроку, проте його варто враховувати з огляду на невизначену тривалість пандемії коронавірусу. Нагадаємо, що йдеться про вірогідну другу хвилю коронавірусу та тривалий період невизначеності до винайдення вакцини проти COVID-19. Отже, завданням для переформатованого Міністерства культури та інформаційної політики є формування меседж-боксу представників влади на тему коронавірусу;

– *case-studies для типової дезінформації*. Перебування України на передовій гібридної війни проти Росії передбачає активну інформаційну діяльність Кремля в різних сферах, серед яких коронавірус є однією з головних. Виглядає логічним для України спробувати систематизувати досвід протидії та транслувати його в інтересах інших держав, насамперед партнерів по ГУАМ та представників Європейського Союзу. Не зайвим буде і налагодження діалогу на цю тему з Білоруссю попри використання різних моделей протидії коронавірусу на державному рівні;

– *показати «світло в кінці тунелю»*. Нестабільність ситуації, пов'язаної з пандемією коронавірусу, потребує від представників української влади рішучих та резонансних кроків. Брак фінансової спроможності має підштовхувати владу до асиметричних дій та консолідації суспільства;

– *взаємодія з громадянським суспільством та відповідними міжнародними ініціативами*. Так, в Україні вже функціонує ініціатива «По той бік пандемії» (<https://coronafakes.com/>). Це платформа, започаткована та підтримувана на волонтерській основі, на якій оперативно перевіряють інформацію та спростовують фейки про коронавірус. Серед ініціатив міжнародного рівня варто згадати <https://shareverified.com/en> – ініціативу ООН та <https://euvsdisinfo.eu/category/blog/coronavirus/>.

Таким чином, пандемія коронавірусу справила системний вплив на низку сфер людського існування, інформаційна сфера – одна з ключових у цьому випадку. Ситуація невизначеності, страху, невпевненості у власному майбутньому характерна для всього світу, але низка факторів робить український інформаційний простір більш вразливим до інформаційних атак. Серед цих факторів – війна з РФ, що триває, особлива зацікавленість останньої в розхитуванні ситуації в Україні та підважуванні інформаційного суверенітету, готовність української аудиторії сприймати російськомовний контент та вигідні російській стороні меседжі. Ці меседжі різноманітні, але спрямовані на досягнення кількох ключових цілей: розхитування ситуації всередині України, підважування впевненості українських громадян у західних партнерах та власних державних інституціях. Тому на часі академічна дискусія щодо сутності інфомедії, її конкретних проявів в Україні та пошук способів протидії.

Список використаної літератури

1. Дезінформація проти України та ЄС у період пандемії COVID-19. URL: <https://ukraine-office.eu/disinformation-against-ukraine-and-the-eu-in-times-of-the-covid-19-pandemic-2/>.

2. Rosyjskie działania dezinformacyjne w dobie koronawirusa – jak Rosja próbuje wykorzystać koronakryzys do realizacji własnych interesów. URL: <http://ine.org.pl/rosyjskie-dzialania-dezinformacyjne-w-dobie-koronawirusa-jak-rosja-probuje-wykorzystac-koronakryzys-do-realizacji-wlasnych-interesow/>.
3. Північна Македонія відтермінувала вибори до парламенту через коронавірус. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2898699-pivnicna-makedonia-vidterminovala-vibori-do-parlamentu-cerez-koronavirus.html>.
4. Walker S. Duda narrowly re-elected in Poland in boost for ruling nationalists. URL: <https://www.theguardian.com/world/2020/jul/13/incumbent-andrzej-duda-wins-polish-presidential-election-commission>.
5. UN tackles 'infodemic' of misinformation and cybercrime in COVID-19 crisis. URL: <https://www.un.org/en/un-coronavirus-communications-team/un-tackling-%E2%80%98infodemic%E2%80%99-misinformation-and-cybercrime-covid-19>.
6. Россия и Китай продвигают конспирологические нарративы о коронавирусе – агентство ЕС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2020/04/21/7108976/>.
7. Рабинович: После пандемии коронавируса мир уже не будет таким, как прежде. URL: <https://interfax.com.ua/news/press-release/650144.html>.
8. ОПЗЖ иницирует уголовное расследование фактов незаконного функционирования в Украине американских военных бактериологических лабораторий. URL: <https://112.ua/mnenie/opzhh-iniciiruet-ugolovnoe-rassledovanie-faktov-nezakonnogo-funkcionirovaniya-v-ukraine-amerikanskih-voennyh-bakteriologicheskikh-laboratoriy-533959.html>.
9. Робінсон А. Як Кремль відродив фейк про «американські біолабораторії» в Україні під час коронавірусу. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-52615461>.
10. Кошельник Д. Билл Гейтс стал героем теорий заговора про коронавирус. В чем его обвиняют? URL: <https://vctr.media/gates-ne-vinovat-40264/>.
11. Пальчевский: Власть обманывает украинцев – у нас в 100 раз больше заболевших коронавирусом. URL: <https://112.ua/obshchestvo/palchevskiy-vlast-obmanuyaet-ukrainceev--u-nas-v-100-raz-bolshe-zabolevshih-koronavirusom-532282.html>.
12. СБУ: Список з адресами «хворих» на COVID-19 киян – фейк. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-kyiv/3001916-sbu-spisok-z-adresami-hvorih-na-covid19-kian-fejk.html>.
13. Луцька К. «Вийдеш з будинку – приб'ємо»: будні хворих на COVID-19 в Україні. URL: <https://p.dw.com/p/3cziK>.
14. В Молдове пройде «Крестный ход» против технологии 5G. URL: <https://cenzura.md/v-moldove-projdjot-krjostnyj-hod-protiv-tehnologii-5g/>.
15. Луценко Е. В Виннице состоялся крестный ход, чтобы победить вспышку коронавируса. URL: <https://hromadske.ua/ru/posts/v-vinnice-sostoyalsya-krestnyj-hod-chtoby-pobedit-vspyshku-koronavirusa>.
16. Секретные лаборатории и Джордж Сорос: дезинформация о COVID-19 в странах Восточного партнерства. URL: <https://ru.krymr.com/a/dezinformaciya-o-covid-19-sekretnye-laboratorii-i-soros/30622445.html>.
17. Штепан Е. 5G шагает по планете. URL: <https://nag.ru/news/newsline/106400/5g-shagaet-po-planete.html#:~:text=%D0%9F%D1%80%D0%B8%20%D1%8D%D1%82%D0%BE%D0%BC%20%D0%B2%20%D0%95%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%205G,%2C%20%D0%98%D1%82%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D1%8E%2C%20%D0%98%D1%81%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8E%20%D0%B8%20%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%88%D1%83>.

COVID-19 PANDEMIC AND DISINFORMATION CAMPAIGNS: CASE OF UKRAINE**Yevhen Mahda**

*National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Publishing and Printing Institute,
Department of Publishing and Editing
Yangel str., 1/37, 03056, Kyiv, Ukraine*

Undoubtedly, COVID 19 is changing the world around us dramatically. The familiar view of the world is ruining, it seems that globalization is dying in the global world, economics is slowing down, and the global downturn is our new reality. The threat of restriction of civil rights and freedoms is growing as well.

Coronavirus is challenging not only national health care systems but also creates a favourable environment for numerous information attacks. Unexpected and shocking challenges inspire fear, conspiracy theories and fake news spreading much faster. Global infodemic is another one challenge to answer.

In the article, the author shows Cui prodest? Is spreading fakes and what goals do these actors have – the most obvious actor is the Russian Federation. The situation of uncertainty and fear is typical for the whole world, but some factors make the Ukrainian information space more vulnerable to information attacks. Among these factors are the ongoing war with Russia, the latter's particular interest in shaking the situation in Ukraine and undermining information sovereignty, the readiness of the Ukrainian audience to accept Russian-language content and messages favourable to the Russian side. These messages are diverse but aimed at achieving several key goals – shaking up the situation inside Ukraine, undermining the confidence of Ukrainian citizens in Western partners and their state institutions.

We should look not only for the vaccine to protect our immune system from COVID 19. We should also pay attention to info vaccination on coronavirus information challenge. In the article, the attention is paid to some fundamental principles this vaccination may ground on considering the national patterns of perception of information. Among these principles should be named the case-studies of typical disinformation, mobilization of celebrities for the public interest, cooperation with the institutions of civil society, and, the most important, – stressing that public interest is the multiplied personal interest. Author also emphasizes the importance of academic discussions of the problem and work on public discourse – experts should form the awareness of the dangers of infodemia.

Key words: coronavirus, infodemia, information sovereignty, misinformation, Russian-Ukrainian war.

УДК 321.18:32.019.51:295.1

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.25>

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА МАЗДАКІЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

Віктор Мельник

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
філософський факультет, кафедра політології
вул. Володимирська, 60, 01033, м. Київ, Україна*

У статті здійснено спробу розкрити головні засади політологічного дослідження маздакітського релігійного руху останньої декади V – початку VI ст. нашої ери. Кінцевою метою такої спроби необхідно вважати підготовку комплексної узагальнюючої праці з історії політичних учень Сасанідського Ірану. Роль фону в такій праці, на думку автора, мають відігравати відносини між персидським «царем царів» Кавадом і провідним ересіархом того часу Маздаком. Разом із тим важливо підкреслити, що їх тривала взаємодія, як позитивного, так і негативного спрямування, не лише потребує самостійного монографічного огляду, але також змальовує найважливіший аспект інтелектуальної історії пізньоантичного Ірану – синтез творчих сил Античного Середземномор'я та Стародавньої Персії. У цьому контексті особливої ваги набирає проблема спільності культурної та політичної долі Ірану зі Східною Римською імперією (Візантією). Отже, крізь призму фонового аналізу візантійсько-персидських зв'язків автором послідовно доводиться безперспективність вивчення персидської політичної думки Сасанідської доби поза її системним зіставленням із візантійськими (східноримськими) теоріями, доктринами і концепціями. Особливу увагу автор спрямовує на проблеми «тактису» і «системності» в соціально-політичній складовій частині маздакітського руху. Рецепція політичної догматики неоплатонізму, вкупі з агресивним класовим підтекстом, перетворила маздакізм на справжню пам'ятку ірано-візантійської цивілізаційної спільності. Поза маздакітським рухом ознаками такої спільності були: наявність несторіанського Ктесифонського патріархату в Персії, постійна концентрація візантійської політичної опозиції у Ктесифоні, поширення грецької літературної мови в офіційному та приватному діловодстві Сасанідського Ірану. Незважаючи на постійні війни Персії та Візантії (Східної Римської імперії), ці два державні утворення еволюціонували компліментарно. Їх протистояння носило відбиток історичної традиції і було скоріше територіальним, аніж ментальним. На думку автора, так формувались відносини Персії та Середземномор'я з моменту коронації Олександра Македонського «царем Азії» в 330 р. до н. е. Тривале перебування в лоні елліністичної та латинської культури давало про себе знати. Отже, специфіка іранської політичної дійсності насправді не була такою деспотичною, якою ми звикли її вважати зі студентських лав. Приклад релігійно-політичного руху Маздака є яскравим підтвердженням цього твердження.

Ключові слова: маздакізм, зороастризм, Авеста, неоплатонізм, несторіанство, Сасанідський Іран, Східна Римська імперія (Візантія).

Історія Сасанідського Ірану (224–551 рр. н. е.) – найяскравіший елемент у мозаїці політичного розвитку доісламської Персії. На сасанідській добі персидської історії постійно акцентують сучасні іранські дослідники в синтетичних працях, присвячених ідеологічному становленню Ісламської Республіки Іран [17]. Крім того, саме династія Сасанідів підготувала добрий ґрунт для успішного процесу ісламізації Близького Сходу в 632–655 рр. [8, р. 59–79; 19, р. 103–158]. Знання та розуміння головних засад функціонування цієї династії, як наголошував найвидатніший український сходознавець й іраніст А.Ю. Кримський (1871–1942), важливе для правильного осмислення всіх світоглядних

концепцій, які з'являлись і поширювались в епоху пізньої античності у Східному Середземномор'ї та західній частині Євразійського степу [3].

Особливо важливі ідейно-політичні дискусії точились у Новоперсидському царстві на початку VI ст. н. е. Традиційна іранська релігія зороастризму потерпала від притаманної усім навколишнім країнам духовної кризи [7, р. 41–60; 9, р. 447–462]. Хоча до появи ісламу ще залишалось багато часу (понад століття), вогнепоклонство зороастризму, систематизоване в сакральних текстах «Авести» (зороастрійський аналог юдейської Біблії), переживало найгірший період свого розвитку [14, р. 55–70]: падіння моралі, втрата персидським суспільством ціннісних орієнтирів, соціально-економічна деградація персидської етнічної основи Сасанідського Ірану на тлі зростаючої ролі національних меншин. Весь набір ознак і функцій соціально-світоглядної редукції, врешті-решт, знайшов свої ліки століття потому – в ісламському завоюванні 632–655 рр. [11; 18; 19].

Втім, перша спроба соціальної трансформації зороастризму була здійснена місцевими інтелектуальними силами ще в 490–528 рр. Її ключова особливість – спроба пристосування елліністичної філософської спадщини, що традиційно домінує серед вченої спільноти Ірану, до традиціоналістичної кореневої системи послідовників Авести [10, р. 165–196]. Окремі іранські інтелектуали спробували тоді поєднати моральний кодекс Зороастра, візантійську філософію неоплатонізму, юдео-християнські практики Палестини та антагоністичні Нікейському Символу Віри (схваленому Вселенським Собором 325 р.) альтернативи ортодоксальному християнству – монофізитство і несторіанство [3; 5; 16; 17]. Зрозуміло, що така масштабна ментальна праця потребувала свого ініціатора, оскільки жодна культурно-ідеологічна ініціатива в історії людства не здійснюється без жертвовної роботи ентузіастів-одинаків. Інша річ, що такі ентузіасти-одинаки завжди породжуються конкретними умовами часу і потребами локальної спільноти.

Цілих сімнадцять років (506–523 рр.) у внутрішній політиці Персії боролися суперечливі тенденції, детерміновані різноманітним релігійно-філософським системам, що оточували країну з усіх боків (Східна Римська імперія, Аравія, Ефіопія, Індія, Ефталітський Союз, дуалістичний феодалізований Китай) [14, р. 55–70]. Саме внаслідок протистояння різноманітних релігійно-політичних груп, іранський «цар царів» («шахіншах») Кавад (роки правління: 488–496, 499–531) був спочатку позбавлений трону, а потім триумфально відновлений у своїх законних правах. При цьому на другому етапі правління Кавада основними опонентами правлячого шахіншаха стали ті представники персидської еліти, які в 488–496 рр. вважались його головною опорою [13, р. 75–90]. Йдеться про еретичну (щодо традиціоналістичного зороастризму) секту маздакітів.

Маздакізм був заснований «одним із перших історичних соціалістів» – мобедом Маздаком (роки життя: 450–528) [7, р. 41–60].

Історія життя і вчення Маздака символічна. Для прикладу, якщо руйнівна ірано-візантійська війна 502–506 рр. вибухнула рівно за сто років до початку світової катастрофи 602 р., то болісна смерть Маздака в 528 р. сталася рівно за сто років до драматичної загибелі самої Персії. Між цими найважливішими історичними подіями минуло стільки ж часу, як і між 2017 та 1917 рр. або між 2020 і 1920 рр., що, безумовно, свідчить про суттєвий взаємовплив фактів та подій початку VI – початку VII ст. н. е. [4].

Батько Маздака Бамдад був спадковим зороастрійським жерцем («мобедом»). Отже, його син Маздак теж був зобов'язаний стати мобедом від самого моменту народження. Однак близько 490 р. Маздак залишив патріархальний батьківський дім і приєднався до групи «іранських пізньоантичних соціалістів» – жерців і мандрівників, що проповідували засудження аристократії як соціального явища і багатства як грішного матеріалістичного

шляху. Вже близько 491 р. Маздак підготував перші авторські трактати з проблем релігійного обґрунтування цього «нігілістичного» руху [7; 13; 14].

Те, що маздакізм є породженням зороастризму, так само як і несторіанство є наслідком мутації ортодоксального християнства, необхідно визнати незаперечним фактом. Цілком можливо, що активізація несторіанського руху в Сасанідському Ірані (відбувалась протягом 431–499 рр., унаслідок втечі назареїв-несторіан із-під влади східноримських імператорів) сильно впливала на структуру і реформаційний потенціал авестійського зороастризму [2, с. 47, 50–51].

Як і несторіанські мігранти-філософи, що втікали зі Східної Римської імперії, Маздак визнавав онтологічно значущим давній авестійський принцип буттєвого дуалізму – поділ усього суцього на добрий і злий початки. Оскільки релігійна філософія Маздака не цуралась відкритого синкретизму і креативної еkleктики, то його послідовники цілком лояльно поставилися до запроваджені практики широкого використання інтелектуальної спадщини елліна Платона (428–347 рр. до н. е.) – того самого автора безсмертних діалогів, творця теорії ідеальної держави, проклятого в 553 р. рішенням П'ятого Вселенського Константинопольського Собору під головуванням константинопольського патріарха Євтихія (був патріархом у 552–565 і 577–582 рр.) [4; 5; 10; 11].

Проблема впливу візантійського неоплатонізму та несторіанства на філософію Маздака («маздакізм») залишається актуальним науковим питанням [2; 5; 6]. Самому Маздаку варто віддати належне у творчій розробці послідовної світоглядної системи. Так, Вищий Розум у формі Добра, наповнений Порядком, вважався Маздаком Божеством, якому не варто «просто поклонятися». Його треба «прийняти» наполегливою щоденною працею. Ось коротка сутність маздакітського «символу віри» [15, р. 2478–2480].

Платон звертав увагу на наявність єдиного всесвітнього порядку. Маздак своєю чергою проповідував, що порядок і гармонія детермінують розум та фізичні закономірності, виражені категорією «Добро». На протигагу «Добру», навіть усередині фізикоса (природи) знаходяться активні зародки хаосу, які варто вважати «Злом». Отже, згідно з твердженням перса Маздака, який активно посилався на доробок афінянина Платона, добро – це порядок, а зло – це хаос. Сутність хаосу полягає в його одвічній нездатності вигравати. Ніколи хаос, персоніфікований у нечистому образі «диявола» («Аримана»), не буде в змозі перемогти порядок. Ця боротьба прирікає хаос на перманентну поразку через його неконкретність. Хаос завжди у програші, як субстанція із відсутністю чітких цілей, що, однак, функціонує лише за умови наявності достатньої кількості засобів для їхнього досягнення. Тому, внутрішньо відчуваючи екзистенційну вразливість, перебуваючи під впливом Розумності, хаос поступово перетворюється на систему, тотожну так званому «Добру». Важливо, що це твердження є апіоричним у духовній традиції маздакізму. Разом із тим на цьому шляху «перетворення=переродження», хаос забирає надто багато енергії в «таксису» того «Добра», з яким йому доводиться вступати в ментальний двобій. Ось чому завдання усіх «добрих» людей, на думку Маздака, полягало в необхідності негайного «внутрішнього» переходу на бік «Добра» [11, р. 439–450; 13, р. 75–90; 15, р. 2478–2483].

Що ж таке маздакітський «таксис»?

У перекладі з давньогрецької «таксис» – це порядок і стрункий (послідовний) ряд. У розумінні Маздака, «таксис» – це синонім пізнішого європейського поняття «система» (було введено в повсякденний обіг австрійським біологом К.Л. фон Берталанфі, роки життя: 1901–1972). Справжніми проявами «таксису», згідно з Платоном та Аристотелем, виступають колективізм і соціальність людського буття. Недарма ж Аристотель (385–323 рр.

до н. е.), учень Платона і вчитель «царя Азії» Олександра Македонського, називав людину «соціальною твариною» [2; 4; 9–11].

Важливо, що маздакізму притаманний ідеалістичний інструменталізм філософської антропології. Маздак проповідував тезу: людина створена Вищим Розумом як інструмент Добра в боротьбі проти Зла. Оскільки Добро апіорі перемаже Зло в майбутньому, то людина, наділена інструментальним фізикосом, може стати інструментом як прискорення, так і уповільнення цієї перемоги. Для того, щоб прискорити торжество Добра, що дає просвітлення і розуміння всіх таємниць буття, забезпечуючи людині її повне розчинення у Великій Природі, Маздак пропонував досягати утилітарного порядку в партикулярному (тобто індивідуальному) житті – всіма можливими засобами. У цій тезі вже присутнє найбільш революційне «одкровення» доктрини Маздака: всі люди рівні між собою і не може бути в упорядкованому суспільстві ні рабів, ні панів, ні багатства, ні злиднів. Заради прискорення торжества Добра і власного розчинення в благодатному пізнанні та всеохопному розумінні, всі люди на світі мають відмовитися від рабовласництва та його ключової детермінанти – приватної власності. Маздак активно вживав такі поняття, як «колективізм» чи «солідарність». Він проповідував вічний стан взаємодопомоги – основний елемент ментальної природи людства [11, р. 439–450; 15, р. 2478–2483].

Базовим принципом існування порядку-таксису Маздак вважав вміння організовуватися, самовідтворюватися і, що важливіше, чинити опір. Опір системи зовнішнім подразникам має здійснюватися шляхом репресій проти «невіруючих» (тих, хто відмовляє ідеям всезагальної рівності у праві на тотальне панування), а також за допомогою чергування доброго слова проповіді з вогнем і мечем. Ворогів («шанувальників і adeptів хаосу»), згідно з рекомендаціями Маздака, необхідно не поневолювати чи пригнічувати, а просто вбивати – заради підвищення опірності і міцності таксису [7; 8; 13; 16].

Зв'язки Маздака з молодим правителем Ірану Кавадом допомогли йому зробити окремі філософські принципи загальнообов'язковими законами. При цьому шахіншах Кавад не мав ілюзій щодо релігійного складника маздакітського руху. Його більше цікавили можливості використання маздакізму для дієвого політичного протистояння аристократичній опозиції [13].

В. Лубський пише: «Царя Кавада з маздакітським рухом пов'язували чисто меркантильні інтереси, він розглядав його як засіб приборкання аристократичної знаті, що не переставала робити спроби обмежити царську владу. Також Кавад бажав обмежити духовенство – спільника феодалізованої аристократії. Про сумнівність моральних поглядів царя свідчить те, що він без вагань погодився стратити одного з відданих йому маздакітів – Сявіуша, коли Сявіуш (який допоміг Каваду втекти з в'язниці в період тимчасової перемоги аристократії) почав конфліктувати з тією самою аристократичною знаттю» [1, с. 460].

У 488–496 рр., забезпечивши широку ідеологічну підтримку владі царя царів Кавада, Маздак досяг інституційної вершини в релігійній сфері доісламського Ірану. Маздак став Верховним жерцем Новоперсидського царства і головним офіційним радником шахіншаха. По суті, Маздак посів друге місце в державі після царя царів, зосередивши у своїх руках небувалу в Персії релігійно-політичну владу. З цього моменту відкрилася пора жорстоких переслідувань «ортодоксальних» зороастрійців. Самого себе Маздак проголосив спадкоємцем водночас Зороастра та Ісуса Христа. Крім того, Маздак оголосив, що його реформа є не оновленням зороастризму, а поверненням до первинних витоків зороастрійської філософії [13, р. 75–90].

На початку 490-х рр. з легкої руки царя Кавада маздакізм набрав ознак офіційного соціально-політичного вчення.

По-перше, Маздак змусив Кавада видати указ про роздачу біднякам усього зерна і харчових припасів із царських сховищ, а також примусив оголосити царське розпорядження про обов'язковість надання приватними власниками притулку всім бажаним бездомним і мандрівникам.

По-друге, в 495 р. Кавад оголосив приватну власність на теренах Персії «суспільним надбанням». Де-юре, його рескрипт соціалізував усе майно в державі. Тепер піддані шахіншаха отримували право користуватися будь-яким предметом у межах Ірану «по черзі». Чинovníки мали встановлювати лише порядок черговості – маздакітський «таксис». Це ж стосувалося і земельних ділянок, які були взагалі конфісковані у всіх представників знаті («на користь бідняків»).

По-третє, указом Кавада були розпущені гареми. Аристократам заборонялось вважати жінок своєю власністю. Жінки ставали народним надбанням (на правах «соціалізованого майна»!), але, крім цього, вони також отримували повноцінні права членів іранського суспільства [7; 13; 17–19].

Така смілива соціальна політика, звичайно ж, швидко налаштувала й без того опозиційну аристократію проти Кавада. Врешті-решт, він був повалений, але в 498 р. втік із в'язниці до гунів-ефталітів, де отримав військові гарантії кочівників і підтримку послідовників Маздака. Цікаво, що вчення маздакітів, спрямоване проти приватної власності, зуміло мобілізувати під знамена Кавада великі маси бідних персів і різноплемінної черні, що підняли криваве повстання по всій території Сасанідського Новоперсидського царства [13].

У 496–499 рр. повстанці-маздакіти особливо лютували на територіях перської частини Вірменії та на землях сучасного Азербайджану. Їхня «лють» здебільшого спрямовувалась проти «класового ворога» (феодалів-аристократів), чий маєток маздакіти охоче палили і грабували. Саме біля підніжжя Кавказу маздакітське вчення знайшло військово-політичний оплот і людські резерви, що давало змогу здійснювати «релігійні набіги» аж до Персиди (сучасна південноіранська провінція Фарс) [13; 16; 17].

Об'єднавшись з несторіанськими купцями, що фінансували повстанців мобеда Маздака, а також налагодили контакти з ефталітською ставкою Кавада, маздакіти забезпечили соціальні умови для перемоги кочівницької орди білих гуннів над неорганізованими загонами феодалів-опозиціонерів. Вже в першій половині 499 р. шахіншах Кавад наново запанував у Ктесифоні, надавши патріарший статус несторіанам і багато соціальних пільг маздакітам. Важливий факт – в 499 р. Кавад оголосив про привілеї у наборі на державну службу для несторіан та маздакітів [2; 5; 6; 11].

Сам Маздак у 499 р. був відновлений царською постановою у статусі Верховного жерця Новоперсидського царства. Несторіанізація і маздакізація Персії, в умовах централізації релігійної влади Ктесифонським патріархом несторіан і Верховним жерцем маздакітів, рухалась повним ходом [2; 5; 17]. Саме це перетікання частини царських повноважень в руки мобеда Маздака і стало причиною знищення маздакітського руху.

Вже в 502 р. шахіншах Кавад (499–531) оголосив, що проведена ним у 499 р. реформа передбачала не переваги для маздакізму, а, як і заповідав сам Маздак, мала на меті забезпечити всеохопну «рівність» усіх наявних релігійних груп, учень та конфесій. На цей крок Кавад пішов побоюючись того, що влада Маздака перевищує його власну, а також дослухаючись до порад несторіанських священників (він тоді почав явно схилитися в бік несторіанського християнства), розуміючи необхідність підтримки з боку несторіанського населення Сирії і Месопотамії в розпочатій ірано-візантійській війні 502–506 рр. Вже факт сприяння Кавада у несторіанізації, а не маздакізації, аравійських

кочових племен і арабської династії Лахмідів, свідчить про згасання царських симпатій до вчення Маздака [5; 13, р. 85–90].

У 502–504 рр., розуміючи необхідність мобілізації грамотних офіцерів для війни зі східноримським імператором Анастасієм, Кавад оголосив майнову амністію для середньої аристократії, а також публічно підтримав представників дрібнопомісного перського дворянства у створенні сект, альтернативних маздакізму [5; 13; 16; 17].

Вдача швидко полишала Маздака. Вже після безуспішної кампанії проти Східної Римської імперії (502–506 рр.), шахіншах Кавад пішов на суттєве зближення із середньою і великою аристократією, повертаючи їй землі і роздаючи нагороди і пільги в обмін на клятву вічної служби. Маздакітство поступово зійшло в розряд релігійного культу для жебраків і цар царів, сам його фактично створивши, тепер робив усе, щоб показати рух маздакітів непристижним, презентуючи прибічників Маздака населенню як божевільних фанатиків [18, р. 271–294].

Варто зауважити, що і сам Маздак доклав достатньо зусиль для інституційного занепаду маздакізму. Верховний жрець Персії не знайшов нічого кращого, аніж остаточно радикалізувати своє авторське вчення. Близько 515 р. Маздак запровадив повну заборону на будь-які шлюби для зороастрійців, оголосив усіх дітей у маздакітських громадах не синами і доньками їхніх батьків, а «спільною власністю віруючих». Врешті, Маздак втратив усіх друзів і прихильників серед людей, що володіли хоча б мінімальною власністю, прирікаючи маздакітські общини на жорстку фінансово-економічну ізоляцію [8; 9; 11].

У 525–526 рр. вибухнула чергова грузинська криза, що мала причиною обопільне бажання Кавада I (499–531 рр.) і східноримського імператора Юстина I (518–527 рр.) підпорядкувати грузинські племена. Уже в 526 р. справа дійшла до оголошення війни. На момент, коли т. зв. Іберійська війна (526–532 рр.) вступила в активну фазу (близько 530 р.), маздакітський рух уже був ліквідований Кавадом [5; 12; 16].

Операцією зі знищення маздакітської верхівки командував молодший син шахіншаха Хосров Ануширван (цар царів у 531–579 рр.). Особиста варта Хосрова схопила Маздака разом із найближчими прибічниками і стратила їх, закопавши живцем вниз головою. Змовившись із батьком, Хосров вбив також і старшого брата Кавуса, формального спадкоємця сасанідського престолу, публічного прихильника Маздака, що забезпечував недоторканність керівникам маздакітського руху протягом цілого десятиліття [13; 16; 17].

Загибель Маздака не лише привела до жорстких репресій проти його прибічників, але також підготувала ґрунт для сходження Хосрова Ануширвана на персидський трон. Хосров Ануширван, син Кавада, правив Сасанідським Іраном цілих 48 років (531–579 рр.). Він не тільки зміцнив позиції несторіанської церкви, котра виграла найбільше від внутрішньої боротьби маздакітів та зороастрійців, але й повністю знищив політичний союз гунів-эфталтів на сході Новоперсидського царства. Зрештою Персія відновила східний кордон до р. Амудар'ї, повернула долину р. Інд, здійснила низку кампаній проти індусів, арабів і еменців, зміцнила політичний контроль у сучасному Азербайджані [16; 17].

Важливо, що найголовнішою соціальною опорою влади Хосрова (він особисто вбивав Верховного жерця Маздака у 528 р.!) став новий прошарок іранського суспільства, який з'явився внаслідок маздакітських репресій проти аристократії і повної «соціалізації» усіх малолітніх дітей. Цей прошарок складався із синів і доньок убитих маздакітами персидських дворян. Хосров особисто усиновив сотні дітей і змушував всиновлювати таких дітей всіх своїх придворних чиновників. У результаті, до середини 550-х рр. шахіншах Хосров Ануширван зумів особисто створити ціле покоління активних молодих людей, особисто відданих йому, що сприймали його як батька. Завдяки цьому поколінню «усиновлених», що керувало Іраном аж до початку VII ст., Сасанідський Іран досяг найбільшої слави і політичного розквіту.

Список використаної літератури

1. Історія релігій / Під ред. проф. В. Лубського. Київ : «Тандем», 2002. 640 с.
2. Гумилев Л.Н. В поисках вымышленного царства. Санкт-Петербург : Азбука, 2014. 480 с.
3. Кримський А.Ю. Вибрані сходознавчі праці в 5 томах. Том IV: Іраністика. Київ : Інститут сходознавства НАН України, «Стилос», 2008. 388 с.
4. Мельник В. М. Смена эпох: очерк формирования римско-византийской доктрины международного права (III–VI века). *Аннали юридичної історії*. Том 2. № 1-2. 2018. С. 63–108.
5. Пигулевская Н. В. Византия и Иран на рубеже VI–VII вв. / Отв. редактор акад. В.В. Струве. Труды института востоковедения. Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1946. Т. XLVI. 291 с.
6. Шайо Кристин. Жизнь и духовность восточных православных церквей. Киев : Дух і Літера, 2013. 624 с.
7. Casadio G. Mani versus Mazdak – the Prophet and his King in Pre-Islamic Iran. *Religious Transformations and Socio-Political Change: Eastern Europe and Latin America. Religion and Society*. 1993. Vol. 33. Pp. 41–60.
8. Cesmeli Ibrahim. The Doctrines and Rituals of Esoteric Cults of Mazdakism Origin from Early Islamic Period (7th – 9th Centuries). *Art-Sanat*. 2018. Vol. 9. Pp. 59–79.
9. Crone Patricia. Zoroastrian Communism. *Comparative Studies in Society and History*. 1994. Vol. 36. Issue 3. Pp. 447–462.
10. Crone Patricia. *Medieval Islamic Political Thought*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. 462 pp.
11. Crone Patricia. *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 586 pp.
12. Gadjiev Murtazali. Construction Activities of Kavad I in Caucasian Albania. *Iran and the Caucasus*. 2017. Vol. 21. Issue 2. Pp. 121–131.
13. Gil Moshe. King Qubādh and Mazdak. *Journal of Near Eastern Studies*. 2012. Vol. 71. No. 1. Pp. 75–90.
14. Khodadad Rezakhani. Mazdakism, Manichaeism and Zoroastrianism: In Search of Orthodoxy and Heterodoxy in Late Antique Iran. *Iranian Studies*. 2015. Vol. 48. Issue 1. Pp. 55–70.
15. Saboorifar Farhad. Mazdakism and its historical principals. *Quid-Investigacion Ciencia y Tecnologia*. 2017. Issue 1. Pp. 2478–2483.
16. Sauer Eberhard. *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Eurasia*. London and New York: Edinburgh University Press, 2017. 336 p.
17. Shirazi Saeed. *A Concise History of Iran: From the early period to the present time*. Los Angeles: Ketab Corp., 2018. 355 p.
18. Timus Mihaela. Breaking the Rules: Considerations on Zoroastrian Terminology Related to the Idea of Heresy. *Numen-International Review for the History of Religions*. 2019. Vol. 66. Issue 2-3. Pp. 271–294.
19. Trompf Garry W. *From Late Antiquity to Neo-Mazdakism. Sufism in the Secret History of Persia*. Oxford: Routledge, 2013. Pp. 103–138.

THEORY AND PRACTICE OF MAZDAKISM: SOCIO-POLITICAL ASPECT**Viktor Melnyk***Taras Shevchenko Kyiv National University,
Faculty of Philosophy, Department of Political Science
Volodymyrska str., 60, 01033, Kyiv, Ukraine*

The article attempts to reveal the main principles of political science research of the Mazdakit religious movement of the last decade of the 5th – beginning of the 6th centuries AD. The ultimate goal of such an attempt should be considered the preparation of a comprehensive generalizing work on the history of political scholars of Sasanian Iran. The role of the background in such work, according to the author, should play the relationship between the Persian “king of kings” Kavad and the leading heresiarch of the time Mazdak. At the same time, it is important to emphasize that their long-term interaction, both positive and negative, not only requires an independent monographic review but also depicts the most important aspect of the intellectual history of late Iran – the synthesis of creative forces of ancient Mediterranean and ancient Persia. In this context, the problem of the common cultural and political destiny of Iran with the Eastern Roman Empire (Byzantium) is gaining special importance. Thus, through the prism of background analysis of Byzantine-Persian relations, the author consistently proves the thesis of the futility of studying Persian political thought of the Sassanid era outside its systematic comparison with Byzantine (Eastern Roman) theories, doctrines and concepts. The author pays special attention to the problems of “taxis” and “systems” in the socio-political component of the Mazdak movement. The reception of the political dogma of Neoplatonism, coupled with an aggressive class connotation, turned Mazdakism into a veritable monument to the Iranian-Byzantine civilization cooperation. Apart from the Mazdakit movement, the signs of such a commonality were: the presence of the Nestorian Ctesiphon Patriarchate in Persia, the constant concentration of Byzantine political opposition in Ctesiphon, the widespread use of Greek literary language in Sasanian Iran. Despite the constant wars of Persia and Byzantium (Eastern Roman Empire), these two states evolved complementarily. Their confrontation bore the imprint of a historical tradition and was territorial rather than mental. According to the author, this is how the relations between Persia and the Mediterranean were formed since the coronation of Alexander the Great as “King of Asia” in 330 BC. A long stay in the bosom of Hellenistic and Latin culture made itself felt. Thus, the specifics of Iranian political reality were not really as despotic as we used to understand it from the student time. The example of Mazdak’s religious and political movement is a clear confirmation of this statement.

Key words: Mazdakism, Zoroastrianism, Avesta, Neoplatonism, Nestorianism, Sasanian Iran, Eastern Roman Empire (Byzantium).

УДК 323.21/316.776.3/35.077.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.26>

ЗАДАЧА ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ЕЛЕКТРОННИХ ПОСЛУГ ДЕРЖАВИ В УКРАЇНІ В КОНТЕКСТІ РОБОТИ ІЗ ЦІЛЬОВИМИ АУДИТОРІЯМИ

Наталія Мельничук

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин, кафедра міжнародної інформації
вул. Юрія Іллєнка (Мельникова), 36/1, 04119, м. Київ, Україна*

Статтю присвячено актуальній у сучасній науковій та політичній діяльності темі впровадження електронного урядування. Оскільки реалізація принципів концепції електронного урядування в Україні знаходиться в стані розробки та впровадження, дослідження з цієї тематики становлять не лише науковий, а й практичний інтерес зокрема для державних структур та інституцій. У статті приділено увагу особливостям цифровізації та електронних послуг в умовах сучасного стану розвитку української держави та українського суспільства. Окрему увагу приділено комунікаційній складовій частині процесу формування е-держави та е-громадянина, зокрема питанням формування активної громадської участі в процесах державотворення, що є невід'ємною характеристикою сучасної демократичної держави, клієнто орієнтованого та результато орієнтованого типу урядування. Визначено основні проблемні складники процесу впровадження системи електронних послуг із боку споживача – громадянина. Запропоновано приклад структури пріоритетних цільових аудиторій для комунікаційного проекту, метою якого має стати популяризація електронних послуг серед громадян України. Представлено характеристику (частину профайлу) пріоритетних цільових аудиторій за критеріями важливості для реалізації комунікаційного проекту, зацікавленості в проекті, проявів небажаної поведінки та можливих змін в оціночних та поведінкових показниках топ-5 ЦА. Запропонований підхід до структурування цільових аудиторій, побудови карти ЦА, відповідно, планування ланцюгів комунікаційних впливів може забезпечити ефективне вирішення проблеми недовіри значної частини населення до системи електронних послуг за умови раціонального використання ресурсів, а також допоможе сформувати активну та свідому громадянську позицію серед молоді, що зазвичай менш активно долучається до діалогу з державою. Результатом запровадження комплексного раціонального комунікаційного проекту з популяризації е-урядування в Україні має стати активна та свідома участь громадян у процесі державотворення, вдосконалення інституційних процесів, підвищення рівня прозорості та відкритості діяльності державних структур, покращення не лише індексних, але й рейтингових характеристик рівня розвитку електронного урядування України у світових рейтингах.

Ключові слова: електронне урядування, цифровізація, електронні послуги, цільова аудиторія, структурування цільових аудиторій, профайл цільових аудиторій, комунікаційний вплив, цифрові компетенції.

Стрімкий розвиток інформаційно-комунікаційних технологій (далі – ІКТ), що лише набирає темпів протягом вже більше 30 років, вносить незворотні зміни в усі сфери життя та розвитку людини, особистого та суспільного. Сучасний світ стає дедалі більш залежним від ІКТ. Фундаментальним чином змінюється характер взаємодії на міжнародній арені та всередині країни, між міжнародними акторами, державними інституціями, населенням країни, окремими громадянами, що зумовлює певні критичні виклики на шляху розбудови суспільства, але одночасно й надає суттєві можливості для соціального, економічного роз-

витку країни, підвищення її конкурентоздатності. Інститут держави має довгу історію існування та розвитку, змінювались концепції, форми та методи, але питання ефективності державного управління залишається актуальним. «Якщо раніше <...> акцентувалося на тому, що держава має обслуговувати своїх громадян, то сьогодні мова має йти про формування партнерських відносин між державою і громадянами, про їх спільний внесок і дії щодо вирішення назрілих питань» [1, с. 4]. Одним із дієвих інструментів трансформації державного управління в епоху становлення інформаційного суспільства (чи вже нині суспільства знань) є реалізація концепції електронного урядування, електронної демократії. Впровадження цифрових технологій у сферу державного управління країни уможливорює значне підвищення його ефективності, вирішення проблем швидкості, якості, доступності для більшості громадян і подолання корупції та бюрократії в цій області.

Серед європейських стандартів розвитку держави чільне місце займають інформатизація суспільства та впровадження концепції електронного уряду, яка розуміє електронне урядування як «форму організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян» [2]. В Україні прийнято цілу низку законів та інших нормативних актів, що регулюють інформатизацію та впровадження електронної інформаційної системи «Електронний уряд» задля забезпечення глобальної цифровізації та реалізації проекту «Держава у смартфоні». Хоча впровадження в життя країни переваг ІКТ в Україні відбувалось протягом багатьох років, лише в вересні 2017 р. Уряд схвалив Концепцію розвитку електронного урядування в Україні, яка визначала «напрями, механізми і строки формування ефективної системи електронного урядування в Україні для задоволення інтересів та потреб фізичних і юридичних осіб, вдосконалення системи державного управління, підвищення конкурентоспроможності та стимулювання соціально-економічного розвитку держави» [3]. Далі, вже в січні 2018 р. Уряд схвалив «Концепцію розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки», в основу якої було покладено реалізацію ініціатив «Цифрового порядку денного України 2020» (цифрова стратегія) і яка відходила від застарілих принципів інформатизації суспільного життя та враховувала певні сучасні тенденції та досвід провідних країн світу. Зокрема, в Порядку денному зазначались переваги процесу цифровізації над традиційним поняттям інформатизації:

- якісне покращення усіх процесів, створення нових послуг;
- створення нових форм взаємодії: хмарні послуги, Big Data, Machine to Machine тощо;
- сприяння як економічному розвитку країни, так і реалізації людського потенціалу;
- сприяння форсованому революційному розвитку [4, с. 2].

Сучасні тенденції у сфері державного урядування значною мірою характеризуються підвищеним ступенем «електронізації» та «цифровізації» процесу взаємодії держави та громадянина. Саме цей фактор зумовлює розподіл «відповідальності» за ефективність процесу такої взаємодії між обома сторонами – державними інституціями та власне громадянами. Ще в 2010 році в рамках стратегії «Європа 2020» в «Цифровому порядку денному для Європи» (англ. Digital agenda for Europe) було окреслено 7 основних засад європейської стратегії розвитку цифрової економіки до 2020 року, серед яких окреме місце посідали питання довіри та підвищення електронних навичок користувачів електронних послуг наряду з питаннями створення єдиного цифрового ринку, інтероперабельності стандартів, впровадження ІКТ у соціальну сферу, науковими доробками для покращання якості та швидкості технологій та їх впровадження в різні галузі життя суспільства. Щодо

України, «Цифровий порядок денний України 2020» (цифрова стратегія) також на рівні трансформації діяльності уряду розглядав дві складові частини: E-government (електронне врядування, стосується діяльності урядових установ та процесів, ініційованих урядом країни) та E-participation (електронна участь, стосується залучення громадян до участі в суспільних та політичних процесах, процесах взаємодії з державними установами, електронна демократія), що насамперед також вимагає від громадянина високого рівня цифрових компетенцій, рівно як і довіри до ефективності, прозорості, надійності, безпеки електронних послуг, якими він користується.

Отже, якщо теоретичні концепції щодо дій та заходів, що сприяють підвищенню ефективності е-уряду, мають вже певні напрацювання (моделі, механізми дії), досвід інших країн світу висвітлив проблемні місця та показав шляхи їх подолання, слабкою ланкою функціонування всієї системи електронного урядування залишається сам споживач електронних послуг – громадянин держави, на чю користь, насамперед, спрямовані дані трансформації. Традиційна для українського суспільства недовіра до чиновництва, впевненість у бюрократизмі та хабарництві доповнюються в контексті е-урядування недовірою до «віртуального державного офісу», до рівнозначності електронного документа та традиційного, паперового, сумнівами щодо безпеки електронних даних та електронних транзакцій, а особливо невпевненістю у власних навичках користування ІТ для вирішення поточних задач. Особливо це стосується громадян старшого віку, основна професійна, виробнича та громадянська активність яких припала на час паперової бюрократії.

Поступово можна спостерігати, що ситуація в Україні з використанням ІКТ як у звичайному житті, так і у взаємодії з державними органами змінюється на краще. Але темпи таких змін видаються недостатніми. Низка програм, спрямованих на покращення навичок ефективного використання е-послуг, як державних, так і рівня місцевих адміністрацій, показали позитивні зрушення в рівні е-грамотності. Для прикладу можна навести youtube-кампанію «Тримай пораду від сусіда» Державного агентства з питань електронного урядування, розпочату в березні 2019 року, метою якої визначено популяризацію електронних послуг різних державних органів України серед пересічних громадян. Тематика роликів спрямована на електронні послуги, що потенційно користуються найбільшим попитом громадян. Крім того, варто згадати організацію безплатних курсів комп'ютерної грамотності для пенсіонерів у різних містах України на базі місцевих публічних бібліотек, Університет третього віку В. Пилипишина, різноманітні волонтерські та громадські програми, що в невимушеній формі допомагають громадянам розібратись в особливостях користування електронними послугами від електронних кабінетів комунальних служб, онлайн-банкінгом, електронними чергами до лікаря чи ЦКС, до отримання довідки, оформлення пенсії чи субсидії, реєстрації бізнесу, подання запиту чи заяви тощо. Нині в Україні представлено вже більше 120 різних електронних послуг, які можна знайти на Урядовому порталі в розділі «Електронні послуги» [5], але цілісної реалізації Концепції електронного урядування поки що не досягнуто.

Для подолання проблеми недостатнього рівня довіри до електронних послуг необхідна комплексна цілеспрямована інформаційна підтримка з боку держави, роз'яснювальна та просвітня робота з метою формування позитивної оцінки громадян щодо е-урядування, розуміння його цілей та суті, бачення своєї ролі в процесі управління державою. Адже «стати справді «електронним Громадянином» (а не просто користувачем окремих послуг), який знається на проблемах державного управління, стати свідомим учасником політичного процесу, власне, і є кінцевою метою розбудови електронного уряду. Проте «електронним» Громадянин може стати лише за умови його повної залученості до політичних про-

цесів у державі, що своєю чергою не може не корелюватись зі процесами зацікавленості, на які і може вплинути держава шляхом певних інформаційних кампаній із заохочення громадян до процесів державницького будівництва» [6, с. 91].

В умовах вирішення задачі формування або трансформації громадської думки з певного питання державного, національного чи суспільного значення, зокрема заохочення громадян до свідомого використання механізмів та послуг з електронного урядування, особливого значення набуває проблема ефективності комунікаційного впливу. Оскільки йдеться не лише про популяризацію е послуг та е участі, а й про забезпечення ефективної організації суспільного і політичного життя держави і державних інститутів із метою демократизації та розвитку інститутів суспільного управління, зрештою, забезпечення державних інтересів.

Необхідною умовою забезпечення ефективності комунікаційного впливу є детальне структурування цільових аудиторій на основі значущих показників відповідно до цілей такого впливу. Загальна кількість досліджуваних ЦА для комунікаційного проекту державного/національного рівня може сягати 25–30, іноді 50. Саме детальна структуризація дає змогу побудувати раціональну карту цільових аудиторій, тим самим спланувати комунікаційний вплив максимально ефективним та результативним. Суть розробки карти цільових аудиторій полягає в побудові ієрархії ЦА і встановленні мережі впливів між ними таким чином, щоб забезпечити ефективне охоплення інформаційними потоками та комунікаційними впливами абсолютно всі цільові аудиторії, значущі в рамках конкретного комунікаційного проекту. У термінах державного комунікаційного проекту поняття карти цільових аудиторій має суттєві особливості, основною відмінністю стають мета створення та застосування такої карти в подальшому плануванні проекту. У рекламній діяльності карта ЦА створюється загалом у процесі розробки портрета ЦА, визначення портрета споживача/користувача. Рекламна кампанія не має на меті зміну ціннісних орієнтирів реципієнтів інформаційного впливу. У той час як метою комунікаційного проекту державного/суспільного рівня є глибока зміна поведінкового шаблону громадян держави, а карта ЦА такого проекту відображає ланцюги впливів між конкретними цільовими аудиторіями. Раціональна карта ЦА дає змогу надалі спланувати безпосередній вплив лише на топ-5 ЦА, при цьому забезпечується максимальне охоплення інформаційними впливами всіх ЦА в межах проекту при економії ресурсів шляхом «керування ланцюгів впливів».

Значущими для конкретного проекту показниками можуть бути вікові групи, стать, рівень матеріальних статків, професійна сфера діяльності, регіон проживання, політичні погляди, рівень освіти, навіть наявність чи відсутність авто. Основним критерієм відбору показника для процесу структурування має виступати рівень чутливості поведінкової чи ментальної/емоційної реакції ЦА. «Наприклад, під час розробки проекту з проблеми безпритульних тварин на вулицях міст або свідомого дотримання ПДР не буде суттєвою характеристика політичних поглядів, у той же час при дослідженні проблеми формування національної ідентичності або просування певної реформи державного управління цей показник може виявитися суттєвим» [7].

У контексті проблеми популяризації концепції електронного урядування та електронних послуг зокрема серед громадян України та подолання сумнівів та страхів щодо безпеки та навичок користування ними найбільш значущими видаються показники: відношення до бізнесу (власний бізнес, найманий працівник, держслужбовець), вік (особливо молодь та старше покоління; середня вікова група охоплена за попереднім показником), також ступінь володіння навичками користування ІКТ та використання ІКТ у повсякден-

ному житті для вирішення робочих, навчальних чи побутових задач. «Особливої уваги потребує критерій поділу ЦА за віковими групами. Старше покоління не опанувало ІТ на достатньому рівні для ефективної взаємодії з урядом і задоволенні власних потреб. У той же час покоління старших людей завжди було політично більш активним за молодь, із більшим досвідом та свідомою громадянською позицією, що позитивно впливає на процеси демократизації та аудиту діяльності уряду з боку суспільства, проте брак ІТ обізнаності зменшує перспективи залучення таких громадян до суспільних трансформацій. Що стосується молодого покоління, тут постає серйозна проблема заохочення молоді до діалогу з державою задля удосконалення держави та її послуг. Ця дилема і є наріжним каменем для ефективної й успішної діяльності електронного уряду як трансформаційного проєкту та сучасного демократичного тренду» [6, с. 93].

Для прикладу можна запропонувати частину попереднього профайлу цільових аудиторій комунікаційного проєкту, метою якого є поширення та популяризація електронного урядування в Україні, наведеного в таблиці 1.

Таблиця 1

Приклад (частина) попереднього профайлу топ-5 ЦА [6, с. 93–94]

ЦА	Чому дана ЦА важлива для проєкту	Чому проєкт важливий для цієї ЦА	Що не влаштовує в поведінці / ставленні / позиції	Очікувані (бажані) зміни в поведінці / ставленні / позиції
Молодь 18–25	Необхідна база знань та навичок. Молодь – майбутнє країни	Сучасний статус «електронного» Громадянина	Слабка громадянська позиція. Часта орієнтація на кар'єру та заробіток	Активна громадянська позиція. Залучення в процеси модернізації держави
ПП, власний бізнес 25–60	Постійно працюють із цією сферою в рамках ведення бізнесу	Спрощення, зручність, якість в отриманні державних послуг. Зменшення бюрократії та корупції	Упередженість щодо надійності, зручності та ефективності	Активне використання е-послуг для задоволення потреб бізнесу
Наймани працівники 25–60	Потенційно є споживачами е-послуг держави в усіх сферах	Спрощення, зручність, якість в отриманні державних послуг. Зменшення бюрократії та корупції	Упередженість щодо надійності, зручності та ефективності. Нерозуміння переваг. Часто недостатній рівень володіння ІТ	Активне використання е-послуг для задоволення власних потреб
Державні службовці (рядовий склад)	Постійно працюють із цією сферою в рамках службових обов'язків	Е-послуги – необхідна умова для виконання службових обов'язків	Часто сприймають е-послуги як перешкоду. Недостатній рівень володіння ІТ (особливо в маленьких містах та селищах)	Надання е-послуг на високому рівні (якісно, швидко, зручно для всіх ланок процесу). Популяризація та роз'яснювальна робота серед громадян
Старше покоління 60+	Активна зацікавленість в діяльності уряду	Можливість безпосередньої участі в житті країни	Недостатня обізнаність із сучасними ІТ	Активне використання е-послуг для задоволення власних потреб

До розробки попереднього профайлу застосовано такі критерії (за В.С. Волкер¹):

- чому ця ЦА важлива для проекту (визначає ті ЦА, на які треба у першу чергу спрямувати комунікаційний вплив і не можна залишити під опосередкований вплив (який може виявитись більш слабким чи навіть частково викривленим), ті ЦА, від яких значною мірою залежить ефективність комунікаційного чи робочого проекту);
- чому проект важливий для цієї ЦА (чому ця ЦА має зацікавитись проектом, що він їй дає, які потреби/інтереси задовольняє);
- що не влаштовує в поведінці/ставленні/позиції цієї ЦА в контексті проекту (ті оціночні чи поведінкові особливості, які заважають ефективній реалізації проекту або заважають цій ЦА долучитись до проекту);
- очікувані (бажані) зміни в поведінці/ставленні/позиції цієї ЦА (конкретні оціночні чи поведінкові зміни, які можна відслідковувати та які наочно демонструють динаміку змін (чи їх відсутність) та рівень досягнення цілей проекту);
- як ця ЦА отримує інформацію (загальна характеристика каналів отримання інформації, які можна використовувати в рамках проекту для ефективного охоплення даних ЦА);
- наявні/потенційні лідери думок для цієї ЦА (найменш стала категорія, в разі її виділення дає змогу значно покращити результативність проекту, але здебільшого сила впливу лідера думки зменшується зі збільшенням кількісної характеристики ЦА).

Застосування такого підходу дає змогу розмежувати цільові аудиторії за принципом раціональності спрямування комунікаційного впливу – виділити топ 5 ЦА, безпосередній комунікаційний вплив на які сприятиме ефективності проекту та забезпечить досягнення запланованих результатів, відсунення цих ЦА на нижчі рівні може призвести щонайменше до зниження ефективності або до спотворення очікуваних результатів проекту, а також розташувати решту ЦА в ієрархічній структурі цільових аудиторій досліджуваної проблеми. Планування комунікаційного впливу за подібною структурою відповідає принципам організації інформаційної роботи за розвинутою стратегічною моделлю масового обміну інформацією, що враховує не лише вертикальні, а й горизонтальні впливи та видається ефективною при реалізації державних/національних/суспільних проектів.

Також важливими для визначення пріоритетних цільових аудиторій можуть виступати характеристики ЦА за критеріями ролі в процесі комунікації та ставлення до конкретної проблеми [8, с. 62–63].

Розробка поглибленого (повного) профайлу проводиться для визначених з ієрархічної структури топ-5 цільових аудиторій і має на меті надати максимальну інформацію, що допоможе визначити індивідуальні особливості сприйняття інформації, мисленневих процесів та поведінкових шаблонів пріоритетних ЦА. Такий підхід дає змогу розробити більш індивідуалізований інформаційний контент і, відповідно, сприяє підвищенню ефективності комунікаційного проекту. У поглиблений профайл включають такі характеристики, як структура інтересів ЦА (життєві, рушійні та загальні), позитивні та негативні стереотипи ЦА, тип сприйняття інформації та прийняття рішень (рівень та тип візуалізації, ступінь емоційності подання інформації та реакції на неї, ступінь спонукання, аргументація та доказовість, законсервованість мисленневих, емоційних та поведінкових шаблонів тощо).

¹ Dr. Vivian S. Walker, Executive Director of the United States Advisory Commission on Public Diplomacy at the Department of State.

Етап роботи над структуруванням цільових аудиторій, а особливо над створенням профайлу, забирає до 70% часу розробки усього проекту. Але саме «правильний» профайл ЦА є запорукою успіху комунікаційного проекту.

Результатом цілісної, комунікаційної кампанії держави щодо популяризації та роз'яснення суті, мети та особистісних переваг для громадян країни комплексного впровадження принципів електронного урядування відповідно до урядових ініціатив (Концепції розвитку системи електронних послуг..., Концепції розвитку електронної демократії..., Концепції розвитку електронного урядування..., повномасштабного впровадження системи обміну даними «Трембіга» та ін.) має стати активна та свідома участь громадян у процесі державотворення, вдосконалення інституційних процесів та розбудова сильних державних інституцій, підвищення рівня прозорості та відкритості діяльності державних структур.

Список використаної літератури

1. Зарубіжний досвід упровадження електронного урядування / Т. Камінська та ін.; за заг. ред. С. Чукут. Київ, 2008. 200 с.
2. Концепція розвитку електронного урядування в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 р. № 649-р. *Законодавство України* : база даних. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-r#n14> (дата звернення: 12.07.2020).
3. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні. *Нормативно-правові акти* : база даних. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/250287124> (дата звернення 12.07.2020).
4. Проект Закону України «Про цифровий порядок денний України» : інфографіка. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. *Верховна Рада України*. URL: <https://www.rada.gov.ua/uploads/documents/40009.pdf> (дата звернення 16.07.2020).
5. В Україні зростає попит на електронні послуги – Держагентство. *Укрінформ* : офіц. вебсайт. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/2682848-v-ukraini-zrostaє-popit-na-elektronni-poslugi-derzagentstvo.html> (дата звернення 15.07.2020).
6. Андреева О.М., Мельничук Н.Б. Структурування цільових аудиторій при впровадженні концепції електронного урядування в державі. *Social science: history, modernity, the future, EU experience* : Proceedings of the International scientific and practical conference, Wloclawek, Republic of Poland, 27–28 December, 2019. Wloclawek : Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2019. P. 90–95.
7. Мельничук Н.Б. Задача структурування цільових аудиторій при плануванні комунікаційного проекту. *Міжнародна інформація / Міжнародні комунікації: історія, сучасність і перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 6 грудня 2019 р. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2019. Вип. 21 (2019). URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/3855 (дата звернення 13.07.2020).
8. Коник Д. Стратегічні комунікації: посібник для державних службовців. Київ, 2016. 256 с.

**PROBLEM OF POPULARISATION OF E-SERVICES IN UKRAINE
IN THE CONTEXT OF WORKING WITH TARGET AUDIENCES****Nataliya Melnychuk***Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Institute of International Relations, Department of International Information
Yuriy Illenko (Melnikova) str., 36/1, 04119, Kyiv, Ukraine*

The article is devoted to the problem of e-government implementation, which is actual task for most of modern countries. As the system of e-government and e-services in Ukraine is in the developing state, research on this topic have not only scientific but practical value in particular for government agencies and institutions. The article studies the features of the implementation of the principles of e-government in modern realities of Ukrainian political life; pays attention to the peculiarities of the processes of digitization and e-services' implementation. Special attention is paid to communication component of the forming process of an e-state and e-citizen, in particular to the forming of the active public participation in state-building processes, which is an integral feature of a modern democratic state, feature of a customer-oriented and result-oriented type of government. The article identifies the main problematic components of implementation process of e-services system from the point of view of the citizen – the real consumer of this services. The structure of priority target audiences for a communication project, which should aim to promote electronic services among the citizens of Ukraine is shown in the article as an example of using the method proposed. The research presents the part of target audiences' profile, based on such criteria as importance for the implementation of communication project, level of interest to the project aims and potential results, undesirable behavior and possible changes in the evaluation and behavioral indicators of the top-5 target audiences. The proposed approach to structuring target audiences, building a TA map and thus planning the controlled chains of communication influences can provide an effective solution to the problem of distrust of a large part of the population to the system of electronic services with ensuring the rational use of resources. It will also help to form an active and conscious civic position among young citizens, who are usually less actively involve themselves in dialogue with the state. The realization of a comprehensive rational communication project should result in active and conscious participation of citizens in state formation processes, increasing transparency and openness of government agencies and institutions, improvement not only index but also rating assessments of the e-government' implementation in Ukraine.

Key words: e-governance, digitization, e-services, target audience, structuring target audiences, target audience profile, communication influence, digital competencies.

УДК 323.2:004.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.27>

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФОРМАТІВ ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТІВ ПІД ВПЛИВОМ ЦИФРОВІЗАЦІЇ (КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ОФІЦІЙНИХ ДИСКУРСІВ УКРАЇНИ ТА БІЛОРУСІ)

Наталія Стебліна

*Донецький національний університет імені Василя Стуса,
факультет інформаційних та прикладних технологій,
кафедра політології та державного управління
вул. 600-річчя 21, 21021, м. Вінниця, Україна*

Офіційні політичні дискурси України та Білорусі порівнюються в статті. Описується еволюція цих дискурсів залежно від режиму. Для аналізу використовуються тексти сайтів президентів за 2005–2019 роки. За допомогою спеціальних програм, написаних мовою Python, вимірюються два показники: показник комунікаційного наміру (кількість текстів, що містять політичні заяви) та інтертекстуальності (тексти, що містять цитати). Компаративний аналіз офіційних дискурсів України та Білорусі демонструє значну відмінність між ними за цими показниками, що свідчить про принципово відмінні засади функціонування цих дискурсів: українського – у конкурентному середовищі та білоруського, для якого конкурентне середовище не характерне. В українському дискурсі віднайдено поступове зростання показника комунікативного наміру від 0,036 до 0,17 (без значних перепадів та зі збільшенням кількості таких форматів перед зміною влади). При цьому частка «ритуальних» дієслів незначна (за винятком періоду правління Януковича, коли були здійснені спроби авторизації українського режиму). У білоруському дискурсі зафіксовано поступове зростання показника комунікативного наміру від 0,06 до 0,14, проте виявлено значний «стрибок» у 2012–2014 роках до 0,45 і спадання показника з 2015 року до 0,09. При цьому частка «ритуальних» дієслів – 60–70%. Це свідчить про імітацію комунікації з лідерами інших країн у цей період, що є характерним для авторитарного режиму під час його консервації. Далі ж частка таких дієслів зменшується, що може говорити про стабілізацію авторитаризму.

Найбільш демонстративним показником із точки зору відмінності обидвох режимів є інтертекстуальність, що майже повністю відсутня в білоруському режимі та активно присутня і поступово збільшується в українському.

Отже, на прикладі авторитарного білоруського режиму за часів цифровізації продемонстровано використання змішаних форматів (традиційних для офіційного дискурсу та медійних), а для більш демократичного, перехідного українського режиму – медійних, що свідчить про налаштованість офіційного режиму України на пряму, без посередництва ЗМІ, взаємодію із суспільством у цифрові часи.

Ключові слова: офіційний політичний дискурс, сайт президента, Україна, Білорусь, цифровізація.

За цифрових часів тексти офіційного політичного дискурсу можуть передаватися до аудиторії не тільки з посередництвом ЗМІ, як це було традиційно, але й напряму – через численні мережеві канали. При цьому останній спосіб комунікації може потенційно стати провідним у політичному житті. І вже нині чуємо розмови про кризу журналістики [7, с. 1060; 13], вторинність ЗМІ порівняно із соціальними мережами та іншими майданчиками, що стають визначальними для політичної боротьби [8; 10; 12; 15–17].

Проте для того, щоб бути переданими аудиторії напряму, тексти офіційного політичного дискурсу мають змінитися, зокрема на рівні формату, бо ж на ранніх етапах функціо-

нування інтернету (за часів web 1.0) багато мережевих текстів просто копіювали офлайнні формати. Якщо говорити про офіційний політичний дискурс, то це був передрук комюніке – офіційних документів про події та заходи за участю представників влади. Далі ці тексти перероблялися ЗМІ, щоб бути придатними для поширення в масовій аудиторії. Нині ж – зі зміною ролі ЗМІ в політичній комунікації – тексти офіційного політичного дискурсу мають створюватися з розрахунком на пряму взаємодію із суспільством.

Тому в цьому дослідженні звернемо увагу на те, як під впливом цифровізації трансформуються формати політичних текстів офіційного дискурсу. При цьому цікаво буде відстежити, чи є різниця в тому, як ці формати еволюціонують у країнах із різними режимами, зокрема в Україні, режим якої визначається як перехідний, або змішаний (на межі між авторитарним і демократичним) [1–4], та Білорусі, режим якої дослідники називають авторитарним [5, с. 318; 11; 14; 18; 21]. Передбачаємо, що чим більш демократичний режим, тексти в якому функціонують у конкурентному середовищі, тим більшими є трансформації форматів офіційних повідомлень. Адже, на думку вчених, що займаються дискурс-аналізом, мова та політика пов'язані на фундаментальному рівні [9, с. 4], а зміни в мові завжди свідчать про зміни в соціумі, при цьому зміни в мові (та мовній поведінці) можуть спричинювати соціальні зміни [22, с. 3].

Говорячи про політичний дискурс, спиратимемося на класичне визначення цього поняття Т.А. ван Дейком, що вважав, що у ньому репродукується політична влада: як домінування (та інколи зловживання владою), так і спротив цьому [19, с. 11]. А також зважати-мемо на заувагу П. Чілтона, що вважає, що в дискурсі демократичного суспільства можуть бути репрезентовані як боротьба за владу, так і тяжіння до консенсусу [4, с. 3]. Відповідно, у більш демократичному дискурсі (навіть в офіційній його частині) завжди можна буде простежити наявність опонентів (згадки про них, відсилки до їх заяв та ін.). Або ж те, що Н. Ротар називає «діалоговою формою участі» [6, с. 76]. Так само склад політичних акторів (суб'єктів та інститутів) буде ширшим. Натомість авторитарний дискурс передбачатиме тільки ретрансляцію домінування однієї політичної сили, отже, це можна буде відстежити як через склад згадуваних політичних акторів, так і через формати текстів, які не передбачатимуть включення інших точок зору або ж відсилок до них.

Мета цього дослідження – відстежити та порівняти еволюцію форматів текстів офіційних дискурсів України та Білорусі упродовж 2005–2019 років за низкою показників. По-перше, за показником комунікативного наміру (відсоток текстів, новиною в яких виступає заява, а не факт). По-друге, за показником інтертекстуальності (відсоток текстів, які містять цитату).

Офіційним дискурсом у цій роботі вважаємо тексти новин із сайту президента країни. Саме новини беремо тому, що вони є своєрідним «зрізом» активності першої особи держави і містять інформацію як про його візити, так і заяви, звернення, контакти з іншими лідерами та ін. Інші жанри політичних текстів (промови, які аналізуються найчастіше, листи, інтерв'ю) не дають змоги так повно охопити усі аспекти офіційного дискурсу. У випадку із Білоруссю використовувався архів сайту <http://president.gov.by> (російська версія). В Україні ж із кожним новим президентом видаляються повідомлення попередника, тому для того, щоб відновити тексти, довелося використати вебархів <http://web.archive.org/>. Зауважимо, що таким чином було віднайдено не всі тексти, бо сервіс на початку 2000-х років робив скріншоти сайтів рідше, ніж, приміром, в останні роки наших спостережень. Також із незрозумілих поки що причин маємо значну лакуну наприкінці 2018 року.

Тексти із сайтів президентів Білорусі та України (Зеленський), вебархіву сайту президентів України (Ющенко, Янукович, Порошенко, в.о. президента Турчинова) збиралися

за допомогою комп'ютерної програми-парсера (мова Python). Із використанням модуля requests із html-розмітки виокремлювалися заголовки та тексти новин. Для вимірювання показника комунікативного наміру укладалися словники дієслів, що свідчать про новину, в якій робиться заява: «говорити, привітати, зазначити» та ін. Для сайту президентів України – державною мовою, для сайту білоруського президента – російською (оскільки російська та білоруська версії ідентичні). У дієсловах видалялися закінчення, щоб отримувати їх в усіх граматичних формах. Створена для дослідження програма find_communication.py шукала збіги між словником та заголовками новин. Для вимірювання інтертекстуальності аналізувався синтаксис заголовків – через регулярні вирази:

– «r'[A-ЯІЄ]w+\. *?n'» – таким чином віднаходилися заголовки, що містили власну назву та двокрапку після неї, наприклад «Ющенко: При формуванні проекту Держбюджету-2008 уряд продемонстрував зневагу до соціальної складової»;

– «r^n.*?s[–]\s[A-ЯІЄ]w+n'», «r^n.*?s[–]\s[A-ЯІЄ]w+s[A-ЯІЄ]w+n'» – заголовки, що містили тире після заяви та прізвище або ім'я та прізвище наприкінці заголовка, наприклад «Бюджет-2008 не є предметом для розгляду неповноважної ВР V скликання – Віктор Ющенко»;

– «r^n.*?s[–]\sПрезидент.*n'» – заголовки, що містили слово «Президент» чи «Глава» (тобто «Глава держави») після заяви всередині заголовка, наприклад «Закон про підвищення соцстандартів має бути виконаний урядом – Президент в інтерв'ю Чернігівській ОДТРК»;

– «r'[«"']a-я]w+.*?[""']» – заголовки, що містили цитату, написану з маленької літери; таким чином відсортовувалися заголовки, що містили власну назву в лапках, яка не є цитатою, приміром, «НСК «Олімпійський» стане гордістю України», але віднаходилися заголовки «Оприлюднені офіційні «дані» є ні чим іншим, як фальсифікацією, «фількіною грамотою», що містять відсилку до заяв опонентів – «дані».

Єдиним обмеженням для цього метода є те, що програма не може знаходити заголовки-цитати, що не містять цих синтаксичних знаків, наприклад: «В первом полугодии выполнены все основные показатели, заложенные в Основных направлениях денежно-кредитной политики на текущий год» («У першому півріччі виконані усі основні показники, закладені в Основних напрямках грошово-кредитної політики на поточний рік»). Однак кількість подібних заголовків не є значною, до того ж вони були характерними для обох сайтів тільки на початку зазначеного періоду спостережень (2005–2008 роки).

Перейдемо до розгляду результатів.

У білоруському офіційному дискурсі спостерігаємо значну кількість текстів, що містять комунікативний намір – порівняно з українським. Особливо це помітно в період 2012–2014 років (Рис. 1).

Якщо говорити про білоруський дискурс, то тут спостерігаємо період 2005–2009 років із доволі низьким показником (0,05–0,06). Потім поступове зростання – до найвищого показника 0,45 у 2013 році і повернення до показника 0,1 у 2018–2019 роках.

Спробуємо проаналізувати ці дані, звертаючи увагу на формати текстів. У першому періоді спостерігаємо переважання в дискурсі комюніке-формату (або ж копіювання офлайнової тактики). У цей час більшість заголовків не містили дієслів (що не є характерним для медійного формату, де заголовки, як правило, будується на основі дієслова і відповідає на запитання «що сталося/відбувається/станеться»), а містили «довіски», тобто повні назви установ, посад, імена та прізвища – а не тільки прізвища чи скорочені назви установ (наприклад, аббревіатури). Приклади заголовків цього періоду: «Виступ на V з'їзді Федерації профсоюзів Білорусі», «Зустріч із губернатором Волгоградської області Миколою

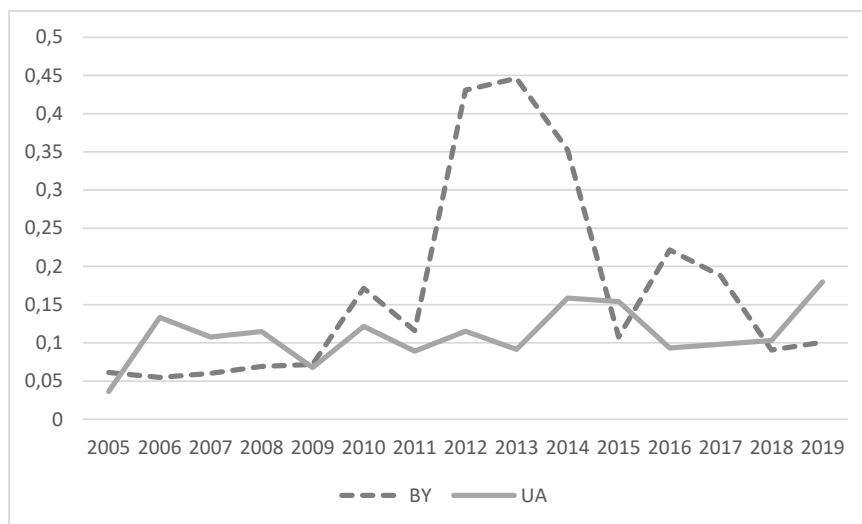

Рис. 1. Показник комунікативного наміру в офіційних дискурсах України та Білорусі

Максютою» та ін. У 2010 році підхід до створення текстів змінюється, хоча подекуди зберігається старий стиль. Наприклад, більшає заголовків, що містять дієслова і більш схожі на медійний стиль: «Голова держави Олександр Лукашенко привітав співвітчизниць із Днем жінок», «Олександр Лукашенко відвідав Радошковицьку школу-інтернат для дітей-сиріт». У період 2012–2014 років такий формат стає провідним. А от із 2015 року відбувається повернення до старого, змішаного формату. При цьому також маємо зазначити, що у 2012–2014 роках із-поміж дієслів комунікативного наміру домінує «привітав» (60–70%). А у 2018–2019 роках із падінням кількості таких дієслів падає і кількість текстів із наявним комунікативним наміром (див. мал. 2).

Можемо стверджувати, що у випадку білоруського офіційного дискурсу так і не відбулося повного переходу до медійного формату текстів. Упродовж 2005–2019 років спостерігаємо комюніке-формат на початку (до 2009 року) та змішаний стиль із більшою або меншою кількістю дієслів у заголовках. При цьому в періоди з більшою кількістю дієслів переважають ритуальні заяви, пов'язані з привітаннями. Фактично, йдеться про імітацію політичної комунікації. Можемо припустити, що переважання подібної тактики свідчить про намагання «законсервувати» авторитарний режим (після виборів 2010 року, коли опозиція висунула в президенти єдиного кандидата і прогнала, а також акції протесту проти фальсифікації виборів «Площа 2010»). При цьому «консервація» відбувалася зі створенням видимості підтримки Лукашенка зарубіжними лідерами, бо привітання стосувалися саме їх (із днем народження, днем незалежності чи іншими національними святами).

В Україні ситуація інша. Тут бачимо більш інтенсивне використання текстів із комунікативним наміром у період правління Ющенка (0,10–0,13) із комюніке-періодом, що обмежується 2005 роком. Незначне зменшення показника в період Януковича (0,8–0,12). Зростання – до 0,15 за часів Порошенка та «гарячої» фази російської агресії. І найвищий показник у 2019 році – 0,17. Цікаво також, що зростання кількості текстів із наявністю комунікативного наміру відбувається в періоди зміни влади в країні (2009–2010, 2013–2014, 2019).

Якщо ж аналізувати формати текстів, то тут спостерігаємо такий самий змішаний період (комюніке- та медійний стиль) упродовж 2005–2010 років. Але потім медійний стиль починає переважати. Тобто в заголовках є дієслово, яскрава цитата, а назви посад чи установ подаються скорочено. Наприклад: «Наша команда захищатиме здобутки України за останні п'ять років – Президент»; «Україна сподівається отримати від ПАРЄ справедливую оцінку Голодомору – Віктор Ющенко». Також і за частотою використання дієслів «привітав» спостерігаємо переважання їх у дискурсі тільки в певні періоди. І тут цікаво, що це переважання знаходимо за часів Януковича (див. рис. 2). Фактично, можемо стверджувати, що значна частка «ритуальних» дієслів можуть свідчити про авторизацію режиму, коли у провладної політичної сили немає необхідності комунікувати з опонентами.

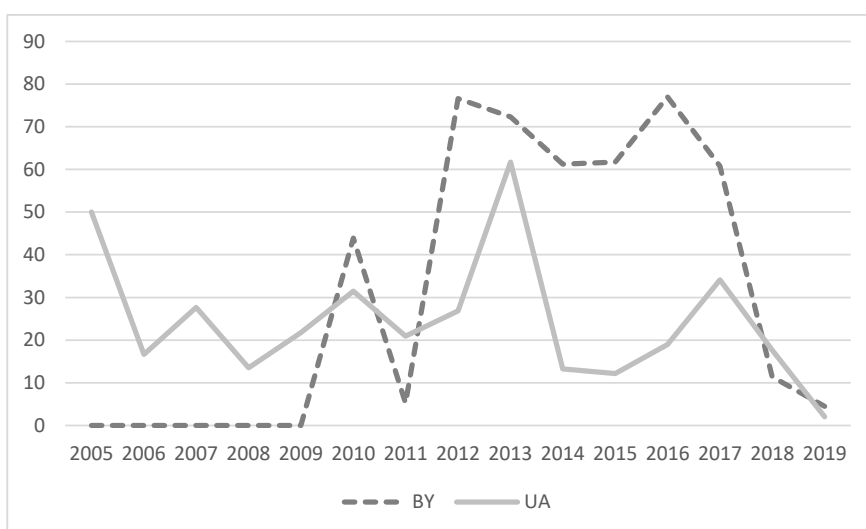

Рис. 2. Відсоток «ритуальних» дієслів в офіційних дискурсах України та Білорусі

Наші спостереження про використання традиційного комюніке-стилю в авторитарному режимі та перехід до медійного стилю у більш демократичному підтверджуються і під час аналізу показника інтертекстуальності (рис. 3).

Український дискурс порівняно з білоруським має високий показник інтертекстуальності, що зростає із часом. Для білоруського ж офіційного дискурсу цитати взагалі не характерні.

Отже, компаративний аналіз офіційних дискурсів України та Білорусі за 2005–2019 роки показав значну відмінність між ними за показниками комунікативного наміру та інтертекстуальності. Це свідчить про принципово відмінні засади функціонування цих дискурсів: українського – у конкурентному середовищі, де офіційний дискурс використовується в тому числі для боротьби з опонентами, та білоруського, для якого конкурентне середовище взагалі не характерне. Саме тому в українському дискурсі спостерігаємо поступове зростання показника комунікативного наміру (без значних перепадів та із збільшенням кількості таких форматів перед зміною влади). При цьому частка «ритуальних» дієслів – незначна (за винятком періоду правління Яну-

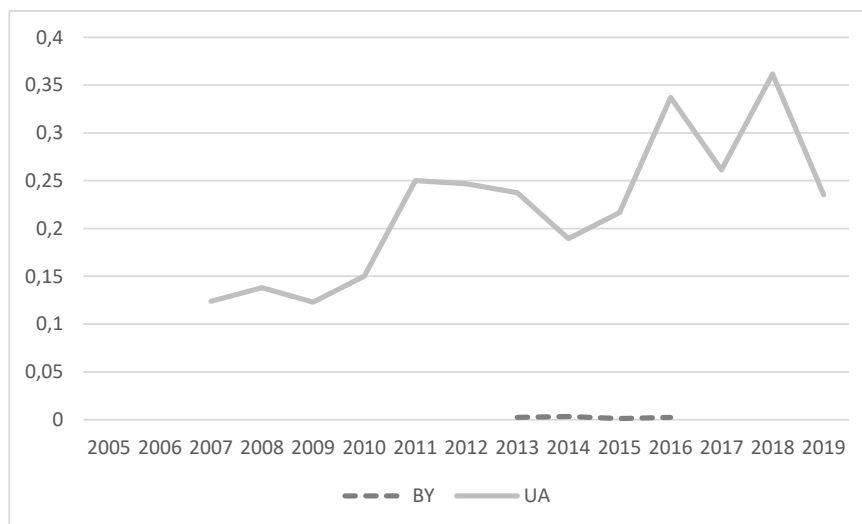

Рис. 3. Інтертекстуальність офіційних дискурсів України та Білорусі

ковича, коли були здійснені спроби авторизації українського режиму). У білоруському дискурсі також бачимо поступове зростання показника комунікативного наміру, проте фіксуємо значний «стрибок» у 2012–2014 роках і спадання показника з 2015 року. При цьому частка «ритуальних» дієслів – 60–70%. Це свідчить про імітацію комунікації із зарубіжними лідерами в цей період, що є характерним для авторитарного режиму під час його консервації. Далі ж частка таких дієслів зменшується, що може говорити про стабілізацію авторитаризму.

Найбільш демонстративним показником із точки зору відмінності обидвох режимів є інтертекстуальність, що майже повністю відсутня в білоруському режимі, та активно присутня і поступово збільшується в українському.

Таким чином, можемо стверджувати, що на прикладі авторитарного білоруського режиму за часів цифровізації бачимо використання змішаних форматів (традиційних для офіційного дискурсу комюніке та медійних), а для більш демократичного, перехідного українського режиму – медійних, що свідчить про налаштованість офіційного режиму України на пряму, без посередництва ЗМІ, взаємодію із суспільством.

Список використаної літератури

1. Балабан Р. Політичний режим в Україні в аспекті суспільних цінностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса*. 2012. № 6. С. 253–268.
2. Мацишина І. Конструювання політичної реальності України. Вінниця : ТОВ «Твори», 2019. 376 с.
3. Моїсеєнко Д. Політичний режим постсоціалістичної України як елемент форми перехідної держави. *Публічне право*. 2016. № 4. С. 231–238.
4. Пантелейчук І.В. Політичний режим в Україні: проблеми демократичного транзиту. *Актуальні проблеми державного управління*. 2010. № 2. С. 282–289.
5. Польовий Т. Становлення зовнішньої політики Республіки Білорусь. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*. 2015. № 29-30. С. 317–323.

6. Ротар Н. Діалогові форми політичної участі: передумови та перспективи становлення в Україні. *Політичний менеджмент*. 2007. № 1. С. 75–92.
7. Benson R. (2018). Can foundations solve the journalism crisis? *Journalism*. 2018. № 19 (8). P. 1059–1077. DOI:0.1177/1464884917724612
8. Bossetta M. The Digital Architectures of Social Media: Comparing Political Campaigning on Facebook, Twitter, Instagram, and Snapchat in the 2016 U.S. Election. *Journalism & Mass Communication Quarterly*. 2018. № 95(2). P. 471–496. DOI:10.1177/1077699018763307
9. Chilton P. *Analysing Political Discourse*. London: Routledge, 2004.
10. Dogu B., Mat H.O. Who Sets the Agenda? Polarization and Issue Ownership in Turkey's Political Twittersphere. *International Journal of Communication*. 2019. № 13. P. 229–250.
11. Dvorak J. Belarus. In *The SAGE International Encyclopedia of Mass Media and Society* / D. Merskin – ed. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc, 2019. P. 160–162.
12. Genovese F. International Crises and Political Patterns of Papal Tweets. *Political Science & Politics*. 2019. № 52 (1). P. 7–13. DOI:10.1017/S1049096518001087
13. Gibson J. A crisis of relevance. *Columbia Journalism Review*. URL: https://www.cjr.org/special_report/news-janine-gibson-newspapers-audience.php
14. Hutcheson D., Korosteleva E.A. Preface. In *The Quality of Democracy in Post-Communist Europe*. Abingdon: Routledge, 2006. P. 8–12.
15. Schneiker A. Telling the Story of the Superhero and the Anti-Politician as President: Donald Trump's Branding on Twitter. *Political Studies Review*, 2019. № 17 (3). P. 210–223. DOI:10.1177/1478929918807712
16. Spierings N., Jacobs K. Political parties and social media campaigning: A qualitative comparative analysis of parties' professional Facebook and Twitter use in the 2010 and 2012 Dutch elections. *Acta Politica*. 2019. № 54 (1). P. 145–173. DOI:10.1057%2Fs41269-018-0079-z
17. Tari Z.G., Emamzadeh Z. An Analysis of the Media Messages during the 2016 U.S. Presidential Election: A Thematic Comparison between CNN News and Donald Trump's Tweets. *Journal of Politics and Law*. 2018. № 11(2). P. 78–87. DOI:10.5539/jpl.v11n2p78
18. Titarenko L. Post-Soviet Belarus: The Transformation of National Identity. *International Studies. Interdisciplinary Political and Cultural Journal*. 2011. № 1. P. 6–18. DOI:10.2478/v10223-011-0002-4
19. van Dijk T.A. What is Political Discourse Analysis? *Belgian Journal of Linguistics*. 1997. № 11 (1). P. 11–52.
20. Villar S., María J. The use of blogs as social media tools of political communication : citizen journalism and public opinion 2.0. *Communication & Society*. 2019. № 32 (1). P. 39–55. DOI:10.15581/003.32.1.39-55
21. Way L. Authoritarian State Building and the Sources of Regime Competitiveness in the Fourth Wave: The Cases of Belarus, Moldova, Russia, and Ukraine. *World Politics*. 2005. № 57 (2). P. 231–261. DOI:10.1353/wp.2005.0018
22. Wodak R. Introduction. In *Language, Power and Ideology* / R.E. Wodak – ed. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, 1989. P. 1–7.

**DIGITALIZATION INFLUENCE ON FORMATS OF POLITICAL TEXTS
TRANSFORMATION (COMPARATIVE ANALYSIS OF UKRAINIAN
AND BELARUSSIAN OFFICIAL DISCOURSES)**

Nataliia Steblyna

*Vasyl Stus Donetsk National University,
Faculty of Information and Applied Technologies,
Department of Political and Government Studies
600-richchya str., 21, 21021, Vinnytsa, Ukraine*

Official political discourses of Ukraine and Belarus are compared in the paper. The discourses' evolution, which depends on a political regime, is described. Texts from presidents' sites between 2005–2019 are used for the analysis. With special programs, written on Python language, two indicators are calculated: communicative intention (number of texts with political statements) and intertextuality (quotes in the headlines). The comparative analysis of the discourses demonstrates a definite difference between them on these indicators. This means that the discourses function in the spheres with contrast principles. In Ukraine – within a competitive space, and in Belarus – without any rivalry. In Ukrainian discourse a gradual growth of the communicative intention indicator is discovered from 0,036 to 0,17 (without significant fluctuations and with increase of the indicator before the power transition. And here the number of “ritual” verbs is not significant (with the exception of Yanukovich governing, when the attempts of Ukrainian regime authoritarianization were observed). In Belarussian discourse a gradual growth of the indicator was fixated as well from 0,06 to 0,17, however, a significant increase between 2012–2014 to 0,45 was discovered, and additionally the decline of the indicator in 2015 to 0,09 was observed. And here, the percent of “ritual” verbs was 60–70%. This shows the imitation of communication between the president and other countries leaders, which may be perceived as a characteristic feature of an authoritative regime in the period of its' conservation. Afterwards, the percent of the verbs decreases, and this may be interpreted as the authoritarian regime stabilization.

Intertextuality is the most demonstrative indicator to differentiate the two regimes. There is no such in Belarussian regime, and a gradual growth of the indicator in Ukrainian one.

Thus in the times of digitalization the usage of mixed formats (traditional ones for the official discourse and media-formats) in the case of authoritative Belarussian regime is demonstrated. And for more democratic Ukrainian regime – media formats are widely exploited. This means, that Ukrainian official discourse may be used for the direct communication with the society, without mass media intervention.

Key words: official political discourse, presidents' site, Ukraine, Belarus, digitalization.

УДК 323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.28>

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Ольга Тіхонова

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Тургенівська, 8/14, 02000, м. Київ, Україна

Громадянське суспільство – суспільство, в якому громадяни добровільно, без тиску з боку органів влади згуртовують свої зусилля згідно зі своїми повноваженнями задля досягнення загального добробуту та без будь-якої політичної залежності чи політичних взаємин. Насправді саме народний лад своєю діяльністю неупереджено зумовлює розбудову і розвиток певних державних конфігурацій, які б мали повноваження тотожно виявляти ставлення щодо головних об'єктивних мотивів суспільства. Держава не має знаходити спільний знаменник суспільних аспірацій, адже вона непохитно не здатна на втілення цієї позиції та здатна лишень удавати цей плін. Тому саме, завдячуючи утворенню та піднесенню громадянського суспільства, європейська культура проклала шлях до свободи, народного благополуччя і представницької демократії. Розвиток ідеї громадянського суспільства в будь-якій державі та насамперед у будь-якій людині надзвичайно важливий, бо як тільки людина звільняється від примусу та стає громадянином, вона починає думати й творити на благо держави. І в цей момент виникає проблема громадянського суспільства: людина вважає його об'єктом природного, духовного чи даного Богом. І досі на ці питання повною мірою не дав відповіді жоден вчений, бо відбувається зіткнення поглядів різних філософських шкіл, поглядів та концепцій. Тому в нашому новому суспільстві, в якому відбувається переоцінка цінностей та з'являються незаангажовані політичною ідеологією нові погляди на громадянське суспільство, виникає потреба досліджувати філософські праці більш глибоко і вільно, без всякої нав'язаної ідеології. Оскільки суспільство змінюється, дослідження феномена громади має відповідати потребам сьогодення і має бути змога його застосувати в будь-якій сфері суспільного життя (політичній, економічній, правовій, освітній та навіть індивідуально-людській). Тому дуже важливо, щоб розвиток науки рухався пліч-о-пліч із сучасними тенденціями. Це дослідження висвітлює розуміння громадянського суспільства різними вченими та орієнтує на визначення місця його поняття як нової ланки в нашому житті.

Ключові слова: ідея, громадянське суспільство, право, держава, демократія.

«Ідея» є одним із найважливіших понять філософії, яким цікавились Аристотель і Платон, а також Р. Декарт і Дж. Локк. Філософський термін «ідея» нерозривно пов'язаний із категоріями «мислення» і «буття», означає «сутність речі, її прототип», «образ речі, створений духом», «смісл», «уявлення, яке ще не існує у досвіді», «прообраз», що має формоутворююче значення і є джерелом сили, «уявну рушійну силу історії» [8, с. 234–237]. Саме ідея є відтворенням речей та явищ, що розвиваються, це конструктивна могутність, що формує і трансформує дійсність, а також це лише один із типів і варіантів пізнання, сенс яких лежить у формулюванні узагальнених теоретичних законів, що трактують сутність явищ. Більшість філософів акцентувала увагу на могутньому впливі ідей (які «оволоділи масами») на розвиток матеріальної істини з метою її конверсії. Будь-які ідеї (правові, політичні, релігійні, філософські, економічні, моральні, художні та ін.) беруть свій початок у середовищі історичного духу певної епохи, зароджуються і розвиваються на основі людських поривань, вимог та практичної діяльності. Тому ідея є тим «началом» і аристотелівським «тим, для чого», без якого неспроможний прихід будь-якої речі у світі,

тим паче розвиток таких непростих устроїв, якими є національна культура, національна держава і політична (громадянська) нація [8, с. 234–237]. Отже, у такий спосіб будь-який соціальний феномен є наслідком уособлення чітких ідей (у тому числі ідея громадянського суспільства). Соціум може втілювати лише ті ідеї, що збігаються з настроями епохи і не суперечать її аксіологічним перевагам та трафаретам. Громадянське суспільство є багатограним політико-правовим, соціально-економічним та культурно-історичним явищем, комплексом не залежних від держави соціальних відносин, інститутів і асоціацій, які утворені автономними та керівними особами з метою оборони власних (як індивідуальних, так і колективних) інтересів.

Загальновідомо, що першоджерела людських понять про громадянське суспільство варто шукати у стародавньому світі. Причиною цього стало усвідомлення проблеми народного правління Конфуцієм, Платоном, Аристотелем, Полібієм, Цицероном та ін. Зокрема, можна виділити стадії розвитку ідеї громадянського суспільства та його становлення.

Початкова стадія (Античність – кінець XVI ст.). У Давній Греції та Давньому Римі виникають перші конфігурації довершення громадянського суспільства, з'являється поняття «*societas civilis*» (за латинською термінологією Цицерона), яке перекладається як «громадянське суспільство». Давні греки визнавали поліс як громадянський колектив. Римляни ж охрестили своє суспільство об'єднанням громадян («*civitas*» від лат. «*civis*» – громадянин). Саме тому поліс визнавався громадянською общиною (насправді це був примітивний різновид громадянського суспільства). Звичаї суспільної порядності, що набували розвитку в громадській життєдіяльності, висвітлювала Аристотелева етика [2]. На той час найважливішими з громадянських прав і обов'язків були: 1) право на володіння землею; 2) участь у захисті рідних рубежів; 3) участь у політичному житті (тобто в управлінні суспільством).

Кожен, хто мав такі права та обов'язки, сприймався як громадянин. Громадянський статус – чи не найвище досягнення античного етапу розвитку Європейської цивілізації (цей феномен був відроджений у країнах Західної Європи Нового часу). Античний обиватель фігурував єдиним у трьох проявах: як власник, як борець і як володар політичних прав (термін «політика» утворився від терміна «поліс»). Праця на землі слугувала маніфестацією характеру достойного громадянина. Її досліджували як найціннішу працю, згодом як майстерство, крамарство та інше, попри вагому рентабельність, вважалися справами нижчого рівня. Ці заняття набували більшого значення в чужинців [2; 7].

Громадянське суспільство в широкому розумінні, ідея як така, та й сам термін «громадянське суспільство» з'явилися, коли склалися перші думки про громадянство і громадянина та розуміння суспільства як об'єднання громадян (зокрема, Аристотель був переконаний, що «держава є не що інше, як сукупність громадян, тобто громадянське суспільство»). Платон і Аристотель вважали, що держава і суспільство є єдиним цілим. Мислителі займалися пошуком оптимальної справедливої форми задоволення інтересів більшості громадян (поняття «політика» означало участь в управлінні). Платон твердо визначає закономірність різноманітних конфігурацій самоорганізації громадянства. З огляду на це потенціал суспільства до політичної самоорганізації стає можливим лише за фактом існування окреслених економічних умов, а точніше – економічної свободи, різнобарв'я форм власності, ринкових відносин. Відтоді приватна власність являє собою основу громадянського суспільства, адже вона дає право членам громадянського суспільства зберігати власну гідність (і не тільки в економічній сфері).

Розвиток античної громадянської общини зумовлював такі погляди давніх мислителів. Рівноправність громадян, політичним штампом якої значилась демократія, змінила

архаїчне суспільство, яким керувала родова аристократія. Проте суспільний устрій класичної епохи античного громадянства, що припадав у Греції на V ст. до н. е., а в Римі на II–I ст. до н. е., був видозмінений суспільством, в якому всевладдя отримали великі приватні господарі (олігархи) [7].

Праці мислителів Античності й Середньовіччя не містили чіткого відокремлення суспільства та держави. Епоха Відродження зробила акцент на гуманізмі й антропоцентризмі, піднесенні особистості, знищенні соціально-політичної нерівності, закріпленні права в житті суверенних держав.

Підсумовуючи, варто зазначити, що перша стадія внесла історико-філософські вимоги щодо діяльній розробки й концептуалізації ідеї громадянського суспільства (Платон, Аристотель, Полібій, Цицерон, Н. Макіавеллі та ін.).

Друга стадія, інакше кажучи, стадія концептуалізації ідеї громадянського суспільства (початок XVII ст. – перша половина XVIII ст.). Г. Гроцій, Ж. Боден, Т. Гоббс, Дж. Локк, Д. Юм, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Монтеск'є та ін. розглядають громадянське суспільство як політичне суспільство, як наслідок суспільного договору (слово «civilitas» інтерпретується як управління, громадянство, держава, політика, громадянське суспільство) [5, с. 280; 6]. Проте на початковому етапі цієї стадії поняття «громадянське суспільство» та «держава» переважно уподібнювалися. Зберігався аналогічний підхід аж до XVIII ст., тобто до початку періоду, коли в головних рисах утворюється громадянське суспільство у його сучасному (вузькому) розумінні. Ж.-Ж. Руссо у своїх працях починає розмежовувати ці поняття. А європейські та американські науковці обґрунтували твердження про прогрес громадянського суспільства (здебільшого в межах різних концепцій, присвячених піднесенню ідей природного права і суспільного договору).

Третя (легітимізаційна) стадія (друга половина XVIII ст. – перша чверть XX ст.). Саме ця стадія дає початок укріпленню ідеї громадянського суспільства. Неоціненний внесок у вивчення та дослідження цієї ідеї зробили Г.В.Ф. Гегель, Дж.Ст. Мілль, Т. Пейн, Б. Спіноза, А. де Токвіль та інші мислителі. Вони обґрунтували цілу низку ідей, які з часом стали головними складниками частинами концепції громадянського суспільства (що активно формувалось). У багатьох соціальних ученнях XVIII–XX ст. також використовувалась ідея громадянського суспільства.

Саме Г.В.Ф. Гегелю належить провідна розробка вчення про громадянське суспільство [4]. На думку Гегеля, саме людина є тим головним елементом, яка функціонує в суспільстві згідно зі своїм соціальним станом, своїми приватними інтересами й потребами. Формуючи розуміння французьких просвітителів про громадянське суспільство, Г.В.Ф. Гегель доходить висновку, що в істинному житті поділ на державу й громадянське суспільство є обов'язковим [4, с. 51]. На цю стадію припадає визнання та стрімкий розвиток й інших теорій, які розділяли поняття «громадянське суспільство» і «держава» (А. Фергюсон, Дж. Медісон, Т. Джефферсон, С. Пуфендорф, І. Кант, В. Гумбольдт, А. Сміт, Т. Пейн, А. де Токвіль, К. Маркс, А. Грамші та ін.). Зокрема, Дж. Локк, Д. Фергюсон і А. Сміт поєднували еволюцію громадянського суспільства з поділом праці й усамостійненням господарської діяльності, яка за умов індустріалізації була основним джерелом достатку й підґрунтям економічної свободи людей [6; 7]. На думку А. де Токвіля, громадяни зможуть контролювати владу та захищати свої інтереси за умов надмірно централізованих держав та авторитарних режимів, необхідних для реформування політичної системи, демократична ресоціалізація громадян, розвиток різних форм самоорганізації соціуму та формування мережі громадських об'єднань і асоціацій, через які громадяни зможуть не тільки захищати свої інтереси, але й контролювати владу. На цій стадії концепція громадянського суспільства

стає однією з домінуючих, відбувається масове формування різних інститутів громадянського суспільства, у тому числі політичних партій.

Четверта (інституційна) стадія (друга чверть XX ст. – рубіж XX–XXI ст.). Стадія зумовила оновлення ідеї громадянського суспільства в контексті модернізаційних процесів, які активно поширюються в Європі (не враховуючи період Другої світової війни, що мав свою специфіку). Відбуваються стрімка інституціоналізація громадянського суспільства і пошук позитивної взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави.

Починаючи з другої половини XX ст. політики демократичних держав сприяють формуванню у своїх країнах умов для забезпечення гідного життя широких верств населення шляхом формування середнього класу [1; 3].

П'ята (глобалізаційна) стадія (рубіж XX–XXI ст. – сьогодення). Кінець XX ст. розпочав нову стадію еволюції ідеї громадянського суспільства, яка характеризувалась тим, що громадянське суспільство стає не лише предметом теоретизування в наукових колах, але й феноменом, доступним для повсякденної свідомості. Відбуваються стрімка розбудова інформаційної цивілізації (на становлення якої надзвичайний вплив мають процеси глобалізації), а також пошук нових механізмів взаємодії громадянського суспільства, держави та інших суб'єктів у рамках сучасного політичного й інформаційного простору [1; 3]. Крок за кроком утворюється глобальне громадянське суспільство, визначаються ціннісно-сміслові контури міжнародної громадянської однастайності. Типовими ознаками нинішнього суспільства є повага до закону та верховенства права, солідарність, самоорганізація, добровільність участі, відповідальність, суб'єктність, взаємодопомога, толерантність тощо. Пострадянська Україна відчуває хвилю громадянської активності, розпочинає практику добровільної самоорганізації і волонтерства. Перебіг розвитку громадянського суспільства зумовлює опанування цінностями, які характерні для громадянської культури активістського типу [1], відбувається формування постколоніальної громадянсько-політичної ідентичності і громадянської (політичної) нації. Проте гласний нагляд над авторитарними устроями та відповідальність їх діяльності громадянському суспільству ще не набули послідовної принципності, а корупційні мережі (як і раніше) не втрачають свого непохитного впливу в Україні.

Висновки. Узагальнюючи, варто акцентувати на тому, що ідея громадянського суспільства підлягала зтяжкому маневруванню і отримувала новий зміст на кожній історичній стадії розвитку. Нині це дає нам змогу критично осмислити й використати на практиці найцінніші здобутки теоретичної думки минулого і сьогодення. Розбудова та піднесення громадянського суспільства є винятковим періодом історії людства, який тривав кілька століть, проте цей процес не визнається завершеним ні на локальному, ні на світовому рівні.

Список використаної літератури

1. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 11–15.
2. Варьвдин В.А. Гражданское общество. Политическая энциклопедия. Москва : Мысль, 2000. 292 с.
3. Рауш Г. Марсильї. Класики політичної думки. Київ : ВК ТОВ «Тандем», 2002. 127 с.
4. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 52–98, 99–148.

5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях : монографія. Київ ; Львів : Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. С. 149–179.
6. Кант И. Об изначальном злом в человеческой природе. Кант, Иммануил. Сочинения в шести томах. Москва : «Мысль», 1965. (Философ. наследие) Т. 4. Ч. 2. С. 5–57.
7. Кант И. Основы метафизики нравственности; Критика практического разума; Метафизика нравов. Санкт-Петербург : Наука, 1995. С. 121–258.
8. Маркс К. До критики гегелівської філософії права: Вступ. *К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори у 50 т.* Київ : Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1958. Т. 1. С. 384–397.

FORMATION OF THE IDEA OF CIVIL SOCIETY

Olha Tikhonova

*National Pedagogical Dragomanov University,
Department of Political Science
Turhenievska str., 8/14, 02000, Kyiv, Ukraine*

Civil society is a society citizens of which voluntarily, without pressure from the government authorities and without any political dependence or political relationship, solidate their efforts according to their authority for achievement of common welfare. In fact, it is precisely the social system that impartially contributes to the creation and development of certain state configurations, which have the power to identify the main objective motives of society. The state should not find a common denominator of social aspirations, because it is persistently incapable of embodying this position and is only capable of creating the impression of such an influence. Therefore, it was thanks to the education and rise of civil society that European culture paved the way for freedom, national well-being and representative democracy. The development of the civil society idea in any state, and especially in any person, is extremely important, because as soon as a person is freed from coercion and becomes a citizen, such a person begins to think and create for the good of the state. However here the problematic of civil society arises, which explores it as a natural, spiritual or God send object. Until now, not a single scientist has fully answered these questions, there is always a clash of views of various philosophical schools and concepts. Therefore, very in our new society, in which a reassessment of values takes place and new views on civil society, not biased by political ideology, appear, the need to study philosophical works and explore them more deeply and freely, without any imposed ideology, arises. As society is changing, there is a need to study the phenomenon of society in line with today's needs and have the opportunity to apply it in any area of public life (political, economic, legal, educational, and even life of individual human). Therefore, it is very important the science to develop side by side with modern trends. This study opens the vision, understanding of civil society by various scientists and focuses on taking by the concept of civil society of a new place in our life which is extremely important.

Key words: idea, civil society, law, state, democracy.

УДК [327.7:323.173-048.66:327.56](4)
DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.29>

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ ЩОДО ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВАХ

Олександра Федунь

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра країнознавства і міжнародного туризму
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

Ольга Шаран

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
факультет міжнародних відносин,
кафедра країнознавства і міжнародного туризму
вул. Університетська, 1, 79000, м. Львів, Україна*

У статті визначено поняття протидії сепаратизму, національних і міжнародних механізмів протидії сепаратизму. Розкрито особливості механізмів протидії сепаратизму на рівні ООН, до яких зараховано міжнародно-правове врегулювання конфліктів та підходи щодо визнання/невизнання самопроголошених державних утворень, миротворчі місії та операції, міжнародне спостереження та моніторинг, запровадження режиму міжнародних політичних санкцій. Проаналізовано особливості їх застосування в окремих країнах Європи, зокрема: резолюції Генеральної Асамблеї ООН ухвалені на підтримку територіальної цілісності України, Союзної Республіки Югославії, для політичного врегулювання придністровського конфлікту; механізм миротворчих місій задіяний для врегулювання гострих конфліктів у Боснії та Герцеговині, Косово і Хорватії; режим міжнародних санкцій запроваджений проти Союзної Республіки Югославії та ін. Зазначено, що відсутність або неефективність державної політики боротьби із сепаратизмом призводить до виникнення збройних конфліктів, сесесії та порушення територіальної цілісності, тому суверенні держави звертаються за підтримкою до інших акторів міжнародних відносин. Розглянуто приклади ситуацій, коли міжнародно-політичні механізми як ставали головною підтримкою суверенітету та територіальної цілісності європейських держав, зокрема України, так і не заперечували одностороннє відокремлення, наприклад Косова від Сербії, яке дотепер залишається частково визнаною державою. Доведено, що Організація Об'єднаних Націй виконує роль координатора міжнародного співробітництва з протидії сепаратизму в державах Європи, взаємодіючи з іншими міжнародними організаціями задля відновлення миру та безпеки. Наголошено, що актуальні проблеми ефективності міжнародного співробітництва в цій сфері пов'язані з практикою застосування загально-визнаних на рівні ООН міжнародно-правових норм («право на самовизначення народів» і «принцип територіальної цілісності держав»), а також з інтересами та впливом геополітичних гравців, таких як Росія, що зацікавлена в підтримці сепаратистських рухів в інших країнах із метою дестабілізації ситуації в них, блокує розгляд резолюцій ООН, порушує норми міжнародного права.

Ключові слова: сепаратизм, протидія сепаратизму, механізми протидії, десепаратизація, миротворчі місії, політичні санкції, конфлікт, ООН, держави Європи.

Постановка проблеми. Актуалізація сепаратистських тенденцій у багатьох регіонах демократичних держав Європи, зокрема Великої Британії, Іспанії, Бельгії, Франції, Італії, Данії та ін., зумовлена прагненнями територіальних спільнот із вираженою етно-

культурною та регіональною ідентичністю здобути державно-політичне самовизначення. Прояви сепаратизму становлять реальну загрозу територіальній цілісності поліетнічних держав, можуть призвести до сецесії та утворення нових самопроголошених (невизнаних) державоподібних утворень. Їх існування загрожує стабільності в регіоні та субрегіоні, а в окремих випадках стає причиною геополітичного протистояння провідних держав світу та впливає на функціонування системи міжнародних відносин загалом.

Посилення сепаратистських настроїв серед російськомовного населення на сході України за активної підтримки з боку Росії в період політичної нестабільності державної влади у 2014 р. призвело до виникнення самопроголошених утворень – окупованих регіонів Донецької та Луганської областей. Політична позиція ООН та інших міжнародних організацій щодо невизнання незаконної анексії Криму, вимог деескалації ситуації в Донбасі, а також застосування міжнародних санкцій стали ключовими стримуючими чинниками російської агресії та поширення сепаратизму в Україні.

Тому в безпековому вимірі проблеми розвитку міжнародного співробітництва з протидії сепаратизму, координуючу роль в якому відіграє ООН у взаємодії з іншими міжнародними організаціями є надзвичайно актуальними задля збереження миру та стабільності у світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми виникнення, чинники поширення та наслідки сепаратизму в окремих державах Європи в контексті загроз для міжнародної безпеки вивчали зарубіжні вчені: У. Бек, А. Бельйо, Р. Бербах, К. Борген, С. О'Брайенс, Д. Горовіц, Л. Грінфельд, Т.Р. Гурр, Дж. Келлас, Д. Керцер, Х. Кон, Дж. Лайбл, Б. О'Лірі, С. Малесевич, Д. Міллер, У. Робінсон, С. Тріфкович та ін. З-поміж вітчизняних науковців загрози та прояви сепаратизму в європейських країнах та Україні досліджували О. Балдилюк, М. Басараб, Р. Власенко, А. Гуменюк, В. Дівак, М. Здоровега, Р. Ключник, В. Наконечний, М. Окладна, О. Павленко, В. Паливода, В. Рахмайлова, С. Савойська, О. Теленко, О. Цебенко та ін. Після початку російської збройної агресії проти України 2014 р. зростає кількість наукових праць, в яких акцентовано на потребі комплексної протидії сепаратизму як на національному, так і міжнародному рівні. Ці та інші проблеми боротьби із сепаратизмом в Україні висвітлюють вітчизняні науковці С. Дрьомов, І. Клопотун, І. Кресіна, К. Литвиненко, К. Лобода, А. Місюра, О. Резнікова, В. Руфанова, Л. Угрин та ін.

Проте, незважаючи на наявний науковий доробок, бракує комплексного політологічного дослідження механізмів протидії сепаратизму на міжнародному рівні, які часто на практиці виявляються результативнішими, ніж цілеспрямовані дії держав щодо запобігання розвитку сепаратистських процесів та боротьби з ними в окремих регіонах. Незначною мірою проаналізована діяльність ООН у контексті десепааратизації в державах Європи та попередження виникнення загроз сепаратизму в майбутньому.

Мета статті – розкрити особливу роль ООН у розвитку міжнародного співробітництва з протидії сепаратизму, дослідивши практику застосування окремих політичних механізмів із метою десепааратизації в країнах Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових та аналітичних працях по-різному трактують поняття «протидія сепаратизму», бракує чіткого визначення та пояснення механізмів протидії сепаратизму.

Протидію сепаратизму розуміємо як цілеспрямовану діяльність та взаємодію суб'єктів міжнародних відносин щодо реагування на виклики і ризики виникнення й поширення сепаратистських настроїв у поліетнічному суспільстві з вираженими етнокультурними та регіональними ідентичностями, усунення загрози формування й запобігання розвитку політичних партій і рухів за територіальне відокремлення, а також боротьбу з проявами

та наслідками сепаратизму в суверенних державах, що проводиться на національному та міжнародному рівні за допомогою низки політико-правових та інших механізмів.

Національні механізми протидії сепаратизму розглядаємо як комплекс цілеспрямованих заходів держави (законодавчих, адміністративних, фінансових, інформаційних та ін.) з метою запобігання поширенню сепаратистських настроїв у суспільстві, усунення причин та умов розвитку політичних партій і рухів сепаратистського спрямування, боротьби з проявами сепаратизму в окремих регіонах країни. Прикладами їх вдалого застосування можна розглядати політику протидії сепаратизму Іспанії, Великої Британії, Данії та ін., які різними способами не допустили сецесії, однак остаточно не змогли викоринити сепаратистських ідей у суспільстві.

За умови несвоєчасного застосування національних механізмів, втрати контролю центральною владою над політичною ситуацією, виникнення збройного конфлікту та порушення територіальної цілісності, суверенні держави звертаються за підтримкою до інших акторів міжнародних відносин. У таких випадках дієвими стають міжнародні механізми.

Міжнародні механізми протидії сепаратизму розуміємо як систему послідовних дій і запобіжних засобів суб'єктів міжнародної політики, спрямованих на попередження виникнення, розгортання сепаратистських рухів та боротьбу із сепаратизмом у різних формах і проявах, а також його наслідками.

Упродовж понад півстоліття однією з найважливіших проблем у сфері протидії сепаратизму залишається питання діалектичного поєднання та неоднозначного співвідношення загальновизнаних на рівні ООН міжнародно-правових норм: «право на самовизначення народів» і «принцип територіальної цілісності держав». Через це на випадки дезінтеграційних політичних процесів у державах, зумовлених проявами сепаратизму, по-різному реагують на міжнародному рівні. Наприклад, у період деколонізації такі процеси ототожнювали з правом на самовизначення, а вже в сучасній політико-правовій практиці їх переважно визначають як прояви сепаратизму, що є реальними загрозами порушення територіальної цілісності поліетнічних держав, призводять до сецесії та утворення нових самопроголошених (невизнаних) державоподібних утворень та ін. Тобто, якщо в історичному минулому сепаратизм виступав імпульсом державотворчих процесів і його розглядали як дієву форму утворення нових суверенних держав, то поступово утверджується сприйняття цього суспільно-політичного явища виключно як чинника дезінтеграційних процесів, що загрожує існуванню суверенних держав та дестабілізує систему міжнародної безпеки.

Тому в академічному дискурсі більшість сучасних дослідників одностайні щодо протиправності явища сепаратизму, яке не відповідає принципам міжнародного права, суперечить нормам національного законодавства держав, де спостерігаються відцентрові тенденції. Проте не можна не враховувати думки політиків і вчених, які стверджують, що сепаратизм як продукт розвитку суспільно-політичних відносин в епоху модерну став державотворчим чинником. Адже динаміка державотворчих процесів у ХХ ст. була прискорена саме сепаратистськими тенденціями. Такі різні підходи до аналізу вищезгаданих процесів свідчать про розбіжності в практиці застосування норм міжнародного права в умовах зростання викликів і загроз сепаратизму наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.

Звертаючись до нормативно-правової практики ООН, можна простежити використання різних політичних механізмів у ситуаціях, спричинених проявами сепаратизму. Залучення міжнародно-правового механізму передбачає ухвалення відповідних нормативно-правових актів (резолуцій, рішень) на рівні головних органів Організації Об'єднаних Націй з метою запобігання та боротьби із сепаратизмом. Резолюції Генеральної Асамблеї

ООН та Ради Безпеки ООН, що стосуються врегулювання ситуації у зоні сепаратистського конфлікту, зокрема щодо засудження підтримки окремими державами сепаратистських рухів на території інших також розглядаємо як практику використання міжнародно-правового механізму.

Наприклад, у 1999 р. підписана резолюція Ради Безпеки ООН ч. 1244 щодо врегулювання кризи в Косово, яка підтримала суверенітет і територіальну цілісність тодішньої Союзна Республіка Югославії (далі – СРЮ), правонаступницею якої нині є Республіка Сербія. Проте вимогою ООН до СРЮ було припинення насильства і репресій, виведення військових і поліцейських сил із території Косова, а також сприяння запровадженню міжнародної цивільної присутності задля безпеки в цьому регіоні [10].

У зв'язку зі збройною агресією РФ проти України неодноразово ухвалювалися відповідні резолюції Генасамблеї та Ради Безпеки ООН. Підтримавши 27 березня 2014 р. резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 68/262 «Територіальна цілісність України», 100 держав висловили свою солідарність щодо захисту суверенітету і територіальної цілісності України «у міжнародно визнаних кордонах» [8]. Це стало поштовхом до формування Міжнародної коаліції на підтримку незалежності та територіальної цілісності України, що надає політичну, військову, правозахисну, гуманітарну та фінансову допомогу нашій державі в протидії країні-агресору.

У контексті врегулювання придністровського конфлікту ООН завжди підтримувала спроби відновлення суверенітету і територіальної цілісності Республіки Молдова. Усупереч угодам про принципи урегулювання конфлікту від 1992 р. військові підрозділи Російської Федерації (РФ) перебувають на території самопроголошеної республіки. З ініціативи Молдови за підтримки України та інших держав 22 червня 2018 р. ухвалена Резолюція Генасамблеї ООН «Про повне і беззастережне виведення іноземних збройних сил із території Республіки Молдова», тобто оперативної групи російських військ, дислокованої в Придністров'ї [9]. Спроби РФ заблокувати розгляд резолюції, зволікання з імплементацією документа вкотре підтверджують порушення нею Статуту ООН та інших норм міжнародного права.

Необхідно зазначити, що дії з підтримки сепаратистських рухів у Молдові, Україні та інших державах Європи вигідні для РФ «як інструмент тиску» на зовнішньополітичних опонентів. Однак вона «не має довготермінової послідовної стратегії підтримки сепаратизму та використовує короткотермінові тактичні переваги» [1, с. 131]. Незважаючи на діяльність ООН та солідарну позицію більшості міжнародних акторів щодо територіальної цілісності Молдови й України, фактом залишається багаторічне існування невизнаних Придністровської Молдавської Республіки та окупованих регіонів Донецької та Луганської областей (так званих ДНР і ЛНР). А зацікавленість РФ в існуванні таких структур утруднює реінтеграцію неконтрольованих територій. У зв'язку з цим вважаємо, що актуальною стає потреба розробити та застосувати нові дієві механізми нейтралізації впливу геополітичних гравців, зацікавлених у сепаратизмі.

Неодноразово Міжнародний суд ООН приймав рішення щодо позовів і спорів між державами-суверенами та регіонами, які відокремилися від них. Прикладом таких правових документів є визнання чи невизнання правомірності проголошення незалежності в односторонньому порядку без згоди держави-суверена. У відповідь на запит уряду Сербії до Генасамблеї ООН у жовтні 2008 р., чи відповідає міжнародному праву одностороннє проголошення незалежності тимчасовими органами самоврядування Косова, Міжнародний суд ООН у липні 2010 р. ухвалив консультативне рішення (не має прямої юридичної дії), що дії Косова не порушують норм міжнародного права [4].

Механізм миротворчих місій (цивільних і військових), міжнародного спостереження та моніторингу розглядаємо як залучення сил ООН, гуманітарну інтервенцію з використанням військового контингенту держав-членів із метою запобігання або ліквідації загрози безпеці в зоні дії сепаратистських режимів, захисту прав людини, запобігання гуманітарної катастрофи або геноциду місцевого населення. Використання цього механізму передбачає відрядження Спеціальних представників Генерального секретаря ООН та військових спостерігачів до регіонів із проявами сепаратизму чи самопроголошених державних утворень. В окремих випадках можливе впровадження тимчасових адміністрацій у рамках миротворчих операцій і місій ООН, які здійснюють спостереження і моніторинг за прийняттям управлінських рішень, сприяють стабілізації ситуації та відновленню миру. Наприклад, згідно з вищезгаданою резолюцією Ради Безпеки ООН 1999 р. Косово було передане під керівництво тимчасової адміністрації Місії ООН у Косово (англ. «United Nations Interim Administration Mission in Kosovo», UNMIK), заснованої 10 червня 1999 р. Саме ця адміністрація виконувала головну управлінську роль від імені ООН із метою створити тимчасовий орган косовського самоврядування.

Миротворчу функцію в регіонах, де сепаратистські тенденції призвели до гострих збройних конфліктів, ООН виконувала також у тісному співробітництві з НАТО, яке надавало безпосередню повітряну підтримку миротворцям у Балканському регіоні від початку 1990-х років. У результаті скоординованої діяльності ООН, НАТО та їх окремих держав-членів шляхом залучення переговорної дипломатії між сторонами конфлікту були ухвалені мирні Дейтонські угоди (1995), покладено край громадянській війні, створено єдину федеративну державу Боснію та Герцеговину. Місії багатонаціональних стабілізаційних сил НАТО (англ. «Stabilization Force», SFOR) діяли в Боснії та Герцеговині з метою сприяння імплементації мирних угод та демілітаризації, а також у Косово – з метою забезпечення стабільності та гарантування безпеки.

Наприклад, упродовж 1992–1993 рр. в Югославії здійснювалася колективна гуманітарна інтервенція під егідою ООН, а 1999 р. – гуманітарна інтервенція НАТО в Косово [5, с. 8]. Загалом міжнародна спільнота засуджує невинуватене застосування сили, зокрема у ст. 2, п. 4 Статуту ООН зазначено, що держави мають утримуватися від таких дій проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави [6, ст. 2, п. 4]. Водночас Рада Безпеки ООН наділена правом легітимно ухвалювати рішення про застосування сили з метою примусу до миру в разі загрози міжнародному миру і безпеці [3]. Вважаємо, що застосовувати військову силу з метою реалізації концепції «гуманітарної інтервенції», яку запропонував Генеральний секретар ООН К. Аннан у 1999 р., варто лише за відсутності мирних засобів відновлення стабільності в регіоні з проявами сепаратизму та забезпечення дотримання прав людини, оскільки зазвичай миротворчі місії стають успішними дорогою ціною – ціною тисяч людських життів.

Механізм залучення миротворчих сил ООН відіграв важливу роль у відновленні миру в Хорватії, адже миротворці брали активну участь у переговорах між хорватською владою та сербськими повстанцями. Відповідно до Резолюції 743 Ради Безпеки ООН 21 лютого 1992 р. було створено Охоронні сили ООН (скор. COOH, англ. United Nations Protection Forces, скор. UNPROFOR), які 31 березня 1995 р. було реструктуризовано у Сили превентивного розгортання ООН (скор. ОООНВД, англ. United Nations Confidence Restoration Operation, скор. UNCRO). Миротворчі сили та спостерігачі під час своєї місії у Хорватії перебували в контрольованих сербами Західній Славонії, Країні, Східній Славонії та на Превлакському півострові. Вони здійснювали моніторинг за дотриманням Угоди про припинення вогню від 29 березня 1994 р., Економічної угоди від 2 грудня 1994 р.,

відповідних Резолюцій Ради Безпеки ООН та демілітаризації Превлакського півострова [11]. Крім того, миротворчі сили були покликані створити усі необхідні умови для територіальної цілісності Хорватії та забезпечувати безпеку і захист прав населення. Мандат UNCRO закінчився 15 січня 1996 р. після створення Тимчасової адміністрації ООН для Східної Славонії, Барані і Західного Срему, яка виконувала завдання, пов'язані з поверненням біженців, демілітаризацією вищезазначених регіонів та проведенням у них виборів. Лише 15 січня 1998 р. Тимчасова адміністрація ООН передала повноваження хорватській владі, що означало завершення процесу реінтеграції Хорватії.

Отже, цивільні моніторингові місії діють паралельно та в кооперації з військовими миротворчими місіями. Досвід врегулювання гострих конфліктів у Боснії та Герцеговині, Косово, Хорватії, на Кіпрі з використанням механізму миротворчих місій підтверджує, що для ефективного моніторингу виконання плану врегулювання конфліктної ситуації, крім наділення виконавчих повноважень, місії мають спиратися на військовий контингент. Це підвищує їх здатність погрожувати силою членам незаконних збройних формувань, які не складають зброї (наприклад, місія UNFICYP у Республіці Кіпр, місія IFOR/SFOR у Боснії та Герцеговині, місія UNTAES у Хорватії), а також доступ до усієї території та інфраструктурних об'єктів країни, включно зі військовими об'єктами [2].

Вагомим аргументом у протидії сепаратизму в Хорватії, крім миротворчих місій, стало застосування механізму невизнання незалежності нового державного утворення. Після проголошення незалежності Хорватії 1990 р. активізувалися рухи за відокремлення сербської національної меншини за політичної та військової підтримки з боку Югославської Народної Армії і президента Сербії. У період 1991–1995 рр. тут існувала самопроголошена Республіка Сербська Країна, сепаратистський уряд якої вимагав визнання сербської держави на території проживання етнічних сербів у Хорватії [7]. Проте після підписання угод 1992 р. за посередництва ООН вона не була офіційно визнана жодною державою світу, незважаючи на підтримку на початкових етапах існування з боку Сербії, Росії, Греції та Румунії.

Стосовно частково визнаного Косова можна стверджувати, що, незважаючи на вищезгадане рішення Міжнародного суду ООН, цей механізм хоч меншою мірою, але діє. Адже через одностороннє проголошення ним незалежності та незмінну позицію Сербії щоразу більше держав відкликають своє офіційне визнання.

Одноставна позиція суб'єктів світової політики щодо невизнання легітимності самопроголошених державних утворень та подальша практика застосування цього механізму послаблюватимуть сепаратистські тенденції, сприятимуть десепаратизації, а також слугуватимуть своєрідним запобіжником подальшого розвитку сепаратистських рухів в інших державах.

Висновки. Отже, вивчаючи практичні механізми протидії сепаратизму, зокрема міжнародно-правові акти з метою врегулювання конфліктів, узгоджені підходи щодо визнання/невизнання самопроголошених державних утворень, миротворчі місії та операції, міжнародне спостереження та моніторинг, запровадження режиму міжнародних політичних санкцій, можемо стверджувати, що ООН, взаємодіючи з НАТО та іншими міжнародними організаціями виконує координуючу роль у розвитку міжнародного співробітництва в цій сфері. Неодноразово резолюції Генеральної Асамблеї ООН та Ради Безпеки ООН, судові рішення Міжнародного суду ООН щодо позовів і спорів між державами-суверенами та регіонами, які відокремилися від них унаслідок сецесії, міжнародні миротворчі та моніторингові місії ООН і НАТО ставали головною підтримкою суверенітету і територіальної цілісності держав.

Усвідомлення світовою спільнотою реальних загроз сепаратизму для міжнародної безпеки, миру та стабільності сприяє подальшому розвитку міжнародної взаємодії під егідою ООН у пошуку запобіжних заходів щодо виникнення і поширення сепаратистських проявів. Наявні «заморожені» конфлікти з елементами гібридного протистояння, які використовують окремі міжнародні актори задля реалізації своїх геополітичних цілей та інтересів, розкривають актуальні проблеми розбіжностей у сучасній системі міжнародно-правових відносин, вимагають своєчасного реагування на загрози сепаратизму. Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні засад спільної стратегії щодо протидії сепаратизму, розробці ефективних міжнародних механізмів десепаратизації, що сприятиме зростанню ролі ООН та запобігатиме надалі проявам сепаратизму в окремих країнах.

Список використаної літератури

1. Власенко Р. Інтереси Російської Федерації у сепаратистських тенденціях Європи. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2020. Вип. 28. С. 125–133.
2. Закірова С. Правове регулювання миротворчих операцій ООН: terra incognita? *Громадська думка про правотворення.* 2018. Вип. 11 (155). С. 12–20.
3. Здоровега М. Проблема легітимності гуманітарних інтервенцій у сучасних міжнародних відносинах. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* 2015. Вип. 27. С. 102–107.
4. Кононенко В.П. Вирішення територіальних спорів Міжнародним Судом ООН: теорія і практика : монографія. Київ-Одеса : Фенікс, 2018. 438 с. URL: <http://idpnan.org.ua/files/2019/virishennya-teritorialnih-sporiv-sudom-oon-teoriya-i-praktika-kononenko-v.-p.-.pdf>
5. Мотиль В. І. Гуманітарна інтервенція в міжнародному праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.01.11 «Міжнародне право». Київ : Б.в., 2006. 15 с.
6. Статут Організації Об'єднаних Націй і Статут Міжнародного Суду ООН. Міжнародний документ від 26.06.1945. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010
7. Kolstø P., and Paukovic D. The Short and Brutish Life of Republika Serbska Krajina: Failure of a De Facto State. 2013. Pp. 309–327. URL: <https://doi.org/10.1080/17449057.2013.864805>
8. Resolution adopted by the General Assembly on 27 March 2014 68/262. Territorial integrity of Ukraine. URL: https://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/68/262
9. Resolution adopted by the General Assembly on 13 June 2018 A/72/L.58. Complete and unconditional withdrawal of foreign military forces from the territory of the Republic of Moldova. URL: <https://undocs.org/en/A/72/L.58>
10. Resolution adopted by the Security Council on 10 June 1999 1244. URL: https://unmik.unmissions.org/sites/default/files/old_dnn/Res1244ENG.pdf
11. United Nations Confidence Restoration Operation UNCRO. URL: <https://peacekeeping.un.org/mission/past/uncro.htm>

ACTIVITY OF THE UNITED NATIONS ORGANIZATION REGARDING THE SUPPRESSION OF SEPARATISM IN THE EUROPEAN STATES

Oleksandra Fedun

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of Regional Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

Olha Sharan

*Ivan Franko National University of Lviv,
Faculty of International Relations, Department of Regional Studies
Universytetska str., 1, 79000, Lviv, Ukraine*

The article reveals the meaning of the concept of “suppression of separatism”, “national and international mechanisms of suppression of separatism”. The features of mechanisms of suppression of separatism at the UN level, which include international legal regulation of conflicts, and approaches to recognition / non-recognition of self-proclaimed state entities, peacekeeping missions and operations, international observation and monitoring, imposition of international political sanctions, are determined. The peculiarities of their application in some European countries are analyzed, in particular, the resolutions of the UN General Assembly were adopted in support of the territorial integrity of Ukraine, the Federal Republic of Yugoslavia, for the political settlement of the Transnistrian conflict; the peacekeeping mission mechanism is involved in resolving the acute conflicts in Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Croatia; the regime of international sanctions was imposed against the Federal Republic of Yugoslavia and others. It is noted that the lack or ineffectiveness of state policy of suppression of separatism leads to the emergence of armed conflicts, secession and violation of territorial integrity, therefore sovereign states seek the support of other actors of international relations. The examples of situations in which international political mechanisms have become the mainstay of the sovereignty and territorial integrity of European states, including Ukraine, as well as they haven't objected to unilateral secession, such as the separation of Kosovo from Serbia, which still remains a partially recognized state, are considered. It is proven that the United Nations acts as a coordinator of international cooperation in suppression of separatism in European states, working with the other international organizations to restore peace and security. It is emphasized that the current problems of the effectiveness of international cooperation in this area are related to the practice of applying the generally accepted rules of international law at the UN level, namely “the right of peoples to self-determination” and “the principle of territorial integrity of states”, as well as the interests and influence of such geopolitical players as the Russian Federation, which is interested in supporting the separatist movements in other countries in order to destabilize the situation in them. Moreover, Russia blocks the consideration of the UN resolutions, and violates the norms of international law.

Key words: separatism, suppression of separatism, mechanisms of suppression, deseparatization, peacekeeping missions, political sanctions, conflict, the UN, European states.

УДК 324:342.1/.8](477)(045)

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.30>

ОСНОВНІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ПОНЯТТЯ «ВИБОРЧІ ТЕХНОЛОГІЇ»

Олександр Чубатенко

*Національна академія державного управління при Президентіві України,
кафедра парламентаризму та політичного менеджменту
вул. А. Цедіка, 20, 03057, м. Київ, Україна*

У статті розкриваються основні концептуальні підходи до поняття «виборчі технології», які існують у політичній науці.

Сказано, що трансформаційні зміни, які відбуваються в державі, несуть за собою демократичні перетворення, що мають бути реалізовані у порівняно короткі терміни. Запровадження демократичних інститутів у процесі такої трансформації часто відбувалося без належної адаптації до сучасних реалій та необхідної підтримки їх суспільством.

Одним із прикладів такого інституту є інститут виборів. Відсутність відповідного досвіду у проведенні виборчих кампаній та низький рівень політичної культури учасників виборчих перегонів не давали змоги називати вибори чесними, прозорими та демократичними. З цього виливає актуальність дослідження поняття «виборчі технології».

Досліджено термін «технології», його походження та тлумачення різними авторами. Вказано, що кожна галузь знань, яка займається вивченням людини та її поведінки, розробляє свої технології, які належать до соціальних. Критеріями розмежування соціальних технологій виступають сфери громадянського життя – економічна, правова, моральна. За цих обставин політичні процеси, зокрема, виборчі, також піддаються технологізації.

Зазначено, що наявність конкуренції в політиці створює умови суперництва та веде до актуалізації політичних технологій, як технологій соціальних, а це значить, що політичні технології є типом соціальних технологій, які реалізуються в політиці. Водночас виборчі технології є найважливішим видом політичних технологій, оскільки їх використання допомагає здобувати владу, яка є основною метою діяльності політичних акторів.

Досліджено специфіку виборчих технологій, їх особливості, підходи до їх визначення та тлумачення.

У висновках говориться, що під виборчими технологіями розуміються політичні технології, які використовуються для боротьби за владу та спрямовані на її розширення, утримання та зміцнення. Без розуміння особливостей виборчих технологій та умілого їх використання неможливо досягти належного результату в умовах політичної конкуренції.

Ключові слова: технології, соціальні технології, політичні технології, виборчі технології, вибори.

Трансформаційні зміни в Україні, що відбуваються з початку 1990-х років, вимагають від держави демократичних перетворень у короткі терміни. При цьому в розвинених країнах такі зміни тривали століттями. З одного боку, це дало змогу Україні уникнути зайвих помилок, які були здійснені іншими країнами, а з іншого – часто-густо запроваджувалися демократичні інститути без належної їх адаптації до вітчизняних реалій та необхідної підтримки їх суспільством. Одним із прикладів такого інституту є інститут виборів. Відсутність належного досвіду в організації та проведенні виборчих кампаній, низький рівень політичної культури учасників виборчих перегонів, нерозуміння громадянами своєї

відповідальності на виборах не давало підстав вважати проведені вибори чесними, прозорими та демократичними.

Через це дослідження основних концептуальних підходів до поняття «виборчі технології» є досить актуальним. Це дає змогу систематизувати наявний масив інформації про політичні технології та визначити пріоритетні напрями їх розвитку в майбутньому, у зв'язку із соціально-економічними та політичними змінами в країні.

Незважаючи на те, що поняття «виборчі технології» є досить новим для України, воно користується дедалі більшою увагою вітчизняних політологів та громадськості. Разом із тим воно часто може вживатися некоректно. Саме тому тема цієї наукової роботи є досить актуальною.

Дослідженнями виборчих технологій займається низка вітчизняних вчених: В. Бебик, А. Видрін, Л. Кочубей, А. Пойченко, В. Полторак, М. Томенко. Разом із тим мало наукових досліджень, які б дали змогу визначити сутність та походження виборчих технологій, їхні загальні та специфічні ознаки, а також їхнє місце в політичній науці.

Незважаючи на тривалий час існування виборчих технологій, процес їх впливу на політичний результат та їхні можливості залишаються не повністю вивченими, а трактування самого поняття виборчих технологій різноманітне, а іноді досить звужене. Тому метою статті є аналіз та розкриття основних концептуальних підходів до поняття «виборчі технології» та їх класифікація.

Саме поняття «виборчі технології» пов'язане з організацією та проведенням виборів, які мають забезпечити передання владних повноважень представникам суспільства. Внаслідок цього з боку держави буде забезпечено реалізацію правових норм за допомогою проведення виборчої кампанії, суспільство отримає реалізацію соціальної функції виборів, а кандидати в рівній та справедливій боротьбі з політичними конкурентами отримують право представляти жителів свого округу в публічних органах влади. При цьому застосування виборчих технологій має враховувати об'єктивні умови до проведення виборів. До них належать правове поле держави, практики проведення виборчих кампаній, національно-політичні традиції виборчого округу, організаційні матеріали і можливості держави та кандидатів.

Як засвідчують сучасні реалії, жодна виборча кампанія, що мала місце за часів незалежності, не відбувалася без використання політичними силами «сумнівних» технологій. Через це такі технології теж мають бути досліджені для того, щоб мати змогу вибрати науково обґрунтовані та дієві механізми протидії цим проявам.

Досліджуючи термін «виборчі технології», необхідно зазначити, що його основу становить поняття «технологія», що походить від двох давньогрецьких слів: «техно» – мистецтво, майстерність і «логос» – наука, знання, закон. У словниках зустрічаються різні тлумачення терміна «технологія», але найчастіше її визначають так:

1) сукупність знань та відомостей про послідовність окремих виробничих операцій у процесі виробництва чого-небудь;

2) сукупність способів оброблення чи перероблення матеріалів, виготовлення виробів, проведення різних виробничих операцій тощо;

3) наука про перероблення й оброблення матеріалів, способи виготовлення продукції та сукупність прийомів, застосовуваних у різних видах діяльності;

4) будь-який засіб перетворення вихідних матеріалів, будь-то люди, інформація або фізичні матеріали – для отримання бажаної продукції чи послуг [2, с. 425].

Суть будь-якої технології проявляється через два основні поняття – процедуру та операцію. До процедури належить набір дій (операцій, за допомогою яких відбувається той чи інший процес (фаза, етап)), який виражає сутність цієї технології. Операцією вважа-

ється безпосередньо практичний акт досягнення визначеної мети в межах цієї процедури (технології) [7, с. 390].

Кожна галузь знань, яка займається вивченням людини та людських відносин, розробляє свої технології, які належать до соціальних та забезпечують реалізацію та оптимізацію соціальних процесів. Критеріями розмежування соціальних технологій виступають сфери громадського життя – економічна, правова, моральна тощо.

Відповідно, в нашому випадку, політичні процеси, зокрема виборчі, також піддаються технологізації.

Через наявність гострої конкуренції між політичними силами, існування різноманітних, суперечливих цілей та інтересів, ресурсні можливості – створюються умови суперництва, що ведуть до актуалізації політичних технологій як частини технологій соціальних. Тобто політичні технології є особливим типом соціальних технологій, які реалізуються у сфері політики.

У широкому розумінні під технологіями в політиці розуміються будь-які технології, які певним чином визначають зміст і форму політичних процесів, їх будову, функціонування політичної системи, впливають на поведінку суб'єктів політики [7, с. 390].

А. Пойченко першим із вітчизняних дослідників став вивчати політичні технології. У праці «Політика: теорія і технології діяльності» [8] він запропонував певні політичні технології в процесі дослідження політики як діяльності, яка спрямована на розв'язання та запобігання конфліктам. За його твердженням, політичні технології є системою послідовних дій (політичних суб'єктів), які спрямовані на досягнення наперед визначеного політичного результату.

За К. Ващенком, політичні технології є важливим елементом політичної культури суспільства загалом та певних політичних суб'єктів зокрема. Він визначає політичні технології не лише як певний набір методів та правил, які використовуються для досягнення визначених цілей у політиці, але й як систему способів реалізації політичних цінностей суб'єкта в процесі здійснення ним політичної діяльності. Процедури виступають основними елементами системи політичних технологій. Вони являють собою чітко і послідовно визначені політичні дії та історично розроблений логічний порядок, що забезпечує умови для реалізації політичних цінностей у складних та конфліктних ситуаціях політичного життя суспільства [3, с. 52].

Політичні технології розглядаються як сукупність послідовних процедур, прийомів і способів діяльності, які застосовуються як найбільш оптимальна й ефективна реалізація цілей і задач певних суб'єктів у вказаний час та у вказаному місці [4].

Серед усього різноманіття політичних технологій найважливішими є виборчі технології, оскільки саме до них прикута найбільша увага суб'єктів політичних відносин. В умовах зростаючої конкуренції ефективне використання спеціальних політичних технологій під час виборів допомагає здобувати владу, тобто основну мету діяльності політичних акторів.

Будучи різновидом соціальних, виборчі технології мають свою специфіку. Вони спрямовані на включення соціально-психологічних механізмів, які здійснюють регулювання електоральної поведінки виборців. Разом із тим у вузькому розумінні виборчою технологією вважається певний метод боротьби за виборців. Головною особливістю виборчих технологій є те, що вони використовуються виключно у виборчих кампаніях, що дає підстави назвати їх електоральними технологіями.

Виборчі технології є різновидом політичних технологій, які цілеспрямовано впливають на громадян із метою залучитися їх підтримкою і віддати свої голоси за визначеного кандидата. Вони перетворюють вибори на шоу, де не мають значення ідеї і принципи кандидата, а важливими є ті технології, які він використав у своїй передвиборчій кампанії.

Є досить багато визначень поняття «виборчі технології», але однозначного тлумачення цього терміна немає.

Як вважає М. Варій, виборчі технології – це засіб практичного досягнення поставлених цілей. Вони являють собою специфічний інструмент інновацій, творчості, взаємодії різних методів, які спрямовані на вплив на виборців. Також вони поєднують соціальну, політичну, психологічну, економічну та інші види діяльності, які найбільше проявляються під час виборчих кампаній. Їх особливістю є те, що за їх допомогою моделюються та впроваджуються процеси впливу на електорат [1].

На думку В. Полторака, виборча технологія – це сукупність засобів, методів і прийомів спеціально формалізованого й організованого впливу на електорат, що уможливають вплив на його електоральну поведінку і спонукають віддати голоси за певного кандидата чи партію [9, с. 62].

Л. Кочубей визначає виборчі технології як мистецтво вивчення електоральної мотивації, вироблення механізмів, які базуються на певних психологічних підходах за умови, коли першочерговим є не «що», а «як»: як здійснити, як вдало побудувати виборчу кампанію, як вплинути на виборця [6].

М. Томенко виборчі технології розглядає як механізми й інструменти впливу на громадську думку та настрої громадян під час проведення виборчої кампанії [11, с. 73].

За усю історію суспільства було винайдено лише три засоби впливу на людину – примус, маніпулювання та співробітництво. Виборчі технології поєднують використання усіх трьох цих чинників залежно від розвитку суспільства. У суспільстві з розвинутою демократією перевага надається третьому чиннику, який є найгуманнішим. Разом із тим навіть демократичні суспільства намагаються широко використати маніпуляції зі свідомістю задля досягнення результатів.

Є різні класифікації виборчих технологій. Частіше вони класифікуються за правовими та етичними нормами, тобто чинним законодавством і рівнем суспільної моралі. За таким підходом вони поділяються на «чисті» та «брудні». При цьому функціональність цієї класифікації виявляється коректною залежно від кожної конкретної держави [10].

За такою класифікацією виборчі технології можуть поділятися на «чорні», «сірі» та «білі», де до «чорних» належать ті, що передбачають пряме порушення чинного законодавства. «Сірі» технології – це такі, що не передбачають порушення закону, але суперечать нормам суспільної моралі та прийнятним способам ведення виборчої кампанії. Прикладом «сірих» технологій може бути присутність на мітингу певного політика групи його опонентів із транспарантами, плакатами, листівками та іншою продукцією, яка має агітаційний зміст про нього. З одного боку, така діяльність не є предметом порушення закону (якщо ці супротивники не порушують правопорядку, а самі матеріали не містять сфальшованої інформації), а з іншого боку, такі дії зазвичай засуджуються громадськістю, оскільки вони порушують неписані правила публічних відносин політиків.

До «білих» технологій зараховують ті, які належать до офіційного реєстру дозволених та не суперечать чинному законодавству. Перш за все це найпростіші та природні технології. До них належать розклеювання листівок, організація зустрічей з виборцями тощо.

Виборчі технології, які суперечать суспільній етиці та моралі, отримали назву «деструктивні виборчі технології». Основні причини їх застосування такі:

- 1) обмеженість можливостей законних способів у веденні перевиборчої боротьби в умовах рівних можливостей для кандидатів;
- 2) посилення тенденції деідеологізації виборчих кампаній;
- 3) нестача кваліфікованих кадрів;

4) зневіра населення у чесність і прозорість результатів виборів, поширення думки, що будь-який політичний результат все одно принесе їм поразку;

5) посилення фінансових можливостей кандидатів на результати виборів. Нові політики визначаються за ресурсним забезпеченням. Це веде до зниження інтелектуального складника у вищому політикумі. Розум, відповідальність, мораль витісняються агресивністю і зговірливістю, можливостями знайти необхідні гроші та піти на будь-який політичний компроміс [5].

Залежно від того, яка мета ставиться перед кандидатами і партіями у виборчих кампаніях, виборчі технології розрізняються таким чином:

- мета кампанії – участь, а не перемога;
- мета кампанії – досягнення часткової, відносної, певної чи абсолютної перемоги.

Також виборчі технології можна розглядати з двох позицій: 1) це технології, які забезпечують організацію виборчої кампанії органами влади; 2) це технології безпосередньої боротьби у виборчих перегонках кандидатів чи політичних сил.

Підсумовуючи вищевикладене, можемо зазначити, що вперше поняття «технології» було введено у виробничій сфері, де воно передбачало впорядкування послідовності певних операцій для створення певного виду продукції.

З часом відбулося проникнення цього поняття у соціальну сферу загалом і в політику зокрема. Якщо соціальні технології визначаються як сукупність операцій та процедур соціального впливу на об'єкт із метою одержання ефективного соціального результату, то у випадку соціального впливу в політиці можемо говорити про актуалізацію поняття «політичні технології». Оскільки однією з головних цілей учасників політичного процесу є конкуренція з метою завоювання та утримання влади, головним елементом політичних технологій стають виборчі технології.

Під «виборчими технологіями» прийнято розуміти технології, які використовуються в боротьбі за владу і спрямовані на її розширення, утримання і зміцнення. Без розуміння особливостей виборчих технологій та вмілого їх використання неможливо досягти успіху у політичній боротьбі за сучасних умов. При цьому, незважаючи на різні концепції виборчих технологій, жодна з них не може бути сталою в суспільстві, особливо в розвиненому інформаційному, оскільки з виникненням нових комунікаційних засобів ззнає змін і сама політична реальність.

Важливим напрямом дослідження виборчих технологій є використання новітніх інформаційних технологій у виборчих процесах, а також особливості застосування виборчих технологій у транзитних суспільствах.

Вивчення виборчих технологій робить відповідний внесок в їх розвиток у процесі українського державотворення. Дослідження змісту і типології виборчих технологій на сучасному етапі є важливою потребою вдосконалення та підвищення ефективності політичної влади та державного управління.

Знання суті та особливостей виборчих технологій допомагає консолідувати суспільство з метою вирішення важливих проблем, налагодити ефективну комунікацію між політиками і громадянами, підвищити змогу досягти успіху в боротьбі за владу.

Список використаної літератури

1. Варій М.Й. Політико-психологічні передвиборчі технології. Київ : «Ельга Ніка-Центр», 2003. 400 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і гол. ред. Бусел В.Т. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 624 с.
3. Видрін Д. Політика: історія, технологія, екзистенція. Київ : Либідь, 2001. 432 с.

4. Королько В.Г. Основы публичных отношений. Київ : «Ваклер», 2002. 612 с.
5. Кочубей Л. Категоріальне осмислення виборчих процесів. *Політичний менеджмент*. URL: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=29&c=448>.
6. Кочубей Л.О. Виборчі технології. Київ : Український центр політичного менеджменту, 2008. 332 с.
7. Куценко Є.В. «Виборчі технології» як наукова категорія: сутність і класифікація. *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса]*. 2013. Вип. 1. С. 387–403. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2013_1_29.
8. Пойченко А.М. Політика: теорія і технології діяльності. Київ : [б.в.], 1996. 164 с.
9. Полторак В. Політичний маркетинг та організація виборчих кампаній. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2002. № 1. С. 66.
10. Полторак В. Избирательные кампании: научный подход к организации / В. Полторак, О. Петров. Київ : Знання України, 2004. 120 с.
11. Томенко М.В. Інститут президентства в Україні: правові засади та політична перспектива. *Придніпровський науковий вісник*. 1998. № 1. С. 73–76.

MAJOR CONCEPTUAL APPROACHES TO THE NOTION OF “ELECTION TECHNOLOGIES”

Oleksandr Chubatenko

*National Academy for Public Administration under the President of Ukraine,
Department of Parliamentarism and Political Management
Tsedika str., 20, 03057, Kyiv, Ukraine*

The article outlines the major conceptual approaches to the notion of “electoral technologies” which exist in modern political science.

It is said that the transformational changes taking place in the state bring about democratic transformations that must be implemented in a relatively short time. The introduction of democratic institutions in the process of such transformation often took place without proper adaptation to modern realities and their necessary support by society.

One example of such kind of institution is the institution of elections. The lack of proper experience in conducting election campaigns and the low level of political culture of the participants in the election campaigns did not allow to call the elections fair, transparent and democratic. From this arises the relevance of studying the notion of “election technologies”.

The term “technology”, its origin and interpretation by different authors are studied. It is stated that each field of knowledge that deals with the study of a human and their behaviour develops its own technologies which relate to the social ones. The criteria for distinguishing social technologies are the areas of civil life – economic, legal, moral. Under these circumstances, political processes, in particular, electoral ones, are also subject to technologicalization.

It is noted that presence of competition in politics creates conditions for rivalry and leads to the actualization of political technologies as social technologies, which means that political technologies are a type of social technologies that are implemented in politics. At the same time, electoral technologies are the most important type of political technology, because using them helps to gain power, which is the main purpose of political actors.

The specifics of electoral technologies, their peculiarities, approaches to their definition and interpretation are studied.

The conclusions state that electoral technologies are understood as political technologies used in the power struggle and aimed at its expansion, maintenance and strengthening. Without understanding the peculiarities of electoral technologies and their skillful use, it is impossible to achieve a proper result in conditions of political competition.

Key words: technologies, social technologies, political technologies, election technologies, elections.

УДК 32.019

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.31>

НАРАТИВИ РОСІЙСЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНІ

Христина Юськів

*Національний університет «Львівська політехніка»,
Інститут прикладної математики та фундаментальних наук,
кафедра міжнародної інформації
вул. Степана Бандери, 12, 79013, м. Львів, Україна*

Російська інформаційна війна проти України багатогранна і може трактуватися по-різному. Російська інформаційна діяльність схильна бути ситуаційною та гнучкою; кожному наративу надається індивідуальний штрих, з огляду на всі його особливості. Немає послідовної моделі, яка може використовуватись для інтерпретації сучасних наративів російських інформаційної війни проти України. Замість того, щоб стримувати інформацію, Російська Федерація часто «затоплює» ЗМІ інформацією, надаючи переважну кількість інформації про одну подію, яка вміло поєднана з дезінформацією. Ці ЗМІ-кампанії стимулюють сильні емоції, пропагують культуру страху та творять паніку. Кожна публікація має специфічний публіцистичний стиль. Деякі публікації дотримуються стриманих поглядів і уникають емоцій. Інші розпалюють ненависть до української нації та описують українців як маріонеток Заходу, зрадників, злочинців, фашистів та екстремістів, а сепаратистів як «справжніх патріотів», маніпулюють громадською думкою і політичною орієнтацією населення держави. Завданням сучасної російської пропаганди проти України є дискредитація влади України, її політики, економіки, культури.

Ця стаття вивчає наративи та методи російської пропаганди в Україні. Зокрема, зазначається, що ключовими наративами російської пропаганди є наративи про те, що Україна є державою, що не відбулася, Україні потрібна зміна режиму і незабаром відбудеться «третій Майдан», Україна відроджує фашистські чи нацистські практики та є русофобською, армія України – це купа злочинців, а солдати НАТО воюють на стороні української держави, Російська Федерація не має нічого спільного з «українським конфліктом», а Захід намагається знищити Україну. Російські ЗМІ поширюють напрацьовані пропагандистські меседжі Кремля, подаючи їх так, щоб вони узгоджувалися одне з одним. Серед методів російської пропаганди – зосередження на емоціях, побудова ворога, необ'єктивний підхід до інформації, винахід теорій, які «пояснюють» цю подію без справжньої емпіричної основи, «whataboutism» (підходи та аргументи Заходу використовуються проти нього ж) тощо.

Ключові слова: пропаганда, наративи, Україна, Росія, інформаційна війна, ЗМІ, наративи російської пропаганди.

Постановка проблеми. Впродовж десятиліть Україна опинилася на передовій протидії російській інформаційній війні. Анексія території АР Крим, розгортання збройного конфлікту на території Донецької та Луганської областей, пряма агресія проти України ведеться паралельно з активною інформаційною війною, що безперешкодно, масштабно і за короткий період часу поширює дезінформацію. Проти України ведеться повноцінна війна: «гібридна» за формою, «асиметрична» за змістом. Фейки й перекручування інформації про Україну, створені Кремлем, вражають своєю абсурдністю та емоційністю. Україна – не перша країна, що зіштовхнулася з кремлівською дезінформацією, але тут інформаційні атаки відбуваються на фоні прямої військової агресії. Це загострило необхідність ретельно дослідити проблему та виробити стратегію адекватної відповіді.

Аналіз останніх публікацій. З огляду на те, що питання зовнішнього інформаційного впливу та пропагандистської діяльності доводить свою актуальність та необхідність першочергово його вирішити, в процесі підготовки цієї статті були використані напрацювання вітчизняних науковців, що досліджують цей напрям: Д. Дубова, М. Ожевана, С. Пархоменка, Ю. Федорова, О. Ярошука, В. Цимбалюка та ін.

Мета та завдання статті – вивчити ключові наративи та методи російської пропаганди в Україні.

Виклад основного матеріалу. У гібридній війні ЗМІ стають реальною зброєю. Прочення ідеології «русского мира» сприяло інформаційній агресії РФ. Тому такий вплив був найбільш дієвим там, де українська ідентичність була найменш представленою, – у Криму та на сході України. У гібридній війні інформаційна безпека виступає одним із пріоритетів у справі захисту державного суверенітету і незалежності України, національних інтересів, консолідації суспільства та відновлення територіальної цілісності [1, с. 148–149].

У досягненні своїх політичних і військових цілей Росія виявила навичку використання асиметричної та інформаційної діяльності (обман, інформаційно-психологічні операції, соціальні медіа, пропаганда на базі супутникового телебачення та старі методи радянського типу) [2].

Загалом пропаганду можна окреслити як зумисне фальшиве поширення викривленої інформації та фактів для впливу на масову аудиторію, її емоційний та психологічний стан, зміну суспільної думки в інтересах пропагандиста [3].

Стосовно України та російської пропаганди варто зауважити, що тут йдеться не лише про пропаганду, а й таке явище, як «війна смислів/сенсів». Задля поширення таких смислів використовується великий спектр можливих інформаційних комунікацій, зокрема, одним із головних елементів є симулякри, тобто копія того, чого насправді не існує. До симулякрів можна зарахувати такі: «фашисти в Києві», «звірства каральних батальйонів», «розп'яті хлопчики», використання Україною заборонених озброєнь. Ключовим завданням використання симулякрів є заміна об'єктивних уявлень цільової аудиторії про характер конфлікту тими ідеями, що потрібні агресору [4].

Варто зауважити, що метою російської пропаганди швидше є підірвати підтримку в суспільстві європейських цінностей та наративів, водночас не пропонуючи власний [7, с. 125–126]. До того ж зусилля російської пропаганди є добре узгодженими, спрямованими, мають щедру фінансування, проте поки майже не зустрічають ефективного опору.

Політичний аналітик П. Бурковський (Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва) зазначає, що «пропагандистські зусилля контрольованих російською владою ЗМІ (друкованих та електронних) щодо висвітлення подій в Україні впродовж 2014–2016 років були важливим інструментом легітимації та втілення російських планів із підризу єдності українського суспільства та знищення української держави» [5].

ЗМІ РФ підтримують правлячу еліту та її цілі. Такими цілями, зокрема, є посилення розколу в українському суспільстві, серед країн ЄС, обґрунтувати анексію АР Крим, заперечення причетності до війни на сході України та ін. Російська Федерація створювала різноманітні наративи проти країни та Заходу залежно від подій в Україні та світі [6].

РФ прагне повернути втрачені зони впливу, здійснюючи гібридний удар проти західної цивілізації. Український дослідник І. Тодоров слушно зауважує, що, проаналізувавши офіційні документи Росії (Воєнну доктрину, Доктрину інформаційної безпеки та Концепцію зовнішньої політики), можна стверджувати: для РФ сучасний світ є світом протистояння, методи якого поширюються на різні сфери, в тому числі і інформаційну політику. Дослідник наголошує на тривалому, спланованому, складному й послідовному характері інформаційно-психологічних операцій Росії [7].

Початковим етапом інформаційної війни є активне розроблення комплексів та методів впливу на людську свідомість. Наступний етап – поширення стереотипів, які є особливо ефективними, коли їх поширюють разом із порівнянням, тобто йдеться про те, що порівнюють якісь факти у часовому вимірі [8]. Одноманітність повідомлень та одночасне їх повторення/поширення різними можливими каналами можуть свідчити про пропагандистський характер роботи російських ЗМІ [5].

Російська пропаганда створювала, залежно від розвитку подій, різні наративи проти України та Заходу та використовувала при цьому різноманітні методи. Наведемо кілька найголовніших, на нашу думку, антиукраїнських наративів російської пропаганди.

«Україна – держава, що не відбулася»

Питання соціального та територіального розпаду України, залежності від інших держав з'явилися задовго до Євромайдану. Наратив про Україну як “failed state”, як про державу, що неспроможна зберегти своє існування як незалежної та життєздатної політичної та економічної одиниці, досі залишається тенденцією. Після анексії Криму, початку війни на сході України ЗМІ РФ не залишили наратив про те, що Україна розпадається через «цивілізаційні» розбіжності. Поширювалися ідеї про створення «Бесарабської республіки Буджак» в Одеській області або отримання Закарпатською та Чернівецькою областями автономії. Такі повідомлення поширювались завдяки діяльності сепаратистських організацій в Україні, координатором яких, згідно з даними СБУ, є РФ [9].

«Українці потребують нового уряду»

Однією з головних цілей російських ЗМІ був уряд України після Євромайдану. У 2014 р. у ЗМІ РФ часто і систематично використовували поняття «хунта», що супроводжувалося повідомленнями про неконституційний переворот внаслідок Євромайдану за фінансової підтримки США. Проте згодом російські телеканали змінили риторичку [10] на «київський режим» або «київська влада» [6], часто тиражуються повідомлення прихильників «фашистської ідеології». Росія ототожнюється із законністю і розвитком, сили протесту – хаосом, залежністю від ЄС та США [5].

«Україна – країна хаосу та радикалів»

За словами пропагандистів РФ, із початку подій Євромайдану в Україні процвітає радикалізм. Як вважають російські ЗМІ, будь-який інцидент між владою та членами радикальних організацій здатен спричинити нову революцію, тому практично всі такі інциденти потрапляють в основні новини. Наприклад, російські канали говорили більше про збройний інцидент у Мукачевому між Правим сектором та депутатом М. Ланьо у липні 2015 р., ніж про «ДНР/ЛНР». У той же час з'явилися публікації про сепаратизм русинів та угорців і про те, що Україна не отримає безвізовий режим ЄС після таких подій [11].

«Українські військовослужбовці – злочинці»

Окрім нескінченних історій про злочини української влади, українська армія залишається чи не головним антигероєм пропаганди РФ. Пропагандисти «згадали» про «київських карателів» (саме так називали членів Національної гвардії, регулярних військових частин та добровольчих батальйонів).

Найбільша кількість історій про «жорстокість» української армії була в російських ЗМІ у 2014–2015 рр.

«НАТО бореться в Україні»

На початку 2015 р. Росія заявила про легіон НАТО в Україні, говорячи про українську армію. З того часу пропагандистські ЗМІ підтримували наратив, що українській армії допомагають іноземці із країн НАТО.

Наприклад, американська зброя та тіла у військовій формі НАТО були знайдені під завалами зруйнованого аеропорту в Донецьку, обстріли Слов'янська здійснювали відповідно до «американської тактики», американці навчають українських військових, як використовувати протитанкову зброю Javelin. Усі ці історії зазвичай ґрунтувалися на свідченнях однієї людини або ж спиралися на фальшиві докази, відео чи фотографії.

«Русофобська Україна»

ЗМІ РФ постійно повторюють ідею про русофобію серед українців та західних політиків. Причому зняття символіки СРСР, перейменування вулиць, підтримка української мови в теле- та радіомовленні розцінюється як русофобія [12]. Наратив про русофобську Україну був, напевно, найбільш вдалим під час спецоперації, проведеної після анексії Криму. З 2014 р. на офіційному рівні в РФ стверджується про т.зв. геноцид російськомовних громадян, насильницьку українізацію, порушення прав російськомовних в Україні.

«Антисемітська Україна»

Також пропагандистські ЗМІ поширювали ідеї про антисемітизм в Україні, тим самим штучно провокуючи міжетнічну ворожнечу. На початку 2014 р. кремлівські ЗМІ та найвище політичне керівництво активно використовували тему антисемітизму для обґрунтування необхідності «возз'єднання Криму з Росією» [13].

«Вбивство інакомислення та відсутність свободи слова в Україні»

Наступний наратив про Україну і Захід стосується відсутності в Україні свободи слова, а також переслідування інакодумства. Україна заборонила діяльність пропагандистських телеканалів ЗМІ, що трактувалося РФ як порушення Конституції та відсутність можливості на реалізацію права на альтернативний погляд, а заборона російських соцмереж подавалася як перетворення України на Північну Корею.

«Україна порушує Мінські угоди»

Основна теза цього наративу полягає в тому, що Україна саботує, зриває і не збирається виконувати Мінські домовленості. Це підтверджується повідомленнями із зони АТО про злочини української армії, цитатами керівників т.зв. «ДНР/ЛНР» про використання забороненої зброї тощо [6].

Росія позиціонується як єдиний послідовний учасник мирного процесу, вона єдина докладає зусиль, щоби переконати інших учасників «нормандського формату» зайняти незалежну від США позицію та змусити Україну дотримуватися умов миру. Зростає кількість сюжетів про європейські політичні сили, які виступають за зняття санкцій із РФ та відновлення співпраці; перебільшується негативний вплив на ЄС російських контрсанкцій. З іншого боку, особливу увагу приділяють дискредитації президента України як члена «нормандської четвірки» та учасника мирних переговорів [5].

«Узаконення «ДНР / ЛНР»

Звісно, ще одним наративом російської пропаганди є тема легітимізації невизнаних республік, водночас ставиться під сумнів легітимність української влади. Легітимізація частково здійснювалася через наголос на тому, що створення нових «держав» відбувається знизу-вгору: «народний референдум», «народний губернатор», «самооборона» тощо.

«Росія не бере участі в подіях в Україні»

Від самого початку агресії влада РФ наполегливо заперечувала свою причетність до подій на території України, зокрема і на сході. Захоплення російських військових пояснюється тим, що вони є учасниками добровільних сил. Відповідно до ЗМІ РФ, Росія є виключно миротворчою країною, а Мінські угоди, які «зупинили» обстріли Донбасу, були підписані виключно завдяки зусиллям президента РФ. А за порушення перемир'я вся від-

повідальність покладається на українських військових, добровольчих батальйонів (яких центральна влада не спроможна контролювати) або політиків, яким потрібна війна, щоб захопити владу [6].

У другу чверть 2014 р. проводиться інформаційна спецоперація над створенням окремої «новоросійської ідентичності». Такі повідомлення були спрямовані на те, щоб мобілізувати населення України проти нової української влади [5].

«Криму краще в Росії, ніж в Україні»

Для РФ Крим є символічним уособленням владної політики Москви. Тому важливим є сприйняття цього символу як успіху, а не провалу. Впродовж кількох років ЗМІ РФ працювали над цим. Наратив про Крим найбільше озвучувався на телеканалах РФ у 2014 р. З 2015 р. кількість новин про життя півострова зменшилась, що можна пояснити відсутністю покращення життя в Криму та постійними проблемами з туризмом, водою та ін.

«Україна Заходу не потрібна»

Російські ЗМІ стверджували, що безвізовий режим не принесе користі Україні, а євроінтеграційні договори подаються виключно як щось особливо негативне. Ніби Угода про асоціацію Україна-ЄС призведе до втрати Україною західноукраїнських земель на користь Польщі. Частими є повідомлення про те, що Україну буде «обмежено» за згоду Росії на співпрацю із США на Близькому Сході.

«Захід – ворог, який хоче знищити Росію»

Одним із головних наративів пропаганди в РФ є теза про США, що борються за світове лідерство, тому зусилля Росії щодо протистояння США є схвальними. ЄС, а особливо країни ЦСЄ, представлені як русофобські маріонетки США. А отже, спроби розширення НАТО чи навчання НАТО поблизу кордонів з Росією розглядаються як загроза та посягання на «сферу впливу Росії»[6].

Водночас події в Україні ідентифікують як «громадянську війну», причиною якої є втручанням Заходу в події Майдану, а «український сценарій» варто розглядати як зразок намірів Заходу стосовно Росії, який буде реалізований у разі виникнення внутрішніх проблем чи заворушень проти влади [5]. Російська пропаганда вправно маніпулює аудиторією, висвітлює події в Україні і про Україну таким чином, як це потрібно РФ [8, с. 24–25].

Висновки. З огляду на російську інформаційну кампанію в Україні, зрозуміло, що раннє виявлення та аналіз цих елементів у російських наративах, що сигналізує про потенційну агресивну поведінку, є критичним. Завданням сучасної російської пропаганди проти України є дискредитація влади України, її політики, економіки, культури.

Кінцевою метою наративів російської пропаганди є дестабілізація України в психологічному плані та просування переконання, що Україна є державою, що не відбулася. З таким песимістичним поглядом на країну Росія сподівається знищити внутрішню та міжнародну підтримку реформ, які б зробили Київ більш незалежним від Москви.

Наративи підтримуються ключовими документами російської державної політики. Це може послужити основою для розробки альтернативних наративів під час підготовки до протидії російській пропаганді в майбутньому. Кремлівська дезінформаційна кампанія, спрямована на Україну, використовує широкий спектр методів. Вона адаптує послання до різних аудиторій, на сході України чи Західній Європі.

Інформація, яка подається російськими мас-медіа про Україну, призвела до виникнення не лише цілої низки стереотипів; контент російських мас-медіа активно супроводжував підготовку і розгортання справжньої, «гарячої» війни, безпосередньо бойових дій, які призвели до численних людських жертв, руйнації перспективних галузей економіки та реальної загрози територіальній цілісності та суверенітету України. Поведінка росій-

ської пропаганди була раціональною та розрахованою. Іноді дії Росії – це відповідь на певні ситуації (наприклад, легітимація Януковича, анексія Криму), що вказує на гнучкість та відкритість до змін сценарію.

Список використаної літератури

1. Російська агресія проти України: правда і вигадки, причини і наслідки / П.П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П.П. Гай-Нижник, І.Й. Краснодемська, Ю.С. Фігурний, О.А. Чирков, Л.В. Чупрій. Київ : «МП Леся», 2018. 435 с.
2. Lange-Ionatamishvili E. Analysis of Russia's information campaign against Ukraine. URL: <https://www.stratcomcoe.org/analysis-russias-information-campaign-against-ukraine> (дата звернення: 07.07.2020).
3. Іваницька Б. Основні методи пропаганди в російському інтернет-ЗМІ pravda.ru. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Журналістські науки.* 2018. № 896. С. 54–58. URL: <http://science.lpnu.ua/uk/sjs/vsi-vypusky/zhurnalistski-nauky/osnovni-metody-propagandy-v-rosiyskomu-internet-zmi-pravdaru> (дата звернення: 01.07.2020).
4. Зозуля О. Фейк як інструмент інформаційної війни. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/feyk-yak-instrument-informaciynoi-viyni.html> (дата звернення: 10.07.2020).
5. Бурковський П. Російська пропаганда про події в Україні: тенденції 2014–2016 років. *Media Sapiens.* 2017. URL: <http://www.osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska-propaganda-pro-podii-v-ukraini-tendentsii-20142016-rokiv/>. (дата звернення: 11.07.2020).
6. Words and Wars: Ukraine facing Kremlin propaganda. К.: КІС, 2017. 124 р. URL: <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Words-and-Wars.-Ukraine-Facing-Kremlin-Propaganda.pdf>. (дата звернення: 13.07.2020).
7. Тодоров І.Я. Російська інвазія в Україну: пропагандистський та інформаційний виміри. Рец. на «Слова та війни: Україна в боротьбі з кремлівською пропагандою / За ред. А. Кулакова. Київ: КІС, 2017. 132 с.» *Науковий вісник Ужгородського університету: серія: Історія* / відп. за вип. Н.П. Керецман. 2018. № 1 (38). С. 125–126
8. Семен Н.Ф. Російські інтернет-ресурси як чинник інформаційної війни проти України : дис. ... канд. наук із соц. комун. : 27.00.01 / Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, 2018. 260 с.
9. Українська контррозвідка ефективно протидіє диверсантам та агентам російських спецслужб. URL: <https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/1221> (дата звернення: 05.07.2020).
10. Dutsyk Diana Twilight of Russian Journalism. Propaganda-2014. URL: <https://ms.detector.media/articles/post/12343/2015-01-15-twilight-of-russian-journalism-propaganda-2014/> (дата звернення: 07.07.2020).
11. Бурковський П. Слабо управляемый хаос. URL: http://www.osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/slabo_ upravlyaemuu_khaos/ (дата звернення: 01.07.2020).
12. Семушкин С. Как Украина рубит связи с Россией. URL: <https://www.crimea.kp.ru/daily/26696.7/3720137/> (дата звернення: 15.07.2020).
13. Протидія російській інформаційній агресії: спільні зусилля задля захисту демократії. Аналітичний звіт. Київ : Телекритика, 2015. 77 с. URL: https://issuu.com/mediasapiens5/docs/telekritika_analytics_2015_3189a68f08ce75/8?ff=true&e=16771330/12375326 (дата звернення: 15.07.2020).

NARRATIVES OF RUSSIAN PROPAGANDA IN UKRAINE**Khrystyna Yuskiv***Lviv Polytechnic National University,
Institute of Applied Mathematics and Basic Sciences,
Department of International Information
Stepana Bandera str., 12, 79013, Lviv, Ukraine*

Russian information warfare against Ukraine is multifaceted and can be interpreted in different ways. Russian information activities tend to be situational and flexible; every narrative is given an individual touch, all of its peculiarities is taking into account. There is no consistent model that can be used for interpreting contemporary Russian information warfare narratives. Instead of withholding information, Russia often floods the media with information, providing an overwhelming amount of information about a single event, cleverly combined with disinformation. These media campaigns stimulate strong emotions, promote a culture of fear and create panic. Each publication has its own specific journalistic style. Some publications hold restrained views and avoid emotions. Others incite hatred against the Ukrainian nation and describe the Ukrainians as puppets of the West, traitors, criminals, fascists, and extremists among others, but describe the separatists as ‘true patriots’, manipulate public opinion and political orientation of the population. The task of modern Russian propaganda against Ukraine is to discredit the Ukrainian government, its politics, economy and culture.

The article examines the narratives and methods of Russian propaganda in Ukraine. In particular, it is noted that the key narratives of Russian propaganda are: Ukraine is a failed state; Ukraine needs a regime change and the “third Maidan” will take place soon; Ukraine is reviving fascist or Nazi practices and is russophobic; the Ukrainian Army is a bunch of criminals; NATO soldiers are fighting on the on the side of the Ukrainian state; Russia has nothing to do with the “Ukrainian conflict” and the West is trying to destroy Ukraine. Russian media spread the Kremlin's propaganda messages and present it in a way that messages are consistent with propaganda. Methods of Russian propaganda focuses on emotions, enemy construction, biased approach to information, invention of theories that «explain» a given event without real empirical basis, “whataboutism” (approaches and arguments of the West are used against itself), etc.

Key words: propaganda, narratives, Ukraine, Russia, information war, mass media, narratives of Russian propaganda.

УДК 321.74:329.12

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.32>

ФРАГМЕНТАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ЗАРОДЖЕННЯ ПОПУЛІСТСЬКИХ ТЕНДЕНЦІЙ У ДАНІЇ В 1950–1970-Х РР.

Мирослав Яворський

*Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
факультет історії, політології та міжнародних відносин,
кафедра політології та державного управління
вул. М. Коцюбинського, 2, 58012 м. Чернівці, Україна*

У своєму дослідженні автор розкриває період партійного життя Данії між 1953 та 1968 рр., який ознаменувався політичним домінуванням соціал-демократичної партії. На початку 1960 р. відбулися значні зміни в економічному та соціальному житті Данії, що призвели до підвищеної політичної активності в суспільстві. З появою нових політичних партій стара чотирипартійна система Данії опинилася під тиском, а виникнення Соціалістичної народної партії призвело до парламентських змін із намаганням здійснити лівий поворот у данській політиці. Автор зазначає, що цьому сприяли світова криза комуністичного руху, загальне розчарування в комуністичних ідеях та усвідомлене бажання частини данського електорату рухатися шляхом побудови соціалістичного суспільства та розбудовувати державу загального добробуту. У статті проаналізовано виникнення внутрішньопартійних суперечок у лівому блоці, які призвели до фрагментації цієї політичної сили та розколу на лівому політичному фланзі.

Автор акцентується на тому, що ультраправа партія «Прогрес» стала певною протиположною лівим політичним силам, які всі зусилля спрямовували на соціальну підтримку населення, будуючи країну загального добробуту. Аналізуючи умови появи та програму партії, автор підкреслює двоїсту оцінку, яку отримала діяльність партії в данському суспільстві. Використовуючи невдоволення, викликане нафтовою кризою 1973 р., партія «Прогрес», використовуючи популістську риторику та антисистемні гасла, розбудувала антиурядові суперечки та етнопатрістичні питання. Водночас саме ця політична сила, на думку автора, порушувала гострі соціальні проблеми, які давно ослаблювали данське суспільство.

Автор зазначає, що поява «Прогресу» відбулася на фрагментації старих партій. «Ліви» мали швидко переорієнтуватися на городян, втрачаючи свій традиційний електорат серед селян. Політично найбезпритульнішою виявилася молодь, яка здійснила культурний стрибок завдяки телебаченню та протестним рухам. Полівіння молодіжної політичної культури стало орієнтиром для нових політичних викликів та суперечило традиційним політичним завданням консервативних данських партій.

Ключові слова: національний соціалізм, фрагментація партій, полівіння данської політики, політичні розколи в соціал-демократичному русі, правий популізм.

Повоєнні зміни в Європі та політика холодної війни позначилися на політичному житті Європи. Данський політикум здійснив рішучі кроки із розбудови парламентаризму та пошуку власного шляху до побудови держави загального добробуту. Метою статті є аналіз політичного ландшафту Данії упродовж 1950–1970-х рр., зосередження уваги на еволюції поняття «політика» та появи популістських партій. Основним завданням нашого дослідження є аналіз партійних взаємостосунків, причин фрагментації традиційних партій та нових викликів, які виникли в результаті суспільно-політичних змін у Данії.

На сучасному етапі розвитку політичної науки політичне життя скандинавських країн перебуває у фокусі інтересу науковців цілого світу. На нашу думку, відкрита та чесна картина партійного життя Данії знайшла відбиття в дослідженнях таких данських істориків, як П. Хельге, М. Клімке, Д. Пекельдер, Й. Ларсен, Е.-У. Остергард, Г. Бонде, М. Бьос, Дж. Тельгард, А. Гоннет та ін. Матеріали данських газет *Jyllands-Posten*, *Politiken*, *Berlingske* стали важливим джерелом досліджень цього періоду. Серед українських дослідників варто назвати Н. Мурза, А. Бульвінського, Р. Кривоноса, Д. Голота, які зробили певний внесок у дослідження данської історії.

У Данії після визволення країни від німецької окупації було створено тимчасовий уряд із представників ключових політичних партій та угруповань руху Опору, який після парламентських виборів 30 жовтня 1945 р. змінив право-ліберальний уряд під проводом партії Венстре (дан. *Venstre*), очолюваний К. Крістенсеном (1880–1962). Після прийняття нової Конституції 1953 р. Данія отримала однопалатну систему з Фолькетингом як єдиним законодавчим органом. Щодо ситуації на міжнародній арені, то, відбудовуючи економіку в рамках плану Маршалла, Данія відмовилася від політики нейтралітету та приєдналася до Організації Північно-Атлантичної Угоди (НАТО) [1, с. 30].

На політичному полі Данії період із 1953 по 1968 рр. був періодом стабільного панування соціал-демократії. Лівоцентристська Соціал-демократична партія Данії (дан. *Socialdemokraterne*) утримувала владу упродовж 15 років, і дослідники пояснюють її успіх економічним піднесенням наприкінці 1950-х – так званих «щасливих 60-х». Більшість політичних діячів соціал-демократичної партії були вихідцями з робітничого класу та профспілкового руху, тому користувалися підтримкою значної частини данського суспільства. Неабияка прихильність данців до соціалізму проявилася ще в середині XIX ст., коли соціалістичні ідеї поширилися по всій Європі, але у другій половині 20-х рр. XX ст. завдяки стрімкому росту робітничого класу та міського населення партія мала більший вплив на життя людей. На нашу думку, в Данії був власний глибокий соціальний фундамент, який сприяв особливому розумінню соціалізму. Характер соціальної взаємодії в суспільстві визначили протестантські традиції, кооперативний рух, соціальна довіра, досвід спільної співпраці та данська ментальність, схильна до компромісів та взаємопідтримки. На думку дослідника П. Сальвесона, особливість данського соціалізму полягає в тому, що він заснований на деволюції в поєднанні з місцевими та регіональними концепціями влади (деволюція – врегульоване законом передання повноважень центрального уряду суверенної держави уряду на субнаціональному рівні. Це форма децентралізації) [2].

Отже, на фоні соціал-демократичного політичного панування в Данії існувала тісна співпраця між Лівою (Венстре, *Venstre*, партія консервативно-ліберального спрямування) та Консервативною народною партією (дан. *Det Konservative Folkeparti*, KF). Оскільки Венстре через протиріччя в галузі оборонної політики не змогла підтримати уряд із консервативною участю, жодні вибори у той час не змогли зібрати більшість проти соціал-демократії, щоб сформувати буржуазний уряд. Тільки зі зміною партійного керівництва у середині 1960-х рр. стала можливою співпраця радикалів та буржуазії.

Чи не найбільшим політичним потрясінням цього часу став кінець старої чотирипартійної політичної системи. Панування Лівої, Консервативної народної партії, Радикальної лівої та Соціал-демократичної партій було оскаржене появою нової партійної формації на виборах 1960 р. Нею стала Соціалістична народна партія Данії (дан. *Socialistisk Folkeparti*, SF). Новий політичний фаворит був заснований поміркованими членами Комуністичної партії Данії на чолі з А. Ларсеном (1897–1972), які були виключені зі складу ДКП за критику щодо радянського втручання в Угорську революцію 1956 р. Досвідчений комуніст,

організатор та агітатор А. Ларсен прагнув сформувати нову концепцію соціал-демократії, позбавлену впливу СРСР, але орієнтовану на побудову комунізму. Популярний народний соціалізм став виразною та особливою течією в північних країнах Європи у ХХ ст. Програма партії критикувала капіталізм, «який не заснований на повазі до людини», проголошувала розвиток нових соціалістичних перспектив, рівності, розвитку соціалістичної демократії, посилення всіх форм народної економічної діяльності, таких як споживча кооперація та кооперативний рух, мир та активний нейтралізм [3]. Наприкінці 1950-х рр. всесвітній комуністичний рух опинився в глибокій кризі, тому поява СНП стала початком «нової ери», яка відкинула логіку холодної війни та запропонувала гуманну, прогресивну картину соціалістичного майбутнього: зміцнення миру та боротьба з імперіалізмом. Новостворена партія стала «третьою силою» данської політики [4, с. 53].

Поява телебачення наприкінці 1950-х рр. посприяла яскравій передвиборчій програмі А. Ларсена. Згодом данська преса назве його «першим екранним виборчим тролем», адже інтерв'ю записувалося з лікарняного ліжка, куди Ларсен потрапив після автомобільної аварії, за 8 днів до виборів. Подякувавши мамі за віру в нього і підтримку, Ларсен розтопив холодні серця данських виборців [5]. На виборах 1960 р. партія прийшла у Фолкетинг, отримавши 11 місць, остаточно витіснивши комуністів із парламенту, хоча з 11 членів СНП у парламенті 9 були колишніми комуністами. Їм часто дорікали, що ті залишилися комуністами, лиш на вибори натягнули маску соціал-демократії. Вже тоді А. Ларсен визначив важливі пріоритети формування партії: «Слід ходити на двох ногах», поєднуючи парламентську роботу та залучення низових організацій [4]. Нова політична сила мала намір брати участь в уряді разом із соціал-демократами для того, щоб разом здійснити поворот данської політики вліво. Хоча урядове співробітництво так ніколи і не було реалізоване, але упродовж 1966–1968 рр. СНП виступала гарантом соціал-демократичного уряду, створивши так званий «червоний кабінет» [6].

Активна суспільно-політична позиція данців знаходила відображення в матеріалах Науково-дослідного інституту Галлапа в Данії, який упродовж 1950–1970-х рр. проводив постійне опитування думок щодо великих і дрібних справ, які впливали на повсякденне життя данців і стали важливими показниками того, щоб зрозуміти данський менталітет, історію культури та політичну історію. Згідно з опитуванням Галлапа, «найгіршою» партією 1960 р. була комуністична. Відразу виборців викликали її «диктаторський стиль правління, комуністична ментальність, підривна діяльність та бажання світової смути, грабунків та розпалювання світової пожежі» [7].

Можемо стверджувати, що партія А. Ларсена заповнила прогалину в політичному спектрі між догматичною КПД та традиційною соціал-демократією, яка впевнено просувалася до центру на догоду уряду, тим самим звільняючи лівий фланг. SF запропонувала нову точку зору, новий акцент дискусій, не будучи комуністичною. На порядку денному обговорювалися проблеми світової політики, робітничі рухи, членство Данії у НАТО та ін. Отже, революційні парламентські вибори 1960 р. остаточно продемонстрували перемогу соціал-демократії, адже соціал-демократи посіли 77 місць, Соціалістична народна партія – 11.

Нові вибори 1964 р. не принесли істотних зрушень на політичному полі, спроби сформувати широкий уряд не вдалися, але підтримка радикалів була прохолоднішою, ніж раніше. Під час наступних виборів у 1966 р. відбулося зближення соціал-демократів і Соціалістичної народної партії. На виборах 1966 р. соціал-демократи та Соціалістична народна партія здобули комбіновану більшість у парламенті, в якій Соціалістична народна партія отримала 20 місць та підтримала формування уряду соціал-демократів у меншості. Співпраця тривала лише рік і призвела до конфліктів всередині Соціалістичної народної

партії під час голосування про замороження державних витрат на соціальні потреби. Дискусії про економію витрат у суспільстві загального благоденства почали лунати гостріше. У 1967 р. від СНП відкололася частина членів, утворивши партію лівих соціалістів. Ліві вважали себе справжніми захисниками робітничого класу, критикували соціал-демократію і профспілковий рух, залежність данського бізнесу від інтересів Заходу та США [8].

Виборча кампанія 1968 р. була короткою, і її висвітлення на телебаченні нагадувало справжню арену боротьби. Вибори відбулися 23 січня 1968 р. Журналісти ЗМІ активізували очікування виборців, хто і з ким утворить уряд, їх інтерес зупинився на трьох буржуазних данських партіях. Радикали заявляли, що не підтримуватимуть соціал-демократичний уряд, тому безпосередньо перед виборами всі очікували зближення буржуазних партій. Радикальна Ліва вперше прийшла до уряду разом із Лівими та Консервативною народною партією: це було справжнім політичним експериментом. За результатами виборів Соціалістична народна партія втратила 9 місць, Ліві отримали 4 місця в парламенті. Керівник SF A. Ларсен пішов у відставку, у 1969 р. його заступив С. Оман. Відколовшись від Соціалістичної народної партії, Ліві соціалісти (дан. Venstresocialisterne), утворили крайнє ліве крило на політичній мапі Данії та проіснували з 1967 по 2013 рр. У 1989 р. вони заснували Червоно-зелений альянс разом із Комуністичною партією Данії та Партією соціалістичних робітників, відстоюючи соціалізм та виступаючи за антикапіталізм. Отже, фрагментація в колі соціалістичних партій продемонструвала значні зміни, які відбулися на політичному полі соціал-демократії. Розкол лівих сил демонстрував як ідеологічні, так і соціальні розбіжності. Нові можливості політичної пропаганди та використання ЗМІ активізували нові верстви виборців, які прагнули втілення власних політичних та соціальних проектів [9].

У досліджуваній період 1960–1970-х рр. данське суспільство, як і вся світова спільнота, характеризувалося великим рівнем відкритості. Саме поняття «політика» стало розглядатися ширше та об'ємніше. Воно включало родинні та сексуальні стосунки, виховання дітей тощо. Поширений у світі масовий антивоєнний рух проти війни у В'єтнамі став феноменом світової молодіжної культури, призвівши до радикалізації політичних симпатій. Розвиток засобів масової інформації відіграв важливу роль у виборчих перегонях, коли у кожен данський дім «приходили» партійні агітатори, які працювали журналістами телебачення чи радіо [10].

Справжнім вибухом, неочікуваним вторгненням у політичне життя Данії та новим політичним феноменом стала поява данської партії «Прогрес», заснованої в 1972 р. юристом М. Гліструпом (1926–2008). Партія свідомо і відкрито позиціонувала себе на політичній мапі як права популістська партія. Вона закликала до радикального зменшення податків, у тому числі зняття податку на прибуток, скорочення державних витрат, розпуску більшості держслужбовців, скасування дипломатичної служби та оновлення 90% законодавчих актів [11].

У Данії так само, як і в інших скандинавських країнах, популізм не мав глибокого коріння. Фашизм і нацизм не мали підґрунтя упродовж 1930–1940-х рр. і тільки з кінця 1980-х рр. почав активно зростати екстремізм нового типу, який базувався на етнонаціональній ксенофобії. Відомо, що популістські рухи виникають як реакція на нездатність держави захищати найслабших, та соціальна підтримка у суспільстві знаходиться під загрозою. Економічна криза 1973 р. стала першим викликом, який призвів до політичної активності політично байдужих та політично безпритульних. Економічний підйом 1960-х рр. спричинив залежність Данії від нафти арабських країн-експортерів, тому подорожчання нафти в Данії створило великі економічні проблеми.

У партійній програмі «Прогрес» виступав не тільки за зниження податків і витрат, обмеження втручання держави, а й за збільшення фінансування охорони здоров'я та пенсійної системи, що також зумовило справжнє вибухове зростання її популярності під час опитувань громадян. Харизматичний лідер партії «Прогрес» М. Гліструп упродовж своєї політичної кар'єри дозволяв собі різкі антиподаткові та антибюрократичні виступи, які користувалися широкою підтримкою виборців Данії. Можна сказати, що ця особа розділила данське суспільство. В той час як помірковані та консерватори вважали Гліструпа політичним провокатором, інша частина данців вважає і нині, що Данія має за що подякувати М. Гліструпу, адже він був не провокатором, а унікальним новатором, який зумів побачити сучасні проблеми та розпочати необхідні дискусії, які були закриті для обговорення не тільки пересічним громадянам, а й політикам, хоча його суперечливий стиль часто затьмарював зміст [12]. На виборах 1973 р. Прогресивна партія (партія «Прогрес», дан. Fremskridtspartiet) отримала 15,9% голосів на парламентських виборах. Це був другий результат після Соціал-демократів, які набрали 25,6% (46 місць) на Загальних виборах у Данії. Партія М. Гліструпа отримала 28 місць у парламенті, випередивши Венстре (22 місця), соціальних лібералів (20 місць), Консервативну партію (16), Центр демократів (14), Соціалістичну народну партію (11). Загальні вибори відбулися в Данії 4 грудня 1973 р. та спричинили так званий «виборчий землетрус», адже до складу парламенту увійшло 5 нових партій і більше половини членів парламенту були змінені. Соціал-демократична партія, яка не привела уряд меншості до виборів, втратила третину своїх місць. Після виборів П. Хартлінг (1914–2000), лідер ліберальної Венстре, сформував найменший уряд меншості за всю історію Данії з 22 місцями з 179, але цей уряд не мав і більшості проти нього. Його підтримали партія «Прогрес», Консервативна народна партія, Соціально-ліберальна партія, Центр демократів та Християнська народна партія [13].

Попередній політичний досвід М. Гліструпа навчив його того, що провокації часто окупаються. За свідченнями сучасників, часом він був не просто провокативним, а хуліганом, і, коли його просили сповільнитися, він відповідав: «Мені потрібно охопити все населення, а не лише невелику еліту, яка читає довгі розумні статті». Шлях конфлікту, конфронтації, який він вказав данцям, може, був поясненням того, чому так багато людей відвернулися від нього. Упродовж 1970–1980-х років партія «Прогрес» утримувала від 15 до 20% депутатських мандатів у Фолькетингу. У виступах Гліструп наголошував на тому, що у зв'язку з економічною кризою та мінливою віковою структурою суспільства держава має економити, і це стосується всіх членів суспільства. Він наголошував на тому, що багатії майже всіх демократичних країн стають багатшими, зростає розрив між бідними та багатими. Виступи Гліструпа мали довге відлуння в публічній дискусії. Тільки за перший місяць після його телевізійної появи вийшло понад 600 статей, читацьких обговорень, сатиричних малюнків та коментарів. На думку членів громадських слухань та дискусій старі політики не розуміли важливості питань оподаткування та державних заощаджень. У них було одне бажання – дистанціюватися від партії «Прогрес» [14].

Перебуваючи у в'язниці у 1983 р. за ухилення від несплати податків М. Гліструп дозволив собі кілька провокаційних заяв расистського характеру, чим вкотре привернув увагу ЗМІ і допоміг своїй партії на парламентських виборах підвищити електоральний успіх з 3,6% в 1984 р. до 9% в 1988 р. Гліструп упродовж політичної кар'єри зазнав крутої еволюції власних політичних поглядів: від «анархо-лібертаріанської» програми до націоналістичних, антиіммігрантських та антимусульманських закликів у 1980-х рр. Його партія – яскравий представник популістської сили, яка почала з антиподаткового популізму та перейшла до більш небезпечного – етнонаціонального.

Загалом період 1953–1968 рр. ознаменувався політичним домінуванням соціал-демократії. Розширення політичного ландшафту призвело до краху старої чотирипартійної системи. Відраза до Комуністичної партії Данії сприяла стрімкому злету Соціалістичної народної партії, але внутрішньопартійні суперечки призвели до фрагментації і цієї політичної сили, продемонструвавши розкол на лівому політичному фланзі. Поява ультраправої партії «Прогрес» постала політичною силою, яка виросла в протестному середовищі та підготовувалася популістською риторикою та антисистемними гаслами. Саме ця політична сила проторувала шлях популістам, які у наступні роки стануть феноменом не тільки Данської, але й європейської політики.

Список використаної літератури

1. Країни світу і Україна: енциклопедія. В 5 т. Т. 1: Північна Європа. Київ : Видавництво «Фенікс», 2017. 564 с.
2. Короткий оксфордський політичний словник / Пер. з англ.; За ред. І. Макліна, А. Макмілана. Київ : Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2006. 789 с.
3. Princippogram for Socialistisk Folkeparti oktober 1963. URL: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/princippogram-for-socialistisk-folkeparti-oktober-1963/>
4. Martin Klimke, Jacco Pekelder. Between Prague Spring and French May: opposition and revolt in Europe 1960–1980. 2011.
5. Jørgen Larsen. Valgets første skærmtrøld. Berlingske -Torsdag d. 27. januar 2005. URL: <https://www.berlingske.dk/kultur/valgets-foerste-skaermtrøld>
6. Valgtema: Socialdemokraternes tid 1953–1968. Danmarkshistorien. URL: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/valgtema-socialdemokraternes-tid-1953-1968/>
7. Gallup 1960: Hvilket parti nærer De størst uvilje imod? Danmarkshistorien. URL: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/gallup-1960-hvilket-parti-naerer-de-stoerst-uvilje-imod/>
8. Venstresocialisterne: “...foruden 5-øren: faglig politik i socialistisk perspektiv”, 1968. URL: <https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/venstresocialisterne-foruden-5-oeren-faglig-politik-i-socialistisk-perspektiv-1968/>
9. Полудан Хельге. История Дании. Политические перемены 60-х годов. URL: <https://history.wikireading.ru/182505>
10. Jørgen Fink. Det politiske liv i 1970'erne. Danmarkshistorien. URL: <https://danmarkshistorien.dk/perioder/ef-og-krisetider-1973-1989/det-politiske-liv-i-1970erne/>
11. Cook, Chris; Francis, Mary (1979). The first European elections: A handbook and guide. London: Macmillan Press.
12. Danmark har meget at takke Gli-strup for Borsen/-20. jun 2010. URL: <https://borsen.dk/nyheder/politik/pia-k-danmark-har-meget-at-takke-glistrup-for-90ren>
13. Denmark. Elections December, 4 1973. URL: http://archive.ipu.org/parline-e/reports/arc/DENMARK_1973_E.PDF
14. Anne-Mari Glistrup. Mogens Glistrup er stadig med. Jyllands-Posten. 28.05.2016.

**FRAGMENTATION OF POLITICAL PARTIES AND THE ORIGIN
OF POPULIST TENDENCIES IN DENMARK IN 1950–1970****Myroslav Yavorskyi***Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
Faculty of History, Political Science and International Relations,
Department of Political Science and Public Administration
Kotsyubynsky str., 2, 58012, Chernivtsi, Ukraine*

In this study, the author reveals the period of Danish party life between 1953 and 1968, which was marked by the political dominance of the Social Democratic Party. In the early 1960s, significant changes took place in the economic and social life of Denmark, which led to increased political activity in society. With the emergence of new political parties, the old four-party system of Denmark came under pressure and the emergence of the Socialist People's Party led to parliamentary changes, trying to make a left turn in Danish politics. The author notes that this was facilitated by the global crisis of the communist movement, the general disappointment with communist ideas and the conscious desire of part of the Danish electorate to move by building a socialist society and building a welfare state. The article analyzes the emergence of intra-party disputes in the left bloc, which led to the fragmentation of this political force and the split on the left political flank.

The author emphasizes that the emergence of the far-right Progress party emerged as a kind of counterweight to left-wing political forces, which directed all efforts to social support of the population, building a country of general welfare. Analyzing the conditions of the party's appearance and program, the author emphasizes the double assessment of the party's activity in Danish society. Taking advantage of the discontent caused by the 1973 oil crisis, the Progress party, using populist rhetoric and anti-system slogans, stirred up anti-government disputes and ethno-national issues. At the same time, it was this political force, according to the author, that raised acute social problems that had long weakened Danish society.

The author notes that the emergence of "Progress" was reflected in the fragmentation of the old parties. The "left" had to quickly reorient to the townspeople, losing its traditional electorate among the peasants. The most politically homeless were the Danish youth, who made a cultural leap through television and participation in protest movements. The left-wing bias of youth political culture became a reference point for new political challenges and exacerbated contradictions with the traditional political goals of conservative Danish parties.

Key words: national socialism, fragmentation of parties, left-wing bias of Danish politics, political divisions in the social democratic movement, right-wing populism.

УДК 326,327.8,343.8,343.9

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2020.30.33>

ПАНОПТИЗМ І ПЕНАЛЬНІ ПРАКТИКИ СУСПІЛЬСТВА ПОСТМОДЕРНУ

Дмитро Ягунов

адвокат

а/с 74, м. Київ, 01024, Україна

Посилення соціального контролю та поширення нових, більш технологічних і водночас завуальованих форм соціального контролю в сучасному суспільстві створює ще більшу небезпеку перетворення суспільства на глобальну тотальну інституцію, де критерієм ізоляції та подальшого соціального розшарування є абстрактне поняття «соціальна безпека». Класичне кримінальне право та традиційна система соціальної юстиції, за допомогою яких упродовж багатьох століть відбувалася стигматизація через «класичне» тавро «злочинця», для сучасних національних держав, міжнародних організацій та транснаціональних корпорацій вже не є достатнім інструментом для забезпечення соціального контролю на відповідних територіях та/або відповідних сферах.

На заміну класичному кримінальному праву, традиційним національним системам кримінальної юстиції та відповідним інституціям (включаючи пенітенціарну систему) прийшли більш гнучкі, технологічні та приховані механізми соціального контролю, які тим не менш сприяють посиленню транскарцерної сучасного суспільства.

Тривалий час в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій (що особливо характерно для Західної Європи та США). Таке саме значення має свобода і в суспільстві постмодерну.

Проте суспільство постмодерну суттєво змінилося. Отже, докорінно змінилися і сучасні уявлення про свободу. Зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії.

Нині ми маємо діаметрально протилежну ситуацію: вже не в'язниця є моделлю суспільства, проте суспільство є моделлю в'язниці, у зв'язку з чим особливої актуальності набуває концепція карцерного суспільства.

Крім того, нині мало говорити про «карцерне суспільство». Відбувається подальша транскарцерція суспільства, через що «звання» основоположної категорії для сучасного політичного розвитку суттєво переходить від свободи до не-свободи, що не є, на жаль, вже настільки фантастичною, як це здається на перший погляд.

Ключові слова: свобода, ув'язнення, в'язниця, покарання, цілі покарання, криза реабілітаційного ідеалу, Паноптикон, паноптичне суспільство, інкарцерція, карцерне суспільство, «розставлення тенет», масовий соціальний контроль.

Проблемою, що досліджується в цій статті, є зміна сутності такої форми соціального контролю, якою є ув'язнення та інші форми ізоляції від суспільства злочинців та інших осіб, які в сучасних національних державах вважаються «небезпечними для суспільства».

У рамках статті автор ставить за мету дослідити сутність ув'язнення як форми соціального контролю у XXI столітті, яке перебуває під впливом глобалізаційних перетворень, та довести гіпотезу, що посилення соціального контролю та поширення нових, більш технологічних й водночас завуальованих форм соціального контролю в сучасному суспільстві створює ще більшу небезпеку перетворення такого суспільства на глобальну тотальну

інституцію, де критерієм ізоляції та подальшого соціального розшарування є абстрактне поняття «суспільна небезпека» або «належність до соціально-небезпечних груп».

Метою є довести, що класичне кримінальне право, за допомогою якою упродовж століть відбувалася стигматизація, для сучасних національних держав, міжнародних організацій та приватних транснаціональних корпорацій вже не є достатнім інструментом для забезпечення соціального контролю на відповідних територіях або відповідних сферах. На заміну класичному кримінальному праву та відповідним інституціям (включаючи пенітенціарну систему) прийшли більш гнучкі, технологічні та приховані механізми соціального контролю, які тим не менш сприяють посиленню того, що для цілей цієї статті ми називаємо транскарцерацією суспільства.

У процесі проведення дослідження автор спирався на фундаментальні праці, які вважаються класичними для цілей дослідження ув'язнення як форми соціального контролю (М. Фуко, Ж. Дельоз, С. Коен, З. Бауман, У. Бек, Р. Мартінсон). З огляду на спрямованість цього дослідження, в його основі перебуває концепція паноптичного контролю, свого часу подана Дж. Бентамом. Значною мірою ця стаття базується на наукових дослідженнях самого автора та відповідних наукових висновках, зроблених упродовж 2005–2020 рр.

Незважаючи на те, що зазначеними дослідниками закладено значний фундамент досліджень у напрямі дослідження ув'язнення як форми соціального контролю, стан поширення соціального контролю на початку ХХІ століття завдяки використанню похідних від кримінальної юстиції інструментів є маловивченим, що зумовлює актуальність цього дослідження.

Позбавлення волі та інші форми територіально-соціальної ізоляції традиційно розглядається як один із стовпів системи кримінальної юстиції будь-якої національної держави починаючи з початку ХІХ століття, коли в'язниця як політичний інститут зайняла провідне місце в системі масового соціального контролю.

Додавання надалі до позбавлення волі умовного засудження та умовно-дострокового звільнення з ув'язнення з відповідним інституційним забезпеченням створило каркас пенальної системи сучасної національної держави. Позбавлення волі набуло статусу найсуворішого покарання, пов'язаного з ізоляцією від суспільства, з огляду на особливості, за термінологією М. Фуко, «досконалих й суворих закладів». В'язниця стала символом найгірших політичних, економічних та соціальних наслідків вчинення злочину, незалежно від того, які цілі покарання проголошувалися в кримінальному законі (кара, залякування, реабілітація, ізоляція) окремо або в комплексі.

З таким морально-політичним виправданням в'язниця як політичний інститут проіснувала приблизно до кінця ХХ століття. Початок нового міленіуму ознаменувався переходом до в'язниці як політичного інституту з якісно новими атрибутами, функціями та цілями.

Утворилася парадоксальна, на перший погляд, ситуація.

З одного боку, усі стали наголошувати на численних негативних аспектах та наслідках ув'язнення в будь-яких формах (і як запобіжного заходу, і як покарання, і як превентивного заходу). Майже усі стали наголошувати на майже нульовому реабілітаційному та превентивному потенціалі в'язниці. На традиційну в'язницю обрушилися хвилі антив'язничних кампаній із боку міжнародних організацій, вчених, правозахисників, гуманістів та політиків (хоч останні здебільшого заробляли собі додаткові бали на зазначеній вище «гуманізації»). На додаток пенологічне поле заповнив рух за «альтернативні покарання» та «санкції у громаді». Створення національної служби пробації та запровадження відповідного кримінально-правового і кримінально-процесуального інституту стало ледве не

нав'язливою ідеєю у сфері реформування національних систем кримінальної юстиції, що особливо проявилось в країнах Східної Європи та пострадянських країнах (Україна, до речі, не становить виняток у цьому контексті). Те саме можна сказати і про «ювенальну юстицію», і про «відновне правосуддя» з «медіацією».

З іншого боку, саме початок ХХІ століття приніс в'язниці не дуже яскравий, майже прихований, проте водночас приголомшливий успіх, про який вона навіть не могла мріяти на момент свого народження та поширення. Упродовж ХІХ–ХХ століть начебто «виправна» в'язниця, намагаючись бути дійсно виправною, із вражаючою регулярністю та стабільністю неодмінно зазнавала фіаско. Сутність цієї поразки блискуче відобразив М. Фуко, вказавши, що «вся монотонна критика в'язниці зводилася до того, що в'язниця не виправляє злочинців, а, намагаючись виправляти, вона втрачає свою каральну сутність» [1, с. 268].

У ХХІ столітті в'язниця, будучи «оточеною» «альтернативними санкціями», пробацією, медіацією, «покараннями в громаді» та рухами за «скорочення застосування ув'язнення», здобула блискучу ідеологічну перемогу над своїми противниками. Парадоксальність ситуації полягає не стільки в тому, що «виправна» в'язниця перестала бути «виправною», скільки в тому, що вона перестала «соромитися» того, що вона ніколи нею і не була. І саме через це в'язниця позбулася значної долі своєї міфічності в контексті морально-політичного виправдання формально-юридичного визначення цілей кримінального покарання.

В'язниця значно посилала соціальні та ідеологічні позиції завдяки тому, що вона без будь-якого сорому «погодилася» з тим, що в принципі є відверто «поганою» з огляду на численні негативні політичні, економічні та соціальні наслідки свого функціонування. Проте одночасно в'язниця значно розширила свій вплив у суспільстві далеко за межами в'язничних стін. На фоні експансії альтернативних санкцій, «покарань у громаді», пробації та медіації в начебто «вільному» суспільстві де-факто відбулася *експансія ув'язнення* (як у відкритих, так і закамурфльованих формах), і, як наслідок суспільство постмодерну значною мірою набуло ознак *карцерного* суспільства. Нова технологічна в'язнично-дисциплінарно-карцерна влада стала більш невидимою, тонкою та проникливою (важливим, проте не єдиним показником цієї тенденції є зростання кількості ув'язнених в усьому світі).

Важливо підкреслити, що широко розрекламовані альтернативні кримінально-правові заходи насправді не стали гуманістично орієнтованою альтернативою ув'язненню, проте мимоволі отримали фактичний статус якісно нового, додаткового до ув'язнення *дисциплінарного проєкту*. Інтенсифікація пробаційних ордерів у напрямі посилення ступеня та обсягу заборон, обов'язків, зобов'язань та умов, що покладаються на «клієнтів» служб пробації, означає, що більшість злочинців у начебто «вільному» суспільстві замість традиційного умовного засудження з можливими додатковими обмеженнями занурюються в де-факто інституційні програми. Крім того, «клієнти» соціально орієнтованих служб пробації перетворилися на «осіб, що становлять ризики», які перебувають на обліках сучасних служб пробації з винятково пунітивно-каральною орієнтацією.

Варто нагадати, що свого часу народження сучасної, «виправної» в'язниці характеризувалося кількома тенденціями, які слушно підкреслив та узагальнив М. Фуко, а саме розвитком спеціалізованого державного апарату нагляду та контролю, дедалі зростаючою диференціацією девіантів із додаванням до них нових «*знань*» та відповідних «*експертів*» у відповідних «*галузях знань*» та зростаючою сегрегацією девіантів у спеціалізованих «*закладах*» [1, с. 268].

Сьогодні свідчить про якісно інші політичні засади вироблення пенальної політики. У цьому контексті хотілося б наголосити на такому: якщо раніше йшлося, умовно

кажучи, лише про «злочинців» або кілька категорій «злочинців», то нині їх класифікація розширена завдяки великій кількості *проміжних станів*, причому кожна нова категорія наповнюється новими «знаннями» з боку нових «експертів», дедалі більше віддаляючи в'язницю від первісного, «виправного» виду.

Замість єдиної групи «злочинців» з'явилися «злочинці», «девіанти», «девіантні особи», «клієнти, що потребують посиленого нагляду», «педофіли», «статеві хижаки», «особи з підозрілою поведінкою», «особи з ненормальною поведінкою», «схильні до насильства особи», «схильні до домашнього насильства особи», «схильні до булінгу особи» та інші особи, визначення яких взагалі важко надати класичному кримінальному праву, але яких стали згадуватися в нормативно-правових актах сучасних країн, населення яких (услід за політиками) стало набагато більше перейматися питаннями «*убезпечення суспільства*».

Після цього вступу варто сформулювати важливу для цього дослідження тезу: в'язниця була й залишається *мікромоделлю суспільства*, в якому основоположною категорією є «*свобода*». Отже, зміна сутності, ролі та функцій в'язниці є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної категорії свободи.

Трансформація ув'язнення та інших форм територіально-соціальної ізоляції як важливої політичної та соціальної функції та, відповідно, формально-юридичного оформлення відповідних кримінальних покарань або інших кримінально-правових заходів зумовлює необхідність переосмислення категорії свободи як такої, яка служила і продовжує служити мірилом здоров'я суспільства та показником функціонування системи кримінальної юстиції. Як слушно зазначив М. Фуко, «як може в'язниця не бути головним засобом покарання в суспільстві, де свобода належить усім і [до свободи] кожен індивід прив'язаний загальним та постійним почуттям?»

Як наслідок, сама категорія свободи в контексті вироблення та реалізації пенальної політики в сучасній національній державі, сутність якої суттєво змінилася під тиском глобалізації, зазнала глибоких трансформацій. Тому політичний аналіз категорії свободи потрібно здійснювати з урахуванням тенденцій Постмодерну, що характеризують сучасні національні системи кримінальної юстиції.

Варто брати до уваги, що сучасні пенальні практики характеризуються низкою моментів:

- кардинальну переорієнтацію національних пенітенціарних систем із «*соціальної роботи*» на «*менеджмент ризиків вчинення рецидивних злочинів*»;
- заміною класичних принципів побудови системи кримінальних покарань на позитивістські;
- поширенням та практичним застосуванням неоломбозіанських ідей, позбавлених антропологічної складової частини, з відновленням категорії «*звичний злочинець*» або «*небезпечний злочинець*».

Зазначена вище проблематика пов'язується з деякими подіями та тенденціями, які можна сформулювати наведеним нижче чином.

«Криза реабілітаційного ідеалу» зумовила кардинальний перегляд цілей покарання внаслідок створення великого вакууму, який до цього і був заповнений «реабілітацією злочинців». Питання відомого американського вченого-соціолога Р. Мартінсона «Чи дійсно ув'язнення працює?», поставлене на порядок денний на початку 1970-х років, яке привело до обвалу реабілітаційного фундаменту «виправної» в'язниці, нині, здається, вже не є актуальними» [2, с. 28–30]. І це не є дивним: вже майже півстоліття Захід будує пенальні політики та реалізує пенальні практики з урахуванням зазначеної кризи, яку пострадянська наука вперто не помічає (або не хоче помічати).

У суспільстві Постмодерну внаслідок численних соціальних та політичних процесів зазначений реабілітаційний вакуум заповнився суто утилітарними ідеями, пов'язаними з пунітивними уявленнями, що «в'язниці мають працювати» (що особливо проявляється на прикладі феномена транснаціональної в'язничної приватизації). Проте нині варто ставити інші запитання: «Для кого і в чийх інтересах працюють в'язниці?». Причому ця «робота», передусім, пов'язана із впровадженням до законодавства багатьох сучасних країн категорії *incapacitation*, тобто *фізичного унеможливлення вчинення злочинцями нових злочинів*, що зумовлює необхідність кардинального перегляду цілей покарання та взагалі покарання як політичного інституту.

Нова концепція та її практичне втілення стосуються вже не в'язниці як «державної установи, яка примусово обмежує свободу руху ув'язненого в межах певного простору» [3, с. 4], а й інших елементів пенальної системи та системи кримінальної юстиції загалом. До в'язничної сфери втягуються не тільки закриті інституції, а й служби пробації та інші елементи системи кримінальної юстиції, внаслідок чого служби пробації перетворилися на філіали в'язниці у «вільному» суспільстві з відповідним філософським обґрунтуванням їх діяльності.

В'язниця Постмодерну набула статусу якісно *нового дисциплінарного проекту*. Будучи політично нелегітимною, вона набула максимального впливу. Перебуваючи під тиском альтернативним покарань та антив'язничних рухів, вона *використала* їх потенціал і значно *збагатилася* за їх рахунок, перетворивши служби пробації та різні соціально спрямовані неінституційні додатки до системи кримінальної юстиції на свої філіали. І проблема полягає в тому, що важко визначити межі та спрямованість такого збагачення. Карцерне суспільство вимагає існування *всеохоплюючого паноптичного контролю* за кожним його членом, тому позбавлення національних пенальних систем соціальної спрямованості із вдячністю сприймається зацікавленими акторами.

Зазначені вище аспекти, помножені на особливості соціальних відносин сучасного глобалізованого суспільства, вочевидь призводять до *підвищення вартості свободи*, що і зумовлює необхідність проведення цього політичного дослідження та висвітлення проблеми використання в'язниці як моделі суспільства епохи Постмодерну.

Свого часу *паноптикон* Дж. Бенґама став моделлю будь-якого дисциплінарного механізму, який претендував на те, щоб бути ідеальним. Завдяки М. Фуко паноптикон став моделлю сучасної влади як такої. І якщо раніше ця алегорія була більш-менш фантастичною, то нині паноптична влада – це майже «вчорашній день», оскільки суспільство вже давно сприйняло ідею паноптизму та було поглинуте ним [4, с. 91–97]. Отже, постає закономірне питання: як можна охарактеризувати свободу сучасного суспільства, якщо моделлю такого суспільства є модель *тотальної в'язниці* або іншого дисциплінарно-карцерного пристрою?

Прозорість та *зручність* простору завжди було ознакою раціонального порядку. Перетворення прозорості простору на мету, якої необхідно систематично досягати, означало перехід до Нового часу. Модернізація стала умовою для того, щоб зробити світ *максимально прозорим* та *необмежено зручним* для влади. У сфері реалізації пенальної політики це означало наступ на традиційне уявлення про свободу, навіть на уявлення про мінімальну свободу злочинця, який опинився у сфері дії системи кримінальної юстиції.

Свого часу М. Вебер підкреслював, що завдання, що постають перед сучасним суспільством, вимагають нових типів бюрократичних інституцій, які б могли виконувати певні завдання *раціонально* та *координовано*. Нині усі характеристики нових бюрократичних установ, про які писав М. Вебер, втілені в сучасних національних системах криміналь-

ної юстиції з їх ієрархічними структурами, розподілом функцій та завдань, імперсональністю, розвитком нових контрольно-наглядових технологій та цілеспрямованим збиранням персональної та іншої інформації.

У сфері сучасних пенальних практик перехід від «соціальної роботи» до «убезпечення суспільства» завдяки «управлінню ризиками з боку злочинців» повністю відповідає вимогам «зручного простору» [5, с. 207–212]. Саме тому, гадаємо, реабілітація злочинців як мета покарання з її практичним втіленням стала занадто незручною для в'язниці Пост-модерну.

Вторгнення бюрократії до царини соціальної роботи, що відбулося у західних країнах ще в 1980-х роках з обґрунтуванням Р. Мартінсоном та іншими вченими того, що «ніщо не спрацює у сфері реабілітації злочинців», означало намагання зробити сферу роботи зі злочинцями *формально* прозорою та *фактично* контрольованою. Природний конфлікт між соціальним працівником та бюрократом завершився перемогою останнього. Сучасні прояви пенальної політики ще більше закріпили цю тенденцію.

Не можна не визнати слушність висловлення З. Баумана, що паноптикон був штучним простором, збудованим цілеспрямовано. Метою були свідомо маніпуляція та перекроювання простору та часу як елементів соціальних відносин, а зрештою – як елемента владних відносин [6, с. 54].

Сучасна «свобода» пов'язана з підозрілістю щодо інших, неприязню до чужаків, вимогами, щоб їх взагалі не пускали до міст, а також, як зазначає З. Бауман, істеричною занепокоєністю питаннями «законності» та «правопорядку» [6, с. 70]. Місто, яке свого часу виникло заради безпеки мешканців, які ховаються за його стінами, в наші часи більше асоціюється зі страхом та небезпекою, які потрібно *контролювати*. І контролюється небезпека в паноптичному суспільстві завдяки *перекроюванню простору*.

У контексті традиційного уявлення про в'язницю як про модель суспільства можна додати, що фактор страху, який згадує З. Бауман, у повному обсязі знайшов відображення в ідеї Р. Мартінсона «Ніщо не працює» [2, с. 28–30]. Популярність ідеї «закритих» або «захищених» просторів можна вважати віддзеркаленням ідеї «убезпечення суспільства», де чільне місце посідає категорія *НЕ-свободи*.

Тому не можна не підкреслити слушність думки Баумана, що головною стратегією виживання в сучасному мегаполісі є не єднання, а *ізоляція* один від одного: «На порядку денному вже не стоїть питання, подобається вам ваш сусід чи ні. Тримайтеся від нього як можна далі, і вам не доведеться зустрітися з цією дилемою» [6, с. 72].

Проводячи певну аналогію, можна зазначити, що в контексті пенальної політики так само на порядку денному вже давно не стоїть питання, *чи можна виправити злочинця*. Крім того, на порядку денному не стоїть питання, чи можна забезпечити від злочинця добропорядних громадян. Головним є сам *процес* *убезпечення*. Спрямовуйте систему кримінальної юстиції в цьому напрямі – і вам не доведеться зустрічатися з цією дилемою, тобто йдеться про самоусунення національних систем кримінальної юстиції від ідеї реабілітації злочинців як зайвої та незручної в умовах сучасного глобального розвитку.

Свого часу Дж. Оруелл у загальновідомій антиутопії «1984», зображуючи сутність свободи суспільства майбутнього, зазначив, наскільки людина майбутнього суспільства, починаючи з народження до смерті, живе на очах *поліції думок*. «Навіть залишившись одна, вона не може бути впевнена, що вона перебуває наодинці. Де б вона не була, спить вона або не спить, працює або відпочиває, у ванні чи в ліжку – за нею можуть спостерігати, і вона не буде знати, що за нею спостерігають. Небайдужий жоден її вчинок, її друзі, її розваги, її поведінка з дружиною й дітьми, вираз обличчя, коли вона наодинці з собою,

слова, які вона бурмоче уві сні, навіть характерні рухи тіла – все це ретельно вивчається. Не тільки вчинок, але будь-яке, нехай найбільш безневинне дивацтво, будь-яка нова звичка та нервовий жест, які можуть виявитися ознаками внутрішніх негараздів, неодмінно будуть помічені. *Свободи вибору* в неї немає ні в чому. З іншого боку, її поведінка не регламентується законом або чіткими нормами» [7].

«На початку XX століття мрія про майбутнє суспільство, неймовірно багате, з великою кількістю дозвілля, упорядковане, ефективне – в сяючому антисептичному світі зі скла, сталі та сніжно-білого бетону – жила у свідомості ледве не кожної грамотної людини. Наука й техніка розвивалися з дивовижною швидкістю, і природно було припустити, що так вони і будуть розвиватися. Цього не сталося частково через зубожіння, викликаного довгою низкою воєн і революцій, частково через те, що науково-технічний прогрес ґрунтувався на емпіричному мисленні, яке не могло існувати в *регламентованому суспільстві*. Загалом світ нині є більш примітивним, аніж п'ятдесят років тому. Розвинулися деякі відсталі області, створені різноманітні нові пристрої – правда, так чи інакше пов'язані з військовою та *поліцейським стеженням*» [6, с. 72].

Сьогодні наочно свідчить про далекоглядність письменника. Ідея Дж. Бентама щодо принципів функціонування паноптичної в'язниці у повному обсязі реалізована для перекроювання принципів контролю за сучасним суспільством. У буквальному сенсі це можна проілюструвати на прикладі відеокамер спостереження, в переносному – на прикладі всевітньої мережі та численних електронних баз даних, що масово впроваджуються державами та корпораціями. Практичним втіленням паноптикону можуть служити відеокамери, які замінили поліцейських на автошляхах, служби безпеки в аеропортах, університетах, приватних компаніях, вокзалах, магазинах і на вулицях.

Ще наприкінці XX століття М. Фуко у своєму фундаментальному творі «Наглядати й карати» яскраво зобразив бентамівський паноптикон як один із *найбільш успішних проектів соціального контролю*. Здатність спостерігати за різними суб'єктами в той час, коли вони не помічають цього спостереження, – це символ *ультимативної* влади: «Немає потреби у руках, фізичному насильстві, матеріальних засобах обмеження. Лише погляд...».

Сучасне суспільство – це, безумовно, паноптичне суспільство. Як це не парадоксально звучить, але паноптикон нині оточує нас повсюди. Паноптикон – це символ сучасних методів соціального контролю. Він є максимально гуманним, але водночас безмежно тотальним. Якщо поглянути на цю ідею у ширшому контексті, можна констатувати, що ідея тотального спостереження знайшла і знаходить свою реалізацію у *повному обсязі* вже у XX столітті. Саме тому, мабуть, М. Фуко визначив ідею паноптизму як «план тонких засобів примусу для *майбутнього* суспільства».

І, як наслідок, можна сказати, що тотальний контроль – це «чора», то про що ми можемо говорити «сьогодні» і «завтра»?

Відповідь, мабуть, буде пов'язуватися з поняттям «над-тотальності». масово-тотальне *насадження дисципліни* за рахунок постійного, таємного, невидимого контролю, що обрамляється гаслами «убезпечення суспільства» та «війни зі злочинністю» в поєднанні із «захистом прав людини» призводить до мінімізації приватного простору, тобто до того, що більше за все характеризує будь-яку тотальну інституцію, де, користуючись термінологією Р. Мак-Клірі, «питання щодо того «де стояти» вирішується іншими персонами, які звільнені від того, щоб прислухатися до бажань тих, кому наказується «стояти», бо ті, кому «наказано стояти», мають відчувати вину та біль [8, с. 183].

У цьому контексті цікаво було б нагадати, що в середині XIX століття *сам факт існування поліції* в британському суспільстві розглядався багатьма тодішніми громадянами

Британії як суттєве порушення свобод вільних громадян вільної країни [9]. Сьогодні, як бачимо, діаметрально змінило погляди щодо співвідношення понять «права», «свобода», «небезпека» та «убезпечення». Сучасний репертуар засобів ідентифікації просто вражає: відбитки пальців, знімки сітківки, електронні чипи, що вживлюються до документів та людських тіл тощо. Причому «старі й добрі» відбитки пальців нині сприймаються як дещо застаріле, незважаючи на те, що немає двох людей з однаковими відбитками.

3. Бауман аргументовано підкреслює, що сучасні владні структури є модернізованими методами паноптичного контролю [6, с. 74]. Звичайно, будь-яка влада завжди мріяла та мріє бути неосяжною, невидимою та тотальною. Проте саме епоха Постмодерну дозволила довести цей ідеал до *надабсолютного* втілення з перспективою *подальшого розвитку* цієї *безмежності* шляхом скорочення людського фактору на користь технологій.

Особливо яскраво це проявилось в сучасних пенальних системах: від «реабілітації» до «покарання», від «покарання» до «менеджменту ризиків» та «убезпечення суспільства». Дбайливий соціальний працівник змінився на електронний браслет на нозі злочинця, за допомогою якого було створено прозору та невидиму, а головне – індивідуальну в'язницю для кожного з «небезпечних» представників суспільства.

За допомогою альтернативних покарань та «некаральних заходів» держава намагається контролювати тих осіб, які раніше не перебували у «групі ризику». Яскравим прикладом цього може служити масове запровадження на практиці категорії «ненормальна поведінка» або «підозріла поведінка» з відповідним їй відстеженням за допомогою засобів масового спостереження із подальшим накопиченням інформації в базах даних.

Відбувається дисперсія контролю не лише за кількісними, але й за *якісними* критеріями. Не тільки дедалі більше людей підпадає під дію контрольних механізмів, але відбувається *інтенсифікація застосування санкцій* за порушення певних умов. Тобто надалі ми можемо очікувати не тільки визначення «ненормальної поведінки», але й розширення цього концепту, виділення різних типів «ненормальних людей» та запровадження певної класифікації проявів «ненормальної поведінки».

У площині функціонування пенітенціарної системи вже нині це проявляється в діяльності служб пробації, де прикладом може служити посилення умов пробаційних ордерів, збільшення кількості зобов'язань, умов та обмежень, що покладаються на піднаглядних «клієнтів» служб пробації.

Як результат зазначених вище тенденцій, відбувається *злиття кордонів* між «інституційними» та «не-інституційними» заходами впливу на злочинну, девіантну, «підозрілу» та «незвичну» поведінку. Крім того, відбувається злиття кордонів між тим, що є покаранням й тим, що таким не є. Внаслідок цього стає вже зовсім незрозумілим, хто саме «заплатився» в тенетах соціального контролю. Майже усі, чия поведінка якось виявилася «ненормальною», стають такими.

Внаслідок зазначених вище соціальних трансформацій створюються сприятливі умови для якісного *збагачення* пенальної системи як *дисциплінарного проекту*. Нові контрольні механізми аж ніяк не підміняють в'язницю як соціальну інституцію, вони роблять непомітним розширення дії інституційного контролю. Водночас питання про будь-яке «реабілітаційне» спрямування системи кримінальної юстиції вже постає на порядку денному через відсутність потреби в будь-якому «реабілітаційному лицемірстві».

Таким чином створюються умови для появи *карцерного суспільства*.

Сучасне постіндустріальне суспільство має безліч способів тримати людину під своєю владою, причому головною «страшилкою» для сучасної людини стало поняття «небезпека».

Нині, якщо людина хоче бути «вільною», вона має бути «убезпеченою».

Своєю чергою, забезпечення – це результат угоди, в обмін на яке людина *віддає свою свободу*, яка з радістю забирається сучасними механізмами соціального контролю. Тому не можна не погодитися з Е. Фроммом, який зазначив, що сучасне суспільство – це нація політиків, яка думає лише про те, щоб бути вільними [10, с. 288], перетворюючись на рабів свободи. Не можна також не погодитися з Е. Фроммом у тому, що людина отримала «свободу від», але не отримала «свободу для», тобто свободу *бути собою*, бути продуктивною. Тому людина і почала втікати від свободи» [10, с. 382–383]. Здається, що наслідком такої втечі є те, що завойована «свобода від» також втрачається нині в різних формах та проявах.

Дж. Оруелл слушно наголосив: «Звідки взятися гаслу «Свобода – це рабство», якщо скасоване саме поняття свободи?». «Слово «вільний» у *новоязі* залишилась, проте його можна використовувати лише в таких висловленнях, як «вільні *чоботи*», «*туалет вільний*». Воно не використовувалося у старому значенні «*політично вільний*», «*інтелектуально вільний*», оскільки свобода думки та політична свобода не існували навіть як поняття, а тому не потребували визначення». Тому вважаємо, що *нині замало говорити про «відсутність свободи*».

Підсумовуючи викладене в цій статті, хотілося б зазначити наступне.

Свого часу в'язниця була мікромоделлю суспільства, в якому «свобода» була однією з найважливіших категорій. Таке саме значення має свобода і в суспільстві Постмодерну. Проте суспільство Постмодерну суттєво змінилося. Отже, змінилося і уявлення про свободу.

Зміна сутності, ролі та функцій в'язниці під впливом численних соціально-економічних процесів є індикатором зміни самого суспільства та поглядів на сутність зазначеної вище категорії. Нині ми маємо діаметрально протилежну ситуацію: вже не в'язниця є моделлю *суспільства*, проте суспільство є *моделлю в'язниці*.

Якщо у XVIII столітті позбавлення волі розглядалося як «останній засіб» у системі кримінально-правових заходів, то в середині XIX століття воно стало «першим засобом». Наприкінці 1960-х років позбавлення волі знову отримало статус «останнього засобу». Нині ми спостерігаємо тенденцію вже не прихованого повернення в'язниці на перше місце.

Крім того, нині замало говорити про «карцерне суспільство». Відбувається подальша *транскарцерація*, межі якої визначити надзвичайно важко, оскільки, мабуть, вимірювати безмежне є нелегкою справою. Тому «звання» основоположної категорії для сучасного суспільного розвитку істотно переходить від *свободи* до *не-свободи*, що не є, на жаль, вже настільки фантастичною, як здається на перший погляд.

Список використаної літератури

1. Foucault M. Discipline and Punish: The Birth of the Prison. Penguin Books, 1991. 333 p.
2. Ягунов Д.В. «Криза реабілітаційного ідеалу» в наукових працях Роберта Мартінсона та їх значення для формування сучасної пенальної політики. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2010. № 4. С. 28–30.
3. Пионтковский А. Тюремноеведение. Его предмет, содержание, задачи и значение. Одесса, 1892.
4. Ягунов Д. Пенітенціарні ідеали та пенітенціарна архітектура в механізмах соціального управління. *Актуальні проблеми державного управління*. 2005. № 4 (24). С. 91–97.
5. Ягунов Д. Пенітенціарна система Англії та Уельсу: перехід від виконання покарань до менеджменту у галузі виконання покарань. *Актуальні проблеми політики*. Одеса : Фенікс, 2008. С. 207–212.

6. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. Москва, 2004.
7. Оруэлл Дж. 1984: роман; Скотный двор: сказка-аллегория. Москва, 2011. 361 с.
8. McCleery R. Authoritarianism and the Belief System of Incurables', in D. Cressey (ed.), *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York, 1961.
9. Торвальд Ю. Век криминалистики. URL: http://bookz.ru/authors/torval_d-urgen.html (дата звернення 16.07.2020)
10. Фромм Э. Здоровое общество. Москва : АСТ, 2009.

PANOPTISM AND PENAL PRACTICES OF THE POSTMODERN SOCIETY

Dmytro Yagunov

Attorney

post box 74, Kyiv, 01024, Ukraine

Strengthening social control and spreading of new, more technological and at the same time hidden forms of social control in modern society creates an even greater danger of transforming society into a global total institution, where the abstract concept of “social danger” serves as the criterion of isolation and further social stratification.

Classical criminal law and the traditional system of social justice, which have been used for centuries to stigmatize a person with the “classic” brand of “criminal”, are no longer a sufficient tool for modern nation states, international organizations and transnational corporations to ensure social control in the respective territories and/or relevant areas.

Classical criminal law, traditional national criminal justice systems and relevant institutions (including the penitentiary system) have been replaced by more flexible, technological and covert social control mechanisms, which nevertheless contribute to the strengthening of the transcendence of modern society.

For a long time, prison has been serving a micromodel of the society in which “freedom” was one of the most important categories (especially in Western Europe and the United States). Freedom has the same meaning in the Postmodern society.

However, the Postmodern society has changed significantly. Consequently, modern notions of freedom have changed radically. The change in the nature, role and functions of the prison under the influence of numerous socio-economic processes is an indicator of the change in society itself and views on the essence of the above category.

Therefore, nowadays we have the diametrically opposite situation: prison is no longer a model of the society, but the society is a model of prison, which is why the concept of carceral society becomes especially relevant.

Moreover, today it is not enough to talk about the “carceral society”. There is a further transcarceration of society, due to which the “title” of the fundamental category for modern political development largely passes from freedom to non-freedom, which is, unfortunately, not as fantastic as it seems at first glance.

Key words: freedom, imprisonment, prison, punishment, purposes of punishment, crisis of the rehabilitation ideal, Panopticon, panoptic society, mass incarceration, carceral society, “networking”, mass social control.

НОТАТКИ